

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ
БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ

ӘЛ-ФАРАБИ атындағы
ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ

КАЗАК
УНИВЕРСИТЕТІ
Б А С П А У Й І

Д. Т. Көптілеуова

ӘЛЕМ ӘДЕБИЕТІ

Қазақстан Республикасының
Білім және ғылым министрлігі
оқулық ретінде бекіткен

Алматы
«Қазақ университеті»
2015

ӘОЖ 821.0(075.8)
КБЖ 83.3(0)я73
К 69

*Баспаға әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
шығыстану факультетінің Ғылыми кеңесі және Редакциялық-баспа кеңесі;
әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің жанындағы ҚР БЖҒМ-нің жоғары
және жоғары білім беруден кейінгі Республикалық оқу-әдістемелік кеңесінің гуманитарлық
және жаратылыстану ғылымдары мамандықтары Секция мәжілісі шешімімен ұсынылған
(№2 хаттама 8 маусым 2012 жыл)*

Пікір жазғандар:

филология ғылымдарының докторы, профессор **Т.С. Тебегенов**
филология ғылымдарының докторы, профессор **Ә.К. Күмісбаев**
филология ғылымдарының докторы, доцент **С.А. Төлебаева**
филология ғылымдарының кандидаты **Р.С. Мухитдинов**

Көптілеуова Д.Т.

К 69 Әлем әдебиеті: оқулық / Д.Т. Көптілеуова. – Алматы: Қазақ универси-
теті, 2015. – 340 б.

ISBN 978-601-04-1479-2

Оқулықта Әлем әдебиеті дамуы ежелгі кезеңдерінің фольклорынан бастап жиыр-
масыншы ғасыр әдебиеттерін қоғамдық-тарихи, мәдени-әлеуметтік жағдайлармен бай-
ланыстыра көрсетіледі. Азия мен Африканың көне заман (мысыр, шумер, аккад-вавилон,
хетт-хуриттік, угариттік-финикийлік) әдебиеті, кейінгі (қытай, үнді, иран, еврей) класси-
калық әдебиеттері, еуропалық антикалық (грек, латын) әдебиеті, Орта ғасырлар әдебиеті
(VI-XVIII ғ.) мен XIX-XX ғасырлардағы Батыс және Шығыс әдебиеттері жайлы танымдық
материалдарды қамтиды. Оқулық оқушылардың білімін тереңдетіп қана қоймай, ғылыми-
теориялық көзқарасын жетілдіруге және ой-пікірін түйіндеуге септігін тигізеді. Оқулық
«Шығыс филологиясы», «Түркітану», «Қазақ тілі мен әдебиеті», «Филология: қазақ тілі»
мамандықтары студенттеріне, магистранттарға және шетел халықтары әдебиеті тарихына
қызығатын оқырмандарға арналған.

ӘОЖ 821.0(075.8)
КБЖ 83.3(0)я73

Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі бекіткен Мемлекеттік жалпыға білім беру стандартына сәйкес Жоғары оқу орындарында «Қазақ тілі мен әдебиеті», «Филология: қазақ тілі», «Шетел филологиясы»: қытай тілі (парсы тілі, араб тілі, корей тілі, жапон тілі, түрік тілі) мамандықтарында оқылатын «Әлем (шетел) әдебиеті» пәніне қажетті тапшылықты толтырудағы бүгінгі күні кешенді оқулық болып табылады.

Алдарыңыздағы оқулық шетел әдебиетінің ажырамас бөлігі – Ежелгі әлем әдебиеті алғашқы үлгілерінің әлемдік деңгейдегі туындыларынан, орта ғасырлардағы Шығыс және Батыс елдері әдебиетінің тарихы, Қайта өрлеу дәуірі, Шетел халықтарының VI-XVIII ғасырлар әдебиеті тарихынан ауқымды материалды қамтып қана қоймай, түрлі саладағы жаңалықтарымен дүниені дүр сілкіндірген XIX ғасырдан бастау алып, XX ғасырға аяғын нық басқан халықтар мен олардың әдебиеттегі жаңалықтарға толы танымдық материалдарды қамтиды.

Әлем әдебиетін оқу дәстүрлі хронологиялық принципке бағынып қана қоймай, пәнді оқуда келесідей *міндеттер* алға қойылады:

- әрбір кезеңнің даму ерекшеліктерін біртіндеп игеру;
- басты көркем бағыттардың және базалық эстетикалық жүйелердің ерекшеліктерін ашу;
- мәдениет пен әдебиеттің динамикасын анықтайтын ортақ бағыттар заңдылықтарының қарым-қатынастарын оқып-білу;
- ірі жазушылар шығармашылықтарын талдау;
- көркем формалардың дамуы, әдеби жанрлардың қалыптасу тұрғысында теориялық білімдерін арттыру;

Жоғарыдағы міндеттерді қоюда келесі *дағдыларды* қалыптастыру керек:

- шетел және салыстырмалы әдебиеттану мәселелерін шешу мен зерттеу;
- мәселелерді авторлар мен олардың шығармаларын жанрлар, олардың түрлері, көркемдік ерекшеліктері, тілі мен стилі бойынша талдау;

Оқулық Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі бекіткен типтік оқу бағдарламасы мен Мемлекеттік стандартқа сәйкес (1 кредит – 45 сағатқа) құрастырылған.

Аталған оқулық «Әлем әдебиеті» аталатын курсқа арналған оқу-әдістемелік кешеннің құрамдас бөлігі болып табылады.

КІРІСПЕ

Алдарыңыздағы Оқулық төрт тарауға бөлінген. Мұнда Азия мен Африканың көне заман (мысыр, шумер, аккад-вавилон, хетт-хуриттік, угариттік-финикийлік) әдебиеті, кейінгі (қытай, үнді, иран, еврей) классикалық әдебиеттері, еуропалық антикалық (грек, латын) әдебиеттері қарастырылған.

Орта ғасыр дәуірінде әлем әдебиеті дамудың жаңа кезеңін бастан кешірген болатын. Бұл құбылыс Еуропа, Азия мен Солтүстік Африкада құлиеленушілік құрылыстың ыдырап, толық жойылғанынан кейін өндірудің феодалдық тәсілінің пайда болуы мен оның даму кезінде жүреді. Осылайша, қалыптасқан идеологиядағы феодалдық құрылыс талассыз шіркеу беделімен сипатталады. Сондықтан да орта ғасырлар әдебиетінде этикалық мәселелер маңызды орынға ие болады.

Орта ғасырлардағы әлем әдебиетінің үдерісі айқын бірлікпен сипатталады. Осы бірліктің негізінде қоғамдық құрылыс пен мәдениет деңгейінің жалпылық сипаты жатыр. Орта ғасыр дәуірінде географиялық тұрғыдан бір-біріне жақын үздіксіз байланыстағы әдебиет пен бір-бірінен алшақ келетін ежелгі салт-дәстүр негізіндегі «көне» әдебиеттер мен «жас» әдебиеттердің барлығы да жалпы заңдылықтарға бағынады. Нақтырақ айтсақ, әдеби үдерістердің бағыттары, түрлері және нақты әдебиеттердегі ескерткіштер мен олардың ерекшеліктерінде ұқсастықтар кездеседі. Мысалы, кемелденген орта ғасырдағы әдебиет лирикалық поэзияның гүлденуімен, әсіресе махаббат лирикасымен ерекшеленеді. Мұндай ерекшеліктерді араб, парсы, француз, неміс, ағылшын, сонымен қатар жапондардан да кездестіре аламыз. Арабтар, әрине, тек парсыларға ғана емес, сонымен қатар провансальдықтарға, ал олар өз тарапынан солтүстіктегі көршілеріне ықпал етеді. Сол секілді XI-XIII ғ. әдебиетке махаббат тақырыбындағы лирикалық роман мен соған жақын романтикалық поэма тән болғанын атап өтуге болады. Осындай ескерткіштерді Батыс (француз, неміс, ағылшын, испан) пен Таяу Шығыстан да (парсы), Кавказ (грузин мен әзірбайжан) бен Шығыс Азиядан да (жапон) кездістіре аламыз.

Әлемнің түрлі аймақтарында әдебиеттің құрамы мен сол кездегі сөз өнерінің ескерткіштері ортақ сипатқа ие болады. Философиялық трактат, тарихи хроника, әулиелер тіршілігі, діни мәтіндер, жануарлар мен табиғатты бейнелеу, саяхат туралы әңгімелер, лирикалық

өлеңдер, роман, поэма, пьесалармен қатар әдебиет құрамына кірген. Әдеби ескерткіштердің иерархиясы мен олардың «маңызды» және «маңызды емес», «жоғары» және «төменгі» деп бөлінуі де ортақ сипатқа ие болады.

Орта ғасыр әдебиеті өзінің қалыптасуы мен даму барысында бір-бірінен айтарлықтай ерекшеленетін екі кезеңді бастан кешіреді.

Бірінші кезең III-IV ғ. басталып, шамамен VII-VIII ғ. аяқталатын ерте өтпелі кезең саналады. Бұл жас халықтардың сөз өнерінің дүниеге келіп, көне халықтардың дәстүріндегі ежелгі әдебиеттің өзгеруімен байланысты болады. Осы кезеңдегі жас халықтардың сөз өнері ауызша дамығандықтан, бізге жетпеген. Мысалы, галл, готтар, аварларға тиесілі фольклордың мүлдем жойылғанына қарамастан, қазба жұмыстарынан олардың сөз өнері болғанын көреміз. Ал кейбір халықтар арасында (кельттер, көне арабтар) поэтикалық және діни мәтіндерді жазуға тыйым салынғанына қарамастан, кейбір нәрселер сақталып қалған. Осылайша, VIII ғ. ортасында бәдәуилік поэзия, VIII ғ. басында жапон мифологиялық әңгімелері мен тарихи аңыздары («Кодзики», «Нихонги») пайда болса, кейінірек валийлік аңыз «Триаданың» қысқа жазбалары жасалған.

Орта ғасыр әдебиеті дамуының екінші кезеңі VIII ғ. басы мен XIV ғ. сәйкес келеді. Ғасырлар бойы жалғасып, жекелеген аймақтар мен әдебиеттерде түрліше көрініс табады. Мысалы, Үндістан билеушілері Канауджа мен Стханвишвара Харша (VII ғ.) көрші тәуелсіз әмірліктерді қол астына біріктіріп, көп ұлттық «ұлы» империяны қайта құру үшін ғана емес, сонымен қатар гупттар дәуіріндегі жарқыраған әдеби дәстүрді қайта қалпына келтіру үшін әрекеттер жасады. «Көнелікке оралу» IX ғ. басында араб әдебиетінде де көрініс табады. Абу Таммам, әл-Бухтури және тағы басқалары бәдәуи арабтардың романтикасын әнге қосып, бәдәуи ақындарының өлеңдерін жинаған. Көнелікке деген қызығушылық пен антологияларға жинақтау Нара дәуіріндегі жапон әдебиетіне де тән құбылыс.

Орта ғасыр әдебиетіндегі ескерткіштердің көпмағыналығында адамгершілік құндылықтарға да үлкен орын бөлінген. Орта ғасырдағы ауыз әдебиетінде ғибратқа толы сөздер негізгі сипатқа ие болады. Дегенмен орта ғасыр әдебиеті әлем мен адамды тану және шындықты нақты әрі дәл суреттеуде тынымсыз тәжірибе жинау үстінде болады.

XIX ғ. әлемдік мәдениеттің даму үрдісіне үлкен бетбұрыстар әкелді. Әсіресе, Еуропа, Америка елдеріндегі гуманистік және эстетикалық идеялардың қалыптасуымен белгілі. Он сегізінші ғасырдың соңы мен он тоғызыншы ғасырдың өн бойында бұл құрлықтар көптеген қоғамдық-саяси өзгерістердің куәсі болды.

Еуропадағы әдеби өрлеу көбіне француз революциясымен тығыз байланысты. Революция ең алдымен Франция және басқа елдердегі романтизм мен сыншыл реализмнің қалыптасып, дамуына негіз болды. Содан барып, XIX ғ. бастапқы кезеңінде осы елдердің бүкіл мәдени өміріндегі негізгі бағыт – романтизммен байланыстырылады. Дегенмен сол ғасырдың отызыншы жылдарында бұл ағым өз ықпалынан бірте-бірте айырылып, реализмге жол бере бастайды.

Ғасыр басында Францияда Виньи, Ламартин, Гюго, Санд, т.б. романтикалық әдебиеттің жарқын беттерін ашса, 20-30 жылдары Мериме, Стендаль, Бальзактардың реалистік өмірді айқындайтын туындылары дүниеге келді. Ал Байрон, Шелли, Диккенс, Теккерей сынды суреткерлердің сыншыл реалистік туындыла-

ры Англия әдебиетін жаңа бір белеске көтерді. Германиядағы романтизм иендік мектептен бастау алып, Гофман, Шамиссолардың тамаша романтикалық туындыларымен жалғасын тауып жатты. Г. Гейне герман әдебиетіне реалистік бағыттың алғашқы соқпағын салды.

Әдебиет зерттеушілері XIX ғ. Батыс Еуропа әдебиетінің даму тарихын шартты түрде екі кезеңге бөліп қарастырады: 1789-1830 жылдар аралығы – романтизмнің қалыптасып дамуы; 1830-1871 жылдар аралығы – реализмнің қалыптасып дамуы.

Романтизм түгелдей алғанда әдебиетке жаңа тақырып, жаңа кейіпкерлер әкелді, сөз өнерін көптеген ерекшеліктермен байытты. Азаматтық лириканың тақырыптық, идеялық ауқымын кеңейтіп, романтикалық поэманың озық үлгілерін туғызды. Романтизмнің құнды, ұтымды жақтары оған ілесе өркендеген реализмге үлкен тірек болды.

XX ғ. шетел әдебиетінің тарихын үлкен екі кезеңге (1910-1945 және 1945-1990) бөліп қарастыруға болады. Ғылыми-техникалық төңкерістер мен дүниежүзілік соғыстар, әлеуметтік-саяси өзгерістер дәуірінде философия-әлеуметтанулық еңбектерде көрініс тапқан өнер жайлы бағыттар ендігі жерде эстетикалық ізденістер мен көркем жаңалықтарды, әдебиеттің түрлі жанрларында үлкен жетістіктерге жетіп, жарқын есімдермен байи түскен XX ғасырдағы әдебиеттің үздік дәстүрлерін жанарту мен дамытудың маңыздылығын жоққа шығара алмады. Реализм өзінің дамуында жаңа сатыға көтеріліп, модернизм мен постмодернизмнің түрлі бағыттары мен мектептері пайда бола бастады. Әдебиет сол дәуірдің ерекшеліктері мен сол кезде өмір сүрген адамдардың дүниетанымын, ақындар мен жазушылардың шығармашылық тілі мен ойлау жүйесін жеткізе отырып, философия, ғылым және саясатпен тығыз байланыста өмір сүруін жалғастырды.

Көркем ойдың реалистік түрі XX ғ. тән адамзаттың ғылыми-философиялық ойлау деңгейі мен адам болмысының күрделілігі туралы түсініктері арқылы анықталады. Жазушы-реалистердің әлеуметтік жағдайлармен қатар адамның жан дүниесі мен оның жеке сана-сезіміне деген қызығушылықтары арта түседі; психологияның терең дамуына Бергсонның интуитивизмі және Фрейдтің психоталдаулары өз әсерлерін тигізбей қоймады; модернистердің жаңалықтары пайдаланыла бастады. Осылардың барлығы классикалық әдебиеттің дәстүрлерімен байланысты У. Фолкнер, Ф. Мориак, Р. Роллан, Т. Ман, Л. Пиранделлон сияқты жазушылардың шығармашылығында байқалады. Реалистік туындылардың түрлері ұлғайып, романдардың жанрлық модификацияларының саны өсе түседі (философиялық, ғылыми-фантастикалық, философия-аллегориялық және философия-психологиялық, саяси, отбасылық, утопиялық, эпикалық, детективтік, әлеуметтік-тұрмыстық және тарихи). Шығармалардың негізі ретінде әрқашан өмірмен тығыз байланысқа түскен *адам* алынатын.

1910-1920 жылдар аралығында **модернизм** деген атауға ие болған әдеби бағыттың эстетикалық концепциясы қалыптаса бастады. Оған авангардистік ағым – *дадаизм, сюрреализм, футуризм, экспрессионизм* келіп қосылды. Модернизм – XX ғасырда туындаған жаңа заман өнері.

Модернистер әдебиет пен өнердің басқа да түрлеріне (сурет, мүсін, музыка) батыл түрде жаңаша қадамдар жасап, өздерінің «мендігін» ашып, көрсету үшін жаңа тәсілдер мен көркем құралдарды іздеп, адамның ішкі дүниесіне, ойы-

на, сана-сезіміне деген қызығушылықтарды біріктіреді. Модернистік әдебиетке жататын поэтиканың өзіндік ерекшелігі әлемді мифологиялық тұрғыда үлгілеу мен адамдардың мінез-құлқы және тұлғалық ерекшеліктерін тарихи-әлеуметтік тұрғыда негіздеуден бас тарту арқылы анықталады. «Шынайы өмірдің» өлшемдері ендігі жерде мақсат ретінде алынбайды және жоғары көркемдіктің белгісі ретінде қабылданбайды. Шетел әдебиетінде «модернизмнің аға буындары» Марсель Пруст, Джеймс Джойс және Франц Кафка болып табылады.

70-80 жылдары *постмодернизм* әдеби бағыты дүниетаным мен шығармашылық өнердің ерекше тәсілі ретінде қалыптасып, XX ғ. ортасынан бастап постмодернистік тенденциялар күшейе түседі.

Постмодернизм дәуірінде көп ғасырлық тәжірибеге деген күмәндар туып, осыған байланысты орталандырылған идеология, дін мен философиядан бас тарту байқала бастайды. Постмодернизм қандайда бір құндылықтардың өлшемі болмайтын, әлемді хаос деп қабылдайтын «постмодернистік сезімталдықпен» тығыз байланысты.

ЕЖЕЛГІ ӘЛЕМ ӘДЕБИЕТТЕРІ

Мысыр әдебиеті

Ежелгі патшалық (б.з.д. III мыңж.); Орта патшалық (б.з.д. XXII-XVI ғ.); Жаңа патшалық (б.з.д. XVI-VIII ғ.); Демотикалық (б.з.д. VIII – б.з. III ғ.) әдебиеттер; «Пирамида мәтіндері»; «Кеме апатына ұшыраған» және «Весткар» папирусы ертегілері.

Мысыр мәдениетінің бөлігі болып табылатын мысыр әдебиеті тәуелсіз Мысыр мемлекетіне қарағанда барынша ұзақ өмір сүрді. Б.з.д. 332 жылы Мысырды Александр Македонский жаулап алса, б.з.д. 30 жылы ол Рим империясының құрамына провинция ретінде кірді. Бұл ретте мысыр мәдениеті жаңа саяси жағдайларда өмір сүріп, дами бастады. Мысыр әдебиетін оқып, зерттеу ертен-ақ мысыртанудың дербес саласына айналғанына қарамастан, мамандар оның тарихын кезеңдеуде сыртқы белгілеріне сүйенгенді қалайды, сондықтан тіл және мемлекет тарихы секілді Ежелгі патшалық, Орта патшалық, Жаңа патшалық және Демотикалық кезеңдері деп бөледі.

Кез келген әдебиет сияқты, ежелгі мысыр әдебиеті қоғам өмірімен және оның идеологиясымен тығыз байланысты болған. Ежелгі Мысырда дін идеологиясы басым болғандықтан, әдебиетте оның әсерінің болуы әбден түсінікті. Алайда мысыр әдебиеті тек діни және аңыздық мәтіндермен берілген деуге болмайды. Керісінше, ол әдеби жанрлардың алуан түрлілігімен ерекшеленеді.

Оның құрамында ауыз әдебиетімен біте қайнасып кеткен халық ертегілері (Весткар папирусындағы ертегілер, Екі ағайынды туралы, Ханзада туралы), өмірде орын алған оқиғаларды баяндайтын әңгімелер (Синухе мен Ун-Амон хикаялары), тарихи сипаттағы патшалар жазбалары, діни жазбалар (құдайларға арналған әнұрандар, философиялық ойлар (Арфист әні), аңыздар, махаббат лирикасы, этикалық нұсқаулықтар т.с.с.

Ежелгі патшалық әдебиеті (б.з.д. III мыңж.). Осыдан жүз жылдан астам бұрын Каир қаласына жақын жерде белгілі француз мысыртанушы Г. Масперо б.з.д. XXV ғ. соңына – XXIII ғ. ортасына жататын V және VI әулеттердің бес перғауыны пирамидаларындағы ішкі ғимарат қабырғаларына сызылған жазуларды ашты. Ғылымда ол «Пирамида мәтіндері» атауымен бекітілді.

Өлген адаммен қоса тамақ, су, қажетті заттардың барлығын жерлеу тек ежелгі мысырлықтарға ғана емес, көптеген халықтарға тән дәстүр болғаны белгілі. Неміс ғалымы К. Зетенің айтуы бойынша, мысырлықтар өлгеннің аруағына арналған әдеби шығарманы да бірге жерлеген, солардың бірі «Пирамида мәтіндері» болды. Мысырлықтардың адам табиғатына, өлімге, ақиретке деген көзқарастары ежелгі дәуірде, б.з.д. IV-III ғ. біртұтас Мысыр мемлекетінің қалыптасуына дейін пайда болды. Өкінішке орай, бұл жөніндегі біздің танымымыз жеткіліксіз. Олардың пайымдауынша, адам тек көзге көрінетін ет пен сүйектен ғана емес, сол секілді көзден тыс бір не бірнеше субстанциялардан тұрады. Әр адамның КА-сы (субстанциясы) о дүниеде мәңгі жасайды, мәңгі өмір сүруінің шарты тірі қалғандардың қамқорлығында болады. «Пирамида мәтіндерінде» перғауын-билеушінің о дүниедегі тағдыры біркелкі суреттелмейді: біреуі құдайға жақындастырылса, енді біреуін «ұлы құдай» санатына қосады.

Бірақ өлген перғауынның құдайларға жақындығы тірілердің дабылын азайтпайды. Өлген адамды құдай әлеміне жақындастыру перғауынның әдеттен тыс қуаты мен беделі жөнінде ойдың пайда болуына әсер етеді. Сиқырлық әсерді күшейту үшін мысырлықтар «Пирамида мәтіндерінде» салт-жоралық поэзияға тән әдеби әдістерге (аллитерация, параллелизм т.б.) жүгінген. «Пирамида мәтіндері» өлген перғауынға құдайлар қоғамында мәңгілік өмірге кепіл болуы тиіс болды.

Сонымен Мысыр діні мен «Пирамида мәтіндері» жайлы мынадай қорытындыға келуге болады: ең бастысы – қарапайым адамның мәңгілік өмір сүруге талпынысының бейнесі, сол кездегі адамдардың мәңгі жасайтын құдайларға ұқсап, ажалды жеңуге деген аңғырт сенімі. Мысырлықтар өмірді сүйгені соншалық, жерде өмір сүре отырып, Б.А.Тураевтың айтуынша «ажалға қарамастан өлмеуге» дайындалған.

Ерекше мазмұнды әрі қызықты өмірбаяндар V және VI әулет уақытынан жеткен (б.з.д. XXVI-XXIII ғ.). V әулет перғауыны Неферкардың уәзірі әрі бас құрылысшысы Уашптах жазбасында сол ақсүйектің күтпеген ажалы туралы драмалық әңгімесі баяндалған. Бірде патша балалары және айналасындағылармен Уашптах жүргізіп жатқан құрылыс басына келеді. Құрылыс барысына қанағаттанғанын білдірген билеушіге уәзірдің жауап қатпағаны байқалады. Сол кезде ол талып қалған екен. Перғауын оны сарайға апаруды және емшілерді дереу шақыруды бұйырады. Папирус анықтамаларын алып келген олардың білімдері жеткіліксіз болып, патшаның сенімді құлы қайтыс болады. Бізге бұл тарихи оқиғаның фрагментті жазуы ғана емес, уәзір өлімін бейнелеген барельеф те жеткен.

Ақсүйектердің жазулары Мысыр қоғамының жоғарғы қабатының өнегелі кодексі – бұл қоғамның этикалық талаптарын көрсететін нақты хабарлар. Бұл жазулардың авторлары үшін шабыт көзі ежелгі патшалық дәуірінде гүлденген дидактикалық әдебиет болды.

Орта патшалық әдебиеті (б.з.д. XXII-XVI ғ.). Орта патшалық кезеңіндегі мысыр әдебиетін классикалық деп атау қабылданған. Сол уақыттан жеткен ескерткіштер ежелгі әдебиетпен салыстырғанда барынша құнды және алуан түрлі. Соның ішінде «Шешен тілді адам туралы повесть» ерекше. Повесть әрекеті X әулеттің патшалық ету уақытына жатады. Шын мәнісінде, повесте қандай да бір оқиға желісі жоқ. Ол – ауыл шаруасының жоғары шенді сарай қызметкеріне өзінің

қол астындағы қызметшісінің оны тонап кеткендігіне қатты ашуланғаны туралы баяндайтын тоғыз жоғары дәрежелі аса мәнерлі сөздерден тұратын өтінімді шағым. Бұл сөздер жазбаша жазылып қызыл тілді өзі секілді ұнататын перғауынға жеткізіледі. Ақырында жапа шегушіге шығынын төлеп, тіпті сыйақы береді. Бұл риторикалық үлгі елдің ішкі жағдайын бекіту идеясымен, онда әділ, шыншыл соттың билеуімен сарындас.

Сол секілді перғауынның өз ұлы Мерикарға жазған «Гераклеопольдың ұлағаты»¹. «Ұлағат» авторы өз баласымен, яғни келешек патшамен елді басқару тәжібесімен бөліскен, мәтін тамаша ойларды қамтиды. Мысалы, «*Бай халық көтеріліске шықпайды*», «*тіл – бұл қылыш (патишаның)*», «*сөз кез келген қарудан күшті*», «*кек-тенбе, өзіңді өзің ұстаған жақсы*», «*өзіңе сені сүйетіндерден ескерткіш жаса*». Бір сөзбен айтқанда, бұл «Ұлағаттан» Мысыр мемлекетінің басшыларының саяси ойларының жоғарғы деңгейіне куә болатын қызықты пікірлерді табамыз.

Ленинградтағы Мемлекеттік Эрмитаждағы басы сақталмаған папирустардың бірі, ғылымда «Кеме апатына ұшыраған» деген атпен танымал. Папирус теңіздегі фантастикалық қызықты оқиғалар жайлы, дәлірек айтсақ, бірінші жақтан айтылған теңіз ортасындағы шөлді аралда болған әңгімеден тұрады. Әңгіменің бас қаһарманы тәжірибелі кемешілер командасымен перғауынның кеніштеріне сапарға шығады. Алайда теңіз дауылы басталған сәтте кеме өз командасымен бірге апатқа ұшырайды. Тек әңгімеші ғана тірі қалады, үлкен толқын оны белгісіз құнарлы аралға әкеледі. Мысырлық Робинзонның жалғыздығы жақын арада бұзылады: аралдың әміршісі үлкен жылан оған келіп, қалай және не себептен оның иелігіне тап болғанын сұрайды. Жылан оған 4 айдан кейін Мысырдан кеме келіп, оның үйіне оралатынын болжайды. Өзі және арал туралы біршама түсініксіз оқиға айтып береді: аралда 75 жылан және олардың арасында адамзаттың қыз баласы тұрған, бірақ аспаннан от түсіп, аралдың әміршісі болған жыланнан басқасының бәрі өртеніп кеткен. Жыланның болжауы жуық арада орындалады. Бақытты теңізші Мысырға оралады. Перғауынға басынан кешірген барлық қызықты оқиғаларды айтып беріп, оған аралдан әкелген қымбат сыйлықтарды тарту етеді.

Ал Весткар папирусының ертегілері (Орта патшалықтың соңы) басқа жанрға жатады. Олар ортақ шеңберге біріктірілген: Хуфу IV әулетінің бізге белгілі перғауыны өз ұлдарына көне заман туралы әңгімелерді естігісі келетінін айтады, оның ұлдары белгілі данышпан Джедефхор, Хафра (Хефрен) тақ мұрагері және екінші ұлы пирамиданы салушы және кіші ұлы Бауфра кезекпен әкесіне ертегілер айтады. Ертегілер немесе әңгімелердің бірігуі – Батыс («Декамерон»), Шығыс («Панчатантра», «Мың бір түн») әдебиетіне белгілі үйлесімділік тәсіл. Весткар папирусында бұлар әлем әдебиетінде алғаш кездесті.

Весткар папирусының басы да бізге жетпеген. Бірінші ертегі жоғалып кеткенімен, папирустың мәтіні оның соңғы фразаларынан басталады. Одан кейін ханзада Хафраның III әулет патшасы Небканың билігі кезінде болған ғажайып оқиға туралы әңгімесі басталады. Бұл ертегінің бас кейіпкері – әйелі жай қарапайым адаммен опасыздық жасаған, алданған күйеу – Убаинер абыз. Өзінің құлынан естіп алданған күйеуі балауыздан онша үлкен емес сиқырлы қолтырауын жасап, оған дұға оқиды. Қолтырауынның мүсіні сиқырлы күшке айналады. Убаинер өзі-

¹ «Ұлағат» Ленинградтағы Мемлекеттік Эрмитаждың мысыр коллекциясында сақтаулы, ал келесі бір нұсқасы Мәскеуде А.С. Пушкин атындағы бейнелеу өнері Мемлекеттік мұражайында сақтаулы.

нің құлына әйелінің сүйіктісі көлге шомылуға барғанда қолтырауынның мүсінін суға лақтыруға әмір береді. Убаинердің құлы қожайынның әмірін орындады. Мүсін үлкен қолтырауынға айналып, жас жігітті көлдің түбіне алып кетеді. Су түбінде ол қиналып жеті тәулік бойы жатады. Осы уақыт бойы Убайнер абыз перғауын сарайында болады. Жеті күн өтер кезде абыз перғауынға сиқыр көрсетемін деп, оны көлге алып келеді. Убаинер қолтырауынға жас жігітті жағаға алып шығуды бұйырады. Сосын ол қолтырауынға еңкейіп, қолын созған сәтінде-ақ ол кішкентай балауызды мүсінге айналады. Абыз сол кезде перғауынға әйелінің опасыздығы жайлы айтып береді, оны естіген ашуланып қолтырауынға жас жігітті суға батырып жіберуін бұйырады. Қайтадан мүсіннің қолтырауынға айналу процесі болып, ол жас жігітті көлге мәңгілікке алып кетеді. Опасыз әйел перғауынның әмірі бойынша өртеліп, мәйітінің күлі суға тасталған екен.

Үшінші ретте Бауфра ханзада ертегісін айтады. Перғауын Снофру зерігуінен айығу үшін көлге үлкен кемеде саяхаттауға шығады. Кеменің ескекшілері киімнің орнына ау киген 20 жас сұлу әйел болады. Патша оларға сүйсініп қарап отырады. Бір кезде олар есуді тоқтатады, өйткені біреуінің қымбат әшекейі үзіліп, суға түсіп кетеді. Перғауын өзінің бас абызын шақыртады. Ол тез арада суға дұға оқыған кезде «судың бір жартысын екінші жағына ығыстырып», су түбін кептіреді де, түсіп қалған әшекей алынады.

Ақырында Джедефхор тағы бір ертегі айтудың орнына перғауынға халық ортасынан шыққан Джелиді шақыруды ұсынады. Сиқырлық күшке ие Джели келген басты орнына келтіре алатындықтан перғауын бұл ғажайыпты өз көзімен көруді қалайды. Перғауын сиқыршыға қамаудағы адамды тәжірибеге ұсынады, бірақ Джели адам орнына, өзінің қабілетін құс арқылы көрсетеді. Сосын ол перғауын Хуфуға абызы Раусердің әйелі Раджедеттің аяғы ауыр екенін және де ол 3 ұл туып, олардың үлкені Гепиополда Ра құдайының бас абызы болатынын, ал қалған екеуі бірінен соң бірі IV әулетке жататын Хуфу мен ұлдарын тақ басында ауыстырып, Мысырда билік етеді деп болжау айтады. Дегенмен Джели перғауынға әулеттің құлауы оның немересінің билігінен кейін ғана болатынына сендіреді. Сөйтіп перғауыннан бай марапаттаулар алады.

Ары қарай папируста Раджедеттің үш ұлының ғажайып туылуы суреттеледі. Құдайлар нәрестелерге біз білетін V әулеттің алғашқы үш перғауыны иемденген есімдерді береді. Балалар болашақ патша болатын нақты белгілерімен туылғандықтан Раджедет перғауын қудалауынан қорқа бастады. Сол уақытта Раджедет өз қызметшісімен ұрысып қалады да, қызметші перғауынға «ғажап» балалар туралы жеткізбекші еді. Бірақ оны қолтырауын жеп қояды, сөйтіп қызметші арам ойын іске асыра алмайды. Папирустың соңы сақталынбаған.

«Кеме апатына ұшыраған» және Весткар папирусының ертегілері сияқты шығармалар саны Ежелгі Мысырда көп болған тәрізді. Бізге жеткен фрагменттер негізінде қияли және ғажайып бөлшектер басым рөлге ие болған әдебиеттің бұл жанры бай және әр алуан екендігін дәлелдейді

Шебер өңделген халық шығармашылығымен бірге Орта патшалықтың әдебиетінде басқа жанрға тиесілі ескерткіштер табылған. Біріншіден, діни көзқарас негізіндегі әдеби құндылығымен ерекшеленетін шығармалар болды. Мәселен, құдайларға (Хапи, Осирис т.б.) арналған әнұрандарды айтуға болады.

Осирис культінде мәңгі өмір туралы жалпы таралған догманың антитезисі ретінде орталық патшалық дәуірінде «Арфист өлеңі» алдыңғысына қарсылық мазмұнда пайда болды. «Арфист өлеңінің» ең толық нұсқасы жаңа патшалықтың 500 ж. шамасына жататын Харрис папирусында сақталған, Интеф XI әулетінің перғауындар уақытына жатады.

«Неферти (Неферреху) болжамдары» атты шығармада Снофру IV әулетінің перғауыны өз сарайында көңілсіз болғандықтан, оны сергітетін данышпан табуға бұйырады. Олар Нефертиді ертіп келеді, ол перғауыннан өткенді немесе келешекті білгісі келе ме деп сұрайды. Патша келешегін білгісі келеді. Неферти алдағы қорқыныштарды жориды: Ніл құрғап, құрлыққа айналғанда аштық белең алады, елді жаппай бүлік басады, адамдар бір-бірін жек көріп, қауіптенеді, шығыстан көшпелі азиялықтар келіп халықты қанай бастайды және т.б. Бірақ оңтүстіктен, яғни Жоғарғы Мысырдан Амени мысырлықтарды құтқарып, таққа отырады. Қайратты әрі әділ қолбасшы елде тәртіп орнатады, азиялық басып алушыларды қуады, ел қалпына келеді. Амени – XII әулеттің негізін салушы I Аменемхаттың (Эхнатон) қысқарған аты.

Келесі шығарма – ежелгі мысыр әдебиеті інжулерінің бірі, «Синухе әңгімесі» деген атпен әлем әдебиетінде белгілі. Мұның авторы мысыр мәдениетін жетік білуші, терең психолог болды. Бұған көп нұсқадағы толықтай немесе бөлшектенген әңгіме мәтіні куә, сонымен бірге олар мысырлықтардың көркемдік талғамының нәзіктігін көрсетеді. Әңгіме бірінші жақтан жазылған, қайталауларды және тілдің бірдей болуын кездестірмейміз. Керісінше шығарманың тілі бай және әдемі, грамматикалық оралымдар мен фразеология әсерлі. Суреттеулер жанды, әдеттегідей емес, автор сөзсіз шындықты көркемдік тұрғыдан ұғыну қабілетімен дарынды болған.

«Синухе әңгімесі» шынайы тарихи жағдайды тірі суреттегені соншалықты, тіпті ол тарихи тұлға деген ой пайда болады. Алайда мұны дәлелдейтін құжаттар жоқ. Синухе өз лауазымдарын атап шығып, әңгімесіне кіріседі. Сарай маңында болғанда Синухе I Аменемхаттың баласы, болашақ патша I Сенусертпен ливийлік темеху тайпасына қарсы жорықта бірге болады. Осы уақытта I Аменемхат кенеттен өз резиденциясында қаза табады. Түнде сарай резиденциясынан келген елшілер I Сенусертке патша өлімі туралы хабарлаған кезде-ақ «тоқтамай, әскеріне де хабарламай сұңқар жол серіктерімен ұшып кетті» делінген. Ол, әрине, бүлік мүмкіндігіне жол бермеу үшін астанаға асығады. Лагерьде қалып қойған Синухе кездейсоқ болашақ перғауынға қастық туралы әңгімені естіген бетте қатты шошып елдің солтүстік шығысына қашуға шешім қабылдайды. Әбден жол тауқыметіне азып-тозған ол Кедем елінде Ретену билеушісі Амунешимен кездеседі. Билеушінің сеніміне кірген Синухені енді өз қызына үйлендіріп, оған шұрайлы жерлерді бергені туралы, кейін Синухенің тайпа көсемі болуы, халық арасында құрметке ие болғандығы, балаларының ер жеткендері т.с.с. жөніндегі жетістіктерін жазған. Жылдар өте берді, қарттық жақындай бастады. Синухе өз елін аңсады. Дүниежүзілік әдебиет тарихында бірінші рет бұл сезім оның тілегінде көрініс тапты: *«Менің елден қашуымда бірге болған, о, Құдайым, мейірімді болшы маған қайтадан, мені патша сарайына әкелші! Менің жүрегімнің күнде болатын жерлерін тағзы бір мәрте көруге мүмкіндік берсең. Тұған елімде жерленгеннен не артық болуы мүмкін? Көмектесе гөр маған! Мейірімді бола гөр».*

«Синухе әңгімесі» – осы күні де қызығушылықпен оқылатын тамаша шығарма.

Жаңа патшалық әдебиеті (б.з.д. XVI-VIII ғ.). Жаңа патшалық кезеңінде ішкі және сыртқы гүлдену нәтижесінде Мысыр орасан үлкен дүниежүзілік державаға айналып, сыртқы әлемнен бөлектенуін жойды. Мұндай тарихи өзгерістер, әрине, әдебиетте де өз әсерін айшықтады, әсіресе әнұран табыспен қолданылды.

Әнұрандармен қатар жаңа патшалық дәуірінің діни әдебиеті «Өлілер кітабының» 125- тарауы ерекше саналды, өйткені «Пирамида мәтіндері» тек патшаларға арналса, бұл керісінше, қайсыбір пақырға да көмектеседі деген сенім қалыптасты. Мәтіндердің 125-тарауы өзінің мазмұнымен ерекшеленеді: онда өлген адамның жанына Осиристің табыттық соты суреттеледі. Бұл табыттық соттың мәні: адам жанының жерде жасаған іс-қимылдары дұрыс деп танылса, мәңгілік өмірмен қамтамасыз етіледі; қылмыскердің немесе күнәхардың жаны екінші және соңғы өлімге беріледі. Мұнда өлген адам жасамауы тиіс күнәлар мен қылмыстар тізімі келтірілген. Сиқырлы мазмұнды көптеген басқа тараулардың арасына жоғалған «Өлілер кітабының» 125-тарауынан мысырлықтардың жоғарғы дәрежедегі талаптарын байқауға болады.

Ауыз әдебиетінен фрагментарлы түрде сақталған басқа аңыз-ертегілер көптеп кездеседі. Аңыздық емес мазмұндағы ертегілер де барынша қызықты. Соның ішінде «Екі ағайынды туралы» ертегінің орны бөлек. Ертегі қарапайым халықтық типті ағалы-інілі шаруа-егіншілер туралы, кіші інісі далада және үйде қинала еңбек етіп, ағасы мен әйелінің азығын табады. Ертегіде әңгіме кіші інісінің басын айналдыруға тырысқан ағасының опасыз әйелі туралы болады. Ештеңе шықпаған соң опасыз әйел күйеуіне ол жоқта інісінің зорлағысы келгенін айтады. Жәбірленген және абыройы төгілген інісі құдайдың көмегімен ағасынан құтылып кетеді. Ол «кедр жазығы» аталатын Ливанға кетіп қалады, онда алуан түрлі сиқырлы оқиғаларды басынан кешеді. Соңында інісіне алаңдаған ағасы оны Мысырға қайтуын сұрайды, ал опасыз әйелі жазасын алады. Кіші інісі Мысыр перғауыны болады.

Сол секілді жаңа патшалық әдебиетінде өзінің өмірлік сенімділігі әрі лирикалығымен «Ун-Амон саяхаты» аталатын мысырлық Ун-Амонның Библиге саяхаты туралы әңгімесі құнды. Бір ғана данада жеткен ол Мәскеуде А.С.Пушкин атындағы бейнелеу өнері мемлекеттік мұражайында сақталған. Әңгіме сол кезеңдегі елдер мен Мысырдың саяси жай-күйі туралы қызықты мәліметтер қатарын камтиды. Ун-Амон саяхатын сенімділігі мен көркемдік жетістігі бойынша «Синухе әңгімесімен» салыстыруға болады.

Демотикалық әдебиет (б.з.д. VIII ғ. – б.з. III ғ.). XX әулеттің пайда болуы бүлікпен аяқталды: биліктің екілік орталықтануының нәтижесінде Мысыр екі жеке облыстарға бөлінді. Сонан соң ливий әулетінің XXII және XXIII кезеңінен кейін (шамамен б.з.д. 950-730 ж.) және XXIV әулетінің жалғыз билеушісі Бокхорис патшаның билеуінен кейін (б.з.д. 720 ж.) Мысыр Эфиопия перғауындарының қол астында болды, бұларды ассириялық Ашшурбанапал патша талқандады. Бұл дәуірден тек патшалар мен ақсүйектердің жазулары кездеседі.

Саяси және мәдени жаңғыру саисстық аталған дәуірде XXVI әулеттен (б.з.д. VII ғасыр ортасынан бастап) басталды.

Демотикалық әдебиетте дәстүрлі ұлағаттар дамыды. Британ мұражайында және Луврдағы папирустарда камтылатын Анхшешонка ұлағаты ежелгіден ай-

тарлықтай айырмашылығы жоқ. Ал Лейден папирусындағы Инсингер ұлағаты барынша дәлірек. *Демотикалық көркем әдебиет негізінен өткенге арналған*. Бұл мүлде кездейсоқтық емес. Парсылар, гректер, римдіктер қол астындағы мысырлықтар өз перғауындары басқарған, елдері тәуелсіз және қуатты болған уақыттарды естеріне алуға тырысты. Осыған орай, «Демотикалық хабар» аталатын б.з.д. III ғасырына жататын, басы не аяғы жоқ мәтіндерді айтуға болады. Түсінуге өте ауыр жазылған бұл мәтіндер жөнінде ежелгі дүние тарихшысы және мысыртанушы Эд. Мейер «олар жалмауыздың қарғыстары секілді» деген. Кейінірек мысыртанушы В. Весецкий оларды XXVIII-XXX Лагида әулеті тарихымен, яғни парсылардың келгенімен байланыстырады. Мәтін сол кездегі абыздардың көңіл-күйін жақсы аңғартады. Онда «Бөтен жерліктерден кейін елді қайтадан гераклеополдық басқаратын болады» деген болжам жазылған.

Мысыр әдебиетінің әсері тек ежелгі еврей әдебиетінде ғана емес, копт әдебиетінде және араб әдебиетінде көрінді. Басқаша айтқанда, әлемдік әдебиет өте ежелгі әдебиеттердің бірі саналатын мысыр әдебиетіне міндетті.

Әдебиеттер:

История всемирной литературы: 1 том. – М.: Наука, 1983; Бадж Э. А. Египет во времена Рамсеса Великого. – М.: «Новый Акрополь», 2010; Ливрага Х. А. Фивы / пер. с исп. – М.: «Новый Акрополь», 2006; Бадж Э. А. У. Мумия. Материалы археологических исследований египетских гробниц / пер. с англ. – М.: Алетейа, 2001; Бадж Э. А. У. Египетская Книга мертвых. Папирус Ани Британского музея / пер. с англ. – М.: Алетейа, 2003; Рак И. В. Легенды и мифы Древнего Египта. – СПб.: Летний сад, 2001; Морэ А. Во времена фараонов. – М.: Алетейа, 2001; Кларк Р. Священные традиции Древнего Египта. – М.: Фаир-пресс, 2002; Көптілеуова Д. Т. Ежелгі әлем әдебиетінен лекциялар курсы. – Алматы: Қазақ университеті, 2011.

Тақырып бойынша сұрақтар:

1. Ежелгі Мысыр жазба ескерткіштер кезеңдерін атаңыз.
2. Орта патшалық (б.з.д. XXII-XI ғ.) кезеңі әдебиетіне тән ерекшелік.
3. Ежелгі Мысырдағы махаббат әндері жөнінде не білесіз?
4. «Пирамида мәтіндері» атауымен бекітілген мәтіндердің ғылымда пайда болуы және ондағы суреттелген жағдайларға тоқталыңыз.
5. Весткар папирусының ертегілеріне тоқталыңыз.
6. Орталық патшалық дәуіріне тән «Арфист өлеңін» еске түсіріңіз.
7. Жаңа патшалық дәуіріндегі Мысыр әдебиетінің үздік үлгісі саналатын «Өлілер кітабына» тоқталыңыз.
8. Демотикалық әдебиет пен оның туындылары.

Қосөзен әдебиеті

Сына жазуы; Шумер жазбалары; Гильгамеш жыры; Шумер аңыздары; «Патша тізімі»; Эдуба мектебі мен эдуба әдеби мәтіндері;

Шумер өркениеті дүниежүзіндегі ежелгі мәдениет ошақтарының бірі болып саналады. Қосөзенде, яғни Тигр және Ефрат өзендерінің аңғарында б.з.д. IV мыңжылдықтың өзінде таптық қоғам пайда болды. Бірақ Мысырмен салыс-

тырғанда Қосөзен мәдениеті біркелкі болмады. Оның құрылуына тілі бізге белгілі тілдік топтардың біріне де жатпайтын шумерлер, көне еврей, финикийлік, араб тілдеріне ұқсас семит тілдерін қолданатын аккадтықтар (вавилондықтар мен ассириялықтар), Солтүстік Месопотамия мен Солтүстік Сирияда мекендеген хурриттер мен көптеген басқа халықтар қатысты. Қосөзендегі жазу жүйесі шумерлерден бастау алды деген болжам бар. Олардың хат жүйесі (сына жазуы) аккадтықтар, сонан соң алдыңғы Азияның басқа халықтарына әсер ете дамып, үш мың жыл бойы қызмет етті. Демек, көне сына жазуын оқи отырып, өркениеттің ертерек кезеңдерінен бастап ұзақ уақыт аралығындағы әдебиеттің қалыптасу жолдарын зерттеу мүмкіндігіне ие боламыз.

Сақталып қалған шығармалардың ішінде сына жазулары рим мен грек әдебиетінен басқа барлық ежелгі әдебиеттерден асып түседі. Шынында, сына жазу әдебиетіндегі шығармалар көлемі жағынан ауқымды емес. Себебі ауыр әрі көлемді балшық тақтайшаларда ұзақ мәтіндерді жазу қиынға соқты. Сондықтан да бізге жеткен ең көлемді деген сына жазу ескерткішінің өзі екі-үш мың қатардан аспайды.

Қосөзен тарихында Шумер кезеңі шамамен 1000 жылға созылып, Тигр мен Ефрат аңғарында ежелгі таптық мемлекеттер қалыптаса бастаған б.з.д. IV мыңж. соңынан б.з.д. III мыңж. соңына дейінгі кезеңді қамтиды. Шумер халқының тегі әлі жұмбақ, тіпті анық қайдан келгені де белгісіз. Тілі өз төңірегіндегі ежелгі халықтардың ешқайсысына ұқсамайды. Олардың көпшілігі көп буынды сөздерден тұратын болса, шумер сөздері көбіне бір буынды сөздерден тұрды. Олар – иленген саз балшықты әрқилы қалыпқа түсіретін аяқпен теппе зырылдауықты, диірмен мен соқаны, дөңгелек пен желкенді қайықты, мыс, қола құймаларын, күн тізбесін алғаш ойлап тапқан халық. Гомеопатиялық медицинаның қалыптасуына әсер етіп, заңды, аспан денелерінің адам ағзасына әсерін жүйелеген. Құрылыста күмбез, нақыш, фриз, шыны-шытыра, тас қашау, металл безендіруді бірінші боп пайдаланған. Арасына сабан, қамыс салып, қам балшықтан кірпіш басу, қыш кірпіш, ағаш бөлшектерден үй салуды кең өрістеткен. Тұрған үйлері төрт бұрышты, қосқабатты, аспалы бақты болған. Су құбырларын тартып, қалаларының қақ ортасында жебеуші тәңірінің құрметіне арналған алып ғимарат орнатып, сәулет өнерімен бірге мүсін өнерін де дамытқан. Музыка аспаптары мен музыка теориясын да бірінші боп қалыптастырған – шумерлер. Аспан-Жер-Жерасты бір-бірімен бағыныштылық жолымен байланысып тұрған кешенді құбылыс деп түсінген. Осылайша шумерлер таңғажайып мәдениеті қалыптасқан халық болатын.

Б.з.д. XXIV-XXII ғасырларда шумерлер аккад әмірлігінің қол астына кіреді. Аккад билігі кезінде шумерлер де, олардың дәстүрлері де жойылған жоқ, дегенмен аккадтықтардың әсері Қосөзен бойындағы көркем өнердің дамуында айқын көрініс тапты. Шумерлердің тәуелсіз тарихының соңғы кезеңі құл иеленушілік мемлекеттің толық қалыптасып, оның идеялогиясының түзелуі, пантеон жүйесі мен салт жораларының реттелген кезіне, яғни III Ура және Исин әулетінің басқаруы тұсына сәйкес келеді. Осыдан соң Қосөзен Вавилонның билігіне өтіп, шумерлер тәуелсіз халық ретінде өмір сүруін тоқтатады.

Шумер әдебиетінің ескерткіштері олардың аккадтықтармен етене араласып, аккад тілі шумер тіліне қарағанда кең қолданыста болған б.з.б. XIX-XVIII ғасырына сәйкес келеді. Бұлар шумер-аккад тілінде жазылған шығармалар немесе

олардың көшірмесі болатын. Осыдан шумер мәдениетінің Қосөзен тарихында үлкен орынға ие болғанын көре аламыз.

XIX ғ. 60-жылдардың ортасында америкалық археологтардың қатысуымен ежелгі шумерлік мәдени орталық болып табылатын ниппурға жақын Абу-Салая-бих деген жерде шамамен б.з.д. XXVII-XXV ғ. аралығына жататын үлкен мұрағат табылды. Ондағы алуан түрлі сына құжаттардың ішінде ұрандар, аңыздар мен гибратнамалар болды.

Шумерлерде патша жазулары I Ура әулетінің билігі басталғанға дейін, яғни б.з.д. III мыңж. II ширегінде пайда болды. Алғашқы мұндай жазулар ғибадатхана мен каналдардың құрылысымен байланысты болып, негізінен «Мынадай құдайға мынадай ғимарат салынды» деген бір ғана сөйлемнен тұрды. Кейін сөйлемдер күрделене түсіп, соғыстар жайлы айтыла бастайды. Б.з.д. III мыңжылдықта жазулардың ауқымы кеңейіп, мазмұны түрлі кейіпкерлер мен көріністер арқылы байи түсті. Сондай шығарманың бірі Лагаш қаласының билеушісі Эаннатуманың (б.з.д. XXV ғ.) «Қаракүс стеласында» соғыс алаңындағы көріністер суреттелсе, Лагаштың тағы бір билеушісі Энметен (б.з.д. XXIV ғ.) жазбасында Лагаш пен Умма қалаларының тарихы баяндалған.

Уақыт өте келе жазулардың тек көлемі кеңейіп қана қоймай, олардың стильдік негіздері қалыптасып, әсерлі әрі бейнелі сөздермен өрнектеле бастады. Кейінірек өте қызық псевдо жазба жанры пайда болады. Стиль жағынан ежелгі жазуларға ұқсағанымен, онда оқиға бірінші жақта баяндалады. Жалған жазуларда әскери жағдайлар мен шынайы тарихта орын алған қарулы қақтығыстар туралы суреттеледі. Ескерткіштің бұл түріне Адабтың аңызға айналған патшасы Лугальбанемундудың анналдары мен Уруктың патшасы Утухенгали мен Кута қаласының билеушісі Тириканның арасында болған қанды шайқасты суреттейтін шығарманы жатқызуға болады.

Кейде тарихи құнды мазмұндағы ескерткіштер кездеседі. Соның ішінде ежелгі шумерлік Ниппур қаласындағы «Гуммал ғибадатханасының» қабырғаларындағы жазуларда оны салған, не қайта жөндеген қала басқарушыларының есімдері, солардың ішінде Урук патшасы Гильгамеш, оның баласы Ур-Нунгаль, Киш қаласының билеушісі және Гильгамештің қарсыласы Энмебаргес пен оның ұлы Агга есімдері келтіріледі. Бұл мәліметтер басқа мағлұматтармен бірге шумер-аккад жырының белгілі батыры Гильгамештің тарихи тұлға екендігін көрсетеді. Шумер тарихының хронологиялық арқауын құрастыруда өте маңызды саналатын «Патша тізімі», сондай-ақ III Ура әулеті тұсындағы «Жыл атауларының тізімі» де өте қызықты. «Патша тізімі» бірыңғай және мәңгі «патшалық» идея – «Нам-лугальды» қамтиды. III Ура әулеті кезіндегі «Жыл атауларының тізімін» алғашқы хроника не жылнама деуге болады, онда әр жыл сол жылда болған бір оқиғаға байланысты аталды. Мұндай тізімдер аккад әулеті кезеңінде жазыла басталған, бірақ бізге жетпеген.

Бізге жеткен бірнеше шумер мәтіндерін шумертанушы ғалым С.Н. Крамер әдеби каталог ретінде баспаға ұсынды. Салыстырмалы түрде бұл мәтіндерді анықтау қиынға соқпады, себебі шумерліктер мәтіннің атауы ретінде шығарманың бірінші жолының басын алған, ал тізімде белгілі ескерткіштер қатары болды. Шумер әдебиетінің шамамен 150 ескерткіші белгілі (көбісі фрагментарлы түрде). Олардың арасында ғибадатханада құлшылық етудің бір бөлігі болып табылатын олеңмен жазылған аңыздар, эпикалық әңгімелер мен жалбарынулар, құдайлар

мен патшаларға арналған ұрандар, діни өлеңдер, махаббат әндері мен жоктаулар да болды. Олар ғибратнамалар, ақыл-өсиеттер, дау-сұхбаттар, сондай-ақ мысалдар, күлдіргі әңгімелер, жаңылтпаштар мен мақал-мәтелдерге бай еді.

Шумерлер дінін қауымдық мәдениетке негізделген сенімдер ретінде анықтауға болады, басқаша айтқанда, ол діннің ежелгі типіне жатты. Діни нанымдарда этикалық оқуларға қарағанда сиқырға арналған салттар маңыздырақ саналып, қауымдар арасында өздеріне жақын әрі қорғаушы түрлі құдайлары² болды.

Көптеген зерттеулерде құдайлар мен батырлардың ерлігі жөніндегі әңгімелер аңыздар немесе батырлар жыры ретінде қарастырылады. Шумер әдебиетінде мұндай әңгімелердің он бірі белгілі, олардың тоғызы батырдың ерлігі (құдайға теңелген патшалар), ал екеуінде құдайлардың (Ианна құдайы мен Эбех тауының құбыжығы арасындағы соғыс, нинурта құдайы мен Асаг есімді зұлым шайтан шайқасы) даңқты істері туралы айтылған.

Шумер аңыздарын шартты түрде үш топқа бөлуге болады. Бірінші топқа Урук билеушісі Гильгамештің Киш билеушісі Аггамен күресі жөнінде айтатын тек бір мәтін жатады. Бұл – жанрын батырлық өлең ретінде қарастыруға болатын бізге белгілі жалғыз шығарма. Бұл шығармада қиял-ғажайып көріністер мен бейнелер кездеспейді әрі оның желісі нақты тарихи оқиғалармен сәйкес келеді.

Аңыздардың екінші тобына «Энмеркар мен Аратта абызы» және «Энмеркар мен Энсухкешданна» мәтіндері жатады. Екі туындыда да Энмеркар мен Аратта қаласының жоғарғы абыздары арасындағы пікірталастар суреттеледі. Бұл шығарманың алғашқысында Урук қаласының билеушісі Энмеркар Ианна құдайының құрметіне арнап ғибадатхана салмақ болады да, алыстағы Иран таулы аймақтарындағы Аратта тұрғындарынан үлкен көлемді алымға ие болу үшін бұл қаланың абызына жұмбақ жасырып, елші жібереді. Энмеркар елші бұл қиын да ұзақ жұмбақты ұмытып қалмас үшін жазуды ойлап табады. Осылайша, екі кейіпкер бір-біріне біз түсіне алмайтын сиқырлы жұмбақтар жасырумен болады.

Аңыздың үшінші әрі көбірек сақталған тобын сиқырлы батырлар ертегісі құрайды. Олардың саны сегіз: «Ианна және Эбех тауының құбыжығы», «Ушнурта және Асаг құбыжығы», «Гильгамеш және аспан бұқасы», «Гугальбанда және Хуррум тауы», «Гильгамеш және Хуллуппу ағашы», «Гильгамеш және ажалсыздың тауы», «Лугульбанда және Ангуд бүркіті», Энкиду және жер асты әлемі». Бұл шығармаларда әлемдік ғажайып ертегілерге тән элементтер кездеседі. Әдеттегідей, басты кейіпкер ержүрек батыр тұлға басқа елге немесе жер асты патшалығына аттанып, жолда түрлі кедергілер мен қиындықтарға ұшырап, құбыжықпен алысып, қасиетті ағашты құлатуы қажет болады.

Шумер әдебиетінде әнұран жанры барынша толық берілген. Шумер әнұрандары ұжымдық, топтық орындауға құрастырылған мадақ мәтіндер жиынтығы, яғни құдайға жеке адам емес, тұтас ұжымның эмоциялы арнауы. Бізге жеткен әнұрандардың көпшілігі Ниппурдан шыққандықтан, оның айтарлықтай бөлігі Энлиль мен оның баласы Наннаға арналған.

Діни мәтіндерге, сонымен қатар, жоктауларды да жатқызуға болады. Бізге жеткен ең көне жоктауда Лагаш қаласының билеушісі Уруинимгин мен Умmanın патшасы арасындағы қым-қиғаш ұрыс кезінде Лагаш қаласының құлауы туралы

² Энки (аккадша Эа) құдайы – даналық құдайы, Энки – Жер асты құдайы мен дүниежүзілік теңіз билеушісі, Нанну немесе Зуна құдайы – ай билеушісі т.б.

айтылады. Ал қалған жоқтаулар діни сипатта. «Аккад қарғысы» жоқтауында Иштар құдайы қарапайым адам Сарагонға ғашық болып, оны ұлы патша етеді. Оның тұсында ел өркендеп, дами түседі. Кейін оның немересі Нарам-Суэн Энлильдің құрметіне тұрғызылған ғибадатханасын қорлап, құдайға тіл тигізеді. Осы үшін ел үлкен жазаға ұшырайды.

А. С. Пушкин атындағы бейнелеу өнері мұражайының сына жазу жинағының арасында ғалым С.Н. Крамер анықтаған жерлеу өлеңдері сақталған. Бұл – әкесі Нанна мен әйелі Навиртум өлімдерін жоқтайтын Лудингердің элегиясы.

Шумер әдебиетінің ерекше жанрын мектеп мәтіндері немесе Эдуба мәтіндері құрайды. «Эдуба» сөзі «кестелер үйі» деп аударылады және шумерлік жазғыштарды дайындаған мекемені білдіреді. Шумер мектебі сына жазудың пайда болуына байланысты қалыптасты, өйткені хат жүйесін игеру үдерісі күрделі және ұзақ дайындықты талап ететін болған. Ежелгі жазба ескерткіштердің арасынан (б.з.д. IV мыңж. соңы – III мыңж. басы) оқу мәтіндері, жатқа оқу үшін сөз тізімдері, кейінірек мақалдар, жаңылтпаштар табылды. Шумер мектебі б.з.д. II мыңжылдықтан бастап дами бастады. Онда сарай шаруалары мен ғибадатхана үшін жазғыштар дайындалды.

Эдуба әдеби мәтіндерін үш топқа бөлуге болады. Бірінші топқа мектеп өмірін және онда дәріс беруді суреттейтін шығармалар жатады. Екінші топқа дидактикалық шығармалар жатады. Ол үлгі-өнегеге, ақыл-кеңес пен өсиетке толы тәрбиелік мәні бар мәтіндерден тұрды. Үшінші топқа халық даналығының жиынтықтары жатады. Бізге белгілі б.з.д. XXVII ғасырына жататын ең көне оқу мәтіндерінің бірінде мақалдар жинағы келтірілген.

Шумерлік жазба әдебиетінде алғашқы қауымдық идеологияның таптық қоғамның жаңа идеологиясымен қақтығысу үдерісі көрініс табады. Ежелгі шумер ескерткіштерінде бейнелерді плэтизациялау мен идеализациялаудың жоқтығы көзге түседі. Шумерлік құдайлар жер бетіндегі жай ғана жаратылыс емес, олардың ішкі әлемі адамзатқа тән сезімдер әлемі емес, керісінше олардың бейнесі қорқынышты әрі ұсқынсыз, қатыгез әрі дөрекі ретінде суреттеледі. Құдайлардың тіршілікті тырнақтың астындағы кірден жаратуы, мас кездерінде адамдарды жаратуы, еш себепсіз адамзатты жоюы – мұның барлығы сол кездегі адамдардың әлем туралы алғашқы түсініктерін көрсетеді. Ал шумерліктердің жер асты патшалығына келер болсақ, онда мысырлық Осируска тән әділ сот та, адамдардың әрекетін өлшеу де жоқ. Олардың өлім туралы, оның қалай болатыны, о дүние туралы ешқандай түсініктері болмады. Оның себебі мысырлықтарға қарағанда Қосөзен бойында мекендеген халықтар табиғат қаталдығын жиі көргендіктен болар (су тасқыны, табиғи байлықтардың аздығы, құм борандары мен ылғалды ауа райы). Сондықтан жаңа идеология табиғатқа деген осындай қорқынышты сезімдерге қарсы тұруы керек болды.

Қосөзен мемлекеттерінде таптық қоғамның жаңа идеологиясы орнағаннан кейін, әдебиеттің мазмұны да өзгеріске ұшырап, олардың жаңа түрлері мен жанрлары дами бастады. Жазба әдебиеттің ауызекі әдебиеттен бөліну үдерісі тез әрі қарқынды жүрді. Шумер қоғамының соңғы даму сатысында дидактикалық шығармалар пайда болып, морфологиялық көріністер жүйеленіп, жазба әдебиеттің жаңа бағыттары дүниеге келе бастады. Алдыңғы Азия әдебиетінің осындай жаңа даму сатысын тарих сахнасынан жойылған шумерлердің мәдени мұрагерлері – вавилондықтар, яғни аккадтықтар жалғастырды.

Әдебиеттер

История мировой литературы. 1 том. – М.: Наука, 1983; Емельянов В.В. Древний Шумер. Очерки культуры. – СПб.: Петербургское востоковедение, 2001; Эпос о Гильгамеше. О все выдавшем. – М.: Эксмо, 2005; Тураев Б.А. История Древнего Востока. – Мн.: Харвест, 2004; Керам К. Боги, гробницы, ученые / пер. с нем. А.С. Варшавского; Послесл. и коммент. В. И. Гуляева. – М.: Республика, 1994; История начинается в Шумере / под редакцией и с предисловием академика В.В. Струве; Перевод Ф.Л. Мендельсона. – М.: Наука, 1965; История древнего мира / под редакцией И.М. Дьяконова, В.Д. Нероновой, И. С. Свенцицкой. – М.: Наука, 1989; Көптілеуова Д.Т. Ежелгі әлем әдебиетінен лекциялар курсы. – Алматы: Қазақ университеті, 2011.

Тақырып бойынша сұрақтар

1. Шумер жазбалары нені баяндайды?
2. Гильгамеш жырына тоқталыңыз.
3. Эдуба мектебі мен эдуба әдеби мәтіндерін топтаңыз.
4. Шумерлік әдебиетке тән жанрларды атаңыз.

Аккад (Вавилондық-Ассириялық) әдебиеті

Аккад тіліндегі көне ескерткіштер; «Энума элиш» космогоникалық поэма; Аккадтық нұсқадағы Гильгамеш жыры. Вавилон хроникалары; Ассириялық жылнамалар; Хетт, хуррит, неса, хатти әдебиеттері.

Аккад тіліндегі көне ескерткіштер (іс құжаттары) б.з.д. III мыңжылдықтың ортасына сәйкес келеді. Аккад әулеті дәуірінде (б.з.д. XXIV-XXII ғ.) аккад тілі Қосөзен аңғарында қысқа уақыт аралығында ресми тіл болды. Б.з.д. II мыңж. шамасында III Ура әулетінің, сонан соң б.з.д. XIX ғ. басында Исин әулетінің құлауынан кейін құдайға сыйынатын мәтіндер аккад тілінде жазылып, шумер тілі біртіндеп ұмытыла бастады. Осы кезеңнен бастап және б.з.д. II-I мыңжылдығы Қосөзен немесе Месопотамия тарихы семит халықтарының тарихы болып саналды.

Бірақ шумер тілінің аккад тілімен ығыстырылуы шумер мәдениетінің жойылғандығын, оның жаңа семиттектен түбегейлі ауысқандығын білдірмейді. Тіпті аккадтық құдай есімдері шумерлік атаулардан шыққан немесе солармен теңдестірілген (Энлиль-Бел, Иштар-Инанна, Ут-Шамаш). Семит халқы бұрыннан Месопотамия тұрғындарының маңызды бөлігі болғандықтан да екі халықтың бір-біріне сіңісуі біртіндеп жүрді.

Дегенмен шумерлік шығармаларға қарағанда аккадтық өлең шумақтарының құрылымы мен заңдылықтары түсінікті. Аккадтық ескерткіштер екпін түскен буындардың санына байланысты шумақтармен жазылған. Бұл өлеңдер әуезбен айтылуға арналғандықтан әуенді такт шумақтардың негізі болып саналады. Аккад тіліндегі өлеңдердің логикалық екпіні болғандықтан екі сөздің ортақ бір екпіні болуы мүмкін. Егер сөздің соңы тұйық немесе ұзақ дауысты дыбыстан аяқталса, екпін сөздің соңынан санағанда екінші, ал қалған жағдайда үшінші буынға түседі.

Вавилон мәтіндері өте нашар күйде сақталған түрлі көшірмелер мен жазулар арқылы жеткен. Вавилондықтар да шумерлер сияқты шығармалардың канондық

тізімін жазған. Мұндай каталогты 1958 ж. ғалым У.Г. Лэмберт шығарған. Бұл тізім шығарма атауларынан басқа олардың авторы көрсетілгендігімен ерекшеленеді.

Вавилон әдебиетіндегі «Әлемнің жаратылуы» (Энума элиш) атты космогоникалық мазмұндағы поэма ерекше көзге түседі. Архаикалық тілде жазылған бұл шығарма көлемі тұрғысынан Гильгамеш туралы жырдан кейін екінші орынға ие болып, әрқайсысы 125-165 қатардан құралған жеті сына жазу кестесінен тұрады. Бұл поэма көне тілде жазылып, оның басы шумер шығармаларының кіріспе бөлімінде кездесетін құдайлардың алғашқы қалаулары туралы мәтіндерді еске түсіреді. Поэмада Вавилон қаласы мен оның жергілікті құдайы Мардуктың даңқын паш ету мақсаты көзделеді.

Нергаль мен Эрешкигаль құдайлары және Иштар құдайының шығу тарихы туралы вавилондық поэмалар жер асты патшалығы туралы аңыздар төңірегінде құрылған. Вавилон әдебиетінде белгілі төрт батыр: Гильгамеш, Адап, Этан мен Атрахасис кездеседі. Осындай вавилондық қызық шығармалардың бірі – балықшы Адап туралы аңыз. Аңызда Адап – ежелгі Шумердің аңызға айналған Эреду қаласының данышпан тұрғыны әрі балықшы. Ол – Эа құдайының баласы. Бірде балық аулап жатқан Адап өзіне кедергі болған Оңтүстік желіне ызаланып, оның қанатына зақым келтіреді. Ызаланған Көк тәңірі Ану кінәліні жазаламақ болады. Адапқа әкесі Эа Ану құдайының алдында өзін қалай ұстау керек екенін үйретеді. Адап әкесінің кеңесін бұлжытпай орындайды. Адаптың тапқыр жауаптарына тәнті болған Ану оған өмір суын ұсынады. Әкесінің кеңесі бойынша, оны өлім суы деп қабылдаған Адап одан бас тартады. Ану Адаптың бұл қылығын түсіне алмайды да, оның себебін сұрайды. Сонда Адап бұл әкесінің бұйрығы екенін айтқанда, ызаланған Ану Адапқа өлім жазасын кеседі. Осылайша, Адап өмірінен айырылады. Бұл шығарманың негізгі нұсқасы Мысырдан табылған. Осы жерде жазғыштар сол кезде халықаралық тіл болған аккад тілін үйренетін. Шығарма шамамен б.з.д. XIV ғасырында логикалық байланыссыз құрылған.

Лирикалық мәтіндердің ерекше тобын дұғалар қамтиды. Олар көп жағдайда әдеби құндылыққа ие болмағанымен, олардың кейбір үзінділерінде көркем шығармаға тән элементтер кездеседі. Егер әнұрандар құдайға қызмет етудің ресми түріне жатса, дұғалар мен тәубеге келу жеке діни сарынға жатады.

Махаббат жырлары туралы бізге жеткен түрлі шығармалардың аттары сақталған каталог-тізімнен мол мәлімет ала аламыз. Осындай шығармаға 50 қатардан тұратын «Ғашықтың сынағы» атты көне вавилондық (б.з.д. II мыңж. I жартысы) махаббат диалогын жатқызуымызға болады.

Б.з.д. 745 жылынан бастап (Набанасар билігінің басталуымен) канондық вавилон хроникасын жүргізу басталады. Б.з.д. 745 ж. бастап Ашшурбанипалға б.з.д. VII ғ. дейін жеткізілген вавилон хроникасы, Ассирияның құлауы жөнінде әңгімелейтін «Гэдда хроникасы» (б.з.д. 626-605 ж.), б.з.д. VII ғ. ортасына дейін жеткізілген «Уайзман хроникасы», Вавилонды парсылардың жаулап алуын суреттейтін «Набонида кира хроникасы» сияқты бізге жеткен барлық вавилон хроникалары тұтас прозалық шығарма болуы мүмкін. Олар барынша қысқа әрі ықшам тілмен жазылып, таза ақпараттық сипатқа ие болды.

Таяу Шығыстың сына жазу әдебиетінде патшалық жылнамалар жанры Хетт патшалығында (б.з.д. II мыңж.) пайда болып, кең тарады. Бұл жанр хеттер арқылы

хурриттік патшалық Митанниде қабылданып, б.з.д. II мыңж. екінші жартысында Митанни арқылы Ассирияға өтті. Б.з.д. IX ғ. дейін ассириялық жылнамалардың көп бөлігі жорықтар, алынған бекіністер, құлдар мен бұқаралық жазалаулардың құрғақ тізімінен тұрды. Бұлар көбінесе айқын хеттік анналистикаға жататын қалыпты тіркестермен баяндалған. Алайда ассириялық мәтіндердің кіріспесінде патшаның атақтары мен артықшылықтары, құдайларға үндеу өлеңдері жазылған. Кең ауқымды тарихи мағлұматтар, табиғат пен соғыс суреттерін көркем бейнелеу жаңа ассириялық (б.з.д. VIII-VII ғ.) патша жазуларының ерекшелігін білдіреді.

Ассириялық патша жазуларын үш типке бөліп қарастыруға болады: салтанатты жазулар, жылнамалар және құдайларға арнап жазылған «хаттар». Салтанатты жазу патша жеңісін қандай да бір географиялық немесе тарихи мәліметтерсіз көрсетеді. Жылнамалар қандай да бір патшаның билеу уақытындағы жорықтары мен жеңістерін толық суреттеу болып табылады. Олар бізге ассирия әскерлері болған елдер жөнінде құнды тарихи және географиялық мәліметтер береді. Патша жазуларының үшінші түріне қандай да бір патшаның жорығы жөнінде құдайға хат түрінде жазылған толық есебі жатады. Бұған Урарттың жорығы мен II Саргон мен Шубрия еліне жасаған жорығы туралы Асархаддонның Ашшур құдайына арнаған хаттары дәлел бола алады.

Вавилон-ассирия әдебиетіндегі сюжеттер, көптеген жанрлар шумерліктерге ұқсас, алайда біршама көркемірек жазылған. Бірдей сюжеттегі түрлі жанрлардағы ескерткіштер аккад поэзиясында мүлдем басқаша беріледі. Бір тақырыптағы вавилондық шығармалар шумерлік нұсқаға қарағанда өте қысқа, бірақ көп нәрсе баяндалған әрі оқырманның жүрегінде әсерлі із қалдырады. Егер шумерлік әдебиет, ең алдымен, әдебиеттің қалыптасу үдерісі мен дәстүрлі ауызша жанрлардың жазбаша әдебиет шарттарына бейімделу үдерісіне әсер етсе, вавилондық әдебиет сол үдерістің нығайып, ары қарай жалғасын табуына өз үлесін қосады.

Хетт және хуррит әдебиеттері. Б.з.д. II мыңж. ежелгі Таяу Шығыс тарихы Кіші Азияны мекендеген екі халық – хеттердің және б.з.д. III мыңж. екінші жартысынан бастап Солтүстік Месопотамия мен Солтүстік Сирияның тұрғындарының негізгі бөлігін құрған, б.з.д. XVIII ғ. қуатты Хетт мемлекетіне біріккен хурриттердің (Митанни мемлекеті) бәсекелестігімен анықталады. Б.з.д. XVII ғ. хеттердің оңтүстікке, Сирияға жылжуы олардың хурриттермен қақтығысуына және хуррит мәдениетінің хеттіктерге әсер етуіне әкеліп соқты.

Мұндай әсер Кіші Азияның оңтүстік аймақтарындағы халықтардың тарих сахнасында рөлі арта түскен б.з.д. XIV-XIII ғ. Жаңа патшалық дәуірінде анық білінеді. Бұл аймақтарда хеттердің астанасы Хаттусасқа өз әсерін тигізген монументтік көркем өнер қалыптаса бастайды. Осындай көлемді ескерткіштердің бірі – Язылыкай сәулет өнері галереясы. Язылыкай ғибадатханасын Жаңа патшалық кезіндегі хетт патшалары хурриттік шығу тегі бар өз әулеттерінің діни жоралғыларын орындау үшін қолданды. Хетт патшалығының астанасы Хаттусас (қазіргі Богазкей Анкарадан 100 км жерде) мұрағатынан аккадтық I Саргон патшаны еске түсіретін ежелгі хуррит мәтіндерінің көшірмелері табылған. Богазкей мұрағатында нағыз хурриттік шығармалар да жеткілікті. Жаңа хетт кезеңінде хуррит әдеби дәстүрінің мәні жөнінде Хаттусастағы ғибадатхана орталығының біріне қызмет көрсететін тұлғалардың 208-ге жететін жалпы санының 10-ы хуррит тілінде ән

салатын әншілер (рапсодтар), 33-і «ағашқа жазатын жазғыштар», ал небәрі 19-ы сына жазу (хеттік) мәтін жазғыштары болды.

Мысыр мұрағатында Митанни (хурриттер мемлекетінің аты) патшасының хуррит тілінде жазған көлемді хаты табылды. Бірақ Митанни территориясы, Месопотамия мен Сирия облыстарында табылған хаттардың да, басқа хурриттік құжаттардың да айтарлықтай әдеби мәні болмады. Сондықтан Ежелгі Шығыстың ұлы әдебиеттерінің бірі саналатын хуррит әдебиетін зерттеудің негізгі көзі Богазкей мұрағаты болып табылады. Алайда хурриттік шығармалардың көшірмелері немесе хетт тіліндегі нұсқалары өзінің қысқалығымен ерекшеленеді. Мысалы, «Тау әкесі – қасиетті Кесси» туралы хурриттік поэма 14 сына жазу кестесінен тұрса, хеттік нұсқасы небәрі бірнеше ондаған қатардан тұрып, поэма мазмұны құрғақ баяндалған.

Орта хеттік (б.з.д. XV ғ. – б.з. дейін) кезеңнен бастап хетт тіліне хурриттік шығармалары көптеп аударылған. Онда ұқсас сюжеттер толып жатыр, мысалы, аспанда Құдайдың төрт ұрпағының ауысуы жөніндегі аңыздық поэма грек Теогониясындағы құдайлардың төрт ұрпағының ауысуы туралы сюжетіне ұқсас. Әлемнің жаратылуы туралы хурриттік поэма вавилон поэмасының прототипіне сәйкес келеді де, екі алғашқы ұрпақтың басты құдайларының хурриттік және хеттік есімдері аккадтықтарға, ал соңында шумерлікке сайып келеді. Хуррит поэмасында алғашқы құдай өз жауынан құтылу үшін Жерастына қашқан Алалу (шумерше Энлиль) болса, дәл осылай грек аңызында да бірінші кезеңде Жерасты әлемінің басты құдайы Мұхит болған. Екінші ұрпақтың басты хуррит құдайының есімі – Ану (шумерше Ан – «аспан») да, екінші ұрпақтың грек құдайының Уран («аспан») есімі – бастапқы мәніне ұқсас.

Ал төртінші ұрпақтағы хурриттік бас құдай саналған Тешуб (Найзағай құдайы) өзінің атқаратын қызметі жағынан гректік Зевске ұқсас. Тешубтың Улликумми атты құбыжықпен шайқасуы Тифон туралы гректік аңызымен сәйкес келеді.

Несалық (б.з.д. XVIII ғ.) және хатти әдебиеттері. Архаикалық үлгідегі хетт әдебиеті хеттердің бас қаласы Канес (Каниш немесе Неса қазіргі Кюльтепе Богазкейдің оңтүстігінде орналасқан) болған кезбен тікелей байланысты. Бұл дәуір туралы естеліктер хетт тіліндегі сына жазуларында да сақталған.

Несалық әдебиет хурриттік әсерге ұшырамаған, таза хетт әдебиеті саналады. Дегенмен оның ескерткіштерінде кездесетін сына жазуларының көп бөлігі хурриттерден тұратын солтүстік Сирияның ежелгі тұрғындары қолданған жазбамен сәйкес келеді. Бізге көшірме арқылы жеткен ежелгі несалық ескерткіш ретінде б.з.д. II мыңж. (б.з.д. XVIII ғ.) Аннитас патшаның жазбалары саналады. Бұл шығарма түрі мен композициялық құрылымы жағынан кейінгі хетт мәтіндеріне жақын және бұл жазу бізге белгілі хатти әдебиетінің тарихи бастауы деп саналады.

Хурриттермен соғыс туралы баяндалған тарихи әңгіменің құрамында сақталған жоқтаулар да несалық кезеңге жатады. Олар сегіз, тоғыз қатардан тұрып, ішкі параллелизммен сипатталады. Бұл өлең жолдары ескі ауызша дәстүрдің құрылымын көрсетеді. Оның формасы жалпы үндіеуропалық өлең өлшемдерін еске түсіреді.

Сол секілді (1970 жылғы қазба жұмыстары нәтижесінде) Канес патшайымының балалары туралы аңыз да ежелгі хеттік үлгілерге жатады. Мұнда өзінің туған отыз қарындасына үйленген 30 егіз-бауырдың дүниеге келуі суреттеледі. Бұл сюжет кейін көптеген ежелгі иран, ирландия т.б. халықтар аңыздарында да кездеседі.

Екінші жағынан хурриттік әсерге ұшыраған ерте хетт әдебиетінің қалыптасуына көршілес лувийлік (оңтүстік Кіші Азияның тілі), палайлық (Кіші Азияның солтүстік-шығысындағы Палының тілі) және Кіші Азияның солтүстігін мекендеген хатти тілінде (абхаз-адыгей, дагестан-нах) сөйлейтін үнді-еуропалықтарға жатпайтын халықтардың әдебиеттері үлкен әсерін тигізген. Хетт тілі мен сол тілдегі поэзияны зерттеу солтүстік Кавказ халықтарының тарихи поэтикалық фольклорын зерттеуде зор мүмкіншіліктер ашады.

Ежелгі хеттік мифологиялық мәтіндер хатти тілінде сөйлеген жергілікті тұрғындардың діни салтымен байланысты. Бұл мәтіндер бізге көне діни жоралғылардың құрамдас бөлігі ретінде жеткен. Жаңа жыл мерекесін тойлауға арналған салттардың құрамдас бөлігі ретінде «жылан» туралы мифологиялық әңгімені келтіруге болады. Мифте найзағай құдайының өзінің жауы жыланнан кек қайтаруы туралы баяндалған.

Келесі бір көне аңызда құдайдың жоғалып кетуіне байланысты туындаған құрғақшылық немесе басқа да апаттар туралы, адамдар мен құдайлардың оны іздеп, тауып алғаннан кейін табиғаттың қайта жанданғаны туралы айтылған. Жасырынған құдай туралы аңыздың бірнеше нұсқасы кездеседі. Бірақ жасырынған құдай бейнесінде найзағай құдайы, хаттық немесе хеттік құнарлық құдайы Телепинус, Инара сияқты түрлі құдайлар келтіріледі.

Ежелгі Хетт патшалығы кезінде хеттік жазғыштар хатти тіліндегі құрып бара жатқан әдебиетті нақтылап аударуға тырысты. Дегенмен бұл патшалықтың рухани мәдениеті архаикалық сипатта болмады. Ежелгі хеттік жазғыштар, олардың ішінде Вавилоннан келген мамандар өз тілдерімен қатар аккадтық тілді де жақсы меңгерген, сондықтан болар, I Хаттусилис патша туралы маңызды деректер хетт тілінде де, аккад тілінде де жетті. Жылнамалар Алдыңғы Азия әдебиет тарихында ассириялық әдебиеттен 300 жыл бұрын пайда болған. Телепинус таблицасы аталатын мәтін де Хаттусилистің жылнамасына құрылысы жағынан өте ұқсас келеді. Бұл жазба-жылнамалар хетт патшаларының Кіші Азиядағы (Қара теңіз жағалауындағы Цальпа, Солтүстік Сириядағы Алеппо секілді) көптеген жорықтары жөніндегі өте маңызды деректерді қамтиды. Ежелгі хеттік тарихи әңгімелер аккадтықтардың ұлы патшалары туралы баяндайтын месопотамиялық дәстүрдің жалғасы болып табылады.

Орта кезеңге (б.з.д. XV ғ.) Кантуцилис дұғаларын, кейінгі жаңа хеттік әдеби кезеңіне (б.з.д. XIV-XIII ғ.) II Мурсилис патша жазбалары, патша жылнамаларына III Хаттусилис патшаның өмірбаяндық жазбаларын жатқызсақ, патша өзінің балалық шағы мен жұбайы Пудухепке деген махаббатын жеткізуімен ерекшеленеді. Кипр үшін теңіздегі шайқас туралы мәтіндер тарихи жағынан да, тілі мен стилі жағынан да кейінгі уақытқа жататын маңызды әрі құнды дерек саналады.

Жаңа хеттік әдебиетте (б.з.д. XIV-XIII ғ.) салт-жоралғылар мен мифологиялық үзінділер поэтикалық құндылыққа ие болады. Хурриттік мәдениеттің хеттерге әсер етуінің негізгі себебі олардың Сириямен байланысы болды. Жаңа кезеңге тән хеттік шығармалар салыстырмалы түрде аз әрі бір сарынды болып келеді. Патша билігінің күшеюіне байланысты әдеби мәтіндер оның атынан жазылып, көп жағдайда патша тұлғасына тәуелді болды. Мысалы, II Мурсилис патшаның (шамамен б.з.д. 1343-1313 ж.) мәтіндері. Оның атынан кестелердің бүтін бір кі-

тапханасы құрылған. Патша ондағы мәтіндердің жартысын жазбаса да, айтып тұрған болуы керек. Ескерткіштердің жалпы діни сипаттары автордың құдайға деген қатынасына байланысты.

Б.з.д. 1200 ж. шамасында хетт астанасы *Хаттұсастың* тарих сахнасынан кетуіне байланысты, оған қарасты Кіші Азияның оңтүстігі мен солтүстік Сириядағы облыстары кішкентай жеке-жеке мемлекеттерге айналады. Олардың өнерінде лувий-хурриттік монументальдық стиль дәстүрі сақталды. Олардың ішінде лувийлік иероглифтік жазбалар маңызды орынға ие. Осындай ең ауқымды лувийлік иероглифтік жазбалар Каратепеден табылған. Шамамен б.з.д. 700 жылы мұндай жазулар қолданыстан шыға бастайды. Дегенмен жекелеген иероглифтік белгілер қасиетті символдар ретінде кейінгі кезеңдерде де кездеседі.

Иероглифтік лувий тілінде жазу тоқтатылғаннан кейін де, Сирия мен Палестинада хетт туралы естеліктер сақталды. Себебі хеттер туралы «Өсиет кітабында» бірнеше рет келтіріледі. «Болмыс кітабында» да «Хеттер ұрпағы» деген тіркес кездеседі.

Лувий (ликийлік) және хетт (лидийлік) тілдерінің жалғасы болып табылатын тілдер Кіші Азияның батысында антикалық дәуірге дейін өмір сүрген. Осы тілдерде жазылған ескерткіштердің ішінде хетт пен лувий әдебиетімен байланысты кейбір дәстүрлердің ізі сақталған поэтикалық шығармалар кездеседі.

1973 ж. қазба жұмыстары кезінде табылған б.з.д. IV ғ. жататын үш тілде (ликий, арамей және грек) жазылған жазбада Ежелгі патшалықтың дәуіріндегі хеттік формулаларға сәйкес келетін тіркестер кездеседі. Осыдан лидийлік абыздар өздерінің өлеңдерінде хеттік әдебиеттен бастау алатын өлең өлшемдерін қолданған деген қорытынды шығара аламыз.

Геродот бізге жетпеген жергілікті мәлімет көздеріне сүйеніп, Лидия тарихы туралы баяндады. Оның айтуы бойынша, Лидия патшалары Мурсилис сияқты дәстүрлі хеттік есімдермен аталған. Хетт патшалығының мұрасы лидиялықтардың дәстүрлерінің арқасында ежелгі Грекияға дейін жетті десе болады. Бірақ оның айтарлықтай әсері де болмады.

Қорыта айтқанда, хеттік-хурриттік әдебиетті зерттеуде Жерорта теңізінің шығысында б.з.д. III-I мыңж. сонау Месопотамияның әдеби дәстүрінен сусындап, Грекиядан бастау алған жалпыеуропалық мифтік әдебиеттің байланысын көруге болады.

Әдебиеттер

История мировой литературы: 1 том. – М.: Наука, 1983; Эпос о Гильгамеше. О все видавшем. – М.: Эксмо, 2005; Клочков И. С. Духовная культура Вавилонии: человек, судьба, время. – М.: Наука, 1983; Тураев Б. А. История Древнего Востока. – Мн.: Харвест, 2004; Ладынин И. А., Ляпустин Б. С., Немировский А. А., Бухарин М. Д. История Древнего Востока. – М.: Дрофа, 2009; Оппенгейм А. Древняя Месопотамия. Портрет погибшей цивилизации. 2-е изд. – М.: Наука, 1990; Көптілеуова Д. Т. Ежелгі әлем әдебиетінен лекциялар курсы. – Алматы: Қазак университеті, 2011.

Тақырып бойынша сұрақтар

1. Вавилон әдебиетіндегі «Энума элиш» космогоникалық мазмұндағы поэмаға тоқталыңыз.
2. Аккад тіліндегі классификацияланған әнұрандар, дұғалар мен дидактикалық жанрдағы үлгілерді еске алыңыз.

3. Хетт және хуррит тілдеріндегі әдеби үдерісті сипаттаңыз.
4. Несалық және хатти әдебиеттері туралы баяндаңыз.
5. Гильгамештің аккад тіліндегі вариантына тоқталыңыз.

Угариттік-Финикийлік әдебиет

Угарит (Финикия) эпостары мен мифтері; Элимильк жазбалары; Құдіретті Ваал және Анат туралы миф; Керет туралы эпос; Данэл мен акхат туралы әңгіме; Қаратепе жазбасы;

Жерорта теңізінің солтүстік бөлігінің шығыс жағалауындағы (қазіргі Ливан мен Сирия жерінің бір бөлігі) ежелгі семиттік ханаан тайпалары мекендеген ел гректерден кейін Финикия деп аталып кеткен.

Финикия әдебиеті өте бай және ол көрші елдер мен халықтар жазбасына айт-арлықтай (стилистика мен кейбір сюжеттік сарындарға) әсер еткен десе де, қазіргі күнге дейін оның белгісіз тұстары кездеседі. XIX ғ. 20-жылдарының соңына дейін ғалымдар финикийлік авторлардың жазған шығармалары болар деген мәліметті болжап қана айтқан. Тек 30-жылдары Ежелгі Угариттегі (солтүстік Финикия) жүргізілген археологиялық жұмыстар нәтижесінде кең көлемде табылған б.з.д. II мыңж. ортасындағы алдыңғы азиялық халықтардың семит тіліндегі жазба ескерткіштері деген пікір қалыптасқанымен, өкінішке орай, олар нашар сақталған. Дегенмен, осы ескерткіштерді зерттеу барысында ежелгі Финикия әдебиетінің негізгі бағыттары туралы мағлұмат алуға мүмкіншілік туды. Бұл жазбалар фольклорлы поэтикалық шығармалар (эпос, миф), оған қоса діни іс-әрекеттер мен құдайларға арналып айтылатын әнұрандар болып табылады.

Б.з.д. XIV ғ. Угаритте канондық мәтіндер жиынтығы қалыптасқан. Осының өзінен угарит қоғамында ұзақ жылдарға созылған күресті байқауға болады. Элимильктің жазбалары бойынша, сол кездегі эпос, мифтердің қалыптасуын б.з.д. III мыңж. соңы мен II мыңж. басына жатқызуға болады.

Угариттік әйгілі әдеби ескерткіштердің қатарына *Керет туралы* эпос жатады. Шығарманы зерттеу барысында б.з.д. II мыңж. Угаритті басқарған патшалықтың ұрпағы туралы жазылғаны анықталды. Мұнда Керет жоғарғы құдай Элдiң баласы ретінде сипатталған. Жеткен үзінділерде Кереттің қалыңдық үшін жолға аттануы, құдайға берген уәдесі, оның орындалмауы мен Кереттің ауруға шалдығуы, науқасынан қайта айығуы мен өзінің тұңғыш баласымен тақ үшін болған күресі туралы айтылған.

Мұндай оқиға желісі ауызша фольклордың дәстүрлі әдісі болғанымен, Угаритте өзіндік ерекше сипатқа ие болған. Эпостағы Кереттің қалыңдық іздеуіне бас кейіпкердің әйелі мен балаларының өлімі түрткі болып, оның түсіне Эл құдайы еніп, Удм еліне бар деп аян береді. Кейін Керет ол елдің патшасы Пибелді қызы Машат-Хурайды әйелдікке беруіне мәжбүрлейді. Керет Эл құдайының айтқандарын бұлжытпай орындап, қызға үйленеді. Шын мәнінде, Кереттің жолға шығуы екі рет суреттеледі. Кереттің үйлену салтанаты қоғамдағы ең маңызды оқиға ретінде суреттеліп, алғашында ол Элдiң өсиеті мен Кереттің жорамалы, кейіннен шынайы өтіп жатқан құбылыс ретінде баяндалып, оған барлық ел қатысады. Бұл салтанат тек жеке отбасылық сипатта ғана емес, сонымен қатар өзіндік үлкен ма-

ңызға ие болған. Себебі Кереттің үйленуі қоғамға тек жақсылық пен береке әкелуі тиіс. Ал бұл жақсылық тек ел басшысының жақсылыққа кенеліп, ұрпағы болған жағдайда ғана жүзеге аспақ.

Эпостың маңызды сәттері Кереттің анты, оның уәдесінде тұрмауы, сырқаттануы және ауруынан айығуы болып табылады. Удм еліне сапарында сидондық және тирлік құдай Ашерат ғибадатханасына тоқтап, ол жолында сәттіліктерге жолығып қалыңдығын қолына қондырса, қайырымдылық жасап алтын-күміс тарту етуге уәде береді. Алайда Машат-Хурайды қолына түсіргеннен кейін уәдесін ұмытып кетеді. Сол себептен Ашерат құдайы оған кесел жібереді. Оның әскерлері қанша құрбандық шалса да, патшаның сырқаты асқынып, өлім аузында жатады. Кіші ұлы мен қызы жоқтай бастайды. Осы кезде Эл құдайы патшаға саздан өлім мен ауруды жеңетін Шаатқатты әзірлеп, Керет ауруынан айығып, тамақтана бастайды. Өлім аузындағы әкесі трагедиясына үлкен ұлы ешбір аяушылық көрсете қоймайды.

Келесі маңызды эпизодта таққа мұрагерлік үшін күрес айқын көрінеді. Керет ауруынан айыққаннан кейін, үлкен ұлымен билік үшін қақтығысуы басталады. Бұл жерде әдеттегі кең тараған эпикалық сарын өзіндік ерекшеліктерге ие болған. Баласы кез келген жағдайда әкесі Керетті тақтан тайдыру үшін бар күшін салады. Үлкен ұлы Йацциб әкесінің патшалық таққа лайық еместігін дәлелдемек мақсатында, әкесі туралы «ол қабілетсіз, қарапайым халықтың жағдайын жасамайды әрі денсаулығы жоқ» деп, билікті беруін талап етеді.

Ұлына ызаланған Керет оның құдайлардың қолынан өлім құшуына жалбарынады. Бізге жеткен ескерткіштердің үзінділері осы жерден аяқталады. Кейбір болжамдар бойынша, Кереттің қарғысы орындалған. Оқиға негізіне ежелгі заманнан бастау алатын тайпалық өмір мен угариттік қоғамдағы патшаның рөлі туралы алғашқы түсініктер өз әсерін тигізген. Патшаның өз міндеттерін қанағатанарлықтай орындамауы – оны тақтан тайдырып, орнына жаңа билеушіні таққа көтеру үшін нақты себеп бола алатын. Мұнда патшаның өз ісіне қауқарсыздығы туралы мәселе – теория жүзінде ғана емес, іс жүзінде қарастырылуы қызық факт. Мұны, әрине, уақыт өте келе, израиль-иудейлік патшалықтың құлау тарихы куәландырады. Осы кездегі тайпалар тобының Сүлейман патшаның мұрагері Рехабеамды мойындамай, басқа патшаны сайлағаны дәлел бола алады.

Керет эпосында кездесетін тағы бір қызықты оқиға – алғашқы таптық қоғамға дейінгі қоғамдық қатынаста науқас әрі әлсіз патшаны биліктен аластатуға мүмкіндіктің болуы. Осы оқиғаның аналогиялық үлгісі египеттік *хебан* рәсімінде және римдік *regifuium* т.с.с. көрініс тапқан. Алайда Керет туралы жырда билікке үміткер ретінде патшаның баласы келтіріледі де, соңында құдайлардың көмегімен Керет жеңіске жетеді.

Келесі угариттік жазба ескерткіш – Данэл мен оның ұлы Акхат туралы әңгіме. Бізге жеткен үзінділер арқылы әңгіменің толық мазмұнын қалпына келтіру мүмкін емес. Мұнда Данэлдің Акхат есімді ұлының дүниеге келуі туралы айтылған. Данэлдің өтініші бойынша Хусар-Хасис құдайлары Акхатқа керемет садақ дайындап береді де, әйел-құдай Анат болса сол садақты иемденгісі келіп, Акхатқа көтергенінше алтын-күміс ұсынады. Садақ ерлердің қаруы болғандықтан, Акхат оған келісе қоймайды. Сонда Анат Акхатқа өз махаббаты мен құдайларға ғана тән

мәңгілік өмірді ұсынады. Бірақ, Акхат оған да келісімін бермейді. Ызаланған Анат Эл құдайынан Акхатты өлтіруге рұқсатын алады. Анат Акхатты Аблама қаласының шет аймағына аң аулауға шақырады да, Анаттың Йатпан есімді көмекшісі бұғыға айналып, Акхатты жазым етеді. Содан жер бетінде құрғақшылық орын алып, Данэл ұлын 7 жыл бойы жоқтайды. Ол киімін жырттып, жаңбыр жауу үшін дұға етеді, түрлі жыртқыш құстарға жем болған баласының өліміне қатты қайғырып, бұл зұлымдықты жасауға үлес қосқандардың бәріне де қарғыс айтады. Қорытынды үзінділерде келтірілген мәтіндер бойынша, ақырында Данэлдің қызы Пугат өз ағасы үшін кек алып, нәтижесінде Анат жеңіліске ұшырайды. Акхаттың бейнесінен өлімге қатысты жоралғылар мен аңшылық туралы аңыздардағы элементтерді кездестіруге болады. Сонымен қатар құдайлар арасындағы күрестер туралы, яғни әйел-құдай мен ажалды адам арасындағы ғажайып садақ, аңшылық олжа күресі суреттелген.

Бізге жеткен угариттік аңыз мәтіндерінде толық болмаса да, үзінді түрінде Құдіретті Ваал мен Анат, олардың күрестері, махаббаты, олардың Эл, Мот (өлім құдайы), теңіз құдайы Ашерат (Ашерат-Йам) т.б. түрлі құдайлармен күресі туралы әңгімеленеді. Мәтінде келтірілген белгілерде Құдіретті Ваал мен Анат туралы мифтер ғибадатханада орындалуға арналған.

Угариттегі өлең-жырларда жиі кездесетін *параллелизм* әдісі қолданылады. Сонымен қатар угариттік поэзияның фольклорлық сипаты тұрақты сөздердің қолданысы барысында көрінеді. Кейіпкерлердің сөз бастауы мен сәлемдесу де нақты конструкциялар арқылы берілген. Өлеңнің жазылу түрінде субъект қана өзгеріске ұшырап, ал басқа сөздер мен конструкциялар өзгермеген. Угариттік поэтиканың келесі сипаттамасы, ол көптеген *эпикалық қайталаулар* болып табылады.

Жалпы, угариттік жазушылар әрбір оқиғаға егжей-тегжейлі тоқтала бермейді. Осыған ұқсас құбылыстарды Инжілдің прозалық әңгімелерінен байқай аламыз.

Осындай проза ретінде *қаратене* жазбасын алуға болады (шамамен б.з.д. 720 ж.). Бұл жазбада Азитавадда патшасының іс-әрекеттері патшаның өз атынан айтылады. Автор өз шығармаларында бас кейіпкерлерінің әрекеттері мен олардың құдіреттілігін суреттеуге басты назар аударады: «*Мен, Азитавадда әкемнің тағына отырдым, барлық зұлымдықты тоқтатып, барлық патшалықтармен бейбітшілік қатынасын орнаттым. Ұшы-қиыры жоқ мықты қамалдар салып, қара ниетті жандарға тосқауыл бола алдым, нағыз патша қызметін атқардым*».

Б.з.д. VIII ғ. финикийлік авторлардың алдыңғылардан ерекшеліктері олардың тек адамдардың әрекеттерін суреттеумен шектелмей, адамдардың жан дүниесіне, ішкі әлеміне терең үңіле түсуі болды. Кейін Библия жазбаларының бірінен (б.з.д. V-IV ғ.) мынадай жазуларды оқи аламыз: «Библия билеушісі Йихавмилк патшаға құдай тек жақсылық сыйласын. Оның өмір жасын ұзартып, құдайлар мен осы елдің халқы алдында мейірімділікке бөлесін». Осы жазбалардан б.з.д. I мыңж. бірінші жартысында Финикияда кең таралған діни-этникалық оқудың әсерін көре аламыз. Сонымен қатар негізгі мақсаттары сопылық түсініктерді қалыптастыру болған иудейлік-израильдегі пайғамбарлардың уағыздары да осы кезеңге жатады.

Финикийліктер өмірге деген көзқарасының осыншама өзгеріп, алға ұмтылуының себебін білу үшін бізге жеткен ежелгі финикийлік қоғам туралы тарихи ескерткіштер мүлдем аз. Дегенмен өмірге деген көзқарастың өсіп, дамығаны сөзсіз.

Дегенмен эллинизм дәуіріндегі финикийлік сөз өнерінде тек құдайларға қатысты мәселелер ғана туындап қоймады. Сонымен қатар тарихи дәстүрлер туралы жазылған шығармалар да маңызды орынға ие болды. Атақты иудалық жазушы Иосиф Флавий Тир туралы жазбаларға сілтемелер жасаған. Оған қоса, финикийліктер философиялық тақырыптарға да баса назар аударған болуы керек. Дәстүр бойынша, атомдық теорияны Мох ойлап тапқаны белгілі болса, стоицизмнің негізін қалаған Зенон да Китон (Кипр) қаласынан шыққан финикиялық болған.

Б.з.д. I мыңж. Солтүстік Африкада, әсіресе арабтардың басып алуына дейін өздерін ханаан деп санап, финикия тілінде сөйлеген халық мекен еткен Карфагенде Финикия сөз өнерінің ерекше бір тармағы дамыды. Карфагенде кең тараған жанрлардың бірі ұзақ саяхат туралы шытырман оқиғалы шығармалар болды. Рим географы Авиенаның еңбегінде сақталған Гимильконның «Перипл» шығармасында саяхатшының Британ аралдарына, тіпті Америка жағалауларына дейін жеткені айтылады. Грек тіліндегі аударма арқылы белгілі болған Ганнонның келесібір «Периплінде» үлкен экспедицияның Африканың батыс жағалауынан оңтүстікке қарай аттанып, сол жерде бірнеше отарларға ие болғаны туралы айтылады. Бұл шығармалар жанры жағынан тарихи жазбаларға жатады.

Келесі кең тараған карфагендік финикийлік әдеби жанр түріне тарихи әңгімелер жатады. Карфагендік тарихшылар Солтүстік Африканың Финикияға дейінгі өмірі мен карфагендік державаның тағдырына қызығушылық танытқан. Карфаген державасының тағдыры жайлы жазылған ескерткіштерге римдік Юстин арқылы Помпей Троганың «Филлиптін бастан кешкендері» және Саллюстийдің «Югуртин соғысы жайлы» шығармалары мысал болады.

Карфагендік қоғам ғасырлар бойы гректік әлеммен тығыз байланыста өмір сүріп, дамыды. Нәтижесінде Солтүстік Африка мен Жерорта теңізінің шығысындағы финикийлік әдебиеттің дамуы эллиндік үдерістен көрінді.

Әдебиеттер

История мировой литературы: 1 том. – М.: Наука, 1983; Ладынин И.А. и др. История Древнего Востока. – М.: Дрофа, 2009; Клочков И.С. Духовная культура Вавилонии: человек, судьба, время. – М.: Наука, 1983; Харден Д. Финикийцы. Основатели Карфагена. пер. с англ. Л.А. Игоревского. – М.: ЗАО Центрполиграф, 2004; Циркин Ю.Б. От Ханаана до Карфагена. – М. 2001; Шифман И.Ш. Финикийский язык., 2010; Шифман И.Ш. Карфаген. – СПб, 2003; Дж. Грей Хананейцы. – М., 2003; Көптілеуова Д.Т. Ежелгі әлем әдебиетінен лекциялар курсы. – Алматы: Қазақ университеті, 2011.

Тақырып бойынша сұрақтар

1. Элимильктің жазбалары туралы не айта аласыз?
2. Угариттердің әлемге танымал шығармаларының бірі Керет туралы эпос нені суреттейді?
3. Данэл туралы мифтер желісі және оның басқа мифтермен үндестігі туралы қандай пікір-десіз?
4. Угариттік кезеңдегі қоғамның айнасына айналған мифтердің негізгі идеялық мазмұны?
5. Хабарлаушы проза ретіндегі Каратепе жазбасына тоқталыңыз.

Қытай әдебиеті

Шань-Иньдік, Чжоулық және Империя дәуірлері; буыңлар; эдикттер; «Алтын ғасыр» және Конфуций; «Ұлы жолдау»; «Луньюй» әдеби ескерткіші; «Шуцзин», «Шицзин», «Ицзин» және т.б. ескерткіштері;

Қытай тарихының ежелгі кезеңі б.з.д. II мыңж. ортасы мен б.з. III ғ. қамтиды. Оның өзі үш үлкен: тайпалық одақтар дәуірі – Шань-Иньдік (б.з.д. XVII-XII ғ.) және Чжоулық – қалалар мен мемлекеттер дәуірі (б.з.д. XII-VIII ғ.) және Империя (б.з.д. III ғ. – б.з. III ғ.) аталатын дәуірлерден тұрады.

Археологиялық қазбаларға сүйенсек, Қытай территориясындағы Хуанхэ бассейнінде Шань тайпалық одағының бірігуіне дейін, яғни б.з.д. III ғ. өзінде мәдениет пайда болған дейді. Табылған орнына байланысты ол Яншао мәдениеті аталады. Шань одағының уақытының Инь аталатын екінші кезеңінен қойдың жауырына не болмаса тасбақаның үстіңгі қаңқасына ойылған алғашқы жазба – буыңлар – жорамал формулалары жеткен. Сол дәуірдегі өмірдің түрлі жақтары мен өзіндік ерекшеліктерінен мағлұмат алуда құнды жазбалар саналады. Бұлар өзі Қытайда жазудың ерте пайда болғанын әрі мәдениеттің жеткілікті дамығанын көрсетеді. Әдебиеттің бастауына эдикттер (заңдар) мен ежелгі патшалардың бұйрықтарын т.б. жатқызуға болады.

Б.з.д. XII ғ. ортасы тарихи маңыздылығы жағынан әлсіреу кезеңі аталған, Инь тайпалық одағының құлап, оның орнына Чжоу патшалығының келуімен сипатталады.

Чжоу патшалығының өркениеті ежелден-ақ Қытай тарихында «алтын ғасыр» аталған. Қытай мәдениетіндегі «алтын ғасыр» есімі әлемге әйгілі Конфуцийдің шығармашылығымен де (б.з.д. V-VI ғ.) байланысты. Патшалықтың жүйесін суреттейтін «Чжоу ли» (Чжоу заңдары) тарихи және ойдан құрастырылған аралас жүйе көрініс табатын ескерткіш.

Б.з.д. XII ғ. соңында мыңдаған тайпалық топтардан тұрған Одақ б.з.д. VIII ғ. аяғында тайпалар саны жүзге дейін кеміген. Тайпалық одақтың өмір сүрген мекені «ди» (жер) деп аталды, оның орталығы (и) деп аталды. Тайпалық топтардың азаюынан немесе бір-бірімен бірігіп кетуінен күшті Чжоу патшалығы пайда болады. Бірнеше топтың бірігуі «го», ал олардың басшылары «хао» (князь) аталды. Чжоу патшалығы мемлекет шеңберінде құрылғандықтан жоғары жүйеленген мемлекет болды. Чжоу билеушісін «ван» – патша атады. Чжоу кезінде қоғамның әлеуметтік топтарға бөлінуі алғаш рет көрініс тапты. Ол құлдардың пайда болуымен байланысты. Құлдардың төрт категориясына кіретіндердің еркі болмаған. Ал еріктілер қатарына диқаншылар, қолөнершілер, қарапайым халық (шужэнь) жатқан. Қарапайым халықтың жағдайын «Лицзи» ережелер жазбасынан табуға болады.

Ежелгі қытай сөз өнеріне қатысты ескерткіштер б.з.д. XII ғ. ортасына жататын гао-жолдау, эдикт-заң топтамасын құрайды. Ежелгі жазуларды зерттеушілер олардың тілі мен стилінің қиындығынан толық түсінуге мүмкіндіктің аздығын айтады. Б.з.д. VIII ғ. қытай оқымыстыларының бірі Хань Юй, көрнекті философ Чжу Си де сондай пікірде болған. Дегенмен Пань-гэн патшаның жолдауы жалпы түсінікті. Мұнда Шань тайпасының көсемі- Пань-гэн өзінің тайпасын Гао мекенінен Инь мемлекетіне көшуге шақырады. Бұл кезде отырықшы өмір сүруге үйрене

бастаған халық патша ойы мен шешіміне наразы болады. Алайда Пань-гэн өзінің жолдауында тайпасына өзеннің тасу қаупі барын, тасыған күні қайғы-қасіреттің бірге келетінін халқына жеткізе білген. Жолдау («Ұлы жолдау» – Дао гао аталған) нәтижесі Инь патшалығына көшумен аяқталады.

Кейінгі уақыттан жеткен ескерткіштердің стилі өзгере түседі. Бұлар енді эдикт-жолдаулар емес, декларация, манифест, қаулы ретіндегілер. Олардың ішінде белгілісі – У-ван билігі кезеңіне жататын «Хунь Фань» (Басқарудың ұлы заңы).

Әйгілі шығармалар қатарына б.з.д. V ғ. ортасынан жеткен «Луньюйде» ежелгі «Шу» шығармасына сүйенген әйгілі Кун-цзы (Конфуций б.з.д. VI-V ғ. өмір сүрген) айтқандары мен істерін де қарастырған.

«**Луньюй**» ежелгі классикалық әдебиеттің алғашқы ескерткіші болса, Кун-цзы – осы әдебиеттің негізгі кейіпкері, тарихи тұлға³.

Бұл ескерткіште адам ерекшелігінің екі жағын басып көрсеткен. Алғашқысын «чжи», екіншісін «вэн» сөздерімен белгілеген. Чжи дегеніміз адамдық қалып, оның табиғи белгісі. «Вэн» сөзі «чжиге» қарсы мағынада, яғни адамның қабылдағаны мен үйренгенін білдіреді.

«Шуцзин» атауымен жеткен «Тарих кітабы» алғашында «Шан шу» аталған. «Шуцзинді» чжоулық сарай сауаттылары жазып қалдырған. Тарихшыға дерек ретінде маңызды бұл шығарманың тарихи мәнін эллиндік «Иллиадамен» салыстырады. Дей тұрғанмен Шуцзинді, ең алдымен, әдеби шығарма ретінде қараған жөн.

«Шудың» өзінде болжау жайлы, яғни сәуегейлік жайлы айтылған болатын. Бірақ ертеде тек тасбақаның сауытына қарап болжам жасаған жоқ, сонымен қатар «ақ шешек» гүліне бал ашқан болатын. Оны еуропалықтар триграмма, ал ежелгі қытай сөзі «гуа» деп түсіндірген.

Гуа – үш бойлық сызықтан тұратын сызба. Оны қытай тіліндегі «сяо» сөзімен жеткізуге болады. Бұл сызықтардың екі түрі: тұтас және үзілген, яғни ортадан бөлінген, әр триграмма сол немесе басқа сызықшалардың әртүрлі қиысуларынан тұрады. Бір ғана тұтас сызықтан немесе үзік сызықтан тұратын триграммалар да кездеседі. Осындай қиыстырулар барлық саны – сегіз. Бұл «ба гуа», яғни болжау жүйесінің негізі «сегіз гуа» дегенді білдіреді.

«Шуцзинді» риторикалық-поэтикалық проза ретінде қарастыруға болады. Мұнда сөз өнерінің түрлі тәсілдері қолданылған.

305 өлеңнен тұратын Шицзин жинағы әлем әдебиетінде өзіндік орынға ие поэтикалық ескерткішке жатады. Риторикалық прозамен, лирикалық және эпикалық поэзиямен Қытайдың ежелгі өнер мұрасы шектелмейді. Оның бір бөлігі – афористикалық проза саналады.

«Шицзиннің» поэтикасы риторикалық ерекшеліктерге ие. Мұндағы әндердің

³ Нағыз тарихи тұлға – Конфуций. Біз оның біздің дәуірімізге дейінгі 551 ж. туылғанын білеміз. Біз оның өмірінің көп бөлігін - Циде болған 517-516 ж. санамағанда – Лу патшалығында, өз елінде өткізгенін, онда бірнеше қызмет шенін атқарғанын білеміз; 497 ж. 56 жастағы Конфуцийдің 14 жылға созылған «жаһангерлік жылдары» басталады; бұл жылдары ол сол заманның он шақты патшалықтарында болады; сөйтіп, 484 жылы, яғни, 69 жасында еліне қайтып, бес жылдан кейін, 479 ж. 74 жасында қайтыс болады. «Луньюй» - сол жаһангерлік жылдарындағы «талдау мен әңгімелесудің» нағыз өзі. Қытай тарихының атасы саналатын Сыма Цян (б.з.д. 146-86 ж.) «Тарихи жазбаларында» ежелгі уақыттағы ши өлеңдері 3000 астам болғанын, ал Конфуций 305 өлеңді ғана лайықты деп алды. Конфуций - болашақ «Шицзиннің» құрастырушысы ғана емес, дерек көздеріне сенсек, ол «Шу» болашақ «Шуцзинді» де құрастырушы.

тақырыптары сан алуан. Соның ішінде махаббат, еңбекші халықтың өміріне арналған, соғыс тақырыбындағы поэтикалық жолдар жиі кездеседі.

Лирикалық өлеңмен бірге Ежелгі Ши кезіндегі шығармалардың көбі эпостық жырға жатады. Соның ішінде тарихи сюжетті поэмаларды ерекше бөліп алуға болады. Осындай бірнеше поэмаларда Чжоу тайпалары өкілдері мен олардың билігінің алғашқы кезеңі әсерлі бейнеленген. Тарихи мазмұндағы поэмаларда варварларға қарсы шыққан жаулаушылық соғыстардың көрінісі тамаша берілген. Бірнеше поэмада ғұн тайпаларының ата-бабаларына шабуылы бейнеленген.

Поэтикалық жолдар музыка, вокал аспаптарымен тығыз байланыста болған. Әуені, әрине, біздің заманымызға жетпегендіктен, олардан хабарымыз жоқ. Дегенмен бұл лирикалық және эпикалық өлеңдер эвфоникалық, ырғақтық және метрикалық үш элементті байланыстырған.

Афоризм ауызша шығармашылықтың түрі ретінде бір нәрсеге иландырады не бір нәрсені ұлағат етеді. Б.з. VIII ғ. өмір сүрген ғалым Хань Юй ертедегі тілдің, әдетте, түсініксіз болатынын айта келе, «Ицзин» афоризмдері туралы: «Олар ерекше және дәл әрі тура», – деген.

Ежелгі Қытайдың «классикалық кезеңі» тарихта Инь тайпалық одағының Чжоу тайпалық одағымен ауысуы б.з.д. XII ғ. болғаны айтылғанмен, тек б.з.д. VIII ғ. бері, яғни «Чжоудың Шығысқа ауысуы» кезеңімен нақтылана, растала түседі.

Сондай-ақ дәстүрлі тарихнамада қытай халқының үлкен оқиғасы б.з.д. VIII ғ. I жартысында (б.з.д. 770 ж.) Чжоу әулеті билігінде болған тайпалар өздерінің астанасы Хао қаласы орналасқан ежелгі, байырғы Шэнси жерінен батыс шекарасындағы көшпелілердің кесірінен жер ауып, Шығыстағы Хэнань жеріне кетуге мәжбүр болды. Осылайша, шығыс Чжоу патшалығының пайда болуы, жаңа астана – Ло қаласының қалыптасуымен басталды. Дәл осы шақта құл иеленушілік мемлекеттің дәуірі туды.

Қытайдағы мемлекеттердің құрылу үдерісі Қытайдың территориялық кеңеюімен де байланысты. Бөлек патшалықтар өз шекараларын жаңа бейтаныс жерлерге дейін созуға тырысып бақты. Сонда Қиыр Шығыстағы Ци патшалығы өз жолындағы кедергі болған көшпелі тайпаларды басып алып, теңізге дейін жетті. Оңтүстікте орналасқан орталық Чу патшалығы оңтүстік-шығысқа қарай бет алып, Янцзының төменгі ағысындағы У мен Юэ жерлерін өз иеліктеріне алды.

Сонымен б.з.д. IV ғасырда бұл кең территорияда жеті үлкен патшалықтар: Янь, Ци, Хань, Вэй, Чжао, Чу мен Цинь өмір сүріп жатты. Бастапқы кезеңде болған «бөлек мемлекеттердің» келбеті – лево немесе «қала-мемлекеттер» деп қытай жәдігерліктерінде аталды.

Қала-мемлекеттердің дамуы ежелгі замандағы Қытайдың алғашқы кезеңінің орта шенін құрайды. Екінші кезеңі – бұл интеграцияның саяси, мәдени кезеңі. Адамдардың түйсігінде «бөлек мемлекеттер», яғни лево жайлы бейне күңгірттенді, оның орнына «Тянься» (Аспан асты) бейнесі келді.

Интеграция үдерісі қандай да бір патшалық гегемониясының қалыптасу кезеңімен өтеді. Осы үдеріс бір патшалықтың гегемониясының бүкіл Қытай территориясының бөлек патшалықтарының жоюлуына алып келді. Мұндай біріктіруші патшалық болған Цинь болды. Сонымен, б.з.д. III ғ. II жартысында бұл үдерістің соңғы актісінде қандай бір он жыл ішінде Цинь патшалығы сол кездегі бүкіл Қы-

тай территориясында қалған барлық мемлекеттерді талқандауға күштері жетті: Хань (б.з.д. 230 ж.), Чжао (228 ж.), Янь (226 ж.), Вэй (225 ж.), ең қуатты болған соңғылары: Чу (225-223 ж.) мен Ци (221 жыл).

Осыдан барып, Қытай ескілігінің үшінші үлкен дәуірі – *империя ғасыры* басталды.

Б.з.д. VIII-III ғ. аралығы Қытай тарихындағы патшалықтар – өркениетінің тез дамуының тарихи кезі. Құл иеленушілік құрылыс сол кездің өзінде өндіруші күш пен мәдениеттің дамуына үлкен мүмкіндіктер туғызды.

Халықтың негізгі күші – еңбекші-жер иеленушілер, яғни құлдар бір бірлестікке қосатын топтар кең көлемдегі және әр қилы ауыл шаруашылық өнімдерді шығарды. Жер иеленушілер арасында қолөнершілер саны да өсе түсті. Елде сауда жүрді, базарлар, металл ақшалар пайда болды. Чжоу патшалығының ескі астаналары – Хао (батыс) мен Ло (шығыс) жерлерінде басқа патшалықтардың үлкен қала орталықтары өсе түсті, мысалы, Цидағы – Линьцзы, Чжаодағы – Ханьдань, Вэйдағы – Далянь, Ханьдағы – Яньди.

Ци патшалығының астанасы Линьцзы қаласы маңыздылыққа мәнге ие болып, б.з.д. IV ғ. II жартысында елдің мәдени орталығына айналды. Б.з.д. IV ғ. Ци патшалығының билеушілері сол дәуірдің барша оқымыстыларын өздеріне қаратуға күйлері жетті. Олар үшін қалада арнайы кішігірім қалашықтар салынды. Деректерге жүгінсек, бұл қалаға әр кезеңде жетпістен аса адам келген, олардың ішінде сол кезеңдегі әйгілі адамдардың бірі конфуцийшілдік бағыттың ойлаушысы Мэнцзы, Сун Хэ мен Инь Вэнь, Мо-цзы, Хуань Юань, Лао-цзы сияқтылар болды. Осы патшалықта сондай-ақ ертеде атағы жер жарған министр Гуань Чжун өмір сүрген. Оның есімі сол дәуірдің экономикалық, әлеуметтік және саяси жағының ең керемет ескерткіші болған «Гуань-цзы» трактатымен байланысты.

Білімді адамдардың арасында аристократиялық идеологияның шеңберінде ойлайтын мүлде басқа ойшылдар да болды. Соның біріне бастау салған Кун-Цзы (Конфуций, 551-479 ж.) болды. Ол қоғам біреу шығарған заңмен емес, әдеттегі құқықтың ережелерімен басқарылуы тиіс деп санады. Ол ережені шығарушылар әкенің билігі түгел қамтыған отбасында дүниеге келгендер болуы керек деді. Бұл тұжырымдама бойынша Чжоу патшалығындағы құртыла қоймаған патриархалдықтың, қала-мемлекеттердің саяси шындық бейнесін көрсететін түсініктер, яғни билеуші мен қол астындағы бағыныштылардың арасындағы қатынастар, мемлекеттік отбасылар жайлы түсініктер қарастырылды.

Ежелгі Қытай классикалық кезеңінің I жартысына «Гуань цзы» және «Сунь цзы» деген екі шығарма да жатады. Бұл екі ескерткіштің уақытын белгілеу қиын. Танымал болған Ежелгі Қытай классикалық шығармалары «Лао цзы» сәл алдыға жүгіртсек, «Мэн цзы», «У цзы», «Сунь цзы», «Ле цзы», «Чжуан цзы», «У цзы», «Сюнь цзы» аттарымен жеткен. Бұл ескерткіштердің бәрі жеке есімдермен байланысты болғанымен, біріншіден, бір адам туындысы емес, ал екіншіден бір уақыт жемісі емес.

«Мэн цзы» – жиһангез, данагөй ұстаз Мэн Кэнің сөздері мен істері енгізілген кітап. «Сунь цзыда» Сунь У қолбасшының соғыс өнеріне үйретуі айтылады. «Чжуан цзы» немесе «У цзыда» Чжуан Чжоу данышпаны мен У ци қолбасшының ойлары мен көзқарастары белгілі бір деңгейде көрініс тапқан. Сонымен, автор

есімі мен шығарма атауының арасындағы байланыс – күмәнсіз. Бұл шығармалар авторлары Мэн Кэ емес – Мэн цзы, Сунь У емес – Сунь цзы, Чжуан Чжоу емес – Чжуан цзы, У ци емес – У цзы берілген. Мэн Кэ – әлде бір шындық бейне, Мэн цзы – әдеби кейіпкер. Басқалары туралы солай айтуға болады. Бұл парадоксты айқандау үшін өзімізге белгілі «Луньюйға» жүгінейік. Мұнда Конфуцийдің «сөздері мен істері» баяндалған. Біз Кун Цю деген әлде бір адамның болғанын білеміз, дәл осы Кун Цю Кун цзы екеніне немесе «Луньюйдан» табылатын «цзы – ұстаз» екеніне сенеміз. Луньюйдің өн бойындағы мазмұны Кун цзы жай ғана көшірілмей, жасалғандығын көрсетеді. Кун цзы бейнесінде сол уақытта қытай қоғамының белгілі кезеңін көрсететін данышпан, ұстаз кейпі іске асырылған. Басқаша айтқанда, Конфуций – «Луньюйде» осы шығарманың әдеби кейіпкері. Бұл кейіпкер бейнесінің негізінде Кун Цю есімді өмірде болған адамның қырлары жатуы әбден мүмкін, бірақ оның өзі әдеби өзгеріске ұшырап, нағыз әдеби кейіпкердің жасалуына қызмет еткен. Мұны ескерткіштің Х бөлімінен айқын көруге болады, онда кейіпкер күнделікті тұрмыстық өмірде бейнеленген. Кун цзы сарай маңындағы қызметте болғанда, төменгі сатыдағы төрелермен сөйлескенде сәл икемделіп, ал жоғарғы сатыдағы төрелермен керіліп, менсінбей сөйлескен (Х, 2). Конфуцийдің «пікірлері мен әңгімелерінің» маңызды тақырыбының бірі – қоғамдық тәртіп нормасы, қоғамдық этикеттің ережесінің маңызы туралы сұрақ қойылғанын еске саламыз. Конфуций бұл нормалар мен ережелердің сақталуына үлкен мән берген.

Әдебиеттер

История мировой литературы: 1 том. – М.: Наука, 1983; Духовная культура Китая / гл. ред. М.Л. Титаренко. – М.: Восточная литература, 2006; В. Малявин В. Сумерки Дао. Культура Китая на пороге Нового времени. – М., 2003; Цивилизация. Все о Китае. – М., 2001; Васильев Л.С. Культы, религии, традиции в Китае. – М., 2001. Кравцова М.Е. История культуры Китая. – СПб., 1999; Көптілеуова Д.Т. Ежелгі әлем әдебиетінен лекциялар курсы. – Алматы: Қазақ университеті, 2011.

Тақырып бойынша сұрақтар

1. Бань Гу шығармашылығын сипаттаңыз.
2. «Шуцзин» мен «Луньюй» туындыларына тоқталыңыз.
3. Лирикалық туындылар Қытайдың қай кезеңіне тән?
4. «И» немесе «Ицзин» туралы айтыңыз.
5. Қытайдың Чжоу патшалығы тұсындағы әдебиетті сипаттаңыз.
6. Лао цзы ілімін қалай түсіндіңіз?
7. «Мэн цзы», «У цзы», «Сунь цзы», «Ле цзы», «Чжуан цзы» және басқаларына шолу жасаңыз.
8. Конфуций және оның ілімі жайлы не айтасыз?

Үнді әдебиеті

Веда ескерткіші; санскрит пен оның түрлері; Ригведа; Самаведа; Яджурведа; Атхарваведа; Самхит; Брахман; Араньяк; Упанишад; Шрути; Сутра; Веданга; Типитака; Джатакалар; Шветамбар каноны «Агама»; «Махабхарата» және «Рамаяна» эпостары;

Ежелгі үнді әдебиеті – кең әрі қиын түсінік. Дегенмен «ежелгі үнді әдебиеті» деген түсініктің күрделілігі белгісіздік⁴ пен хронологиялық шекарасының ұзақтығына ғана байланысты емес. Сонымен қатар ежелгі үнді әдебиетінің құрамы мен шығу тегіне байланысты біркелкі еместігінде.

Ұзақ уақыт бойы ежелгі үнді әдебиетін қалыптастырғандар шығыс тобына жататын үнді-еуропалық тайпа – арийлер ғана деп саналды. Алайда, осындай пікір негізсіз болып шықты. Ежелгі үнді мәдениеті мен әдебиеті түрлі тайпалар мен халықтық мұралардың синтезі нәтижесінде пайда болғаны анық. Оларға Ш ғ. Инда алқабын мекен еткен арий, дравид пен мұнда халықтары жатты. Үнді-еуропа тіліндегі әдебиетпен қатар б.з. І мыңж. бас кезінде оңтүстік аймақта дравидтік (тамилдік) әдебиет қатар дамыды. Ежелгі және орта ғасырлардағы үнді әдеби ескерткіштердің басым бөлігі санскрит тілінде жазылған.

Санскрит тілін *классикалық, эпикалық және гибридік* санскрит деген бөлу қалыптасқан. Әдеби ортада басқа да тілдер мен диалектілер кеңінен қолданылған. Б.з.д. І мыңж. ортасында *санскритпен* қатар орта үнді тілдері немесе *пракриттер* (әйелдер мен төменгі кастадағылар үшін) бір уақытта дамыса, кейіннен *апабхраниша* қолданылады. Веда ескерткішінің тілі ежелгі үнді әдебиетінде ерекше диалект ретінде, яғни ғұрыптық әнұран ретінде қабылданады. Кейіннен буддистер санскриттен бас тарта отырып, өздерінің орта үнділік пали, джайн тілдерін діни уағыздарында қолданды.

Ежелгі үнді әдебиеті өз дамуында әдеби дәстүрдің жүйелілігімен, бірізділігімен ерекшеленеді. Ежелгі үнді әдебиетінің ішкі біртұтастығына онда қолданған түрлі тілдер де әсер етпеді. Ол тек этникалық ғана емес, сонымен қатар, діни, әлеуметтік факторлармен байланысты болды. Бұл өз кезегінде бірнеше әдебиеттердің параллельді дамуына әкелді. Осы тарихи бірлік қазіргі үнділерге, пакистандықтарға және Бангладеш тұрғындарына ежелгі үнді әдебиетін жалпы халықтық мұра деп, оның көп бейнелі этникалық бояуының болғанына мүмкіндік береді.

1921 ж. жүргізілген қазба жұмыстарының нәтижесінде Хараппада, одан кейін де қазіргі Синд, Пенджаб пен Белуджистан облыстарында б.з.д. Ш ғ. басы – II ғ. Инда бассейні мен Үндістанның басқа жерлерінде 800 000 шаршы шақырым территорияны алатын жоғары дамыған өркениеттің⁵ болғанын көрсетеді. Бұл өркениет Инда жеріндегі өркениет немесе Мохенджо-Дара мен Хараппа деп аталды.

Егер Инда алқабы тұрғындарының діни мен кейінгі кездегі Үндістанның діни арасында сабақтастық бар болған болса, онда мұндай сабақтастық фольклор мен әдебиет саласында да болуы керек еді. Бұл жерде сақталынған жазбалардың мән-мағынасын анықтау болашақ еншісінде. Десе де қазірдің өзінде ғалымдар (мыса-

⁴ Үнді халқының тарихи кезеңдерге деген немқұрайлығы олардың қалыптасып қалған діни-философиялық көзқарастарына байланысты болды. Бұл көзқарас шынайы өмірдегі уақыттың маңызы жоқ деп санаумен түсіндірілді. Уақытқа ерекше қарау әдеби шығармаларда да көрініс тапқан: фантастикалық аңыздар мен шынайы өмірде болған оқиғалардың куәгері сол шығарманың авторы да болуы мүмкін.

⁵ Археологтар Инда жерін мекендеушілердің ежелгі керемет мәдениетті жасаушылар болғанына көз жеткізді. Төрт мың жылдар бұрын салынған (шамамен – 200 қала) негізінен екі қабатты кірпіш үйлерден тұрды, нақты жоспар бойынша салынған, қоршауы бар, жақсы жабдықталған моншалары, құдықтары және базарлары болды. Жергілікті халық мал шаруашылығы, жер шаруашылығы және басқа да істермен айналысты. Өркениеті дамыған Элам, Шумер, Египет, Крит, Троя мен Кавказ секілді көптеген ошақтармен сауда-саттық байланыста болды. Табылған заттардың арасында құндылығы жоғары саздан жасалған геометриялық орнаменті бар ыдыстар, адам бейнесі, жануарлар мен өсімдіктердің суреті салынған көптеген тұмарлар, терракоттан және мыстан жасалған мүсіндер болды. Хараппадан табылған ер адам денесінің мүсіні, Мохенджо-Дародан табылған биші қыздың мүсіндері өте жоғары шеберлікпен жасалған.

лы В. Рубен, К. Н. Шастри) көне аңыздар, тарихи мәліметтер мен мифтерді қалпына келтіруге мүмкіндік беретін ғылыми болжам ұсынды.

Веда. Мохенджо-Даро мен Хараппа өркениетінің жойылу себептері мен мерзімі нақты белгілі емес. Инда алқабының жоғарғы бөліктеріндегі қазба жұмыстарының нәтижесінде ғалымдар шамамен б.з.д. II мыңж. жататын жойқын жорықтардың қалдықтарын тапқан⁶. Ол даму сатысы төмен болған халықтардың шабуылы екені де айқындалды. Гиндукуш тауларынан өтіп, Ауғанстанға шабуыл жасаған, одан Пенджабқа соққан сол арий тайпалары екені әбден мүмкін. Олар біраз уақыт Инда жерінде болып, Ямуна мен Ганга бассейндеріне өткен.

Қалай болғанда да, арийлердің Мохенджо-Даро мен Хараппа өркениетімен беттесуі кездейсоқ болғаны, әлде олардың арасында бір бізге белгісіз байланыстың болғаны (соңғысы әбден мүмкін) мәдениеттердің алмасуына себеп болды. Үндістанның солтүстік батысындағы осы үдеріс кезінде болған крит-микендік өркениеттің грек, этрус-римдіктің кейіннен неміс өркениетіне ауысуына ұқсас келеді.

Ведалық әнұрандарда осы шабуыл жайлы айтылған. Онда арийлердің заң, құдай, құрбандық дегенді тіптен білмейтін «дасью», «қара тәнділермен» шайқасы, дасью қамауларының жойылуы және ведалық пантеонның басты құдайы Индра жайлы жазылған.

Ведалық әдебиет негізінде өлеңдер мен проза формасында берілген кең көлемді мәтіндер жинағы, ұрандар мен ән-әуендер, рәсімдер түсініктемесі мен аңыз-әңгімелер, философиялық диалогтар және метафизикалық ой-толғаулар көрініс табады. «Веда» сөзінің өзі «білім», нақты айтсақ, жоғары әулиелі білім деген мағынаны білдіреді.

Алғаш уақытта қасиетті үш веда бар еді, олар: «*Ригведа*» – ұрандар ведасы («рич» сөзі «ұран» дегенді білдіреді). «*Самаведа*» – өлеңдер ведасы (саман-мелодия, әуен). «*Яджурведа*» – құрбандыққа шалу рәсімімен байланысты нақыл сөздер (яджус-құрбан, құрбандық формуласы). Кейін төртінші – «*Атхарваведа*» – дұғалар ведасы (атхарван - дұға, сиқырлы формула) қосылды.

Ведалық әдебиеттің негізі саналатын осы төртеуі композициялық құрылысына байланысты *самхиттер*, яғни жинақтар деп аталады. Өлең түрінде жазылған самхиттер рәсіміне түсініктеме беретін, теологиялық мағынадағы прозалық мәтіндер *брахмандар* делінеді. Сол сияқты Веданың құрамдас бөлігі ежелгі үнділік діни мазмұндағы өлең мен проза формасында жазылған философиялық трактаттар *араньяк* және *упанишадтар* деп аталады. Мұсылмандардың Құран Кәрімі немесе еврейлердің Библия кітабы тәрізді *самхит*, *брахман* (*брамин*), *араньяк пен упанишадтар* бірігіп *индуизмнің* қасиетті канонын құрап, *шрути* деп аталады. Веда әдебиетін «*веданга*» деп аталатын туындылар аяқтайды. Веданга рәсімдерге қатысты фонетика мен фонология, грамматика, этимология, метрика, астрономия мен астрологияға қатысты қысқа әрі нұсқа *сутралар* (*сутта*) топтамасынан тұрады.

Ведалық ескерткіштер шеңбері осылайша сипатталады. Осы тәрізді кең көлемді әдебиеттің бірден пайда бола қалуы мүмкін емес. Бір-бірінен жүзжылдық-

⁶ Үндіарийлік тайпалар Үндістанға басып кіруіне дейін ежелгі иран халықтарымен территориялық және этникалық қауымдастық құрады. Үндірандық тілдің іздері Богазкейде табылған және б.з.д. XV ғ. басына жататын Хетт патшасы мен Митанни патшасы арасындағы келісім-шарттардың жазбаларында сақталған. Оларда вавилондық және хеттік таңірлермен қатар, келісім-шарттарды сақтаушы ретінде шақырылған Митра, Варуна, Индра және Насатъя – шығу тектері жағынан үндірандық құдайлар аталады.

тар арқылы бөлініп тұрған веда ескерткіштері түрлі саяси-әлеуметтік қатынастар деңгейін көрсетеді. Бұл жүйе, бір жағынан, құрбандық шалу рәсімдеріне негізделсе, екінші жағынан, ежелгі үнділердің ғарыштық және діни-философиялық түсініктерін сипаттайды.

Негізінен, ведалық құрбан шалу рәсімдеріне басты төрт абыз қатысады, олар: *хотар* (ұрандар оқиды), *удгатар* (рәсімдерді әнмен қамтамасыз етеді), *адхварью* (осы рәсімді жүзеге асырады әрі дұға оқиды), *брахман* (үдерісті қадағалаушы). Рәсім уақытында хотар Ригведа мәтіндерін оқып, удгатар Самаведа әндерін айтып, адхварью сиқырлы Яджурведа формулаларын айтып тұрғанда, брахман – бұл үш веданы жетік біліп, қате айтылған кезде дұрыстауына міндетті.

Өкінішке орай, көп уақыт өткендіктен веда мәтіндерін толық түсіну қиын. Соған қарамастан, кейінгі кезде бірқатар үнді және еуропалық авторлар осы бағытта жұмыс жасауда (Ауробиндо, Гхошем, Т.К. Шастри, Л. Рену, Я. Гондай және т.б.).

Б.з.д. VI ғ. кейін ежелгі үнді елі жөніндегі тарихи мағлұматтарын, саяси және әлеуметтік жағдайын әдеттегідей діни әнұран мен философиялық диалогтардан емес, буддистік және джайндік тарихи кітаптарынан аламыз. Б.з.д. VII ғ. таман буддалық дереккөздерден солтүстік Индияда 16 монархиялық және тайпалық мемлекеттер өмір сүргенін және олардың бір-бірімен гегомония үшін соғыс жүргізгенінен хабардармыз. Олардың ішінде ең күдіреттісі Ганганың төменгі жағалауындағы Бенгалия жерінде орналасқан Магадха мемлекеті болған. Бимбисара (545-493), Адаташатру (493-491) және әсіресе Махападма Нанда (б.з.д IV ғ.) атты Магадха патшалары үнді территориясының батысы мен шығысына биліктері тараған. Ал Маурье әулеті кезінде Магадха мемлекеті (317-180) күдіретті империяға айналған. Маурье империясының үстемдігін кейде *Алтын дәуір* деп те атайды.

Елдің саяси және мәдени бағыттары алғашқы рет осы кезде біріктірілді. Ауылшаруашылық, қолөнер мен сауда-саттық дамуы жоғарғы деңгейге жетті. Ирригациялық жүйелер, көпірлер салу, пайдалы қазбалар жұмысы бұрын соңды болмаған қарқынмен дамыды. Грек елшісі Мегасфен империя астанасы Паталипутра (қазіргі Патна) өте дамығандығын және ол 570 мұнаралы, 64 қақпалы сәулетті бекініспен қоршалғанын жазған. Керемет саяжайда орналасқан ағаштан салынған әдемілігіне көз тоярлық патша сарайына гректер қызыға қараған делінеді. Жоғары дамыған қала мәдениетін Маурье әулеті кезеңіндегі архитектуралық және буддалық тастан салынған ғибадатханалар мен мұнаралар, тас пен гипс мүсіндері секілді мәдени ескерткіштері куәландырады. Магадха мемлекеті сол секілді астрономия, математика және медицина салаларында үлкен жетістіктерге жеткен.

Магадха мемлекетінің күдіреттілігінің артқандығының өзі саяси және мәдени орталықтың Инда бассейнінен Ганганың төменгі ағысындағы жерлерге көшуімен сипатталады. Ал б.з.д VI ғ. Инда алқабын парсылар басып алған болатын. Міне, сол кезден бастап-ақ үнділік мәдениетте парсы ықпалы білінеді. Әсіресе, Маурье әулеті өнерінде парсы әсері жақсы көрінген. Б.з.д. 326 ж. парсы жерлерін таптап, үнді еліне Александр Македонский басып кіреді. Қолбасшы жорығында Пенджабтағы кішігірім мемлекеттерді жойғанмен, ішкі Индияда орналасқан Магадхаға жорығынан бас тартты. Александрдың үнді елін басып алу әрекетін 20 жылдан кейін оның ізбасары Селевки, алайда ол Чандрагупт Маурьеден жеңіліп қана қоймай, тіпті солтүстік-батыс және шығыс Иран жерлерінен айырылып қалды. Мұндай соғыстар кейін де жалғасып жатты.

Осындай қарқындылықпен I мыңж. екінші жартысында үнді тарихында әлеуметтік өзгерістермен қатар оның рухани мәдениетінде маңызды оқиғалар болды. Ол екі мықты діни *джайнизм мен буддизм* ағымдарының пайда болуымен сипатталады. Джайнизм ағымын қалаушы – Вардхамана Махавира, ал буддизм негізін салушы – Гаутама Будда болып саналады.

Джайндар құдай барлығын теріске шығарып, монахтарға қатал әдеп ережелерін қойған еді: тірі жандарға қиындық тигізбеу, тек қана шындықты айту және т.б. Махавира секілді Гаутама Будда кшатрилердің арасында патша отбасында дүниеге келген. 29 жасында ол қолындағы барын тастап, шындықты іздеуге ел аралап кеткен. 6 жылдан кейін кейбір деректер бойынша ол іздегенін тапқан дейді. Сонда Будда алғаш өзінің жан сырын ашқан екен.

Будда өз алдына жаңа дінді шығаруды мақсат етпеген. Ол өмірге деген жаңа жолды көрсеткісі келді, бұл жол адамдарды қиындықтардан босатады деп сенді. Ол «төрт асылды ақиқаттарды» үйретті: қиналу бар, қиналудың себептері де бар, қиналудың бітуі де бар және осылардан босатылатын таза жол бар деп айтқан екен.

Ежелгі және ең құнды буддалық әдебиеттің бөлігі ретінде қасиетті буддистік канондар саналады. Буддистік канонның толық болжамы пали тілінде сақталған. Пали каноны «*Типитака*» (Үш себет) деген атпен белгілі, ол б.з.д I мыңж. Цейлондағы Ваттагаман патшаның бұйрығы бойынша жазылған. Пали «Типитакасы» *Виная-питаки* (Өсиет пен уағыз себеті) буддалық қоғамдағы тәртіп ережелерімен байланысты, *Сутта-питаки* (Мәтіндер себеті) Буддалық ілімнің этикалық негіздерін құрайды және *Абхидхамма-питаки* (Данагөйлік себеті) осы үш ілімнің метафизикалық принциптерін түсіндіретін бөлімдер, ал олар өз алдында тарауларға бөлінген.

«Типитака» тек тарихи және діни ескерткіш емес, оның құрамындағы мәтіндер көркем жазылған, ол тек үнді әдебиетінің емес, бүкіл әлемдік әдебиеттің туындысы ретінде танылды. «Типитакада» өлеңдер мен прозалық хабарламалық мәтіндер лирикалық әнұрандар не диалогтармен, этикалық доктриналар аңыз-эпсана не афоризмдермен кезектесе, бір ойды бірнеше қайталаулармен уағыздайды.

Әлемдік танымалдыққа бірнеше басқа себептермен «Джатакалар» кітабы ие болды. «Джатакалар» – Будданың алдыңғы уақыттағы туылулары жөніндегі әңгімелер жиынтығы. Үнділік метампсихоз (рухтардың ауысуы) ілімі бойынша Гаутама Будда болып жаратылмастан және нирванаға жетпестен бұрын әр түрлі өсімдіктердің, жануарлардың, құдайлар мен адамдардың бейнесінде бірнеше рет болған. Пали канонындағы джатакалар жинағы 547 әңгімеден құралған. Әр джатака: кіріспе, қорытынды және прозалық әңгімелер болып 3-ке бөлінеді.

Кіріспе бөліміне Будданың өзінің жаратылуы жөнінде әңгімелері кіреді. Қорытындыда – Будданы қоршаған тыңдаушылар туралы әңгімелер. Ал қалғандары прозалық әңгімелер болады. Олар көбінесе фольклордан алынған және өңделген халық мысалдары, ертегілері, фантастикалық аңыздар мен анекдоттарға ұқсайды.

Джатакалар әрдайым буддизмге табынған халықтардың тілдеріне аударылып отырған. Олардың көп әңгімелері мазмұны жағынан Еуропада да белгілі болды. Көбіне Эзоп пен Бабрийдің, кейін Лафонтен және Крылов туындыларында, «Мың бір түн» үзінділерінде белгілі болған.

Белгілі арыстан мен бұқа туралы джатака – осыған мысал. Өйткені оларды бірін-бірі шиебөрі ұрыстырған, кейін өлтіріп тынады (340 джатака); арыстан терісіне оранған есек өзін даусы арқылы танытып қояды (189 джатака); көлдегі балық-

тарды бірінен кейін бірін жеп тұра берген тырнаны, шаян тұншықтырып өлтіргенін (38 джатака); қарға даусын өтірік мақтап, оның тамағын жеп алған шиебөрі (түлкі) туралы (224 джатака); екі қазбен көкке самғап сайрай бастаған тасбақа туралы (215 джатака); ағаш шеберінің өз ұлына маңдайындағы шыбынды қағып жіберуін өтінгенде, ақымақтығынан әкесін мерт қылғандығы (44 джатака) және т.б.

Неміс ғалымы Т. Бенфей теориясы бойынша әлем ертегілерінің отаны Үндістан жері, соның ішінде ертегі сюжеттерін құрастырушылар мен таратушылар буддистер деген. Джатакалар құрамына кірген кейбір әңгімелер Үндістанға басқа елдерден келген. Алайда буддистік «Типитака» мен «Джатакалар» кітаптары әлем әдебиеті мен фольклорында өзінің маңызын жоғалтпайды.

Джайндік заңдар немесе джайндік қасиетті мәтіндер бізге Типитакадан да кеш жеткен. Джайнизмнің негізін қалаған Вардхамана Махавира уағыздары практик (ардамагадхи) тілінде жазылған.

Ең жақсы сақталған және танымал *шветамбар* («ақ киімдегілер») каноны. Бұл – ең маңызды джайндік екі сектаның бірі. Шветамбар каноны «Агама» немесе «Сиддханта» (Қасиетті ілім) деп аталады, ол V ғ. ортасында джайндік дәстүрдің кейбір мәтіндері ұмыт бола бастағанда Валабхи (Гуджарат) шіркеуінде өңделіп, басылып шығарылған. Канон 12 анга (бөлім), 12 унангадан (қосымша бөлім) және бірнеше мәтіндер тобынан тұрады. «Агаманың» лингвистикалық және тарихи сұрыпталуы нәтижесінде оның мәтіндері көне дәуірге жататыныны анық болды. Басқа бөлімдері бұдан кеш жазылған.

«Типитака» сияқты «Агама» діни қағидаларды, джайндардың этникалық ілімдерін, монахтардың тұрмысын үйретеді, джайндік психология мен метафизика элементтерін қамтиды. Сондай-ақ джайндік канонда проза өлеңдермен, баяндамалар диалогпен ауысып тұрады. Ал ілімнің негізгі тәсілдері аңыздармен, анекдоттармен суреттеледі. Джайндік ұстаздар мен құдайлар туралы кірме аңыздар шаблон арқылы кіргізілген: бірінші, оның қайда туылғандығы, қалай қуғындалғаны баяндалады. Осыдан кейін оның істеген жақсы істері туралы және аскеттілігі айтылады. Әдетте олар аштықтан, суықтан көз жұмады.

Джайндік канонның кітабы немесе кейбір бөлімдерінен, авторлардың көркемдік тіл байлықтары мен талаптары болғанын көруге болады. Олар белгілі көркемдікпен әсерлі, дәл жеткізе білген. Мысалы, екінші анганың бөлігі өлеңмен жазылған, бесінші ангада джайндік канон мәтіндері, құрамындағы Кришна, Рама, Драупада және басқа да кейіпкерлер жөніндегі аңыздармен қызықты.

Бұл аңыздар классикалық ежелгі үнді эпостары «Махабхарата» мен «Рамаанадан» бастап үлкен атаққа ие болған.

Эпостың болмыс-бітіміне дидактикалық бөлімдерді кіргізе отырып, олар оның композициясының ерекшеліктерін көрегендікпен пайдалана білді, эпосқа тән діни-философиялық принциптердің заманауи рухта оның эпикалық проблематикасымен қанықты, соның өзінде әңгіменің архаикалық колоритіне нұқсан келмеді. Сонымен қатар, үнді халық мәтелінің «Махабхаратада жоқ нәрсе Үндістанда жоқ» деген түйінімен келетін поэманың бүкіл энциклопедиялылығына қарамастан, олар әкелген рухани ілім «Махабхаратаның» мазмұнын жаңа негізде қалайды, оның көркемдік бірлігін қамтамасыз етеді. *Махабхарата* немесе Ұлы Бхарата жайлы көлемді туынды. Ол 18 кітапқа бөлінген жүз мың қос шумақты өлең жолдарынан тұрады. «Махабхарата» VII-VIII ғ. құрастырылған.

«Махабхаратада», негізінен, билік үшін жүргізілген соғыс жайлы айтылады. Бұл соғыс екі кауравами және пандавами патшалық тектері арасында болған. Қанды соғысқа солтүстік Үндістанға жататын барлық дерлік тайпалар мен «мемлекеттер» қатысқан делінген бұл туындыда.

Эпикалық әншілерді *сута, магадха, вандин, кушилава* деп атаған. Сута сөзі «арбакеш» дегенді білдіреді.

Әрине, мұндай көлемдегі «Махабхарата» бірден пайда болмаған. Эпос мәтінінің өзі кем дегенде үш редакциядан өткен. «Махабхарата» кіріспесінде бұл туындыны және веда мен пурандарды Вьяс деген данышпан шығарған, кейіннен ол Вайшампаян есімді оқушысына айтып берген делінеді. Ал Вайшампаян бұл туындыны патша Джанамеджайдың құрбандық шалу кезінде оқыған дейді. Кейін «Махабхаратаны» Наймиш орманындағы аскеттерге ойшыл Уграшравас айтқан дейді. Осылайша, бұл туынды бүкіл ежелгі үнді әдебиетіне таралған.

Әйгілі үнді классикалық эпосының екіншісі – «Рамаяна» (Раманың амалдары). «Махабхаратамен» жақындығы көп болғанымен де, едәуір түрде басқаша қалыпта құрылған және оқырманды тіпті өзге әлемге алып кетеді. «Рамаяна» көлемінің аздығы бірден байқалады. Ол жеті кітапқа (канд) бөлінген, 24000 қос тармақты *шумақ-шлокалардан* тұрады. Сюжеті диалог немесе төл сөздің көмегімен, әйтпесе бір не бірнеше әңгімелердің қатысы арқылы мазмұндалмай, әдеттегі баяндау түрінде берілген. «Илиадаға» қарағанда «Одиссея» секілді «Махабхаратаға» қарағанда «Рамаяна» фольклорлық сарындағы ертегі элементтеріне толы, әңгімеде көп басты эззілдермен күрес, сиқырлы құбылыстар, әуедегі ғажайып ұшулар мен жауынгер-маймылдар туралы болады.

Назар аударарлық соңғы нәрсе – «Махабхаратаға» қарағанда «Рамаянаның»⁷ әңгімесінде руханилық жағы өзгеше келеді: жартылай жабайы қаһарман-

⁷ «Рамаянаның» жалпы мазмұны төмендегідей болып келеді: Айодхья патшасы Дашаратханың Каушалья патшайымынан Рама, Кайкейдан Бхарата, үшінші әйелі Сумитрадан Шатругхна мен Лакшмана төрт ұлы болады. Патшаның үлкен ұлы Рама жастайынан-ақ сұлулығымен, ақылдылығымен, батырлығымен өз інілерінен ерекшеленеді. Видеха (қазіргі Непал) деген ежелгі елдің ханшайымы Раманың сүйіктісі Сита да мейірімді әрі керемет сұлу еді. Рама патшалар мен ханзадalar сайысында жеңіске жетіп, Ситаға үйленеді. Себебі тек Рама ғана Ситаның әкесі Джанака патшасының сиқырлы садағын майыстыра алды.

Ұзақ жылдар бойы Рама мен Сита баршылықта баянды, бақытты ғұмыр кешті. Дашаратха патша уақыты келгенде, өз мұрагері етіп Раманы қалдыратынын салтанатты түрде жария еткісі келеді. Мұны білген Дашаратханың екінші әйелі Кайкейя патшаның бір кезде айтқан «кез келген екі тілегіңді орындаймын» деген уәдесін есіне салып, сол тілектерінің орындалуын талап етті: біріншісі – 14 жылға Раманы патшалықтан қуу, екіншісі – мұрагері етіп ұлы Бхаратаны тағайындау. Дашаратха қанша қайғырғанымен, Рама әкесін уәдесінен таймауға көндіріп, өзі қуғындалушы болып орманға қарай кетеді. Оның соңынан өз еріктерімен Сита және сенімді інісі Лакшмана ілеседі. Көп ұзамай Дашаратха патша ұлымен айырылғанына шыдамай, дүние салады. Таққа Бхарата отыру керек еді. Алайда мейірбан ханзада патшалықты билеуге оның емес, ағасы Рама құқылы деп есептеп, бауырын патшалыққа оралуға көндірейін деп орманға жөнеледі. Достары мен туысқандары Рамаға Бхаратаның ұсынысын қабылдауға кеңес береді. Бірақ Рама әке аруағын сыйлап, оның уәдесін өмірінің соңына дейін орындауға тілек білдіреді. Бхарата Айодхьяға жалғыз оралуға мәжбүр болады, дегенмен өзін толық құқылы патша деп есептемегендіктен, соның белгісі ретінде таққа Раманың аяқ киімін апарып қояды екен.

Бұл уақытта Рама мен Лакшмана орманда өмір сүріп жатты. Орман дуаналарының тыныштығын сақтап, олар ормандағы көптеген құбыжықтардың көзін жойды. Бірде Лакшмана Ситаның өміріне қастандық жасаған әйел-ракшас Шурпанакханың мұрны мен құлағын кесіп алады. Ланка аралының керемет күшті қожасы болды. Шурпанакха өзінің бауырына барып айтып береді. Оның бауыры Ланка аралының құдыреттісі, онбасты эззіл Раван еді. Сонда Равана Ситаны Рамадан алып қашуды ойластырады. Эззіл Маричи көмегімен ол Ситаны алып қашып Ланка аралына әкеледі. Ланкада ол Ситаны өзінің байлығы мен билігі арқылы азғырып, менің әйелім болсаң осының барлығы сенікі болады деп уәде етеді. Бірақ Сита тек Рамаға сенімді болады. Сонда Равана ашуданып оны қамауға алады, егер он екі айдан кейін сөзіне құлақ асып, оған күйеуге шықпаса, өлімге бұйыратынын

артықшылығы, міне, осы жерде болды. Сауда полисін дамытумен сыртқы мәдени ықпалдар кең қабылданса да, римдіктер өзіндік дәстүрлі әдет-ғұрпын жоғалтпауға тырысты. Ертедегі Римнің рухани мәдениеті италийлік, этрустік және гректік элементтерінің синтезделуімен сипатталады.

Италияның Римге күшпен қосылуының себебінен де италийлік мәдениетінің тілі енді латын тілі болып есептелді. Ал оскс тілінде әдебиет қалыптаспады (оскс фольклоры – аттеллана туралы төменде айтылады). Этрустік тілдегі әдебиет діни және ғұрыптық мәтіндермен шектелді.

Ерте латын шығармашылығы туралы мәлімет өте аз. Десе де ол толығымен мемлекет пен қауымның қажеттілігіне қызмет атқарған. Мысалы Сенаттағы не халық жиналысындағы саяси сөздер, «XII кесте заңдары» жастарға римдік әдеп негізінде жаттатылды. Абыздар жылнамалар жазған, онда жоғарғы қызметтегілердің есімдері, Римнің жеңілу мен жеңістерінің тізімдері, рим халқына құдайлар рахымы не керісінше және т.б. сипатталды. Мейрамдарда құдайлар құрметіне әнұрандар айтылды. Жеңіс салтанаты кезінде рим әскерлері көз тимеу үшін күлкілі әндер, тойларда әзіл-қалжыңды әндер айтқан. Атақ-даңқы шыққан жандарды жерлеуде арнайы адамдар жоқтау айтса, туыстары мақтау сөздерін аямаған. Бұл сөздерді жерленген адамдар табыттарынан оқуға болады.

Римнің сөз байлығын дамытуда жеңіс әндері (кейін эпосқа айналған) мен ойындық қойылымдар (драмалар) үлкен үлес қосқан. Жеңіс әндерінде ата-бабалардың ерліктері жырланған, міне, солардан кейін поэтикалық Ромул, Кориолан және басқа рим батырлары туралы аңыздары тарихи дәстүрге айналған. Римдегі ойындық көрсетілімдер екі түрлі болды: біреуі – этрустерден (*хорлы фесценнин* – күлкілі екіжақты өлеңдер), екіншісі оскс (*ателланалар* – күлкілі тұрмыстық сюжеттер, төрт маска ойнаған: ақымақ жас *Макк*, егде ақымақ *Панн*, мешкей әрі мақтаншақ *Буккон*, бүкір зұлым *Дюссен*) әсерінен қалыптасқан. Алғашқыда бұл ойындар ауылшаруашылық өнімді жинау, мереке уақытында қойылған. Кейіннен этрустық музыка және би элементтерін сіңіріп қалаға да жеткен. Осылайша Римнің тұрақты ойындарына (364 жылдан б.з.) енді. Ателланалар да көп уақытқа дейін өмір сүрген.

Ал римдік жазбаша поэзияның қалыптасуы мемлекеттің б.з.д. III ғ. екінші жартысындағы жалпы өзгерістермен байланысты. Бұл кезде Рим әскері алғашқы рет өз шекарасынан шығып, екі ауыр шайқасты (1-ші 264-241 ж. және 2-ші 219-202 ж. Пуни соғыстары) жеңген. Рим өзінің ең қауіпті көршісі – Карфагенді жеңіп, дүниежүзіндегі Македония, Мысыр және Селевкид патшалықтарымен теңесті. Гректер жаңа мемлекетке қорқынышпен қарады. Өзінің дүниежүзілік мәртебесін көтеруде, римдіктер әдебиетке жүгінді. Сенатор Фабий Пиктор грек хатшылары көмегімен рим тарихына грек тілінде алғашқы жалпы шолу жасады, онда автор троялық шығу тектерін және Римнің жоғарғы мақсаттарын (210-203 ж.) көрсетті.

Алғашқы рим ақындары орта және төменгі тап өкілдерінен әрі шалғай жатқан эллиндік облыстардан шыққан. Солардың ішінде Ливий Андроник, Гней Невий және Маций Плавтар болған. Бұлардың шығармаларынан Плавт комедиялары ғана сақталған, қалғаны үзінділер түрінде жеткен. Олардың шығармашылығында бірнеше ұрпақтардың ерлік әндері мен театр мейрамдарына арналған сценарийлері бар. Десе де Рим әдебиеті өзінің сұрақтарына дайын жауаптарды грек әдебиетінен тауып отырды.

Тақырып бойынша сұрақтар

1. Мохенджо-Дара мен Хараппа өркениетін сипаттаңыз.
2. Үнді тілдері классификациясына тоқталыңыз.
3. Ведалық әдебиетті мазмұндаңыз (Веда-Ригведа-Самаведа-Яджурведа-Атхарведа).
4. Ригведа мәтіні және оның құрамы.
5. Самхиттер, брахмандар, араньяктар мен упанишадтар қандай канонның негізін құрайды?
6. Джайнизм мен буддизм ағымдарының пайда болуын сипаттап, олардың негізін салушылар жөнінде айтыңыз.
7. Буддалық «Типитака» және ол қанша бөлімдерден тұратынын анықтаңыз.
8. Джайндік қасиетті мәтіндер – шветамбар каноны «Агама».
9. Джатакалар жайын сипаттаңыз.
10. «Махабхаратаны» мазмұндаңыз.

Иран әдебиеті

Иран жазба ескерткіші – Авеста; Вендидад; Висперед; Ясна; Яшта; Гаталар; Зороастризм; Маздаизм.

Ежелгі Иранның жазу өнері б.з.д. II мыңж. бастап Гиндукуштан Дон сағасына дейін, Оралдан Парсы шығанағына дейін созылып жатқан кең алқапта өмір сүрген халықтар мен иран тайпаларының көне мәдениетінің бір бөлігі болып табылады. Б.з. I мыңж. бастап шығыс және батыс ирандықтар қоныс тепкен территориялар анықтала бастады. Шығыс ирандықтар Орта Азияны (қазіргі Ауғанстанның біраз бөлігі мен Гиндукуш тау тарамдарының бір бөлігін қоса алғанда) мекен етіп, шығыс-еуропалық халықтармен, Қытай және Үндістанмен өзара қатынаста болды. Шығыс Иранның орталықтары Ферғана, Хорезм, Согда, Дрангиган, Памир мен Хорасан қалалары болды. Батыс ирандықтар қазіргі Иран жерінде өмір сүріп, Месопотамия мен Жерорта теңізінің алқабын мекендеген халықтармен қарым-қатынас жасады. Батыс Еуропаның орталық қалалары Мидия, Атропатен мен Фарс қалалары болды. Шығыс және батыс ирандықтардың қарым-қатынасы ғасырлар бойы үзілмеді.

Ежелгі ирандықтардың, әсіресе көшпелі тайпалардың сенімі туралы мәліметтер Геродот пен Ктесия сияқты антикалық жазушылардың еңбектері мен көне шығыс тілдерінде жазылған жазбаларда кездеседі. Уақыты жағынан бізге жеткен Иран жазба ескерткіштерінің алғашқысы – бірнеше бөлімнен тұратын қасиетті кітап «Авеста». Оның ең көнесі он жеті дұғадан тұратын «Гаталар». Оның авторы – ежелгі иран дінінің негізін салушы Заратуштра.

Гаталар құрылған б.з.д. I мыңж. алғашқы ғасырлары Орта Азия мен Иранда рулық қоғамнан ерте таптық қоғамға өту кезеңі болып табылады. Бұл уақытта адамдар темір балқытуды игеріп, темір құрал-саймандар пайда болып, отырықшылық мал шаруашылығы мен егін шаруашылығы қалыптасып, дами бастады. Шығыс ирандықтар көшпелілер және отырықшылар болып бөлінді. Отырықшы ирандықтар үш әлеуметтік таптарға жіктелді: малшылар мен егіншілер, әскерилер және абыздар. Бұл қоғам біртіндеп әскери демократиядан аристократиялық олигархияға өтіп, алғашқы мемлекеттер пайда бола бастады.

Бізге дейін сақталған ескерткіштер мен фольклор арқылы ежелгі иран халқының алғашқы дүниетанымдары туралы және олардың табиғатпен белсенді қатынас-

та болғандарын біле аламыз. Осы кезде адамдарды от жағып, үй салуға, жануарларды қолға үйретіп, киім тігуге, егіншілікке үйреткен әдеби батырлар туралы аңыздар пайда бола бастады. Теріс зұлым күштермен күрескен батырлар туралы жырлар, шамандық өлеңдер мен абыздық ұрандар пайда болып, шешендік өнер дами түсті.

Иран тайпалары ежелгі тарихының осы кезеңінде пайғамбарлар немесе бір ғана ұлы пайғамбар Заратуштраға арнаулар, гаталар оқылды. Бұл мәтіндер өздерінің әсемдігімен тыңдаушының жүрегін жаулап, ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып отырды. Кейінірек оларды абыздар қағаз бетіне түсірді. Гатада өмір, болмыс пен өзін-өзі ұстау нормалары көрсетіледі. Гаталардың бейнелеу жүйесіне табиғат пен қоғамдағы қарама-қарсы күштердің шынайы қақтығысын қамтитын әмбебап поляризация тән.

Гата ілімі бойынша осы дүниеде тура жолдағы адам жақсылыққа ие болып, ал жалған жолмен жүргендер зұлымдыққа ұшырайды. Бірақ шынайы жаза ақиретте беріледі. Пайғамбар әрі абыз Заратуштраның екі қызметі Гаталардың жанрлық ерекшелігін анықтап берді. Гаталар арасында нақты жанрлық айырмашылықтар жоқ, дегенмен оларды екі топқа бөліп қарастыруға болады: біріншісі – мадақтар, екіншісі – уағыздар.

«Авеста» сөзі мағынасының бүгінгі күнге дейін жалпылама түсінігі жоқ, алайда ол «Негізгі мәтін» ретінде аударылып, қолданылып келеді. Бұл ежелгі ирандықтардың, яғни зороастризм дінін ұстанушылардың қасиетті мәтіні болып табылады.

«Авеста» Заратуштра өсиеттерінің айналасында ұзақ ғасырлар бойы қалыптасып (б.з.д. шамамен IX-VI ғ.), соның нәтижесінде оның мәтіні де даму үстінде болды. Б.з.д. VII ғ. ортасында зороастризм мемлекеттік дін ретінде ислам дінінен ығыстырылған кезде, ол жазба ескерткіші ретінде аса көп маңызға ие болмады. Авеста VII жүзжылдықта түрлі мазмұндардан жинақталған, бойларына сол заманның бүкіл білім мен ғылым салаларын сіңірген жиырма бір кітаптан тұрғаны белгілі. Ескерткіш зороастра дәстүріне сәйкес Заратуштраға Жарық пен Мейірімділік құдайы Ахура Мазданың жіберген шындығы болып табылғанмен, ол ежелгі мифологиялық көріністерді, эпикалық фрагменттерді сипаттайды. «Авеста» – нақты әрі тура ықшамдылыққа бағынбайтын, ежелгі иран тілдерінің бірінде жазылған. Шартты түрде иран тілдерінің «Солтүстік тобына» жатқызылып, «авестийлік» ескерткіші ретінде біздің заманымызға дейін жетті. Бұл ескерткіш бізге екі негізгі басылым түрінде жетті. Олардың біреуі авестий әліпбиімен жазылған дұғалар жинағы болып табылады. Бүгінгі таңда бізге жеткен Авестаның екінші басылымының құрамына төрт кітап кіреді:

1. Вендидад (Видевдад) – «дәвтерге қарсы Кодекс», Заратуштра мен Ахура Мазданың диалогынан тұрады және мұнда қараңғылық пен зұлымдылық құдайы – Антра Маньядан қорғану туралы өсиеттері жазылған, 22 тараудан тұрады.

2. Висперед (Виспред) – «Жақсылықтың данасы». Сыйыну рәсімі өлеңдері, 24 тараудан құралған.

3. Ясна – «Салт жоралғысы». Құдайларға жалбарынуудағы дұғалар, мадақтаулар және литургиялық құлшылықтар жиынтығы. 72 тараудан құралған, оның 17 тарауы Гаталардан тұрады.

4. Яшта – «Мадақтаулар», зұлымдықты жеңуге арналған ежелгі ұрандар жинағы, 22 тарау. Бұл әнұрандар мифологиялық элементтерге аса бай.

«Денкарттын» (б.з.д. IX ғ., орта парсы ескерткіші) екі жерінде Авестаның қалыптасуы жайында мәлімет баяндалады. «Денкарттын» («Сенім әрекеті») төртінші кітабында Вишгаспа ханның Маздаизм дініне қатысты жазбаларды жинауға бұйрық бергендігі туралы айтылады. Дарий Кодоман ұлы Дара да, Авестаның толық мәтінін екі нұсқада жазылып, біреуін Шиза қазынасына, екіншісін мемлекеттік мұражайына өткізілсін деп бұйырған. Уақыт өте Аршакидтер әулетінің патшасы Валахи (Вологез) А. Македонскийдің жаулаушылық әрекеттерінен кейін қалған бүкіл ауызша және жазбаша сақталынған нәрсені жинап, алғашқы күйіндегісіндей қалпына келтірілсін деп бұйрық береді. Арада 100-150 жыл өткеннен кейін, Сасандықтар әулеті тұсында Артахшер Папакан бұйрығымен, Тансардың басшылығымен Авеста кодталған болса, Артахшер патшаның баласы Шапур Авестаның құрамына кірмеген қосымша медициналық, астрологиялық, математикалық мазмұндағы мәтіндерді жинақтауға бұйрық берген. Иран мемлекетінің билеушісі II Шапур тұсында Адарбад Мехраспанд басшылығымен Авеста мәтіні қайта кодталады.

Қазіргі таңда Авестаның пайда болып, таралу аймағы да зерттеушілер арасында сұрақтар туғызуда. Дж. Дармстетер, А.В. Джексон секілді тұлғалар Авестаның таралу аймағы Атропатену деп есептейді, ал басқалары (Маркварт, Г. Ньюберг, Э. Бенвенист, С.П. Толстов) Хорезм аймағы дейді, үшіншілер (В. Гайгер, В. Бартольд, Ф. Шпигель) Бактрия жері десе, төртіншілер (Э. Херцвельд) Мидияны атап көрсетеді, ал бесіншілер (В. Хеннинг, Д.Н. Гершевич) Маргиану деп есептейді.

Жалпы, Авестаны архаикалық діни шығарма түрінде қарастыруға болады. Ол шексіз қайталанатын дұғалар мен ұлы құдайлардың ұзақ тізімдері, арғы аталардың рухтары мен ертедегі әміршілер туралы әңгімелерден тұрады. Онда заңдастырудың түрлі догматикалық салттары мен қарақшыларды жазалаудың түрлері баяндалады. Бұл шығарма арқылы ақыреттік өмір туралы кең діни уағыздарды, ақырзаман туралы, өлгендердің тірілуі, олардың келу миссиялары – саошйанта туралы құнды мағлұматтар ала аламыз.

Абыздық өсиеттерде халықтық-эпикалық элементтер байқалады. Олардың арасынан архаикалық элементтерді бөліп көрсетуге болады. Мұнда алғашқы идеологияны, көне мифтер мен батырлар жырын кездестіруге болады.

Иран халықтарының архаикалық кезеңде адам мен табиғат, табиғат құпиясы, адамдар мен жануарлар әлемінің арасында тұтастық бар деп ұғынған, осы жерден олардың тотемдік рухтарға және үй жануарларына (итке, сиырға, атқа, тауыққа) табынғаны байқалады.

Адам санасының дамуы батырлар туралы аңыздар негізінде қалыптасқан. Авестада батырлар туралы аңыздар мен бактриялық алғашқы тайпалар мен қолбасшылар туралы аңыздар да кездеседі. Бактриялық батырлар туралы «Яшталар» тарауларының бірінде айтылады. Бұл тарау Ардвисура Анахитаға арналған. Айтуларға қарағанда, жоғарғы құдай Ахура Мазда Ардвисураға құрбандықты өзі әкеп береді, кейін оны жұлдыздармен жерге түсуге шақырады.

Мифтік және батырлық-эпикалық авесталық поэзияға тайпалардың, Орта Азия мен Иранның байырғы халықтарының таптық қоғамнан мемлекеттік өтпелі кезеңінің экономикалық әлеуметтік өмірі материалдық негіз болды. Авестада архаикалық қабаттағы ескерткіштерден басқа Иран тайпаларының толыққанды поэтикалық шығармаларын да кездестіруге болады. Егер архаикалық поэтикалық

шығармаларда адам жануарлар патшалығы мен табиғат құбылыстарына бейімделуге тырысса, кейінгі поэзияда титанның, батырдың, алып күшке ие тұлға ретінде суреттелуі кең орын алған.

Ежелгі ирандық мифтік және батырлық жырларында таптық қатынастар мен абыздар ықпалына байланысты туындаған элементтер кездеседі. Авеста поэтикасының сипаты оны бір жағынан ведалық поэзияға, ал екінші жағынан ирандық фольклорға жақындатады. Мазда ғұрпын дәйектейтін маздаиттық мазмұндағы зороастрилік уағыздар алғашқыда хеттер мен урартулықтар ортасында қалыптасты.

Ведалық, тіпті оған дейінгі кезеңге барып тірелетін үнді-иран байланыстары сол уақыттан-ақ ежелгі Иран әдебиетінде көрініс табады. Олар үнді-ирандық космогониялық және мифтік, ежелгі поэтикалық жүйенің ортақ элементтерінен көрінеді. Бірақ қайырымдылық пен зұлымдық туралы түсінік екі мәдениетті уақыт өте бір-бірінен алыстатады. Үнділер қайырымдылықты жоғарғы құдайлар – дәвтер арқылы деп түсінсе, зұлымдықты төменгі -асурлар деп санаған. Ирандықтар, керісінше, Ахура – қайырымдылық, ал зұлымдықты дәвтер ісі деп санаған.

Ахемени дәуірінде Иран мәдениеті өзінің бойына ассириялық және вавилондық мұралардан нәр алып, сусындады. Ежелгі Иран мәдениеті иудей мәдениетімен де өте тығыз байланыста болып, одан әрі дами түсті.

Әдебиеттер

История мировой литературы: 1 том. – М.: Наука, 1983; Дрезден М. Мифология Древнего Ирана / Мифологии древнего мира. Под ред. В. А. Якобсона. М., 1977; Крюкова В. Ю. Зороастризм. – СПб., 2005. Кузнецов Б. И. Бон и маздаизм / предисловие А. Н. Зелинского, В.М. Монтлевича. – СПб., 2001; Мамедов А. А. Религиозно-философские идеи Авесты. – М., 1995; Никитина В.Б. Древнеиранская литература / Никитина В. Б. и др. Литература Древнего Востока / под ред. И.С. Брагинского и Н.И. Конрада. – М., 1962; Петрушевский И.П. История Ирана с древнейших времен до конца XVIII века. – Л., 1958; Көптілеуова Д.Т. Ежелгі әлем әдебиетінен лекциялар курсы. – Алматы: Қазақ университеті, 2011, Күмісбаев Ө.К. Алтын қазық. – Алматы: Қайнар, 2012

Тақырып бойынша сұрақтар

1. Маздалық ғұрыптың пайда болуын сипаттаңыз және олардың негізін салушы жөнінде айтып беріңіз.
2. «Авеста» генезисі мен оның бөлімдеріне тоқталыңыз.
3. Заратуштра (Зороастризм) ілімін сипаттаңыз.
4. Гаталар қандай туынды?

Ежелгі Еврей әдебиеті

Иудаизм «Инжілі»; Христиандық «Көне өсиет» пен оның циклдары; Кина жанры; Сәуегейлік әдебиет; Псалом; Яхве культі;

Б.з.д. XII-II ғ. аралығындағы көне еврей әдебиетінің ескерткіштері жалпылама нормативтік жинақтар мен Инжіл заңдары арқылы жеткен. Оған діннің күшті

ықпалы болды. Десе де діни заңдардың құрамына зайырлы жанрдағы шығармалардың, тарихи шежіренің, күнделікті өмірдегі скептикалық афористиканың, махаббат өлеңдерінің енуіне кедергісін тигізген жоқ. Діни көзқарастарға қатысы әр түрлі мәтіндерден тұратын бұл Канон кішкене әдеби әлем ретінде құрылып, пайда болғаннан бастап иудаизмнің «Інжіл» («Библия») мен христиандардың «Көне өсиет» («Ветхий завет») екі діннің киелі кітаптары ретінде екі мың жыл өмір сүрді. Ұрпақтан ұрпаққа кітаптың мәтіндері дінтану мен құлшылық ету, құқықтар мен мораль нормалары ретінде жетті. Олар көптеген өзгерістерге ұшырап, заманға сай маңыздылығын жоғалтқан жоқ. Оған күнәһарлар кінәлаушыдан шындықты сұрай отырып жалбарынды, ал кінәлаушылар күнәһарлардың мойынұсынуын сұрады. Шіркеу кітаптардан кәпірлерге қарсы тұжырымдар іздесе, өз кезегінде кәпірлер де шіркеуге қарсылықтарын көрсетті.

Көне өсиетті канон үш үлкен циклға бөледі:

«Тәурат» немесе «Бес кітап», Моисейге қатысты шежірелі заң шығарушы бес кітап. 2) «Пайғамбарлар» бөлімі. Бұл бөлімнің ішіне көне шежірелер, Исайе, Иеремий, Иезекиль мен 12 «кіші пайғамбарларға» қатысты шығармалар кірді. 3) Әр түрлі жанрға жататын жазбалар. Бұл жіктеу шартты түрде жасалған. «Иисус Навин кітабы» өзінен кейін «Исход» кітабын жалғастырса, үшінші топтама шежіресі екінші топтамадағы «Патшалықтар кітабын» жалғастырады.

Басқа халықтар секілді көне еврейлердің де ұрпақтан ұрпаққа таралған өлеңдері, дұғалары мен нақыл сөздері, мақал-мәтелдері, мысалдары мен жұмбақтары болған. Жоқтаулардың кейбір нұсқалары белгілі бір тарихи оқиға мен атақты тарихи адамдармен байланысты. Оның негізгі оқиғасы – Израильдің бірінші патшасы Саул мен оның ұлы Ионафанның өлімі. Осы жанр көне еврейлердің фольклорында *кина* деп аталды.

Фольклордан әдебиетке өту әдетте батырлар жыры арқылы жүзеге асады. Көне еврей әдебиетінің тарихы б.з.д. XII ғ. әскери эпикалық өлеңнен басталады. Бұл өлең әйелге қатысты болғандығы оның өте көне архаикалық кезеңге жататындығын айқындайды. Ол әйелдің аты – Девора. Інжілде баяндалған мәтіндер бойынша, ол төреші, яғни тайпа көсемі болған.

Ханаан қолбасшы Сисера оның әскерін талқандағанда Девора Нафтали тайпасынан шыққан Барак көсемді көмекке шақырады да, соғыс толыққанды жеңіспен аяқталады. Сисера қашып бара жатқанда оны тағы бір батыл әйел Ианль өлтіреді.

«Бес кітап» негізінен адам мен халықтың өмірін реттейтін нормалар жинағынан тұрады. «Тәурат» заңдар жинағы болып табылады. Патриархтар туралы ақпаратқа қол жеткізу «Болмыс кітабындағы» бөлімдердің жанрларын анықтауға мүмкіндік береді. Мазмұндау сипаты жағынан бұл шығарма миф ретінде емес, тарихи аңыз, ертегі ретінде қарастырылады. Олардың ішіндегі ерекшесі – Иосиф туралы көрініс. Оның негізгі мазмұны былай суреттелген: Иаков балаларының ішінде Иосифті ерекше жақсы көреді де, басқа балалары әкесін қызғанып, сүйікті баласын саудагерлерге құлдыққа сатып жібереді. Ал саудагерлер оны мысырлықтарға қайта сатып жібереді. Кейін бауырлары оның киіміне лақтың қанын жағып, оны арыстан жегенін айтады. Иаков өте қатты қайғырады. Балалары оны жұбатқысы келеді, бірақ ол ешкімді жолатпайды.

Бұл кезде жас Иосиф Потифардың құлы ретінде дәрежесі көтеріліп, оған қоса оның әйелі Иосифты ұнатып қалады. Ол өзінің қожайынын сатпайтынын және

Яхве құдайының алдында күнә жасамайтындығын айтқанда, Потифардың әйелі арыма нұқсан келтірді деп, күйеуінің алдында оны кінәлі етеді. Ол зынданға тас-талады. Кейіннен зынданға оның жанына шарап жасаушы мен егінші түседі. Ол біреуі өлім жазасына кесілетінін, ал екіншісінің ақталатынын өзінің түс жору қасиеті арқылы болжап береді. Кейін перғауынның өзі түс көріп, сарайдағы түс жорушылар ешқандай шешім таба алмайды. Кейін шарап жасаушы зынданнан шығып, перғауынға бірге зынданда отырған адамның керемет қасиеті туралы айтады. Ол тек жеті жыл жақсы өсімнен кейін, жеті жыл жұт болатынын айтып қана қоймай, оған қоса Мысырда перғауыннан кейінгі екінші адам атанып, жұтты болдырмау тапсырмасын алады. Жұт тек Мысырда емес, Ханаанда да басталып, Иаковтың балалары Мысырға астық жинап қойған інілеріне келуге мәжбүр болады. Олар онымен кездеседі, бірақ оны танымай қалады. Ол шыдамай ағаларын оның алдынан алып кетуін бұйырады. Оның әкем тірі ме деген сұрағына бауырлары ұялғанынан жауап бере алмайды да, ол бауырларына жақындап, Мысырға сатып жіберген інілері екендігін, оларға ренжімейтінін айтып, оларды құшақтап сүйеді. Бұл әңгімеден түрлі әдеби тағдырлар қосылған әңгімелер желісін көреміз. Иосиф пен египеттік «Екі ағайындылар туралы ертегідегі» басты кейіпкердің ұқсастықтары көп. Иосифтің тағдыры Инжілдегі жекелеген көріністер сияқты бүкіл халықтың тағдырымен байланысты. Ақырында Иосифтің мақсаты жұт кезінде әкесі мен бауырларына көмек көрсету болғаны анықталды. Иосифті, міне, осындай барлық жағынан жағымды кейіпкер ретінде көреміз. Басқа шығыс әдебиетінде оған ұқсас кейіпкерді табу өте қиын. Инжілдегі Иосифтің тарихы ислам, христиан, иудаистік дәстүрлердің негізіндегі әдеби кезеңдерге зор әсер етті. Тіпті б.з. алғашқы ғасырларында Иосиф туралы шығармалар жазыла бастады. Құран Кәрімде Йусуфқа арналған сүре кездеседі. Евфраттан Атлантикаға дейін Иосиф ең танымал кейіпкер болады. Тіпті жаңа заман кезінде де Германияда Иосиф туралы пьесалар пайда болып, жас Гете де ол туралы шығарма жазуды армандайды.

«Иисус Навин кітабы» Ханаан жерлерін жаулап алу туралы әңгімемен аяқталады. Ал еврейлердің Палестинаға келгеннен кейінгі өмірлері Инжілдегі тілі мен стилі жағынан ең көне «Израиль Төрешілерінің кітабында» суреттеледі.

«Төрешілер кітабында» кездесетін көріністің бірі Иеффаяның хикаясы болып табылады. Бұл заңсыз дүниеге келген, мұрасынан айырылған батыр әрі қарай өмір сүруі үшін жеңіл қарақшы жолын таңдайды. Израильге дұшпандар жақындаған кезде, оны қолбасшы ретінде әскерге шақырады. Ол сапарға шығар алдында оқыстан ант беріп, егер әскер жеңіске жетсе, өзінің алдынан шыққан кез келген тірі жанды құрбандыққа шалатынын айтады. Ол адам оның жалғыз қызы болып шығады. Иеффая уәдесінде тұрып, Израильмен соғыс кезінде патша Моава өз баласын құрбандыққа шалғандай, ол да туған қызын құрбандыққа шалады.

Сәуегейлік әдебиет. Пайғамбарлар кітаптары ежелгі еврей әдебиетінің өзіндік ерекшеліктеріне толы маңызды жанрының бірі болып саналады. Бұларсыз еврей әдебиетінің болмысы мүлдем өзгеше болар еді. Мұндай сәуегейлік кітаптар VIII-VI ғ. тоқырау кезінде еврейлердің рухани өмірінің негізі болған бір ғана қоғамдық ерекшелік болып табылатын пағамбарлық қозғалыстың рухын түсіндіреді. Әр халық өз дамуында шамандық, бақсылық секілді тылсым күштермен қатынасқан. Мұндай қасиеті бар адамдар Ежелгі Палестинада да болды. Қалыпты

адамдар олардан қорқып, кейде тыңдайтын, бірақ мұндай «қасиеттілерді» тіпті сыйламайтын.

Шамандық желігудің көне стихиясы біртіндеп мүлдем жаңа оймен сипаттала бастайды. Пайғамбар мұнда зұлым күшке қарсы тұрмайды, керісінше жалғыз мейірімді Яхве құдайына өмірінің соңына дейін тәуелді болады. Яхве үшін ол жердегі күштермен күреске шығып, тіпті Дәуіт патшаның уәзірі ретінде қызмет еткен пайғамбар Натан да патшаға қарсы шығып, патшаның өз беделін жаман істер үшін қолданып жүргеніне қатты ызаланады. Пайғамбарлар өздерінің парызын өтеу үшін әлемде барлығын ұмытуға дайын, олар адамзат баласын тура жолға түсіруді өздерінің парызы деп санайды.

Міне, пайғамбарлар жайындағы әңгімелерден кейін, біз олардың өздерінің дауыстарын естиміз: б.з.д. VIII ғ. бері олардың насихаттары жазылып келе жатыр. Амос, Исаяя, Иеримия, Иезиккиль сияқты пайғамбарлық қозғалысқа қатысушыларды ежелгі еврей әдебиетінің негізін қалаушылар ретінде тануымызға болады. Олардың өмір сүрген кезеңінде шығыс Палестинада жаңа діни-философиялық жүйелер пайда болып, Грекиядағы Гомер мен Гесиод сияқты алғашқы философтар мен лириктердің пайда болу кезеңімен сәйкес келді.

Пайғамбарлардың әр сөзі Яхвенің атынан айтылатын. Олардың құдайы Таяу Шығыстың халқы бұрын-соңды білмеген мүлдем басқа құдай болатын. Ол өзіне құрбандық шалып, сый тарту етуін немесе мейрамдар жасауды талап етпейді. Керісінше оның елшілері құдайға жақындау үшін құрбан шалып, діни жоралғыларды орындаған адамдарды келеке еткен.

Осылайша, пайғамбарлардың насихаттары – бұл адамдардың рухани, ішкі жан дүниесі мен парасаттылығының белгісі. Пайғамбарлық кітаптарды жазушылардың алғашқылары ретінде Иудейдің солтүстігінен шығып, б.з.д. VIII ғ. Израильде көзге түскен Амос малшыны айтуға болады. Ол Израильдің гүлденген кезеңінде өмір сүрді. Бірақ Амостың ойынша мемлекеттің гүлденуі шын мәнінде өтірік пен зұлымдықтың негізінде қалыптасты. Амостан кейінгі пайғамбарлар адамдарға Яхвенің опасыздыққа байланысты үкімін түсіндірген Осия (Хошеа) мен үш «ұлы пайғамбарлардың» бірі Исаяя болды. «Исаяя пайғамбардың кітабы» 66 тараудан тұрып, оның тек отыз бесінде ғана шамамен б.з.д. 740 жылы өзінің уағызын айта бастаған Исаяя туралы жазылған. Сол кезде оның қоғамы мен айналасы өшпенділік, соғыс пен адамдардың жазықсыз қанына толы еді.

VI немесе V ғ. «Исаяя кітабының» соңғы тарауларын жазған авторды немесе авторларды Тритоисаия деп атау қалыптасқан. Гебраист А. Вейзер бұл кітапта түрлі дәуірлерде жазылған тарауларға қарап, оны әр кезеңде түрлі адамдардың қолына алып отырғанын байқайды.

Иеремия халқы арасында ең мұнды пайғамбар әрі ақын ретінде танылғандықтан, өзі жазбаған жоқтау (*кина*) үлгілеріндегі Иерусалимнің құлауына арналған «жоқтау өлеңдерін» де оған таңады.

Пайғамбарлардың өздерінің шәкірттері екі ғасырға кеш болса да пайда бола бастады. Олар Исаяяның идеялары мен ойларынан тәжірибе алып, кейін олардың насихаттары Исаяя кітабына енеді. Оның 40-55 бөлімдерінің авторы II Кир кезінде, яғни б.з.д. 6 ғасырда өмір сүрген. Ол ғылымда Дефтероиса деп аталады.

Лирикалық жанрлар. Дәуіттің болашақта құдайға қызмет ететін әншілерден тұратын бірлестік құрғаны туралы көне жазбаларда айтылған. Осы бірлестіктің билігінде үш жоғарғы шебер отырды. Бізге Дәуіт кезеңіндегі жоғарғы шеберлердің бірі Этане туралы, оның жергілікті адам, яғни Палестина елінде туылған ханаандық екені белгілі болды. Сол кезде ханааней-финикийліктерде музыка жанры жақсы дамыған болатын.

Жоғарыда келтірілген діни жырдың өзіне тән «Яхвениң алдында мұңын шертушінің дұғасы» деген аты бар. Осыдан басқа да бірқатар діни жырларды осы тәрізді атауға болады. Мұндай дұғаларды айтуда Таяу Шығыстың зор ықпалы болды (вавилондық «Тәубе» діни жырлары), алайда ежелгі еврей діни лирикасында адам қасіретін жеткізудің ерекше, нақты деңгейін көре аламыз.

«Мадақтар кітабының» тағы бір ерекшелігі – ондағы эпитамаалар (некелесушілерді құттықтайтын өлеңдер –106, 46-псаломдар). Бұлар тақырыбы жағынан «өлеңдердің өлеңіне» жақын. Адамның ұлы жаратылыс екендігі жайлы айтылатын сегізінші діни жыр секілді басқа да кейбір жырлар философиялық-медитативті тұрғыда болды.

Діни жырлардағы келесі тақырып ешнәрсенің себепсіз жаратылмағанын, жануар, өсімдікке дейін өз жүйесімен тіршілік ететінін (104-псалом) көрсететін ғарыштық, әлемдік құрылысқа байланысты. Оның кейбір жерлері ІХ Аменхотептік кезіндегі мысырлық күн тәңірі туралы жырланған гимндерді еске түсірсе, кейбір жерлері угарит аңызына да көп ұқсайды. Дегенмен «Мадақтар кітабының» Таяу Шығыс елдерінде алатын орны ерекше болғандықтан, онда айтылған нәрселер аңыздардан жоғары тұрады. Өйткені Құдай бұл халықтар үшін жәбірленушінің камқоршысы мен әділеттіліктің кепілі.

Діни жырлар жанры кейінірек еврей әдебиетінде де кездеседі (Кумран ұйымының әнұран жинағы). Бұл ежелгі еврей жанры басқа да тарихи әдебиет салаларына әсер етті. Мәселен, христиан діни лирикасында кеңінен қолданылады, соның ішінде б.з. І-ІІ ғ. Гностигі Бардесан 150 жырдан тұратын жинақ құрды, осы арқылы христиандық гимнография бастау алды. Ортағасырлық шіркеу поэзияда өзіндік бағыттаушы рөл атқарды. Әсіресе VI ғ. Византия ақыны Роман Сладкопевц, Андрея Критскийдің «Ұлы каноны» т.б. жырлары тіпті еуропа прозасының туындауына ықпал етіп, кейін оның аз ғана өзгеріске ұшыраған түрі жаңа дәуірге дейін жетті.

«Жинақтардың жинағы» деген туындының мазмұны Таяу Шығыс елдеріне өте жақын. Онда хаким данышпандарының ақыл-кеңестері, адамның өмір сүру қағидалары мен күнделікті өмірде өзін қалай ұстау керек, «патшаның алдында сақ бол», «нашар әйелдердің алдында қаржатыңа сақ бол», т.с.с. ойлар қозғалады. Олар дүниедегі жалпы мәселелерді үшке бөліп қарастырған: Құдай алдындағы тақуалық, адамдармен қарым-қатынас және өзінді түсіну. Осылайша «Иоһва кітабында» осыған байланысты басқа да дау тудыратындай афоризмдер, терең ойлар мен сарказм діни «даналыққа» қарсы пікірлер, жалған дүниеде қарапайым өмір сүрудің кілті келтіріледі.

Иов (Ийов) – Таяу Шығыс елдеріндегі танымал кейіпкер. Өз заманында Иезекиил үш ең тақуа адамдардың атауы керек болғанда, ол Нұхты, Даниил және Иовты атаған. Ол нағыз үлгі тұтарлық ақыл-парасаты мен адамгершілігі кемеліне

жеткендерден еді. «Иов кітабы» осылай оны бейнелеуден басталады. Әдеттегідей ол өте бай, ауқатты, өзін күнадан алыс ұстап, арын таза сақтаған адам болған. Бірақ «жаман айтпай жақсы жоқ» демекші, Құдайдың өзі оны сынаққа алып, шайтанды жібереді-міс. Көптеген шығармалар бойынша, шайтан Яхвенің дұшпаны емес, бірақ адамдардың қас жауы. Ол өте ақылды әрі қу. Ол Яхвеге Иовтың тек мал-дәулеті толып тұрғандықтан ғана тақуа болып жүр дегенді дәлелдегісі келеді.

Осылай сұрақ өткір қойылады. Тақуалық, адамгершілік шынайы ма, Иов соңына дейін Яхвеге берілген бе әлде жоқ па? Нәтижесінде Яхве сүйікті құлын сынау үшін оған төрт үлкен апат жібереді: алдымен өгіздері, есектері мен қызметшілері, кейін қойлары мен қызметшілері, одан соң түйелері мен қызметшілері, ең соңында бала-шағасы мен қалған қызметшілерінен айырады. Енді Иов байлықтан айырылып, не үйі, не күйі жоқ жападан жалғыз қалады. Осы кезде ол өз тақуалығының шыңына жетіп, өз мұңын сабырмен жеңеді.

Енді шайтан бәстен жеңілгендей. Бірақ бұнымен де сынақтар аяқталмай, бұл жолы Яхвенің рұқсатымен дүние-мүлік те түк емес, маңыздысы адамның тәні деп, оған басынан аяғына дейін алапес ауруын жібереді. Ол кезде бұл еврей халқындағы тек емі жоқ ауру емес, сонымен қатар баяу азапты өліммен тең еді.

Иовтың сынақтары аяқталып, адамның Яхвеге риясыз сиынуы мүмкін екені дәлелденеді. Шайтанның ойы жүзеге аспай, толығымен жеңіліс табады. Онымен бірге жаза мен сыйға бөлену теориясының жақтастары, өздерін данышпан санап жүрген – Элифаз, Билдад және Цофар да жазаларын алады.

Яхве Иовтың мал-дәулетін бұрынғыдан екі есе арттырып береді, сөйтіп, оның бауырлары оған қайтып келіп той-думанда өмір сүреді. Оның 7 ұлы мен 3 қызы дүниеге келеді. Бұдан кейін Иов 140 жыл өмір сүріп, төрт ұрпағының қызығын көреді.

«Иов кітабы» мазмұны қалай қызықты болса, лексикалық жағынан да солай күрделі әрі ауқымды болып табылады. Мұнда көптеген архаикалық ұмытылған аңыздардан алынған метафоралар кеңінен қолданылаған. Сонымен қатар бізге жеткен барлық кітаптарда кездеспейтін сөздер пайдаланылған (*haraх legomena*). Бұл еңбекте әлі сыры ашылмаған қаншама жұмбақтар бар десенізші...

«Иов кітабындағы» оқиғалар туралы христиандар мен мұсылмандар (Айуб, 21, 38-сүрелер) басқа діни кітаптардан жақсы білетін. Ондағы негізгі түйін сабырлы болуға шақырады.

Мұнда тағы бір Инжілдік принципті көруге болады. Автор Құдайдың бар екенін жоққа шығармай, оны құпия көреді. Оның жасағандарын жөндеу қолдан келмейтінін түсінеді.

Б.з.д. I ғ. мен б.з. II ғ. аралығында, драмалық кезеңде ақыр замандық әдебиет жалпыға мәлім бола бастайды. Бұл әдебиет халықты қайғылы уақытта қолдап, ұлы жеңіске қол жеткізетініне септігін тигізіп, сонымен қатар халықтың білімге деген құмарлығын қанағаттандырып, астрономиялық және физикалық энциклопедиялар ұсынады. Дәл сәуегейлік әдебиет арқылы Таяу Шығыстағы әлем бейнесі христиандық апокрифтерге ене бастайды. Сәуегейлік шығармалардың ең басты тақырыбы қазіргі заманның құпиялары емес, болашақтың құпиясы еді.

Сәуегейліктің жарқын нұсқалары 1947 жылы Өлі теңіз маңындағы үңгірден табылған.

Әдебиеттер

История мировой литературы: 1 том. – М.: Наука, 1983; Тюменев А. И. Евреи в древности и в средние века. – П., 1922; Три великие эпохи истории еврейского народа / Маркус Р., Кохен Г., Галкин А. пер. с англ. А. Любинский. Иудео-исламская эпоха. – Иер., 1991; Антология ивритской литературы: Еврейская литература XIX-XX в. в русских переводах / составители Х. Бар-Йосеф, З. Копельман. – М., 1999; Либерман Я. Тридцать три века еврейской поэзии: антология переводов с иврита. – Екатеринбург, 1997; Көптілеуова Д.Т. Ежелгі әлем әдебиетінен лекциялар курсы. – Алматы: Қазақ университеті, 2011.

Тақырып бойынша сұрақтар

1. Көне өсиет каноны және оның циклдары.
2. Яхве құдайының культі және еврейлер ортасындағы рөлін сипаттаңыз.
3. Псаломдарға тоқталыңыз.
4. «Бес кітаптың» негізгі мазмұны туралы айтыңыз.
5. Сәуегейлік әдебиетті қалай түсінесіз?
6. Ежелгі еврейлік лирикалық жанрларды сипаттаңыз.

Ежелгі Грек әдебиеті

Көне грек трагедиясы. Трагедияның бастауы. Гомер. Эсхил. Софокл. Еврипид. Комедияның пайда болуы және дамуы. Аристофан. Тиртей. Архилох. Сапфо. Феокрит. Симонид. Плутокс. Эллиндік әдебиет; «Илиада» және «Одиссея» дастандары.

Евро-афро-азиялық аймақтың Балқан және аралдық бөлігінің ежелгі әлемге өтуі тарих сахнасында көне ахейлік гректердің мәдениетін жоққа шығарған жаңа халық – дорийлік гректер келді. Бұл ахейліктердің әлемі жаңа халықтың өміріне өз әсерін тигізбей қоймады. Сол кезеңде орын алған тарихи жағдаяттардың көпшілігі аңыздардың, тарихи жазбалардың құрамына енеді және жаңа халықтардың әлемге деген көзқарасын анықтады. Міне, осы күрделі үдерісте грек әдебиеті қалыптасты.

Ежелгі грек әдебиетінің дамуын, әдетте, ірі үш: ерте – *архаикалық*, орта – *классикалық*, кейінгі – *эллиндік* кезеңге бөліп қарастырады.

Бірінші кезең – Рулық-тайпалық көне дәуірден б.з.д. VIII ғ. дейінгі әдебиет. Оған архаикалық туындылар мен қаһармандық эпостар жатады. Сол секілді осы кезең еншісіне Гомер эпостары да кіреді. Екінші кезең – Полистер (б.з.д. VI-VII ғ.) тұсындағы әдебиет. Лирика мен драма дамыған. Архилох, Анакреон, Сапфо, Пиндар, Эсхил, Софокл, Еврипид, Аристофан, Герарот, Фукидид, Ксенофонт, Исократ, Демосфен, Сократ, Платон, Аристотельдердің кезеңі. Үшінші кезең – жаңа аттикалық комедиялар, александриялық поэзия, эллиндік проза кезеңдері.

Грек және рим әдебиеттері қалыптасып, өркендеген кезеңді **антикалық** дәуір кезеңі деп те атайды. Қайта өрлеу дәуірінде дүниеге келген, бұл терминді италиялық ойшыл-гуманистері грек-рим елдеріне байланысты қолданған. Бұл атау «ежелгі» мағынасын беретін «атиквус» деген латын сөзінен шыққан. Антикалық әдебиеттің негізін қалаушылар өздерін «эллиндер», ал елдерін «Элада» атаған.

Гомердің «Илиада» мен «Одиссея» поэмалары ежелгі грек халықтары тұрмысынан мағлұмат беретін құнды еңбектер саналады. Гомер дастандарының күді-

реттілігі осы бір ұлы адамның дәуір тынысын терең сезінгенінде болса керек. Оның эпостары халық аңыздарының негізінде жүйелі түрде баяндалады.

Сол секілді әдебиет саласында басты орынға шыққан лирикалық поэзияның өкілдері адамның ішкі жан-дүниесін жырлауға ерекше назар аударды. Бұл жаңа жанрдың көрнекті өкілдері Архилох (б.з.д. VII ғ.), Алкей (б.з.д. VII ғ. аяғы мен V ғ. I жартысы), Анакреон (б.з.д. 570-478 ж.) және тағы басқалар болды.

Архаикалық дәуірдің алғашқы уақытында лирикалық жанр үстемдік етсе, кейіннен трагедия мен комедия жанрлары басты орынға шықты. Дәл мағынасында «трагедия» деген сөз – «ешкілер әні» деген ұғым береді. Ол ешкі терісін жамылып, әзіл-оспақ сарынында хормен өлең айтудан шыққан Афинада Дионис құдайдың құрметіне байланысты жалпы мемлекеттік мейрамның бекітілуі трагедияның мерейін жоғарылата түскен. Мифологиялық кейіпкерлерге толы грек трагедияларының басты мазмұны – халықтың өз теңдігі мен әлеуметтік әділет жолындағы қаһармандық күреске арналған. Трагедия жанрының гүлденуі Эсхил, Софокл, Ефрипид сияқты үш ұлы драматургтың есімімен тығыз байланысты болды.

Гомер (б.з.д. XI-VIII ғ.). Гомер – Ежелгі Грекияның аты аңызға айналған ақыны. Көне деректерде кезбе, соқыр ақынның тарихи, нақты шынайы болмысы ойдан шығарылған, фантастикалық бейнемен ұласып кеткен, соның салдарынан Гомер туралы анық мәлімет көмескіленіп, бізге жұмбақ күйде жеткен. Гомердің Отаны атануға кезінде «жеті қала» (Смирин, Хиос, Колффон, Саламин, Родос, Аргос, Афина) таласқан еді. Қазіргі Хиос қаласында Гомердің отырған тасы сақталған.

Ерте заманда эпостық жырлардың көпшілігін Гомердікі деп келген. Кейінірек ежелгі дәуір сыншылары зерттеп, зерделей келе «Илиада» мен «Одиссея» дастандарын, сондай-ақ бірнеше шағын шығармаларды («Гомердің ел ұраны», «Моргит» комедиялық поэмасы және т.б.) оның төл туындысы деп аражігін ажыратқан. Александриялық зерттеуші Аристарх (б.з.д. II-I ғ.) Гомер «Илиаданы» жас шағында, «Одиссеяны» қартайған шағында жазған деп тұжырымдаған. «Илиада»⁸ поэмасының

⁸ Оқиға ахейліктер Троя маңында жасалынған жорықтардың бірінде Агамемнонның еншісіне Аполлон гибадатханасының абызы Христің қызы қолға түсетінімен басталады. Хрис сыйлықтарымен гректердің лагеріне келіп, Агамемноннан қызын қайтарып беруін жыламсырап сұрайды, көсем бас тартқан соң, ол Аполлоннан гректерден кегін алуды жалынып сұрайды. Өзінің абызының өтінішіне құлақ асқан Аполлон ахейлік әскерлерге тоғыз күн бойы тоқтамаған апат жібереді. Оныншы күні Ахилл әскердің Трояда қалу немесе қалмауы туралы сұрақтарды шешу үшін халықтық жиналыс өткізеді. Көрген Калхант жиналғандарға Аполлонның ашуының себебі Хриске айтылған балағат сөздер екенін және құдайдың Хриске тұтқындалған қызын қайтып беруін талап ететіндігін айтып береді. Агамемнон Аполлон құдайдың тілегін орындаудан бас тарта алмады, бірақ ол Хрисейданың орнына басқа сый сұрады. Ахилл тарапынан қарсылық көрген Агамемнон, одан әдемі Хрисейданы кем түспейтін Брисейданы тартып алатындығын айтады. Қызу ұрыс кезінде екі көсемнің арасындағы қарулы қақтығыстың алдын алған Афина құдайы болған еді. Ахилл өзінің еншісі – Брисейданы қарумен қорғамайды, бірақ Агамемнонға ашуланып, оларға шарт қояды. Ахейліктердің жағдайы тым нашарлап, олардың өздері Ахиллге қымбат сыйлықтар беріп, майданға шақырмайынша алдағы соғыстарда қолына қару алмайтынын айтады.

Ахиллдің шайқасқа қатыспауынан басқа ахейлік қолбасшыларға майдан алаңында жасаған істерімен көзге түсулеріне жол ашылады. Алайда Менелайдың Париспен қақтығысы, Диомед және басқа да грек бағырларының қаһармандықтары, ерліктері де, Аякстің Троя басшысы Гектормен шайқасы да, тіпті құдайлардың араласуы да трояндықтардың басқыншылығын тоқтата алмайды. Себебі оларға Ахиллдің анасының өтінішімен Зевстің өзі көмек беріп отырған. Бұл шайқас көріністерінде тек Гектормен Андромаханың әйгілі кездесуін айтуға болады. Афина құдайына дұға қылып, оған құрбандығына мал шалынсын деген бұйрықтарын айтуға шайқас алаңынан қалаға келген Гектор осы жерде біраз кідіреді. Ол әйелі мен баласын соңғы рет кездестіретін еді.

Ал осы арада, жағдайлары тым қиындап кеткен ахейліктер, Агамемнонды Ахиллмен достастыру үшін елшілер жіберуге көндірген. Бірақ қымбат деген сыйлықтар да, Брисейда және оған қоса тағы да жеті құлды беру уәдесі де Ахиллдің ашуын баса алмайды. Шайқас барысында ахейліктердің де кей жетістіктерге жеткен кездері болғанына қа-

қиғасы Троялық соғыстың 10-шы жылында көрініс табады, бірақ дастанда соғыстың себебі туралы да, басталуы жайында да айтылмайды. Эпос 15700 жолдан тұратын көлемді шығарма, антикалық ғалымдар грек алфавитінің санына орай оны 24 тарауға бөлген. «Одиссея»⁹ – «Илиаданың» заңды жалғасы болып табылады.

рамастан, олардың жағдайлары бірте-бірте нашарлай береді. Сондықтан гректерге жаны ашыған Гера құдайы бір айла жасап, Зевстің көңілін өзіне аударуына тура келеді. Зевстің көңілі Герада болған кезде, Аякс Гекторды жаралап, майдан алаңынан шығарады. Қолбасшыларынан айырылған троялықтар, шегіне бастайды, алайда Зевстің қайта оянып, іске кірісуі Трояға қарсы болған құдайлардың жамандықтарына тоқтау салады. Аполлонның құдіретімен ғажайып жолмен сауығып кеткен Гектор ахейліктердің кемелеріне жақындап, тіпті олардың біреуін өртеп үлгерді. Ахейліктердің халі тым нашарласа да Ахилл ашуынан қайтпайды. Ол шайқасқа өзінің досы Патроклды жіберуге ғана келіседі. Оны троялықтарды кемелердің қасына қууға, бірақ Трояны басып алуға тырыспауға насихаттайды. Жауларын қорқыту үшін Ахиллдің сауыт - саймандарын киіп алған Патрокл бірінші тапсырманы сәтті аяқтайды. Алайда ісінің жетістігімен шабыттанған Троядағы шайқасқа аттанып, Гектор қолынан олім құшады.

Досы үшін кек алғысы келген Ахилл Агамемнонға деген ренішін артқа ысырады. Агамемнон қайтсе де оған уәде еткен сыйларын береді. Гектор Патроклдің үстінен Ахиллдің сауыт-саймандарын шешіп алуға үлгірген болатын. Сондықтан Фетиданың өтінішімен Гефест Пелид үшін өте әдемі жаңа саймандар жасап береді. Патрокл үшін ашу, ыза сезімі кернеген, досы үшін кек қайтарғысы келген Ахилл Троя алаңында қолынан қаза тапқан жауларының өліктерін Скамандра (Ксанфа) өзенінің ағысына үйіп тастайды. Бұған қарсы өзен құдайы Ахиллді өзен толқындарына батыруға тырысады, бірақ Гефест Ксанфаға от тастап, өзен суы қайнай бастайды. Шайқас алаңында Пелидпен кездесуін күтіп тұрған Гектор, Ахиллдің қолынан қаза табады...

Ашуы қайтпаған Ахилл Гектордың өлі денесін ат арбасына жетіп, сүйрейді. Троя камалынан осыны көрген Приам мен Гекуба, Гектордың қарт ата-анасы жылайды. Жарының өлгенін естіген Андромыханы да қайғы басады. Міне, осы кезде Приамның басында Ахиллге өзі барып, Гектордың өлігін алу үшін құны жоқ байлықтар мен сыйлықтар беру туралы ой туады. Оның бұл ойы бірден жүзеге аспайды, себебі эпикалық автор Патроклдың жерлеу рәсімін жақсылап сипаттау керек еді. Содан кейін Приам құдайлардың көмегімен Ахиллдің шатырына келеді. Қарттың қайғысы мен қасіреті Ахиллге қатты әсер етіп, өзінің қайтыс болған әкесін есіне алады. Баласының мәйітін әкесіне қайтарып береді.

Келесі күні соғысты бірден бастамай, алдымен екі жақтың мәйіт болған әскерлерін арулап жерлеуге рұқсат беріледі. Дастанның оқиғасы грек батыры Патрокл мен троя батыры Гектордың жерлену сәтімен аяқталады.

⁹ Поэманың ең басында құдайлардың Одиссейге еліне қайтуға мүмкіндік берулері туралы шешім қабылдағаны баяндалады. Бұл хабарды Гермес Одиссейді жеті жыл бойы сиқырлы аралда ұстап отырған нимфо Калипсоға жеткізуі керек болған. Алайда тек бесінші кітаптың басында ғана Гермес Калипсоға жетеді. Алғашқы төрт кітаптағы әрекеттер Одиссейдің ұлы Телемахтың айналасына шоғырланып, Итакада өтеді. Ол жерде белгілі атакты тайпалардың жастары Одиссейді өлді деп ойлап, оның әйелі Пенелопаның мазасын алады. Пенелопа жаңадан тұрмысқа шығуға асықпай жүргендіктен, күйеу жігіттер бүкіл күндерін Одиссейдің сарайында тойлаумен өткізеді. Оның байлықтарын жояды. Телемах олардың ойран салуына тыйым сала алмайды. Афинаның кеңесімен Итакаға басқа елдің патшасы бейнесімен келген жас жігіт Пилос пен Спартаға, әкесінің бұрынғы достары Нестор мен Менелайға әкесі туралы хабар беру үшін барады. Телемах ештеңені анық біле алмаса да, Одиссейдің қайтып оралатынына үміт артады. Осы арада күйеу жігіттер оған қайтар жолында тосқауыл ұйымдастырады.

Осыдан кейін ғана автор керемет нимфаның тұтқыны – Одиссейдің тағдырына оралады... Құдайлардың Одиссейді босатуы туралы бұйрық алған Калипсо, оған сал құрастыруына және жолға жиналуына көмектеседі. Ойдағыдай жүзіп келе жатқан кеме саяхатының 18 күні, Одиссей алдынан құрлық көреді. Бірақ сол мезетте оны кенеттен теңіз құдайы Посейдон байқап қояды да, теңізге қатты дауыл көтереді. Теңіз толқындары оны 2 күн, 2 түн бойы қарқынды теңізде алып жүреді; оны тек теңіз құдайы Левкотеяның араласуы және оның әрдайымғы қорғаушысы Афинаның көмегі құтқарады. Теңіз толқындары оны бейтаныс елдің таулы тасты жағалауына әкелгеннен кейін ғана Одиссей құрлыққа шығады.

Одиссейге баспана болған жер – Схерие аралы болып табылады. Бұл – бақытты да бай феак халқының елі болып шығады. Сүйікті құлының қамын ойлаған Афина жергілікті патшаның қызы Навсикаяны достарымен танертең кір жуу үшін өзен жағалауына жібереді. Қыздардың дауысы бұталардың арасында ұйықтап кеткен Одиссейді оятады. Навсикая оны киіндіріп, тамақтандыруға бұйрық береді де, қалаға Алкиной патшаның сарайына жол көрсетеді. Одиссейді құрметпен күтіп алған феактар оны еліне жеткізуге уәде береді. Одиссей бұл жерде бай той дастархан үстінде демалады. Өнші Демодок өз өнерімен жиналғандардың көңілін көтереді. Қонақтың өтінішімен ол ағаш ат туралы, Трояның құлауы мен Одиссейдің ерліктері жайында ән шырқайды. Одиссейдің көз жасын байқаған Алкиной Демодоктың әнін тоқтатып, Одиссейден өзі жайлы айтып беруін сұрайды.

Одиссейдің басынан өткен қызық жағдайлары туралы әңгімесі басталады. Жолаушылармен бірге Одиссей бір көзді Киклоптың үңгіріне тап болады. Одан тірі құтылу үшін Одиссейге оны соқыр етуіне

Бұл дастанның мазмұны Трояның құлаған оныншы жылымен байланысты болып келеді. «Илиада» дастанында көрініс табатын тұлғалар «Одиссеяның» да сюжетіне кіргізілген. «Одиссеяны» да антикалық ғалымдар 24 тарауға бөлген. Мұнда Трояның құлауынан кейін айлакер Одиссейдің бастан кешірген оқиғалары мен оның Итакаға қайтып оралуы жайында сөз болады. Сонымен бірге поэма тікелей хронологиялық кезекпен баяндалмайды.

Батырлық «этиканың» белгілері «Одиссейде» айқынырақ білінеді. Бұл поэма-ның да басты кейіпкері ахейлік тайпаның жоғары әулетіне жатса, ақылы мен ептілігі арқасында атағы шыққан Одиссей үшін Ахилл мен Гектордың мінезінде кездеспейтін, икемділік, айлакерлік құнды қасиеттер болып табылады. Поэмада Пенелопаға құда түсуге келген күйеу жігіттер жағымсыз жағынан көрсетіледі. Олар озбыр жолмен Одиссейдің үйін ойсыратады. Дастандарда адамдардың өз қалауымен жасайтын жеке әрекеттері тағдырына жазылған немесе құдайлардың, әсіресе Зевстің ықпалымен деп қабыладанады. Осылайша, «Илиаданың» басындағы ахейліктердің жаппай қырылуы, Зевстің Ахиллмен Агамемнон арасындағы ұрыс үшін тартқан жазалары деп түсіндіріледі. Троялықтардың сәтті шабуылы Ахиллдің майданға шықпағандығынан емес, тағы да сол Зевстің қалауымен болады. Гектордың Ахиллден жеңілуінің себебі ахейліктердің ең күшті батырымен шайқасқандығынан ғана емес. Шайқас алдында Зевс таразы арқылы тағдырдың

тура келеді. Ызаланған Киклоп Одиссейге әкесінің ашуын жаудыртады. Посейдон оның артынан феактардың еліне дейін қуып келген. Тағы да бір Алып (дәу) – жалмауыз (людоед) тайпасы – лестригондармен кезігу Одиссей кемесінен басқа барлық кемелердің адамдарымен бірге жойылуымен аяқталады. Бірақ құтқарылғандар Герместің көмегімен ғана сиқыршы Кирканың зұлымдығынан қашып құтыла алады. Қайтадан жолға жиналған Одиссей алдымен жерасты патшалығына барып, көреген Тиресиядан алдағы тағдырын білуі керек болды.

Сиреналардың өлім аралынан аман өтіп, кемемен алты басты айдаһар Скилладан және Харибда қарқынды су иірімінен өтіп, Одиссей Гелиостың мал үйірі жайылып жүрген Тринакия аралына жетеді. Осы жерде ол жолдастарына Гелиостың қасиетті сиырларына тимесе, елдеріне аман-есен оралатындарын айтады. Егер де олар кеңесті тыңдамай сиырларды жейтін болса, елдеріне жетпей олетіндерін де ескертеді. Одиссейдің ескертулері кемедегі азық біткенге дейін ғана іске асады. Аштан өлу қаупінде қалған жолаушылар, Одиссей жоқта Гелиостың сиырларын сойып, рұқсатсыз той жасайды. Осыған байланысты Зевс кемеге дауыл мен найзағай жаудырады да, жалғыз Одиссей ғана тірі қалады. Тоғыз күн бойы теңіз толқындары құдай тектес Калипсоның аралына жетпейінше алып жүреді. Осылайша Одиссей әңгімесі автордың бесінші кітаптағы баяндамасына келіп оралады.

Поэmanın екінші жартысында мазмұнның өрістеуі бұзылмайды. феактардың сиқырлы кемесі ұйықтап жатқан Одиссейді Итака жеріне, яғни үйіне жеткізеді. Осы арада оған Афина келіп, оған өз үйінде қауіп төніп тұрғанын ескертеді. Құдайдың көмегімен кедей кейпіне айналған Одиссей алдымен бұрынғы қызметшісі Евмейге барады, кейін ол Афинаның көмегімен Пилостан аман-есен үйіне жеткен Телемахқа сырын ашып, өзінің шынымен кім екенін айтады. Одиссей бірінші өзінің сарайын қоныстануды, сол жерде күйеу жігіттердің көзін құрту үшін әрекет етуді шешеді.

Одиссей үйінде күйеу жігіттердің қыдырысын өз көзімен көріп, олардың тарапынан өзіне деген кемсітушілерді көреді. Сонымен қатар Одиссейді күтіп жүрген Пенелопаны да көреді, оны жарының жақын арада оралатынына сендіруге тырысады. Пенелопа таныс емес жолаушыға сеніммен қарайды да, қарт қызметшісі Евриклеяға оның аяқтарын жуып, сарайға паналатуды бұйырады. Ханшайымның бұйрығын орындап жатып, қызметші Одиссейді аяғындағы дақ арқылы танып қояды. Одиссей оған сырын ашпауды бұйырады, себебі бұл оның күйеу жігіттерге қарсы ойластырған жоспарының жүзеге асуына кедергі келтіретін еді.

Келесі күні Афинаның сендіруі бойынша Пенелопа садақ ату сайысын ұйымдастырады. Алайда ешкімнің Одиссейдің ескі садағын атуға күші жетпейді. Сол кезде Телемахтың рұқсатымен садақты Одиссей алады да, күйеу жігіттерді бір-бірілеп садақ оғымен өлтіре бастайды. Телемахтың екі адал құлдарының және Афинаның көмегімен Одиссей Пенелопаны әйелдікке алғысы келгендердің барлығын қырып салады. Әйелімен, қарт әкесі Лаэртпен табысқаннан кейін Одиссей күйеу жігіттердің ағайындарымен күресуге тура келеді. Бұл шайқас та Афинаның көмегімен тоқтатылып, Итакада бейбітшілік орнайды. Афина Одиссейге оның бұрынғы кейпін қайтаруды да ұмытпайды.

қалауын айқындайды, сол кезде Гектордың ыдысы төменге, яғни «Аид патшалығына» түседі. Бұл оның тағдырының шешілгендігінің белгісі еді.

Тек «Одиссейның» соңында ғана діни-этикалық мәселенің пайда болғаны байқалады. Құдайлар Одиссей жолдастарының немесе Пенелопаның күйеу жігіттерінің тағдырына араласпаса да, оларды масқара, арсыз әрекеттерден сақтандыруға тырысады. Ал күйеу жігіттердің өлімі ежелгі қонақжайлылық заңдарды бұзғандары үшін, Одиссейдің үйін қорлағаны үшін тартқан жазалары деп есептелінеді.

Эпостардағы образдардың әрқайсысының жеке белгілері бар: парыз сезімі, батылдық, қайсарлық т.б. Ахиллге қажырлық, туралылық және адалдық, Агамемнонға атаққұмарлық, менмендік, мақтаншақтық, Одиссейге шешім қабылдаудағы асықпаушылық, сақтық пен айлакерлік тән. Екі гомерлік ақсақалдың ішінде Троя патшасы Приамның тағдырына шыншыл жанашырлық көрсетілсе, ал ахейлік Нестордың көпсөзді насихаттары мен кеңестеріне деген жеңіл ирония байқалады. Гомерлік поэмаларда көптеген әйел образдары суреттелген. Гекторға шын жүреппен адал Андромача, балаларын бірінен соң бірін жоғалтқан Гекуба, жоғалып кеткен жарын адал күтіп отырған Пенелопа және Одиссей сияқты адамға тұрмысқа шығуды армандайтын жас ханшайым Навсияка. Бұл кейіпкерлердің барлығы тек айрықша тағдырмен ғана емес, белгілі бір жан қасиеттерімен, мінез-құлықтарымен ерекшеленеді.

Ұлы италия ақыны Данте Гомерді «ақындардың патшасы» деді. «Гомерді оқығанда көркемдік шығарманың шыңын көре аласыз... ең таңқалдырары эллиндік дәуірдің дүниетанымы...» деген болатын В.Г. Белинский. Бұл жолдар «Илиада» поэмасын орыс тіліне аудару үшін жиырма жыл тер төгіп, тек 1822 жылы Н.И. Гнедичтің жарыққа шығаруынан кейін жазылған.

Ғұламалар пікірінше, екі дастан да өзінің тұтастығы мен үйлесімділігі жағынан «қол жетпейтін үлгі» ретінде жалпы мойындауға ие болды.

Эсхил (б.з.д. V ғ.). Эвфорионның баласы Эсхил б.з.д. 525 жылдар шамасында Афина маңындағы Элевсинде дүниеге келген, белгілі рудан шыққан. Ол – Марафон, Саламин, Платея шайқастарына қатысқан жауынгер.

Эсхил гректің ең алғашқы әрі ұлы трагик-ақыны саналады. Оған дейін трагедияда драмалық элементтер өте аз болды. Барлық рөлдерді бір ғана актердің ойнауы шығармадағы іс-әрекеттің айқын жеткізілуіне кедергі келтірді. Нағыз драмалық тартысты тудыру үшін екінші әрекет етушіні шығармаға енгізу қажеттігі туды. Бұл өзгерісті әлем әдебиетінде алғаш рет «Трагедия атасы» атанған Эсхил дүниеге әкелді.

Эсхил ерте кезден-ақ драмалық шығармалар жазған, оның 90 пьесасы белгілі болған. Оның 70-і трагедия, ал 20-ы сатиралық драма. Бірақ бұл шығармалар бізге толығымен жеткен жоқ. Эсхил өзінің талантын шыңдау үшін драмалық жарыстарға қатысуды жақсы көрген. Б.з.д. 484 жылдан бастап ол 13 рет, кейбір деректерде 28 рет жеңімпаз атанған. Шығармашылық өмірінің орта шеніне қарай атағы елге жайылған. Б.з.д. 456 жылы Сицилияның Геле деген қаласында дүние салған.

Эсхилдің 7 трагедия мен 400-ге тарта үзінділері ғана бізге жеткен. Сол 7 шығарманың үшеуінің ғана хронологиялық уақыты белгілі: «Парсылар» – 472 ж., «Фивыға қарсы жетеу» мен «Орестея» – 467 ж., «Агамемнон», «Хоэфорлар», «Эвменидтер» – 458 ж. қойылды. «Парсылардан» басқасы мифтік негізге құрылған.

«Өтінушілер» трагедиясы – тетралогияның бірінші бөлігі. Шығарма сюжеті «Данайдың елу қызы» деген мифтен алынған. Ол қыздар өздерінің жақын ағаларынан қашады. Себебі Данайдың Эгипт деген ағасының елу ұлы оларға үйленбекші болады. Сұмдыққа шыдамаған қыздар қашып шығып, Аргос деген жерден көмек сұрайды. Сол елдің патшасы Пеласт қыздарға ең алдымен халықпен кездесуді ұсынады, егер халық келісімін берсе, өз қол астына алатындығын айтады. Халықтың келіскені сол-ақ екен, теңізде бірнеше кемемен Эгипт ұлдары келе жатқаны туралы хабар жетеді. Бұл хабар данайлық қыздардың үрейін ұшырады. Сол кезде Пеласт патша қыздарды өзі қорғайтындығы туралы қуанышты хабар айтады. Келесі оқиға тетралогияның екінші бөлігіне «египеттіктер» трагедиясына негіз болады. Бірақ өкінішке орай, бұл шығарма бізге жетпеген. Мұнда Эгипт ұлдары зорлықпен данайлық қыздарға үйленеді. Данайлықтар болса кек алу үшін, некелесу түнінде күйеулерін өлтіреді. Тек жалғыз ғана Гипермистра оған бармайды. Гипермистраны сот алдында айыптау «Данайлықтар» атты үшінші бөлімнің оқиғасы болады. Оны жақтаушы ретінде Афродита келіп, барлық елге «әйелдер өз күйеулерін өлтірсе, адам баласы ұрпақсыз қалатындығын» айтады. Сөйтіп, Гипермистра Аргоста патша әулетінің ұрпағын жалғастырушы ретінде қалады.

«Парсылар» трагедиясы басқа тетралогиялармен байланыспайды. Оның негізі миф емес. Оқиға Персияның астанасы Сусахта өрбиді. Қала қарияларынан құралған хор патша сарайына барып, Грекияға парсылардың қалың қолы аттандығын еске алады. Ксеркстің анасы Атосса өзінің көрген түсін айтады. Хор патшайымға жалбарынуды және Дарий патшаның аруағынан көмек сұрауды кеңес етеді. Сонымен қатар Атоссаға грек халқы мен өмірі туралы мәліметтер береді. Сол кезде парсылардың хабаршысы келіп, өздерінің гректерден тас-талқан болып жеңілгендігін айтады. Ұрыс Саламин түбінде өтеді. Бұл оқиға шығарманың негізгі бөлігін құрайды. Сөйтіп, Атосса Дарий қабіріне барып, құрбандық шалады да, оның аруағын шақырады. Дарийдің аруағы парсылардың жеңілісін құдайдың оларға жіберген жазасы деп түсіндіреді де, Патея түбінде тағы бір жеңіліс болатынын айтады. Содан соң Ксеркс шығып, өз бақытсыздығын айтып жылайды, оған хор да қосылады. Трагедия бәрінің жылап тұрған сәтімен аяқталады. Ақын қасіреттің, қиындықтың келе жатқандығын шебер суреттей білген.

Бұл – трагедия терең патриоттық шығарма. Парсыларда «біреуінен басқасының бәрі құл» десе, Грекияда «еркін халық ешкімге де бағынышсыз, ешкімнің де құлы емес» деп суреттеледі. Шығармада жеңімпаз гректердің ерліктері мадақталған.

«Фивыға қарсы жетеу» трагедиясы тетралогияда 3 орын алады. Оның сюжеті Эдип мифінен алынған. Бұл трагедия мыналар: «Аолий», «Эдип» және «Фивыға қарсы жетеу» және соңғысы «Сфинкс» сатиралық драмасы.

Фивы патшасы өз ұлының қолынан өлетіндігі туралы естіген соң, кішкентай Эдипті өлтіруге бұйрық береді. Бірақ оның бұйрығы орындалмайды. Біреулер Эдипті жасырын Коринф патшасына әкеліп береді. Ол осы патшалықта тәрбиеленіп, патшаның туған ұлы болып кетеді. Кейін Эдипке болашағы туралы «әкенді өлтіріп, анаңа үйленесің» деген болжам айтылады. Одан қорыққан Эдип Коринфтен қашып кетеді. Жолда ол Лайды өлтіріп, аз уақыттан соң Фивыға жетеді де, қаланы **Сфинкстен** құтқарады. Осы ерлігі үшін ол патша болып, Лайдың жесірі Иокастаны әйел етіп алады. Көп ұзамай Эдип Лайдың өз әкесі болғандығын, Иока-

станың шешесі екендігін біледі. Бұл маскараға шыдамаған Иокаста асылып өледі де, Эдип өз көзін өзі ағызып жібереді. Содан кейін бауырлары Этеокл мен Полиниктің мазағына шыдамай, патшалықтан кетеді. Әкесінің өлімінен кейін Этеокл билікті өз қолына алып, ағасын қуып жібереді. Полиник қуғында жүрген кезінде алты жолдас тауып, олармен бірге туған қаласына қарсы аттанады. Бұл трагедия прологтан басталады, онда Этеоклдың қаланың қорғанысын ұйымдастыруы суреттеледі. Этеокл тыңшылар жіберу арқылы жаудың жеті қақпаға бөлініп келе жатқандығын біледі. Олардың басшыларының сипатына қарай өз әскерінен сәйкес қолбасшыны шығарып отырады. Ал жетінші қақпаға ағасы Полиник келе жатқанын білген ол, оған қарсы өзі аттанады. Хор құрамындағы әйелдер оны тоқтатқысы келгенмен, Этеокл шешімін өзгертпейді, сөйтіп ағасына қарсы аттанады. Хор Эдип үйінің бақытсыздығын жырлайды. Сол кезде хабаршы келіп екеуінің де өлгендігін хабарлайды. Қала ақсақалдарының кеңесі Этеоклдің сүйегін сән-салтанатпен жерлеу керектігін айтады, ал Полиник өз еліне қарсы қару көтергендіктен жерленбейді деп шешеді. Ал **Антигона** өз ағасының сүйегін өзі жерлейтіндігін мәлімдейді. Хор екіге бөлінеді: бір жартысы Исмена мен Этеоклді жерлеуге, екінші жартысы Антигонамен Полиникті жерлеуге аттанады. Антигона мен Исмена Эдиптің қыздары еді.

Эсхилдің келесі көпке белгілі шығармасы – «Бұғаудағы Прометей» трагедиясы. Бұл трагедия «Прометейді босату» және «От тасушы Прометей» трагедияларымен бірігіп, тетралогия құрайды. Сахнаға бұлар алғаш рет 469 жылы шығады. Трагедия сюжетіне көне мифтер негіз болған. Оларда Прометей «от құдайы» делінеді. Бұл миф алғаш «Гесиода» поэмасында аталады. Мұнда Прометейдің құрбандыққа қарсы шығып, айламен Зевсті алдап, одан отты ұрлап әкетуі суреттеледі. Кейінгі болжамдарда Прометей топырақтан адамды жаратқан делінеді.

Эсхил Прометейдің жаңа қалпын жасады. Оның Прометейі – жер Фемида-сының ұлы, титандардың бірі. Зевс бүкіл құдайларды басқаруға тағайындалғанда оған титандар қарсы көтеріледі. Кейін құдайлар адамдарды өлтіруге бел бұғанда, Прометей оларды қорғап, Зевстен отты ұрлап, адамдарға бергендігінен оның қарғысына ұшырайды.

«Бұғаудағы Прометей» атты бірінші бөлімде оның жазаға тартылуы суреттеледі. Зевстің бұйрығын орындаушы Билік пен Күш Прометейді Скифия жерінің жартастарына әкеледі, ал Гэфест оны жарларға шегелейді. Прометей бұл жазаны үнсіз көтереді. Ол жалғыз қалып, өз шерін төккен кезде оған, мұхит құдайы Океанидтің қыздары келеді. Прометей оларға басынан өткен жағдайды айтып береді. Сол уақытта қанатты тұлпарға мінген Океанидтің өзі де келеді. Ол Прометейге берік болуға, Зевстің шешіміне көнуге шақырады. Бірақ анасына қыздары оның адамдарға жасаған жақсылығын айтады, оларға отпен жұмыс істеуді, үй салуды, оны жылы, не салқын етуді үйреткендігін, барлығын бір мемлекетке топтастырғандығын, оларға оқу-білімді, кеме жасауды үйреткендігін айтады. Сол кезде Прометейге Ио келеді. Зевс оны сиыр бейнесіне айналдырып жібергендігі айтылады. Ол Прометейді тек Геракл ғана құтқаратындығын айтады. Міне, осы жерден трагедияның екінші бөлімімен байланысы туа бастайды. Прометей Зевстің өлуінің себебін білетіндігін жариялайды. Мұны естіген Зевс оған Герместі жібереді, Гермес Прометейді қанша қинағанымен жауап ала алмайды, сөйтіп оны жердің астына түсіреді.

Прометейдің босатылуы келесі трагедияның сюжеті болады. Бізге оның үзінділері ғана жетті, бұнда ол тағы да бір жазаға тартылады. Оны Қауқаз тауларына бұғаулайды да, Зевстің бүркітіне оның бауырын әкелгізеді. Ал түнде оның бауыры қайта өсіп, келесі күні тағы да осындай қасіретке душар болады. Көп ұзамай Геракл келіп, бүркітті садақпен атып өлтіріп, Прометейді босатады. Енді үшінші трагедия «От тасушы Прометей» басталады. Мұнда Прометей Зевске оның ажалына негіз болатын себепті ашады. Оның өлімі Фетидамен қосылуынан болатындығын білген соң, олар оны адамға қосады. Сөйтіп, Зевс аман қалады.

Эсхилдің драма жанрына жаңалық енгізуі – грек әдебиеті үшін мәңгілік мақтаныш. Ұлы трагик грек әдебиетіне ғана емес, рим әдебиетіне де үлкен әсер етті. Оны Кальдерон, Мильтон, Вольтер, Гете, Шиллер, Шелли, Байрон сияқты әлем әдебиетінің үздіктерінің шығармаларынан байқауға болады.

Софокл (б.з.д. V ғ.). Грекияның ұлы ақыны Софокл б.з.д. 496 жылы Афинада дүниеге келіп, б.з.д. 406 жылы қайтыс болған. Белгілі отбасында дүниеге келіп, жақсы тәрбие алған Софокл он алты жасында грек жерінде болған Саламин шайқасында жеңісті дәріптейтін жастардың хорын ұйымдастырады. Софокл өз трагедияларының әуенін сомдайды. Ол өз заманының ұлы ақыны ғана болып қоймай, сонымен бірге мемлекеттік қызметтер де атқарған.

Деректерге сүйенсек Софоклдың 123 шығармасы бар делінеді. Бізге жеткені 7-і ғана. Олар: «Аякс», «Трахиняндық әйелдер», «Антигона», «Эдип патша», «Электра», «Филоктет», «Эдип Колонда» трагедиялары. Бұл трагедиялардың дәл қай уақытта жазылғаны белгісіз. Бірақ, шамамен «Антигона» 442 ж. қойылса, «Эдип патша» 429-425 ж., «Филоктет» 409 ж., «Эдип Колонда» трагедиясы 401 ж. қойылды деген болжам бар.

Софокл трагедияларында өзі өмір сүрген заманының проблемаларын басты мәселе етіп қояды. Олар – адамдардың дінге және құдайға деген көзқарасы, заң туралы, жеке адамдардың қызығушылықтары, адамдар мен құдайлардың еркіндігі, мейірімділік пен ар мәселесі т.б. Софоклдың ойынша, адам өзін ертеңгі күні не күтіп тұрғанын болжауы мүмкін емес. Ол тек қана жаратушы құдайдың қолындағы іс дейді.

Софокл «Антигона» (трагедияның бас қаһарманы) атты шығармасында құдайдың заңдары мен адамның еркіндігін, бәрінен де құдайдың жазылмаған заңдарын биік қояды.

Полиник деген Антигонаның ағасы Этеоклмен соғыста қаза табады. Оны Креонт патша жерлеуге рұқсат етпей, «оның денесін ит-құсқа тастандар», - деп бұйрық береді. Бұған көнбеген Антигона ағасының денесін арулап көмеді. Мұны естіген Креонт патша Антигонаны зынданға тастайды. Осылай қиналғанша өлгенім артық деп Антигона өзіне-өзі қол жұмсайды. Әкесінің мұндай жауыздығын көрген патша баласы Гемон, яғни Антигонаның күйеу жігіті де өзіне қанжар жұмсап өледі. Баласының өліміне шыдамаған Креонттың әйелі Эвридика да өзін-өзі өлтіреді. Осыдан барып Креонт патша өзінің тым қатал болғанын біліп, құдайлар алдында кешірім сұрап, қайғыдан қан жұтады.

Трагедияда Антигона өзінің қайраттылығын танытып, халқының салт-дәстүрін сақтау үшін, яғни ағасын ғұрып бойынша жерлеу үшін патшаға да қарсы шығатын

қаһарман болып сомдалады. Ал Креонт патша болса – мемлекетке қарсы шыққан адамға ең қатыгез, ең қасіретті шаралар қолдануға баратын патша бейнесі.

Бірақ, ол әйелі мен баласының өліміне өзін кінәлі санап, бұрынғы райынан қайтып, өкініштен өзегі өртенеді. Трагедия осылай аяқталады.

«*Эдип патша*» трагедиясында Фивы елінің патшасы Лайдың ұлы Эдиптің өмірі жайлы айтылады. Лай патша бал аштырғанда өзінің ажалы ұлынан болатынын біледі. Лай өзінің құлына жаңадан туған ұлының аяғын шауып, таудан лақтырып өлтіруге бұйрық береді. Бірақ оны аяған құл баланы өлтірмей, Коринфтың патшасы Полибонның тәрбиесіне береді. Бұл бала Эдип болатын. Ол ер жеткенде бағанағы құлдан өзінің әкесін өлтіріп, шешесіне үйленетінін естиді. Ол Полибо патша мен оның әйелін туған әке-шешем, мұндай күнә жасамаймын деп, Коринф қаласын тастап кетіп қалады. Жолында бір қартпен ерегісіп, оны өлтіреді. Ал бұл қарт Лай патша болады. Содан кейін Эдип Фивы қаласына келіп, қаланы Сфинкс деген тажалдан құтқарады. Осы ерлігі үшін Фивы елінің патшасының жесірі Иокастаға үйленеді де ұзақ жылдар халықтың қошеметіне бөленіп, ел басқарады. Бір жылдары Фивы елінде қайғылы оқиға болады. Елге үлкен апат келеді. Балгер бұл бақытсыздықтың болуына себепші арамызда кісі өлтірген адамға байланысты дейді. Оны елден қуу керек дейді. Эдип патша бар күшін салып, сол адамды іздейді.

«*Трахиняндық әйелдер*» трагедиясында Гераклдың әйелі Деянира күйеуін өзіне қайтару үшін Несса деген Кентаврдың қанын ішкізеді. Бұл аса қайғылы оқиға болады. Геракл қатты қиналып өледі. Ал Деянира болса өзін өлтіреді. Бұл трагедияда Деянира өзінің жіберген қатесі үшін, өзін-өзі осылай жазалайды.

«*Аякс*» трагедиясы – жаратушы құдай мен оған тәуелді адамдар арасындағы тартыс туралы. Мұнда батыр Аякстың құдайлардың көмегінен бас тартуы және Афина құдай туралы жақсы айтпағаны үшін құдайлардың қаһарына іліккені баяндалады.

«*Эдип Колонда*». Өзінің әкесін өлтіріп, шешесіне үйленгенін білген Эдип өзін қатты жазалайды. Елінен қуылады. Ол өзінің ажалы жеткенше Софоклдың отаны Колонда тұрады. Ол өле-өлгенше осы Афина қаласын қорғап өтеді.

Дарынды ақын артына осындай ұлы мұралар қалдырған тұлға. Б.з.д. IV ғ. Софоклдың трагедиялары Дионисийдің репертуарына енген. Афина театрында Софоклдың құрметіне ескерткіш орнатылған.

Еврипид (б.з.д. 484 - 406 ж.) – атақты көне грек драматургі. Ол драматургияның трагедия жанрын қалыптастырған үш драматургтің бірі болып табылады. Эсхил трагедияға екінші кейіпкерді енгізсе, Софокл диалогтардың көлемін үлкейтіп, үшінші кейіпкерді енгізді. Ал Еврипид болса, трагедияның қарама-қайшылық туғызған мәселелерін және кейіпкерлердің мінез-құлқын толығымен қарастырды.

Хронологияға жүгінсек, Еврипид пен Софокл бір уақытта өмір сүрген, алайда олардың арасында ешқандай байланыс болмаған.

Еврипидтің жаңалықтары (көбінесе оның драматургиясындағы реалистік ойлар) көрермендерге түсініксіз болып қалатын. Б.з.д. 405 ж., Еврипид дүниеден өткеннен кейін Афинада Аристофанның Еврипид шығармаларының идеялық негізін және бейнелеу құралдарын қатты сынға алған «Бақалар» атты комедиясы елге әйгілі бола бастайды. Аристофан Еврипид драматургиясы мен Эсхил шығармаларын салыстыра отырып: «Егер Эсхил трагедиялары адамдарды тәрбиелесе,

Еврипид шығармалары оларды «бұзады» дейді. Еврипидтің көзі тірісінде атакты шығармалары толығымен драматургиялық қағидаларға сай болған. Софокл мен Эсхилдің танымалдылығымен қатар тұра алмайды. Көпшілік Еврипид шығармашылығын ол дүниеден өткеннен кейін ғана шыңдап бағалай бастайды. Б.з.д. V ғасырда Рим Империясы құлағанға дейін Еврипид антикалық дәуірдің ең атакты жәнс танымал драматургы болып саналады. Оның шығармалары антикалық тұрмыс комедияларының қалыптасуына, Рим трагедияларының құрылымына орасан зор ықпал етті.

Еврипид он сегіз жасынан бастап трагедиялар жазумен айналыса бастады деген деректер бар. Бірақ б.з.д. 455 жыл, отыз жас шамасында, ол алғашқы рет драматургтар арасында жарысқа қатысқан. Бұл жарыста үшінші орынды иеленген. Ол өз өмірінде тек бес рет қана бірінші орынға ие болып және оның соңғысын қайтыс болғаннан кейін барып алған екен. Еврипид замандастары Эсхил мен Софокл сияқты сахнада өзі ойнаған жоқ және шығармаларына әуенді де өзі жазған жоқ деген. Оны арнайы музыканттарға тапсырыс беріп жаздырған. Еврипидтің толығымен 17 трагедиясы, оның ішінде бір сатиралық драмасы және біраз драмалық көріністері сақталған.

Еврипидтің сақталған барлық пьесалары көне Эллада өмірінің барлық аспектілеріне үлкен әсерін тигізген Афина мен Спарта арасындағы Пелопенес соғысы (б.з.д. 431-404 ж.) кезінде жазылған. Еврипид шығармаларының бірінші ерекшелігі – сол заман қажеттілігі: ерлік-батырлық сарыны, Спартаға деген дұшпандық қарым-қатынас, антикалық құлиеленушілік демократияның дағдарысы, материалдық философияның қарқынды дамуымен байланысты діни сананың бірінші дағдарысы және т.б. Сонымен қатар, әсіресе, Еврипидтің аңызға деген қарым-қатынасын айтуға болады. Аңыз драматург үшін күнделікті өмірді бейнелейтін құрал болып табылады, ол классикалық аңыздың тек қосалқы бөлшектерін ғана өзгертпейді, сондай-ақ танымал сюжеттердің тиімді түсіндірмелерін беріп отырады. Еврипид шығармаларында адамдарға қарағанда (Ипполит, Геракл т.б.) құдайлар кекшіл, қатал, зұлым болып келеді.

Еврипидтің басты жаңалығы – адамдардың мінез-құлқын бейнелеу. Бұл оған деген замандастарының қарсылығын туғызады. «Адамдар қандай болу керек» деген драматург көзқарасымен, Эсхилде титандар, Софоклда идеал кейіпкерлер болды. Ал Аристотель «Поэтикасында» Еврипид адамдар өмірінде қандай болса, сахнаға да дәл сондай қылып шығарды деген. Еврипидтің басты кейіпкерлері, әсіресе, басты рөлдегі әйелдер толық образға ие бола алмайды, олардың мінездері қиын әрі қарама-қайшылығы көп, ал сезімдері, құмарлықтары, ойлары бір-бірімен тығыз байланысады. Еврипид трагедиялық образ мінездерін көпқырлылықпен өрнектейді, көрермендерді кобалжудан қорқынышқа дейінгі қиын сезім иірімдеріне батырып, қатты толқытты. Мысалы, бір ғана тақырыптағы Медеяның адам төзгісіз азаптары оны қанішер жауыздыққа итермелейді, сондықтан туған балаларын өлтірсе де, Медея өкініш сезімін бастан кешпейді.

Театрдағы бейнелеу құралдарының бояуын қоюлата отырып, ол тұрмыстық лексиканы кең түрде қолданған; хормен бірге, монодияның (трагедияда актердің жеке өлең айтуы) маңызын кеңейтті. Монодияларды театр дағдысына Софокл кіргізген болатын, бірақ оның кең түрде қолданылуы Еврипид есімімен тығыз бай-

ланысты. Еврипидтің соңғы жазылған трагедияларында тұрмыстық және комедиялық элементтер, сонымен қатар мелодрама элементтері күшейе түседі (Орест, Электра және басқалары). Кейбір деректерге сүйенсек, Еврипид қазасы қарсаңында Афинаны тастап, Македония патшасы Архелаяның сарайына *көшіп* кетеді.

Орта ғасырларда Еврипид шығармашылығы басқа да антика өнерлері сияқты ұмыт қалады. Оның драматургиясына деген жаңа қызығушылық толқыны Қайта өрлеу дәуірінде пайда болды. Алдымен Италияда XVI ғ. драманың қалыптасуына орасан зор ықпал етті. Содан кейін классицизм дәуірінде Еврипид сюжеттеріне Расин жиі оралып отырды. Еврипид драматургиясының әсері соңғы кезеңдегі түрлі еуропалық суреткерлер – Вольтер, Гете, Шиллер шығармаларында да айқын байқалады.

Аристофан (б.з.д. V ғ.) дүниежүзі комедия жанрының атасы саналады. Аристофан өмірінен жеткен мәлімет өте аз. Аристофан б.з.д. 445 жылы дүниеге келген. Жас кезінде Эгин бұғазында жұмыс істеп, әскери қызмет атқарады. Оның шығармалары: «Қарақшылық», «Вавилонда», «Ахарнях», «Байлық» атты комедиясы, б.з.д. 388 ж. сахнаға қойылады. Бұдан кейін «Конад», «Эолосинион» оның ұлы Арардың атымен қойылады. Аристофан қырықтан аса комедия жазған, оның он бірі ғана бізге жеткен.

Аристофан өзінің «Алма» және «Құстар» шығармаларында тәлім-тәрбие, адамгершілікке баулу мәселесін қозғаған. Комедиялық образдардан жазушының өз мінезін, көркемдік бейнесін толық аңғаруымызға болады. Ең керемет бейне ретінде «Бағбаншы» комедиясындағы рөлін Аристофан өзі ойнап шығады. Аристофан Клеон рөлін ұяттан жұрдай, өтірікші, өмірге қауіпті адам, демократияға қарсы дұшпан ретінде сомдап, ойнап шығады. Аристофанның барлық шығармаларынан тарихи дәлдікті аңғарамыз.

Аристофан комедиялары тез, шапшаң оқылуымен, оқиғасының мәнділігімен, сюжетінің саздылығымен, тақырыбының алуан түрлілігімен ерекшеленеді. Әлем әдебиетінде Аристофан ұлы ізбасар ретінде танылған.

Тиртей (б.з.д. VII - VI ғ.). Ол әдебиет түріне элегиялық дистихтегі гексаметр мен пентаметрлік өлшемдердің ауысуын әкелген. Ежелгі Грекияда элегиялық поэзияда тұрақты тақырып болған жоқ. Онда философиялық ойлар, патриотизм, саясат, махаббат тақырыптары аралас жүрді. Б.з.д. VI ғ. өмір сүрген элегияшы-ақын Тиртейдің шығармашылығынан Отан, отансүйгіштікті байқаймыз. Ол – спарталық ақын, сондықтан оның жырлары негізінен әскери тақырыпқа лайықталған.

Оның «Кеңестер» атты элегиясынан соғыста ерлікпен қаза тапқан, өз Отаны үшін жанын қиған сарбаз бен өз басының қамын ойлап, қорқақтық көрсетіп соғыс алаңынан қашқандар тағдырын салыстыра жырлайды.

Тиртейдің келесі өлеңдерінің жинағы «Әділ заңдар» деп аталады. Бұл жинақта да спарталық сарбаздардың ерліктері жырға қосылады. Негізінде грек әдебиетінде Тиртейге дейінгі кезеңде адам ерлігін шынайы жырлағандар болған жоқ. Ерлікті жырлағандар мифтік көріністерді қосып отырды: жартылай адам, жартылай құдай адамдарды сипаттады. Оған мысал ретінде киклоптардың бойы мен күшін, Борейдің жылдамдығын, Тифонның сұлулығын, Мидастың байлығын, Пелопстың билігін, Адрастың шешендігін жырлаған өлеңдерді айта аламыз.

Тиртейдің жырлары үгіттеу, ерлікке шақыруда әр сарбаздың жүрегіне батылдықты деген шабыт сыйлап, ұрыс алдында жігерлендіріп отырды. Сондықтан

оның поэзиясы спарталық сарбаздар арасында кең тарады. Оның жырлары әскери шерулер кезінде, құдайларға сыйынып болғаннан кейін, шайқастар арасындағы үзілістерде оқылды. Тіпті мектептерде, басқа да балаларды тәрбиелейтін орындарда жас балаларды тәрбиелеу мақсатында да оқытылып отырды. Сондықтан оның өлеңдері барлық кезеңдерге лайық, мәңгі өмір сүре алады.

Архилох (б.з.д. VII - VI ғ.). – көне грек әдебиетінің танымал ақыны. Халыққа танымал еткен оның ямбтары¹⁰ мен элегиялары. Ол – Парос аралының тұрғыны, Телесикл атты аристократтың күннен туған баласы. Өскеннен кейін атасының жарлығымен жалданбалы жауынгер болып Фасос аралына, кейін Фракияға, Эвбей аралына Грекияға да барады.

Ол жауынгер ақын ретінде ретінде өзін соғыс құдайы Арес пен өнер падишалары – музаларға қызмет етемін деп есептейді. Ұлы ақынның 100 шақты керемет ямб, трохей¹¹ және элегиялық өлеңдері ғана жеткен. Оның өлеңдерінің тақырыптары әр түрлі болды. Ол мысал өлеңдер жазғанын да айта кетуіміз керек. Осы мысал өлеңдерінің ішінде кең таралған Гераклге арналған әнұраны Олимпиадалық ойындарда айтылды.

Грек халқы оның шығармашылығын атақты Гомермен қатар қойды. Архилох шығармашылығы ащы мысқылға, өткір сынға толы туындылар топтамасы болып саналады.

Сапфо (б.з.д. VII ғ.) (кейде Сафо, Саффо) – атақты ақын-қыз, монодик¹² лириканың өкілі. Лесбос аралындағы тартыс кезінде ақсүйек ретінде демократтармен бірге қуғындалып, уақытша Сицилияға қашуға мәжбүр болады. Сапфо негізінен үйлену әнұрандары мен өлеңдерін сонымен қоса меликалық лирикалар жазған. Сапфо өлеңдері көңіл-күй лирикасының шегінен шығып кетеді. Бұл көңілдің суреті тіл жетпес керемет сұлулық арқылы беріледі. Бұл тәсіл лесбостық ақын қызға үлкен данқ әкеледі.

Әуелде Сапфоның 8 кітабы белгілі болған. Бірінші кітабы 1320 өлеңнен (330 шумақ) тұрған. Толығымен бізге төрт өлеңі ғана жеткен. Махаббат – Сапфо поэзиясының басты тақырыбы. Ақын бар күш-қуатымен махаббатты жырға қосады. Мұнда тұтас бір сезім мен түйсіктің тұтасқан симфониясы жатыр. Тылсым табиғаттың сиқырлары да Сапфо поэзиясына асқақ сезімге толы көңіл-күй сыйлайды. Ақынды тәтті сезімнің құшағына жетелейді. Оның шығармаларында *эпиталамалар*, яғни кештерде айтылатын үйлену әндері (жар-жар) ерекше орын алады.

Сапфоның «Афродитаға» арналған әнұраны, «Меніңше ол өлмейді, ол – құдай», «Мен сәндіні сүйемін...», «Меніңше, қоштасудан ажал жеңіл...» (ауд. Ф.Е. Карш), «Алкейге жауап» секілді эпифаламиялары – грек әдебиетінің мол мұрасы.

Феокрит (б.з.д. III ғ.) Сиракуз аралында б.з.д. 300 жылы дүниеге келген деген болжам бар. Ақындық талантының гүлденуі Феокриттің Адександрияда болған уақытымен тұспа-тұс келеді. Бірқатар шығармаларында ақын

¹⁰ Ямб – ауыз әдебиетіндегі әзіл-сықақ, сыни пікірге құрылған жанр, лириканың бір түрі болып есептеледі.

¹¹ Трохей – ауыз әдебиетіндегі әзіл-сықақ, сыни пікірге құрылған жанр, лириканың бір түрі болып есептеледі.

¹² Монодик – ауыз әдебиеті мен музыканың тығыз байланысынан шыққан өлең құрылысымен ерекшеленеді

Птоломей II Филадельф патшаның кеңпейілдігін айтып, Береника ханшайымға арнап мадақтау өлеңдерін жазған. Осы қалада Феокрит Каллимах ақындар үйірмесіне барып, олармен танысады. Феокрит кейде жоқшылық тауқыметін тартқан делінеді.

Феокрит түрлі тақырыпта көптеген өлеңдер жазған, бізге тек 30 идиллия жинағы мен 23 эпиграммасы жеткен. Феокрит – «идиллия» жанрының негізін салушы. Бұл сөз тура мағынасында «көрініс», «шағын пьеса», «сценка» дегенді білдіреді. Жаңа заманда бұл терминге бір қалыпты, тыныш, қарапайым (дағдарыс, толқуларсыз) өмірді бейнелейтін мән берілген. Феокрит идиллияларын мазмұны жағынан төмендегідей топтастыруға болады:

а) Буколиктік немесе мал бағушылық (малшылық) өлеңдері. 11 санымен (I, III-XI, XX) табиғат аясындағы малшылардың өмірін өзара айтысы түрінде бейнелейді.

б) Мимдер, 4 санымен (II, XIV, XV, XXI) драмалық көріністерді баяндайды. Мысалы, II идиллиясында жас әйел өзін тастап кеткен сүйген адамын қайтармақ болып магиялық әрекеттерге жүгінгені бейнеленеді. Бұл әрекет оның қолынан келмей, ол түндегі жарық айға өз бақытсыздығын айтып, жас төгіп бұл тығырықтан шығатын жол жоқ екеніне налиды.

Ақынның буколикалық өлеңдеріне оралатын болсақ, X идиллиясында бақсылар өмірі, XXI идиллияда балықшылар тіршілігі шынайылықпен көрсетіледі. Осы адамдардың барлығы құлдар, бірақ ақынның суреттеуінде бұл жағдай сезілмейді. Сондай бейнеде малшы, құбыжық киклоп Полифем көрінеді. Мәселен, VI идиллиясында Коса аралының топографиясы шынайы суреттелген.

Махаббат тақырыбындағы өлеңдерде әйел махаббатының үлгісі кейпінде Амариллида жырланады. Жауапсыз махаббат үшін болған өлім Дафнис бақташы туралы идиллияда әңгімеленеді.

Ақынның XIV идиллиясы юморға толы. Мұнда реалистік кескіндермен Эсхин махаббаты қараланған. Өзінің ғашығы Киниска басқа адамды сүйетініне көзі жеткен Эсхин оны соққыға жығып, біржола үмітін үзеді. Енді өзінің жастығын пайдаланып Египеттегі Птоломей патшаға әскери қызметке аттануды мақсат етеді.

Мимдерге қарағанда Феокрит идиллиялары реалистігімен ерекшеленеді. «Сықыршылар», «Сиракуз әйелдері», «Балықшылар» сияқты идиллияларда Сафрон мимдеріне еліктеушілік байқалады.

Бұл туындылар қарапайым балықшылардың өмірін суреттеуге негізделген. Бейнеленген адамдардың өмірі кедейлік тауқыметін тартумен өтеді. Бұндай адамдардың өздерінде жоқ нәрселері түстеріне енеді. Мысалы, олар түсінде үлкен балық аулап алады, қараса алтын балық екен...

Феокрит шығармаларында анық көзге түсетіні адамдар және оларды қоршаған табиғи орта. Бұл тақырыптың барлығы эллинизмге тән болып келеді. Кейіпкерлері көбіне төмен таптағы адамдар, құлдар, ал құдайлары болса қарапайым, күнделікті өмірдегі сияқты болып келеді.

Сонымен қатар Феокритте сарайлық сарындар да жиі ұшырасады. Мысалға, XVI идиллиясында ол Сиракуз тираны II Гиеронды жария еткенмен, сараңдығын ескерусіз қалдырмайды. Ал 259-258 жылдарға жататын XVII идиллиясында гиперболалық тұрғыда Птоломей II Филодельфтің өлшеусіз мүмкіндігі мен үстемді-

гі мадакталады. Ол мыңдаған елдерді басқарып, сан жетпес халыққа әмірін жүргізеді. Патшаның қарамағында 33 333 қала болып, ол тіпті құдай болу сатысына дейін көтеріледі.

Феокрит идиллиялары жеке тұлғаның дамып, күрделене түсуін көрсетеді. Оның өнерін жалғастырушы Бион және Мосх болды. Римдік ақын Вергилий өзінің буколикалық шығармаларында Феокрит тәсіліне еліктеп, оны қайта өрлеу дәуіріне дейін жеткізді. Орыс әдебиетінде оған еліктеушілер қатарына Н.И. Гнедич, А.А. Дельвич, А.А. Мей және тағы басқалар саналады.

Симонид (б.з.д. 556 ж.) Кеос аралында туған. Бүкіл өмірін билеуші сарайында өткізеді, мадақ жырлар көп жазған. Ақын 90-ға жақындаған шағында Сицилияда өмірден озады. Деректерге сүйенсек, Симонид – эпиграмма, френдер¹³ және думанды лириканың барлық жанрында жазып, *эпаникий*, *яғни жеңіс жырларының* негізін салған ақын. Өйткені Симонид заманында жалпыгректік сайыстар (олимп, Пифо, Истим, Немей) болып отырған. Сол сайыстардың жеңімпаздарына арналған жырлар шығарған. Олар бізге жетпеген.

Симонидтің жырлары айқындылығы, қарапайымдылығы, өткір ойлылығымен және де нәзіктігімен ерекшеленеді.

Плутарх (46-127 ж.) – әйгілі грек философы, биограф-қаламгері. Ол Беотия облысында Хероней жерінде ауқатты отбасында дүниеге келеді. Жоғарғы білімді Афинада алады. Сол жерде жүріп Плутарх Аммония философиясына қызыға бастайды. Александрияда ол физика және жаратылыстану ғылымдарын да оқиды.

Плутарх дельфиялық абыздармен тығыз байланысының арқасында Рим азamatтығын алады. Оның бізге жеткен шығармаларын екі топқа бөлуге болады: «Ноика» және «Moralia» деген жалпы атауға ие болған биографиялық не тарихи еңбектері мен философиялық публицистика стилінде жазылған шығармалар.

Бірінші топқа жататын шығармаларынан 46 қатары жеткен, онда төрт жеке өмір суреттеулері (Артаксерк, Арат, Гальб және Отон) де кездеседі, қалғаны жоғалып кеткен.

Плутархтың еңбектерінің 20 шақтысы арнайы этикаға арналып жазылған. Онда Плутарх барынша адамдарды «қайырымдылыққа үйретуге» тырысады, өмірден алынған даналық сөздермен және ақын адамдардың сөздерімен толықтырады. Анық бір оқиғаға байланысты жазылған «жұбату сөздері» деп аталатын туындысы бар. Олардың бірі Плутархтың жеке өмірінен алынған, қызының өліміне байланысты өзінің әйелі туралы, екіншісі отанынан қуылған досы туралы, үшіншісі баласын жоғалтқан әке туралы жазылған.

Плутарх шығармаларындағы мораль дінмен байланыстырылады. Ол ырым-шылдыққа қарсы тұрды, сонымен қатар эпикуршілдердің атеизміне және евгемеристтердің прагматикалық рационализміне қарсы шықты.

Плутархтың «Үстел басындағы әңгімелер» атты шығармасында тұлға түсінігі барынша кең мағынада талқыланған. Бұл шығарма тоғыз кітаптан тұрады. Онда еврейлердің шошқа етінен өздерін тыюы туралы, музалар саны туралы, билердің түрлері жайлы, т.б. жазады. Қаламгер сонымен қатар «Жеті ғұламаның думаны», «Гомердің өмірі», «Философтардың догматтары туралы», «Өзендер туралы» т.б. көптеген туындылары да бар.

¹³ Френ – қайғылы жырлар

Плутархтың көптеген саяхаттары жайлы мәліметтер бар. Ол нағыз білімнің орталығы болған Александрияда, Афинада, Спартада, Платеяда, Фермопиядағы Коринфада, Римде, басқа да Италияның тарихи қалаларында, сонымен қатар Сардах жерлерінде (Кіші Азиядағы) болған.

Классикалық кезеңнен кейін б.з.д. VI-IV ғ. классикалық кезеңді қайта жасап шығару процесі жүре бастады. Ол кезең негізінен эллинистік деген атпен емес, эллинизм деген атаумен кең тарала бастады. Эллинизмнің маңызы классикалық идеалдың субъективті түрде қайта құрылуында болып табылады. Плутарх эллинизм дәуіріне, оның дүниетанымы мен көркем практикасына платонизмдік идеямен емес, субъективтік және имманентті-субъективті интерпретациямен әсер етті. Плутарх эллинизмнің негізін қалаушысы, эллинизм кезеңінің бастаушысы болып табылады.

Плутарх үшін эллинизмнің алғашқы үш кезеңі – стоицизм, эпикуршілдік және скептицизм өте қатыгез философиялық позиция болып саналды. Плутарх эллинизмнің философы ретінде, әрине, адамдық қасиеттерді алдыңғы қатарға қойды және объективті космологияның жеке ойластырылған картинасын көрсетуге ұмтылды.

Плутархтың моральдық тақырыпта жазған бірқатар туындылары бар. Одар: «Тәуелділік пен тәуелсіздік туралы», «Өтірікші мен досты қалай ажырату керек», «Балаларға деген махаббат туралы», «Жасөспірімдерді поэзиямен қалай таныстыру керек» деп аталады. Плутархты діни-философиялық мазмұндағы өзекті мәселелер толғандырады. Бұл тақырыпта жазған туындылары: «Дельфиндердегі «Е» белгісі жайлы», «Сократ даймониялары туралы» және «Исидис және Осирис туралы» трактаттар т.б.

Плутархтың жазбалары негізінде еуропалық мәдениетте антикалық тарих туралы пікірлер қалыптаса бастады. Сондықтан да Плутархтың еңбектерін Ағартушылық дәуір ойшылдары, Ұлы француз кайраткерлері және декабристердің ұрпақтары жоғары бағалады.

Эллиндік әдебиеттің жоғары өркендеу кезеңі б.з.д. III ғасырға сәйкес келеді. Осы өркендеудің негізгі орталығы Александрия қаласы болып, оның шарықтау шегі II Птолемей Филадельф патшаның билік еткен кезеңіне тұспа-тұс келеді. Өркендеудің негізін IV ғ. аяғында дүниеге келіп, полистік мәдени-дәстүрмен тәрбиеленген Каллимах, Феокрит, Ликофон секілді жазушылардың ұрпағы салады.

Дәстүрлі Грекия мен Александрия әдебиеттерінің арасындағы өтпелі кезеңді IV-III ғ. Самос пен Кос аралдарындағы эпиграммашы ақындардың шығармашылығымен байланыстыруға болады. Бұл бір жағынан Грекия (және Сицилия), екінші жағынан Александрия, үшінші жағынан Македония арасындағы әдеби қиылыс болатын. Самос аралындағы әдеби үйірмені Асклепиад және оған жақын афиналық Гецин мен македониялық Посидип басқарса, Кос аралындағы әдеби үйірмені колофондық Гермесианакт пен кейін Александрияға қоныс аударған атақты сицилиялық Филет басқарды. Жоғарыда аталған екі үйірменің арасында тығыз қарым-қатынас байқалады.

Эллиндік дәуірде жаңаруға көп ұшыраған жанр эпиграмма болып саналады. Эпиграмма деп элегиялық дистихпен жазылған қысқа (2-8 жолдан тұратын) өлеңдерді атайды. Бұлар көбіне жеке сезімдерден гөрі, жалпы ойды білдіретін болған. Сол замандағы ірі эпиграмма жазушыларға Самос аралындағы үйірме басшысы Асклепиад пен кедей саяхаттаушы таренттік Леонидті атауға болады. Асклепиад бұрынғыларға қарағанда жеңіл махаббат тақырыбындағы эпиграммаларды, ал Лео-

нид шаруалар мен балықшылардың, қолөнершілер мен теңізшілердің өмірін бейнелейтін арнаулардың дәстүрлі формаларын қалыптастыруға өз үлестерін қосты.

Бүкіл эллиндік жанрлардың ішінде шағын эпиграмма жанры өміршең болып, бұл дәстүр мың жылға дейін созылады. Мысалы б.з.д. 80 жылғы құрастырылған Мелеагрдің эллиндік эпиграммалардан тұратын «Венок» атты антологиясы б.з. I, VI және X ғ. кейінгі ақындар арқылы қайта толықтырылып, төрт мыңнан астам эпиграммадан тұратын 16-томдық кітап (атақты «Палатин антологиясы») болып шықты. Осы эпиграммаларда құрастырылған сарындар мен образдардың көбі кейінгі антикалық дәуірдегі лирикалық шығармаларда, одан кейінірек жаңаеуропалық поэзияда да өз көрінісін тапқан.

Асклепиад үйірмесі эпиграмма жанрының қалыптасуына бағытталса, ал Филет үйірмесі эпиллия, элегия сияқты ірі жанрлардың қалыптасуына бағытталды. Бірақ, өкінішке орай, бұл туралы мәліметтер жақсы сақталмаған. Филеттің «Деметра» мен «Гермес» (Одиссей мен Эоланың қызы Полимел арасындағы махаббат туралы) атты эпиллиялары мен папирусқа жазылған басқа да эллиндік эпиллиялардың үзінділері табылған. Римдіктер Филетті алдыңғы қатарлы элегия құрастырушы санап, Каллимахпен қатар құрметтеген.

Дәл осы Кос аралында эпиллияға жақын идиллия («бейне») немесе *буколика*¹⁴ («малшылар өлеңі») жанры дүниеге келген. Бұл жанрдың негізін салушы – Феокрит (шамамен 305-240 ж.).

Феокриттің 30 идиллиясы мен 26 эпиграммасы сақталған. Оның шығармаларын бірнеше топқа бөліп қарастыруға болады: малшылардың өмір сүру салты мен әдет-ғұрпын суреттейтін өлеңдер, мим жанрына жақын, бірақ көптеген лирикалық элементтерден тұратын қалалық өмірдің көріністері, мифологиялық эпиллиялар, бірнеше махаббат тақырыбындағы өлеңдер мен II Птолемей Филадельфпен сиракуздық Гиеронның құрметіне арналған екі «энкомия» – мақтау өлеңдері.

Малшылардың өлеңдерінде (буколика) оқиға әдетте Феокриттің отаны саналатын Сицилияда орын алып, ауылдық жердегі тұрмыс-тіршілік сол қалпында, ешқандай әсірелеусіз суреттеледі. Малшылар айтатын осындай өлеңдер халық әндеріне негізделген. Олардың негізгі түріне екі малшының екі жолды өлеңмен айтысуын жатқызуға болады. Осы форма Феокриттің V идиллиясында Комат атты кәрі, айлакер малшы мен Лакон атты дөрекі, жас жігіттің арасындағы айтыста нақты көрсетіледі.

Феокриттің шығармаларында тіпті жануарлар мен өсімдіктер әлемі де өзіндік маңызға ие болып, табиғат құбылыстары көркем де, әсем суреттеледі.

Эллиндік дәуірдегі тағы бір әдеби бағыттың бірі *дидактикалық эпостың жаңаруы* болып табылады. Осындай ескерткіштердің бірі ретінде Араттың астрономиялық поэмасын мысалға алуға болады. Арат (шамамен 315-245 ж.) Кіші Азиядағы сол елді мекенде дүниеге келіп, Афинада білім алған. 270 жылдары Македон сарайына келіп, өмірінің соңына дейін сонда қоныстанады. Көптеген эллиндік жазушылар секілді Арат та ақын әрі тілші болған.

Эллиндік әдебиетте тек жаңа жанрлар пайда болды, ұмыт болған түрлер қайта жанданып қана қоймай, сонымен қатар батырлар жырлары мен трагедиялар сияқты классикалық жанрларға да аса көңіл аударылды.

¹⁴ *Буколика* – табиғат аясындағы қалыпты әрі қарапайым өмірдің көркем шығармада жырлануы. Буколикалардың негізгі формаларына *идиллия*, *пастораль*, *эклогалар* жатады.

Аполлонийдің «Аргонавтика» атты туындысы төрт кітаптан тұрады. I және II кітапта Колхидаға сапар туралы айтылса, III кітапта Медеяның Ясонға деген махаббаты мен Ясонның ерлігі туралы, ал IV кітапта елге қайта оралу туралы оқиғалар баяндалады. Аполлоний елді мекендерді суреттеу үшін тарихшылар мен географтардың шығармаларын кеңінен пайдаланып, оқиға желісін дамытып отырған. Поэманың көлемі драммалық тетралогияның көлеміне тең. Дегенмен онда оқиғалардың логикалық байланысы мен сюжеттің тұтастығы сақталмаған.

Поэманың құдайлар мен адамдар туралы айтылатын тұстары айтарлықтай қызық құрастырылған. Аполлоний Гомерді басшылыққа ала отырып, өз шығармасына «құдайлардың аппаратын» енгізеді. Онда Гера мен Афина аргонавтарды қорғап, оларға демеу болады да, олардың өтініші бойынша, Медеяның Ясонға деген махаббатын ояту үшін Афродита өзінің ерке ұлы Эротты Медеяның жүрегін садақ оғымен жаралауға жібереді. Дегенмен поэмада ешқандай да діни сезімдер кездеспейді. Сұлу бойжеткенді көрген сәтте Медеяның жүрегінде пайда болған махаббат ұшқыны дәл суреттелгені соншалық, онда келтірілген «Эроттың садақ оғы» артық әдеби метафора болып саналады. Сонымен қатар Медеяның түсі де өте дәл баяндалған. Ол түсінде бейтаныс адам мен әкесінің бірін таңдауы тиіс болады да, бейтаныс жігітті таңдайды. Оның бұл таңдауына ызаланған әкесінің айқайынан шошып оянған Медеяның жан дүниесінде болып жатқан сезімдер нақты суреттеледі.

Эллиндік дәуірдегі комедия жанрының дамуының өзіндік ерекшеліктері бар. Эллиндік комедия жазушылары өз кейіпкерлерін антикалық комедиялардан іздеді де, оның дамуы екі бағытта жүрді. Бірінші бағыт орта антикалық комедияның әсеріне ұшыраған оңтүстік италиялық негізде жүрді. Бұл жанрдың негізін салушы таренталық Ринтон болды. Ал екінші бағыт жаңа антикалық комедияның әсеріне ұшыраған эллиндік Шығыс негізінде қалыптасты. Эллиндік жазушылар мимдердің бірнеше түрлерін («мимология», «биология», «ионикология», «кинедология», «гилародия», «магодия», «лисиодия» және т.б.) атап көрсетеді. Бірақ бұл жанрларға жататын ескерткіштер жақсы сақталмаған.

Эллиндік дәуірдегі классикалық стильге біріне шешендік өнерді жатқызуға болады. Бұл шығармалар қоғамдағы саяси оқиғаларға негізделіп жазылған. Шешендік өнердің үш түрі болды: саяси, салтанатты және сотқа қатысты шешендік сөздер. Шешендік өнерді зерттеу барысында риториканың өз деңгейінде жылдам дамығандығын аңғаруға болады. Риторикалық зерттеу жұмыстарында кездескен ең құнды мәліметтердің бірі аңызға айналған ерліктер суреттелген Александр Македонскийдің тарихы болды. Оның ең танымал нұсқасын шамамен 300 жылдары Клитарх жазған болуы керек.

Ішкі әлеуметтік және этникалық қайшылықтардың шиеленісуі, сарай төңкерістері мен өзара қым-қиғаш соғыстар эллиндік мемлекеттерді шығыстан Парфия, батыстан Рим сияқты сыртқы күштерге қарсы дәрменсіз етті. Дағдарыс салдарынан бұл кезеңдегі шығармалар, мысалы философияда догматизмнің орнына келген скептицизмнің таралуын айтуға болады. Филологиядағы дағдарыстың белгілері ретінде филологияның көркем әдебиеттен бөлініп, зерттелетін ескерткіштер шеңберінің қысқартылуы мен зерттеу тақырыптарының тарылуын қарастыруға болады.

Дегенмен «жоғарғы» әдебиеттің құлдырауымен қатар «төменгі» әдебиеттің кең дамығандығын да атап көрсету маңызды, өкінішке орай, бұл әдебиет туралы мәліметтер жақсы сақталмаған. Сол дәуірдегі көрнекті оқиға халықтық-филосо-

фиялық ауызша діни уағыз жанры – «диатрибтердің» құрылуы болды. Бұл жанрдың негізін қалаушы кезбе Бион Борисфенский (III ғ. бірінші жартысы), ал оның шебері сириялық Гадардан шыққан Менипп (III ғ. ортасы) саналды. Бұл монологқа айналған философиялық диалог үлгісінде жазылып, онда уағыздаушы өзінің сөзін өзі бөліп, өзіне-өзі сұрақ қояды, мифтерді түсіндіріп, ән салады.

Әдебиеттер

Гомер. Троя сұрапылы және батырлары. Одиссейдің бастан кешкендері (ауд. А.Сейдімбек); Эсхил. Бұғаудағы Прометей (ауд. А. Нілбаев); Софокл. Эдип патша (ауд. Х. Ерғалиев); Эврипид. Медея. Троя арулары (ауд. Қ. Жұмалиев); Аристофан. Лиссистрата. Фесмофорлар (ауд. М. Базарбаев); Тиртей. Воинственная элегия (орыс тіліне ауд. Ф. Зелинский); Архилох. Обидчику. (орыс тіліне ауд. В. Вересаев); Сапфо. К Афродите. (орыс тіліне ауд. В. Вересаев); Плутарх. Повала мухе. (орыс тіліне ауд. К. Колобова); Прометей, или Кавказ. (орыс тіліне ауд. Б. Казанский).

Тақырып бойынша сұрақтар

1. Антикалық дәуір мәдениеті мен әдебиетінің хронологиялық шекарасы және бөлінуі.
2. Антикалық дәуірдің әдеби жанрларына тоқталыңыз.
3. Гомердің «Илиада» және «Одиссея» эпостарына тән басты ерекшелігі және эпостардағы кейіпкерлерге сипаттама беріңіз.
4. Гректік мифтер жайлы айтыңыз.
5. Эсхил мен Софоклдың трагедия жанрына енгізген басты жаңалығын айтыңыз.
6. Сапфо өлеңдерінің басты тақырыбын атаңыз.
7. Эллиндік әдебиеттің кезеңдері мен жанрларына тоқталыңыз.
8. Эллиндік әдебиеттің көрнекті өкілдеріне тоқталыңыз.
9. Идиллия жанры және оның негізін салушы Феокрит.

Ежелгі Рим әдебиеті

Рим әдебиетінің пайда болуы мен дамуы, кезеңдері. Андроник. Г.Невий. Плавт. Гай Луций. Принципат дәуірі өнерінің жалпы сипаттамасы. Екінші софистика жанрлары мен өкілдері; Аристид. Лукиан. Цицерон. Апулей Луций. Цезарь. Тит Лукреций. Катулл. Вергилий. Гораций. Овидий. Сенека. «Буколиктер»; «Георгиктер»; «Энеида» шығармалары.

Рим алғашында орталық Италиядағы латын тайпаларының аз ғана саяси орталығы болған. Римнің солтүстіктегі көршілері шығу тектері анықталмаған, бірақ гректерге ұқсайтын мәдениеті дамыған этрус халқы болса, шығыста – оскстық (латынға туыстас) тілде сөйлейтін италийлік тау тайпалары мекендеген. VI-IV ғ. аралығында Рим біртіндеп туыстық бірлестіктен құл иеленуші мемлекетке айналды. Бұл үдеріс Римде де екі жүз жыл бұрынғы Грекиядағыдай өтті. Римге бір жағынан этрустік сауда-қолөнер полистеріне қарсы, ал екінші жағынан италийлік тау тайпаларына қарсы жүргізілген күрес айтарлықтай қиындықтар әкелді. Бұл жағдай Римге барлық күшін жұмылдыруды қажет етті. Соғыстағы қатал тәртіп, мемлекеттегі қатаң заңдар, отбасындағы әкенің қатаң әмірі – рим қоғамының сол уақыттағы негізі, тіпті халық жиналысы да Римде әскери жағдайда ұйымдастырылды.

Римнің италийліктер және этрустермен күресі жеңіспен аяқталды. III ғ. орта шенінде Италия толық Рим иелігіне өтті. Рим бір уақытта латындық құрлық пен судың тоғысқан жерлерін иеленуші сауда нүктесіне айналды. Қарсыластарынан

артықшылығы, міне, осы жерде болды. Сауда полисін дамытумен сыртқы мәдени ықпалдар кең қабылданса да, римдіктер өзіндік дәстүрлі әдет-ғұрпын жоғалтпауға тырысты. Ертедегі Римнің рухани мәдениеті италийлік, этрустік және гректік элементтерінің синтезделуімен сипатталады.

Италияның Римге күшпен қосылуының себебінен де италийлік мәдениетінің тілі енді латын тілі болып есептелді. Ал оскс тілінде әдебиет қалыптаспады (оскс фольклоры – аттеллана туралы төменде айтылады). Этрустік тілдегі әдебиет діни және ғұрыптық мәтіндермен шектелді.

Ерте латын шығармашылығы туралы мәлімет өте аз. Десе де ол толығымен мемлекет пен қауымның қажеттілігіне қызмет атқарған. Мысалы Сенаттағы не халық жиналысындағы саяси сөздер, «XII кесте заңдары» жастарға римдік әдеп негізінде жаттатылды. Абыздар жылнамалар жазған, онда жоғарғы қызметтегілердің есімдері, Римнің жеңілу мен жеңістерінің тізімдері, рим халқына құдайлар рахымы не керісінше және т.б. сипатталды. Мейрамдарда құдайлар құрметіне әнұрандар айтылды. Жеңіс салтанаты кезінде рим әскерлері көз тимеу үшін күлкілі әндер, тойларда әзіл-қалжыңды әндер айтқан. Атақ-даңқы шыққан жандарды жерлеуде арнайы адамдар жоқтау айтса, туыстары мақтау сөздерін аямаған. Бұл сөздерді жерленген адамдар табыттарынан оқуға болады.

Римнің сөз байлығын дамытуда жеңіс әндері (кейін эпосқа айналған) мен ойындық қойылымдар (драмалар) үлкен үлес қосқан. Жеңіс әндерінде ата-бабалардың ерліктері жырланған, міне, солардан кейін поэтикалық Ромул, Кориолан және басқа рим батырлары туралы аңыздары тарихи дәстүрге айналған. Римдегі ойындық көрсетілімдер екі түрлі болды: біреуі – этрустерден (*хорлы фесценнин* – күлкілі екіжақты өлеңдер), екіншісі оскс (*ателланалар* – күлкілі тұрмыстық сюжеттер, төрт маска ойнаған: ақымақ жас *Макк*, егде ақымақ *Панн*, мешкей әрі мақтаншақ *Буккон*, бүкір зұлым *Дюссен*) әсерінен қалыптасқан. Алғашқыда бұл ойындар ауылшаруашылық өнімді жинау, мереке уақытында қойылған. Кейіннен этрустық музыка және би элементтерін сіңіріп қалаға да жеткен. Осылайша Римнің тұрақты ойындарына (364 жылдан б.з.) енді. Ателланалар да көп уақытқа дейін өмір сүрген.

Ал римдік жазбаша поэзияның қалыптасуы мемлекеттің б.з.д. III ғ. екінші жартысындағы жалпы өзгерістермен байланысты. Бұл кезде Рим әскері алғашқы рет өз шекарасынан шығып, екі ауыр шайқасты (1-ші 264-241 ж. және 2-ші 219-202 ж. Пуни соғыстары) жеңген. Рим өзінің ең қауіпті көршісі – Карфагенді жеңіп, дүниежүзіндегі Македония, Мысыр және Селевкид патшалықтарымен теңесті. Гректер жаңа мемлекетке қорқынышпен қарады. Өзінің дүниежүзілік мәртебесін көтеруде, римдіктер әдебиетке жүгінді. Сенатор Фабий Пиктор грек хатшылары көмегімен рим тарихына грек тілінде алғашқы жалпы шолу жасады, онда автор троялық шығу тектерін және Римнің жоғарғы мақсаттарын (210-203 ж.) көрсетті.

Алғашқы рим ақындары орта және төменгі тап өкілдерінен әрі шалғай жатқан эллиндік облыстардан шыққан. Солардың ішінде Ливий Андроник, Гней Невий және Маций Плавтар болған. Бұлардың шығармаларынан Плавт комедиялары ғана сақталған, қалғаны үзінділер түрінде жеткен. Олардың шығармашылығында бірнеше ұрпақтардың ерлік әндері мен театр мейрамдарына арналған сценарийлері бар. Десе де Рим әдебиеті өзінің сұрақтарына дайын жауаптарды грек әдебиетінен тауып отырды.

Осы жолда бірінші қадам қарапайым грек поэзиясын латын тіліне аудару болып табылады. Бұл қадамды таренталық грек, Рим сенаторы азат еткен құл *Луций Левий Андроник* (шамамен 275-200 ж.) бастады. Ол Римде балаларды латын және грек тілдеріне оқытты. Оқыту қажеттілігінен ол Гөмердің «Одиссеясын» сатурндық өлеңмен латын тіліне аударды. Бұл аударма Цезарь және Августин кезеңдеріне дейін мектептік оқу құралы ретінде пайдаланылған. Басқарушы ұйымдардың тапсырысымен театр көрсетіліміне трагедия мен комедиялар аударып, өзі соларды қоюшы режиссер әрі актер ретінде жұмыс атқарды. Мұндай бірінші көрсетілім 240 ж. қойылып үлкен құрметке ие болды.

Ал кампаналық ақын *Гней Невий* (270-200 ж.) алғашқы пьесасын 235 ж. көрерменге ұсынды. Ол өзінің шығармасын «Пуний соғысына» арнап, халықтық эпопея (сатурндық өлеңдермен жазылған жеті кітап) құрастырады. Онда Римнің Карфагенмен күресін сонау Дидон мен Эней кездесулерінен бастап, бірінші Пуний соғысының жеңісімен аяқтайды. Невий алғаш болып трагедияға Рим тарихының беттерін енгізуге тырысып, «Ромул» және «Кластидий» (222 ж. рим қолбасшысы Мерцелонның галлдарды жеңген жері) пьесасын шығарды.

Тит Мак – (бүркеншік есімі Плавт «жалпақ табан» деген мағына береді, 255-184 ж.) б.з.д. шығармалары тұтас жеткен, комедия жанрында жазған алғашқы рим қаламгері. Тит Макк Умбрияда туып-өскен. Ол туралы мәлімет өте аз. Оның 21 комедиясы толығымен сақталған. Ішіндегі ерекше танымалдары «Амфитрион», «Куркулион», «Менехмалар», «Мықты жауынгер» және «Псевдол» т.б. Плавт демократиялық бағытта жазған драматург. Оның көптеген комедияларында икемді құлдың бейнесі үлкен сүйіспеншілікпен суреттеледі («Елес», «Ваххидалар», «Псевдол»). Плавтың пьесалары шебер диалогқа, күлкіге құрылған. Олар гректер мен римдіктердің өмірін, тұрмысын шебер суреттеп, ескі әдет-ғұрыпты күлкіге айналдырады.

Жеке өзіндік идеологияны дәріптейтін жаңа жанрдың (сатур) пайда болуы **Гай Луцилий** (шамамен б.з.д. 102 ж.) есімімен байланысты. Ол «Сатур» жанрындағы 30 кітаптың авторы.

II ғ. соңында прозаның дамуы рим әдебиетінің жалпы өзгерістерімен байланысты. IV ғ. Грекиядағыдай әдебиет формаларының құлдырауының нәтижесінде «жоғарғы» мәдениетті таратушы сахна емес, оның орнына кітаптың келуімен прозалық жанрлар біртіндеп поэзияны ығыстыра бастайды.

Римдегі театр жанрының эпос секілді маңызды болмауының басты себебі ол дінмен байланыссыз тек ойын-сауық ретінде саналды. Римдік театр техникасының нашар дамуы рим драматургиясының көп ерекшеліктерін түсіндіреді. Ең алдымен, музыкалық элементті кіргізуде жақсы ән салып, би билей алатын бірнеше өнер адамын табудың өзі қиын болған. Сондықтан комедиядан мүлдем, тіпті антракт уақытында да хор алып тасталынса, трагедияда музыка минимумға жеткізілген. Драмада хордың орнына *кантика* – сольды ариялар келген. Дегенмен римдік сольды музыка күшейтілгені сонша, рим трагедиялары XVIII ғ. операсына ұқсаса, комедия опереттаға ұқсаған.

Римдік комедиялар тақырыбының ауқымы бірқалыпты болды. Әкесі қатал жігіт ауқатты адамға тиесілі қызға ғашық болады, ал оның әкесі қызды бай әрі мақтаншақ жауынгерге бергісі келеді. Бірақ айлакер құлдың көмегімен жігіт қызды

алып кету үшін ақша тауып қарсыласын алдап соғады. Ал қыз болса, әдетте, еркін әрі нағыз жар болып шығады. Бұл римдік комедияның әдеттегі сюжеті (Псевдол, Куркиллион, Эпид т.б.).

Империяны бекіту кезеңіндегі әдебиет. Б.з.д. 30 ж. Римдегі азаматтық соғыс Юлий Цезарьдың асыранды ұлы Октавиан Августың билік басына отыруымен аяқталды. Сицилиядағы құлдар толқуы және Шығыстағы қарсы қозғалыстар Рим мен Италия арасындағы келіспеушіліктерді ұмыттырып, Октавианның жаңа әлемдік империя құруына жол ашты. Алайда азаматтық Римнің өткенімен сәйкес келмей, бұл жолдың қауіпті екенін көрсетті. Сондықтан ол өзін не патша не диктатор деп жарияламай, тек республикадағы бірінші адам – «принцепс» болып есептелді. Елдегі барлық мемлекеттік кеңселер қызмет атқаруды жалғастырды, тек олардың жанынан және астынан «принцепс абыройы» атты жаңа күш пайда болды. Шындығында, Августың билігі бұнда емес, әскери басқармада болды.

Жаңа кезең жаңа қалыпты қажет етті. Проза кейінге қалдырылып, поэзия алға шықты; принципстің басшылығы жаңа дәуірдің саяси идеалы болса, грек классикасы мен шығармашылық бағыттары эстетикалық идеалы саналды. Рим әдебиеті грек әдебиетімен ашық қарсыластыққа түсті; «Энеида» Проперцияға «Илиададан да маңызды» саналса, сонымен қатар Гораций өзінің «Эподтарында» иониялық ямбтар мен «Одаларында» эолиялық¹⁵ өлеңдерді ашқанымен мақтанады. Жаңа дәуір мәдениеті алдыңғы дәуір мәдениетін қорыта отырып, үлгі ретінде қарастырылады. Билікке Августың келуі және азаматтық соғыстың аяқталуы қоғам өміріне жаңа өзгерістер алып келді.

Екінші софистика. Жанрлар мен өкілдері. Б.з.д. V ғ. Афинада орын алған ағартушы-философтар ілімін софистика деп атаса, ал онымен айналысқандарды, яғни кәсіби мұғалімдерді софистер деп атаған. Софист термині грек тілінен «данагөй» мағынасын береді, сонымен қатар сол кездегі шешендік өнерге үйрететін ақылы мұғалімдерді айтқан. Өкінішке орай, олардың бірде-бір еңбектері бізге жетпеген.

Ал, екінші софистиканың бесігі сол кезеңде өзінің соңғы экономикалық өрлеуін бастан кешіріп жатқан Кіші Азия мемлекеттері болды. Осы жерден басталатын софистік ілім таратушылар саяхаты империяның түкпір-түкпіріне жеткен. Софистерге шешен ретінде оны тыңдайтын жаңа орта, яғни халық қажет, ал философ ретінде ілімді тыңдаушылардың санының көп болуы керек болды. Олардың саяхаттары мен шешендік сөздері өте жақсы дәрежеде қабылданып, оратор мәртебесі өсіп, оларды қарсы алған тыңдаушылардың қолшапалақтаулары кәдімгі *вакханалиге* (жүгенсіздік) дейін жеткен. Шешен адамдық идеалдың іске асырушысы болды, сол себептен софист даңқы артып, рим тұрғындары оған жол беретін. Халық қиын да маңызды жағдайларда оларды тапқыш ретінде қабылдады. Элий Аристидтың сөзі бойынша, құдайдың өзі оған түсіне кіріп, оның Платон мен Демосфенге тең екенін айтқан екен.

Сөз сөйлеу түрі бұрынғысынша қызыл сөздің үш жанрында бола білді: Дион жиналыстық сөздерімен Прус билеушілерінің алдында сөйлесе, Апулей соттық сөзімен қара магияның тұтқындауынан өзін қорғау үшін өнер көрсеткен. Бірақ басты жанр салтанатты қызыл сөз болып қала берді, оған қалаларға, ашылған ескерткіштерге, жергілікті батыр ерліктеріне арналған мақтаулар жатады.

¹⁵Эолия – Кіші Азиядағы мекен.

Кейін жаңадан екі бөлімнен тұратын концерттік бағдарламалы шешендік сөз сөйлеулер пайда бола бастады: *melete* (жаттығу) және *dialexis* (әңгімелеу). Бұл софистік шешендіктің екі элементі – риторика мен философияға сай болған. «Мелете» риторикалық мектептердің контроверсия, свазория, бейнелеу, салыстыру және т.б. репертуарларынан халық алдында сөз сөйлеудің белгісін білдірді. «Диалексис» философиялық – танымал тақырыпты нақты дәлел бойынша әңгіме етуді білдірді. Сөз сөйлеушінің таңдауы жеке қабілетіне байланысты әрі өз қалауы бойынша не риторикалық, не философиялық болған.

Геродтың шәкірті **Элий Аристид** (117 – шамамен 190 ж.), артынан 55 сөз қалдырған софист болды. Олардың ішінде – «Панафиней сөзі» Исократпен айтысы, «Төрттікті қорғау сөзі» Платонмен бәсекесі, «Лентинге арнау» Демосфенге қарсы сөзі, сонымен қатар Кизик, Смирна, Родос, Элевсин, Рим қалаларына арнаған сөздері, Зевс, Афина, Посейдон, Дионис және т.б. прозаларға жазған әнұрандары сақталған. Византиялық мазмұндағы Ямвлихтың «Вавилон повесі» және Антоний Диогеннің «Фуланың сол жағындағы сенгісіз жағдайлар» атты романдары осындай болды.

Лукиан (шамамен 125-180 ж.) – шеткейдегі сириялық Самосат деген қаладан. Мектеп қабырғасынан грек тілін үйреніп, өзінің шешендік өнерімен Грекия, Италия, тіпті Галлияны да аралап өткен. Алайда 40 жасына жақындағанда риторикадан көңілі қалып, Афинада тұрып қалады. Онда ол философиямен айналысып, сатиралық диалогтар мен памфлеттер шығарған. Алайда философия да көңілінен шықпай, өзінің памфлеттерінде екеуіне де әзіл-оспағын аямаған. Кейін императорлық қызметке ауысып, шенеунік болғанда Египетте қайтыс болады. Оның атымен 80-ге жуық шағын шығармалар сақталғанмен, кейбіреуі онікі емес болуы мүмкін. Соның ішінде ертеректегі шешендік дәстүр түріндегі декламацияларға («Тиранды өлтіруші», «Мұрагерліктен айырылған», «Шыбынға арнау» және т.б.), сұхбаттық және хабарлаушы элементі еселенген декламациялар («Токсарид», «Анахарсис», «Түс көру» т.б.), әзілді мазмұнды шағын диалогтар («Құдайлар сөйлесуі», «Прометей» «Гетералар сөйлесуі» және т.б.), ең ауқымдысы философиялық және сатиралық мазмұнды сұхбаттар (Менип циклі), философия және оған қарсы сұхбат циклі («Өмірді сату», «Балықшы», «Қашқын құлдар» және т.б.) және соңғы декламациялары («Дионис», «Геракл», «Сатурналии» және т.б.).

Екінші софистика тек стилді қалыптастырумен шектелмеген, ол жаңа әдеби құндылықтарды жасауда (роман, гректік терминде «махаббат туралы повесть») да бастама болады.

Екінші софистика кезеңінде роман жалпыға ортақ көңіл көтеретін оқылуынан дәстүрлі «жоғарғы әдебиетке» жақындай түседі. Сондықтан II-III ғ. папирустық жазбалар үзінділері емес, толыққанды грек романдары (бесеуі) жеткен: Харитонның 8 кітаптан тұратын «Херей мен Каллироя» атты романы, 5 кітаптан тұратын Ксенофонт Эфестің «Гоброком және Антия» романы, 8 кітаптан тұратын Ахилл Татийдің «Левкиппа және Клитофонт» романы, 4 кітаптан тұратын Лонгтың «Дафнис пен Хлоя» романы, 10 кітаптан тұратын Гелидордың «Феаген және Хариклия» романы. Сонымен қатар латын тілінде «Апполон Тирскийдің тарихы» романы, Ямвлихтың «Вавилондық повесть» және Антоний Диогеннің «Фуланың арғы бетіндегі қызықтар» романдарының византия тілінде қысқа нұсқасы сақталған.

Қысқасы, екінші софистиканың III-IV ғ. романдарын екі топқа бөледі: ерте кезеңдегі Харитон, Ксенофонт және «Аполлония Тирскийдің тарихы» романдарын қамтыса, кейінгісі – Ямвлих, Ахилл Татий және Гелиодор романдарын қамтиды. Бұлардың арасында үш айырмашылық байқалады. Біріншіден, шығарманың қиындығы артса: Харитон мен Ксенофонтқа тән эпизодтардың қарапайымдылығы, қосымша жолдармен күрделене түседі (Ямвлих), бірінші жақтың әңгімесі (Ахилл Татий) әсерлі хронологиялық қойылымдармен (Гелиодор) күрделенеді. Екіншіден, патетикалық қосымшалар көбейеді: Ямвлих романында Вавилон патшасы батырды дарға аспақшы болғанда (бақытты кейіпкер өлуді армандайды), сонан соң оны босатып, сириялық ханға шабуылға жібереді. Үшіншіден, діни-мистикалық мотивтер көбейеді; Гелиодор романында күн құдайына деген сенім мен табынушылық орын алған, б.з. III ғ. империяда Оған табыну кең таралған. Жалпы алғанда, ерте кездегі романдар қарапайым халыққа арналған да, кейінгі кезеңдегі романдар – риторикалық білімді, сезім мен стильдің құдіреттілігін бағалайтын адамдарға арналған.

Қысқасы, екінші софистика жанрлары мен стиліне тән сипат, ол – поэзияның прозаға айналуы. Сондықтан шешендік өнер дамыған уақытта, поэзия үшінші орынға шегінген. Бұл кезде проза поэтикаға, керісінше поэзия проза тіліне ауысқан.

Марк Туллий Цицерон (б.з.д. 106-43 ж.) – атақты адвокат, шешен, жазушы, саяси қайраткер. Цицерон Лациум қаласында дүниеге келеді. Цицеронның өте бай әдеби мұрасы сақталды. Оның саяси бағыттағы 58 сөзі, шешендік өнер, саясат, практикалық және теориялық философия туралы 19 трактаты, аса маңызды психологиялық құжат, латын тілінің ескерткіші және Римдегі азамат соғысы туралы деректеме болып табылатын 800-ден астам хаты бар.

Цицерон алдымен адвокаттық қызмет етеді, кейін консул болып сайланады, сол кезден бастап оның беделі қатты өседі. Ол Сенатта басшы рөлін атқарады, Кіші Азияда проконсул болады. 48 жылы император Цезарь жеңгеннен кейін саясаттан қол үзіп, әдебиетпен айналысады. Сол кезде ол шешендік («Брут», «Ритор») философиялық трактаттарын жазады. Цицерон Рим әдебиетінде бұрын болмаған көркем философиялық прозаны жетілдіруді мақсат етті. Ол этика, метафизика, тану теориясының әр түрлі мәселелерін қамтитын және көпшілігін грек философиясының ең маңызды бағыттарымен таныстыратын еңбектердің топтамасын шығарады. Цицеронның маңызды жетістіктерінің бірі латын тілінің философиялық терминологиясын шығару болып табылады.

Цицеронның жетістігі оның грек философиясын Римге таныстыруында ғана емес, сонымен бірге өз еңбектерінде грек философиясын Римнің дәстүрлі болмысымен қатар қоя білуінде еді. Цицеронның хат алмасуларының ішінде көлемі төрт том болатын мыңға тарта жазбасы белгілі. Сонымен бірге Цицеронның он алты кітаптан тұратын таныстарына жазған хаттарының құрамына өзі білмейтін адамдармен жазысқан хаттары да кіреді. Цицерон еуропалық мәдениет тарихына үлкен ықпал жасады. Оның еңбектері Қайта өрлеу дәуірінде (XVII-XVIII ғ.) жоғары бағаланды. Ол өнерді қорғаушы әйел құдай *Афинаны* – *Минерва*, аңшылық құдайы *Артемиданы* – *Диана*, ұсталық құдай *Гефесті* – *Вулкан* деп атады, бақыт құдайы *Тюхэні* – *Фортуна*, махаббат құдайы, Афродитаның ұлы *Эротты* – *Амур немесе Купидон* деп атаған.

Цицеронның шығармашылығы мен өзіндік қолтаңбасы Еуропа мәдениетін жасаушылар үшін үлкен үлгі болып саналады.

Апулей Луций (б.з.д. 124 ж. шамасы – өлген жылы белгісіз) – Мадаврада туып-өскен атақты рим жазушысы. Дәулетті отбасынан шыққан. Карфагенде риторикалық білім алған, Афинада филологияны оқыған. Көп саяхаттаған. Римде адвокат қызметін атқарып, латын тілін үйренеді. Карфагенде тұрған кезде үлкен жетістіктерге жетеді. Апулейге тірі кезінде үлкен ескерткіш орнатылады.

Философ және сиқыршы аталған Апулейдің шығармашылығы әр алуан. Ол латын, грек тілдерінде жазады. Олар философиялық трактаттар және «Метаморфоза» немесе «Алтын есек» атты үлкен роман (қолжазбаларда роман «Метаморфоза» деп аталған, IV ғ. әйгілі христиан жазушысы Августин оны «Алтын есек» деп атайды). Әлем әдебиетіне Апулей «Алтын есек» романының авторы болып кіреді. Романда II ғ. Рим провинциясы тұрғындарының тұрмысы, рухани өмірі бейнеленген. «Алтын есек» – Еуропа әдебиетіндегі бірінші психологиялық роман.

Сиқыршы қасиетінің арқасында жануарға айналып, одан қайта адам кейпіне оралған адам туралы фольклорлық аңыз антикалық әдебиетте Апулейге дейін болған. «Метаморфоза» – грек шығармасының өңделген түрі. Апулей грек жазушысы Лукиан шығармасының сюжетін көптеген жаңа эпизодтармен кеңейтті. Апулейдің финалы да Лукианнан өзгеше.

Бас кейіпкер киген есектің маскасы адамдардың мінез-құлқын сатиралық түрде көрсету үшін үлкен мүмкіндік берді. Апулей шығармасында провинциялық қоғамның таптарын әр түрлі жағдайларда көрсетеді. Ол құлдарды қатал пайдаланды жасырмайды, шағын жер иелерінің қиын жағдайын бейнелейді. Сонымен қатар Апулей шығармасындағы дін мен театрға байланысты ойларының үлкен тарихи-мәдени құндылығы бар. Эпизодтары бай фольклорлық және новеллалық материалдар береді. Соның ішінде, романға теңелетін үлкен әңгіме (екі кітаптың көлеміндей) – «Амур мен Психея» туралы ертегі. Бұл халық ауыз әдебиетінде кең тараған ертектік сюжеттердің бірі құбыжыққа тұрмысқа шыққан қыз келісімді бұзады. Күйеуі жоғалып кетеді. Әйелі оны іздеп кетеді де ұзақ саяхаттан кейін оны табады.

«Метаморфоздар» романы орта ғасырда кең таралған. Апулейдің кейбір новеллаларын Боккаччо пайдаланған. Әсіресе, «Амур мен Психея» туралы ертегі үлкен жетістіктерге жетеді. Бұл сюжет кейіннен көркем әдебиетте кеңінен пайдаланылды (Лафонтен, Виланд, Богданович әдебиетте, Рафаэль, Торвальдсен – бейнелеу өнерінде осы сюжетті пайдаланған).

Гай Юлий Цезарь (б.з.д. I ғ.). – ежелгі Римнің саяси қайраткері, қолбасшы-жазушысы. Ол – патрицийлік Юлийлер әулетінің өкілі. Цезарь Сулла билеуші кезінде Римді тастап кетуге мәжбүр болады. Тек б.з.д. 78-ші жылы ғана Сулла қайтыс болғаннан кейін қайта оралып, қуғын-сүргінге ұшыраған марийшілерді ақтау жолындағы күреске белсене қатысады. Б.з.д. 68-ші жылы квестор, 65-ші жылы эдил болып сайланады. Ол көп шығынды қажет ететін ойын-сауықтар, театр қойылымдары, гладиаторлық шайқастар, қоғамдық түскі астар ұйымдастыру арқылы Рим азаматтарының арасында үлкен беделге ие болады. Б.з.б. 62-ші жылы претор, одан кейінгі екі жыл бойы Қиырдағы Испания провинциясының билеушісі болған кезінде мүлтіксіз әкімшілдік және әскери талантын танытады. Өз қолына бүкіл билікті алған Цезарь іс жүзінде басқарудың римдік республикалық форма-

ларын сақтаған монархқа айналады. Цезарьдың құрметіне қойылған ескерткіште «Жартылай құдай» деп жазылады және ол қойылған күн қоғамдық мереке болып жарияланады. Цезарьдың жеке-дара билікті күшейтуге ұмтылуы республикалық пиғылдағы ақсүйектер өкілдерінің ғана емес, оның бұрынғы жақтастарының да қатты наразылығына ұшырайды. Нәтижесінде, оған Г. Кассий мен М.Ю. Брутт бастаған 80-нен аса адам қатысқан топ қастандық ұйымдастырып, сенат мәжілісі кезінде өлтіреді.

Цезарь ел басқара жүріп жазушылықпен де айналысқан. Оның екі шығармасы – «Галл соғысы жөніндегі жазбалары» мен «Азамат соғысы жөніндегі жазбалары» жеткен. Бұл шығармалардағы ойға құрылған тұтас композиция қарапайым, түсінікті баяндау, кейіпкерлердің нақтылығы, жекелеген адамдар мен халықтарды сипаттау, көркем шұрайлы тіл оның жай ғана әуесқой еместігін көрсетеді.

Цезарьдың бізге жетпеген сөздері мен хаттарының жинақтары, екі памфлеті, бірнеше өлеңмен жазылған еңбектері, грамматика жөніндегі трактаты болғаны белгілі. XIX ғ. дейін Еуропаның әскерилері Цезарьдың әскери өнерін оқып үйренді. Наполеон Цезарьдың еңбектерін әрбір офицер білуге тиісті деп есептеген. Цезарьдың стратегиясына - негізгі соққы бағытын дұрыс анықтай білу, қарсыластардың алауыздығын пайдаланып, оларды жеке-жеке талқандау, батыл стратегиялық айла-тәсілді жүзеге асыру, жаяу әскер мен флоттың бірлескен қимылын ұйымдастыру тән.

Тит Лукреций Кар (б.з.д. I ғ.) шамамен б.з.д. 98-55 ж. аралығында өмір сүрген. Ол – ежелгі Рим ақыны, материалист-философ, Эпикурдың ізбасары, шәкірті, оның іліміне бас ұрып, уағыздаушы. Ұстазының материалистік көзқарасын «Заттардың табиғаты туралы» деген философиялық поэмасында баяндап, дамытқан. Поэмада негізінен әлем дүниесі және оның құрылысы туралы біртұтас материалистік көзқарасы баяндалады. Лукреций өмір суретінің бәрінің негізінде материя жататындығын және олардың объективтік заңдылық бойынша дамидығын көрсетеді. Заттың мәңгілігі туралы заңда барлық заттар ілімнің негізі деп саналады. Оның дүниеге материалистік көзқарасы көптеген прогресшіл ғалымдарға игі әсерін тигізді.

Лукреций дидактикалық-философиялық «Эпидокла» және «Парменида» поэмасын жалғастыра отырып, ғақлиялық түр таңдап, нақты образ және антология арқылы философиялық ереженің шебер ашып береді, онда «Эннияның ояну дәуірінің уәкілі» дәстүрін жаңғыртады. Оның поэмасының тілі дидактикалық гексаметрмен жазылған (гексаметр ежелгі грек өлеңдерінің алты сатылы түрі), поэмада неологизмдер және архаизмдер мол.

Гай Валерий Катулл (б.з.д. I ғ.) 80 жылдары Верон қаласында дүниеге келген. Сол кезде Верон қаласы Италия құрамына кірмегендіктен «цизальпиялық Галлия» деп аталатын.

Катуллдың әкесі римдіктермен қарым-қатынасы болған дәулетті адам, сондықтан оның ұлы белгілі римдік қоғамға кіруге мүмкіндік алады. Жас ақынның саясатқа басында талғамының төмен болғаны көзқарасынан көрінеді. Ол өз уақытын көбіне әдеби үйірмелердің жас өкілдерімен бірге өткізеді.

Катуллдың негізгі қалам тербеген тақырыптарының бірі – махаббат лирикасы. Оның махаббат тақырыбында жазылған өлеңдері бәрінен бұрын Лесбияға ар-

налған. «Лесбия» деген жалған атпен көрініс тапқан бүркеншік аттың астарында Клодия деген бикештің образы жасырынған.

Катуллдың әдеби мұрасы үшке бөлінеді. Біріншісі көлемді ғылыми стильдегі шығармалары. Екіншісі қысқа өлең-сатиралары, олар өз кезегінде эпиграммалар, «полиметралар» деген екі бөлімге бөлінеді. Лирикадағы антикалық дәстүрге байланысты Катулл полиметраларын әрдайым біреулерге (достарына, жауларына, сүйіктісіне, жансыз затқа және т.б.) арнайды. Элегиялық өлшемдегі қысқа өлеңдер, эпиграммалар және қысқа элегиялар, сабырлы сарынға негізделеді. Ал ямбтары – белгілі бір адамдарға қарсы аяусыз әжуа. Ол өз кейіпкерлерінің бойындағы ұрлық, салақтық т.б. кемшіліктерін тілге тиек ететін. Б.з.д. I-II ғ. өзінде Катуллдың өлеңдері тамаша жетістіктерге ие болды.

Публий Вергилий Марон (б.з.д. 70-19 ж.) – Рим империясының әйгілі ақындарының бірі. Вергилий өмірінің тірі кезінде аңызға айналған. Оның әкесі көп еңбектеніп жекеменшік жерді иеленген. Ол жер Мантун қаласының маңында.

Бастауыш білімді ол көрші қала Кременодан, кейін Миланда, ал 50-ші ж. соңына қарай өзінің білімі мен дүниетанымын жетілдіру үшін Римге қоныс аударады. Адвокаттық мамандыққа оқығанмен, ораторлық қабілетінің болмауынан жетістіктерге жетпеді. Ол табиғатынан биязы, ұялшақ болған делінеді.

Жас кезінде Вергилийдің ойы екі идеяның әсерінде болады, кейде неотерикалық поэзияға бой ұрса, кейде жаңа стильдегі лирикалық, сатиралық өлеңдер жаза бастайды. Вергилийдің негізгі үш жыры бар. Олар: «Бақташы жыры», «Егіншілік туралы дастан», «Энеида». Бірінші жырында – негізгі идеясы идилиялық өмірді мадақтап, саясаттан аулақ болуға тырысты. Жыр «Бақташы жыры» немесе «Эклога» деп аталады. Себебі бұл жыр 10 эклогадан тұрады. Бұнда Мелибий деген қойшы өз Отанын тастап кетеді. Өйткені мемлекет оның жерін азамат соғысына қатысқан ардагерлерге тартып алып берген еді. Ал оның досы Титир деген қойшы өз жерін ешкімге бермей сақтап қалады (Титир – автордың өзі). Вергилийдің өмірінде осындай жағдай болған. Сондықтан автор римдік кезеңді сұрықсыз заман ретінде көрсетеді. V эклогада Асиний Полион «Алтын ғасыр» келе жатқанын естиді. Бұл болашақ Августтың бейбітшілік саясаты еді. Олар бұл баланың туылуын екі отбасынан күтті. Бірі Октавиан отбасында, екіншісі Асиний Полион отбасында. Брундисейлік бейбітшілік осы баланың өмірге келуімен суреттеледі. Бұл Октавиан мен Антонийдің достасуына әкеледі. Асиней Полион отбасында бұл бала туылады. Бірақ «бала» шынайы өмірде болмаған қиялдың жемісі еді. X эклогада Корнелей Галло деген махаббат күйігіне өртенген бейнені көреміз. Оқиға жырды түйіндейді.

Екінші 4 кітаптан тұратын «Егіншілік туралы жырда» (б.з.д. 36-24 ж.) «рахат» өмірді шаруалар еңбегінен іздейді. Бірінші кітабында Меценат пен Октавианда жер жырту, жердің тыңайтылуы, егіншілік, тұқым себу, жыл мезгілдері, күз туралы айтылады. Ал кітабының соңында ол Цезарьдің өлімі жайында және Августы мадақтаған арнауын жазады. Екінші кітабында бағбандық, ағаштардың өсуінің топыраққа байланысты әртүрлілігі, әсіресе жүзімге деген күтім жайында айтылады. Италияны мадақтау, Меценаттағы көктемді суреттеу және бақытты өмір кешкен егінші мен диханшылар жайында жазады. Үшінші кітабында мал шаруашылығы, соның ішінде сиыр, жылқы және олардың күтімі жайында, одан соң қойлар мен ешкілер жайында және олар ауыратын аурулар жайында, өгіздердің сүзісуі,

оңтүстік пен солтүстікте тұратын шопандарды салыстырып жазған. Төртінші кітабы ара өсіру, олардың өмірі, мен көбеюі, олардың әрекеті және аурулары жайында. Осы кітапта Аристи, Орфи және Эфридика жайында мифтердің кездесуі, Октавиандағы соғыстардағы жеңістері жазылады.

Үшінші жыр – «Энеида» да «Илиада» мен «Одиссеяға» ұқсас поэма. Бұл поэмада император Августтың «түп атасы» Энейдің жорықтары мен шайқастары жайлы баяндалады. Негізгі кейіпкер – қашқын, өзінің Отанының күйреп жатқанын көре тұра қашып кетеді.

Б.з.д. 19-шы жылы «Энеида» дайын болуға жақын қалған еді. Автор енді қалған өмірінде осы шығарманың кем-кетігін толтырумен айналыспақ ойы бар болатын. Бірақ қапыда келген ажал бұл жоспарына жеткізбейді. Ол өлер алдында өзінің бітпей қалған поэмасын өртегісі келеді және өзінің баспаға берілмеген жұмыстарын жарыққа шықпасын деп өсиет етеді. Бірақ Август бұл өсиетке қарсы болып, барлық қалған еңбегін оның ақын достарының қолына ұстатып, бастыруға тапсырыс берген.

Квинт Гораций Флакк б.з.д. 5-ші ж. 8 желтоқсанында Италияның оңтүстігіндегі Везувия жерінде дүниеге келген. Оның толық аты өзінің «Мерейтойлық әнұранға» деп аталатын б.з.д. 17-ші жылы жүзжылдық ойындарға арнап император Августтың тапсыруымен жазылған жұмыстары мен жазбаларында анық берілген. Горацийдің әкесі оның көзқарастарының толық дамуына үлкен әсер еткен. Баласының болашақ өмірін ойлап, Римге көшіп кетеді.

Гораций барлық білім баспалдағынан өткен, алғашқыда Римдегі Орбилия мектебінде оқуын бастап, сол жерде ол Ливий Адроник пен Гомердің «Латындық Одиссейін» оқиды, содан кейін Афинадағы Платон академиясында грек әдебиеті және философиясымен айналысады, Афинада ол грек тілін өте жақсы меңгереді, тіпті сол тілде өлеңдер де жазады.

44 жылдың күзінде Цезарь өлтірілгеннен кейін болған азаматтық соғыс Горацийдің философия және грек әдебиетімен айналысуына кедергі келтіреді. Осыдан жарты жылдан кейін Афинаға Брут келеді. Ол өзінің лекцияларында Цезарь және оның жақтастары Октавиан және Августке қарсы шығады, Цицерон сияқты Гораций де Брутты қолдайды.

Алғашқы өлеңдерін 39-38 ж. латын тілінде жазудан бастайды. Сатирасын дактиликалық гекзаметрлі өлшеммен, ал эподтарын ямбен жарыққа шығара бастайды. Горацийдің әдеби ізденістері оның классикалық қозғалысымен қатар жаңғыра бастайды. Өйткені Гораций П. Вергилий Марон және Л. Варий Руф басқарған классикалық қозғалыстың өкілі болады.

Б.з.д. 17 жылы ел керемет салтанатпен «ғасырлық ойындар», яғни азаматтық соғыс кезеңінің соңы мен Римнің өркендеуінің жаңа дәуірін, «ғасыр жаңаруын» тойлайды. Август Горацийге мерекелік рәсімге әнұран жазуды тапсырады. Салтанатты «Мерейтойлық әнұран» б.з.д. 17 ж. 3 тамызында Аполлон ғибадатханасында 27 ұл және 27 қыз баладан тұратын хорда айтылады. Содан бастап Гораций зор атакқа ие болады. Халық алдында сөз өнерінің нағыз шебері ретінде танылады. Гораций соңғы он жыл өмірін әдебиет мәселелерін баяндаған «Жолдау» кітабына арнайды.

Публий Овидий Назон б.з.д. 43 ж. Сульмоне қаласында дүниеге келген. Ол Римдегі ауқатты тектен шыққан. Әкесі баласын мемлекеттік шенеунік қылуға ты-

рысқанымен, Овидий әкесінің ол үмітін ақтамайды. Өйткені өзінің сот және атқарушылық қызметке жарамайтынына әбден көзі жетеді. Ол жас кезінен ақын болуға құштар еді. Сол кезден бастап Римнің атақты Тибулл, Проперций сияқты ақындарының ортасына кіруге ұмтылады. Римдегі риторикалық мектепке баруы оны шешендікке тез үйретеді. Бұл элементтер оның соңғы шығармаларында айқын көрінеді. Жастық шағында Овидий Грецияға және Кіші Азияға саяхат жасайды.

Болашағы толық қамтамасыз етілген және мемлекеттік міндеттерден босатылған Овидий Римде жеңілтек өмір салтын жүргізуге кіріседі. Соншалықты зор дарынға ие бола тұра, ол өзінің поэзиясына жеңілтек бейнелер мен мотивтерді жиі енгізеді. Ал, ол Августтың ескіні жаңғырту, қатаң тәртіпті орнату саясатына қайшы келеді. Сондықтан Овидий өлеңдерінің Рим қоғамына теріс ықпалын көрген Август оны Рим империясының шеткі солтүстік-шығысындағы Томо (қазір қала Румынияда) қаласына жер аударуға бұйрық береді. Ақын шығармаларында өзінің Римдегі соңғы түнін, әйелімен, балаларымен қоштасуын, төгілген көз жасын, ұзақ та қауіпті теңіз жолында, бораннан аман қалғанын өте мұңды суреттермен бейнелеген. Әйеліне, достарына, Августке жазған хаттарында кешірім сұрайды. Бірақ Август те оның орнын басқан Тиберий де оның өтінішін қарамайды. Тағдыр тәлкегіне ұшыраған Овидий бөтен елде өмір сүріп, он жыл шет жерде жүріп, б.з. 18-ші жылында Римнен, оның керемет мәдениетінен алыс жерде дүние салады.

Шығармашылығының алғашқы кезеңі б.з. 2-ші жылына дейінгі уақытты қамтиды. Бұл кезең тек махаббат элегиясына арналған. Мазмұны жағынан жеңілтек идеяға құрылған, стилі бойынша ақынның шынайы сезімдері мен сүйіктісін суреттеуі жоқ. Мұнда реализмнің орнына, мектептік шешендік әдістерді көп қолданған. «Кейіпкерлер» немесе «Жолдамалар» мифологиялық кейіпкерлердің өз сүйгендеріне жолдаған 21 хатынан тұрады.

Овидийдің заманында қарапайым таза мифологияға сенушілер аз болды. «Кейіпкер-арулар» мифологиясында махаббат бейнелері тұрмыстық құбылыстарға емес, айрықша эстетикалық-көркемдік мазмұнға құрылған оқиғалар орын алады. Овидий махаббат сезімін талдап қана қоймай, бұл сезімге таңданып, оны өзінің эстетикалық талғамының негізіне айналдырады. «Кейіпкер-арулар» риторика, декламация, терең психологияны үйлестіре отырып керемет жазылған шығарма.

Овидийдің махаббат тақырыбына байланысты тағы үш шығармасы бар – «Әйел бетіне арналған дәрі-дәрмектер», «Махаббат ғылымы», «Махаббат құралдары». Бірінші шығармада әйел затына физикалық, сыртқы тұрақсыз сұлулыққа күтім керектігі, ол үшін ішкі жан-дүние сұлулығын дамыта білсе ғана тұрақты болатындығы айтылады. «Махаббат ғылымы» риториканың барлық ережелеріне сай өлең түрінде жазылған трактат. Үшінші кітапта әйелдерге еркектерді қалай қарату керектігі туралы жазылған.

Оның трактаттары Рим әдебиетінде үлкен орынға ие болған. Автор өмірдің шынайы мәнін өз көзқарасы бойынша іздеп табады. Овидий Рим қоғамында дамып келе жатқан арсыздықтың бетін ашып береді. Соңғы екі шығармасын талдау арқылы автордың табиғатты суреттеуінде және мифологиялық материалдарды қолдануында өлеңнің жеңіл, ойнақы еркіндікке жеткен өте жоғары техникаға ие болғандығын көруге болады.

Шығармашылығының екінші кезеңінде б.з. алғашқы жылдарынан жер аударылуына дейінгі Овидийдің шығармашылық өмірі жаңа сипаттарға ие болуымен

ерекшеленген. Ол енді өсіп келе жатқан империяны мадақтауға тырысады. «Өзгерістер» – сол кезеңнің басты шығармасы. Бұл шығармада автор әдебиеттегі кең тараған әлеуметтік өзгерістерді, айналымдарды кеңінен қолданады. Бірақ мұндай айналымдар туралы кішігірім жинақтардың орнына, Овидий 250-ге жуық айналымнан тұратын зор шығарма жазады және әрбір мифті әдемі элегия түрінде құрастырған.

«Метаморфоздың» сюжеті – жүйелі түрде баяндалған және мүмкіндігінше хронологиялық ретке келтірілген антикалық мифологияның өзі. Бірінші кітапта ең алғашқы, ең көне айналымның пайда болуы бейнеленеді. «Метаморфоздың» үшінші және төртінші кітаптары тағы бір антикалық мифологияның кезеңін, нақты айтқанда Фиван мифологиясын баяндайды. Бесінші – жетінші кітаптар аргонавтар кезеңіне жатады. Бесінші кітапта ұсақ эпизодтар көп, ең ірісі Финейге арналған. Алтыншы кітаптың ең әйгілісі Филомел туралы мифтер болып табылады. Жетінші кітапта аргонавтар мифологиясындағы әңгімелер Ясон мен Медеяға бағынған. Мұнда Тезея мен Миное туралы әңгімелер де бар. Сегізінші кітапта Дедал мен Икар туралы мифтер кездеседі. Тоғызыншы кітаптың жартысынан көбі Геркулеске арналған. Он үшінші, он бесінші кітаптар Римнің мифологиялық тарихына арналған.

Овидий – өз шығармалары арқылы Рим әдебиетіне үлкен үлес қосқан ақын. Дарынды тұлғаның туындылары Рим әдебиетінің қарыштап дамуына септігін тигізді. Оның жоғарыда аталған шығармаларының әрқайсысының өзіндік ерекшелігі, өзіндік құндылығы бар.

Луций Сенека (б.з.д. I ғ.) әйгілі Рим жазушысы әрі мемлекет қайраткері болған. Ол Империя дәуірінің танымал философы еді. Ол Испанияда туғанмен, Римде ер жетеді. Әкесінің риторик болуы баласының да болашағына әсер етеді. Сенека Римде риторикалық және философиялық дәріс алған.

30 жылдары Сенека адвокаттық іспен айналысып, квестор лауазымын алған соң сенатқа сайланады. Оның соттағы шешендігі император Калигулдың ызасын туғызып, оны өлтіруге әмір береді. Ауру Сенеканың онсыз да жуырда өлетінін естігеннен кейін ғана райынан қайтады.

Нерон таққа отырғаннан кейін жұмыс басқарушы Афраний Буррмен бірге Сенека бес жыл көлемінде мемлекет басқарады. Елші атағын алып билік жүргізген Сенека байлыққа кенеледі. Бұл оның өзіне қарсы оппозиция пайда болуына себепші болады. 65 жылы императорға қарсы астыртын әрекеті әшкереленіп, өмірін өз-өзіне қол жұмсаумен аяқтайды. Сенеканың өлімі туралы тарихшы Тацит нақты дерек қалдырған. Оның әдеби мұралары философиялық шығармалар мен поэтикалық туындылардан тұрады.

Бірінші топқа Тибериде зардап шеккен тарихшы Кремуций Кордтың қызы Марциге жұбаныш жолдау хаты, Гельвийдің анасы мен беделді де ерікті Клавдий Полибиге айдаудан жолдау хат жатады. Екінші топтың мазмұнында этика мәселелері («Ашу-ыза туралы», «Өмірдің қысқалығы туралы», «Қайырымдылық туралы», «Бақытты өмір туралы», «Жанның жайлылығы туралы», «Данагөйдің шыдамдылығы туралы» т.б.), «Табиғи-ғылыми сұрақтар» мен «Луцилиге моральдық хаттар» жинағы біріктіріледі.

Поэтикалық туындыларына өлтірілген император Клавдийге арналған «Аскабакқа айналу» сатирасы, эпиграммалар және «Есерленген Геркулес», «Троя-

лықтар», «Финикийліктер», «Медея», «Федра», «Эдип», «Агамемнон», «Филет», «Этедегі Геркулес», «Октавия» деген 10 трагедиясы жатады.

«Шарапат туралы», «Адамгершілік туралы» трактаттарында ол «білімпаз монарх» идеалын суреттейді, сонымен бірге қалың топты жақтырмайды, құлиеленуші жоғарғы таптың көңіл-күйін бейнелейді. Сенеканың барлық шығармалары (философиялық) – дидактикалық, тәрбиелік мәні бар туындылар. Сенеканың философиялық шығармаларының ерекшелігін бейнелі тілмен өрілген антитезалар, парадокстар, есте оңай сақталатын сентенциялар құрайды.

Философ-моралист ретінде Сенека стоицизм тұрғысынан адамды құртатын құштарлықты айыптайды. Осы тұрғыдан келгенде оның трагедияларында адамның бас бостандығы айтылмайды, керісінше оның бағыныштылығы суреттеледі.

«Октавия» трагедиясы осы жанрдағы трагедиялардың ішінен маңызды орын алады. Бұл – Римнің тарихи трагедиясы. Трагедияда Неронның бірінші әйелі Октавианың аянышты тағдыры суреттеледі. Ол әйелін жырақтағы аралға айдатып жіберіп, кейін өлім жазасына кеседі. Трагедия Сенеканың оқиға өзінің қатысуымен қызықты. Сенека бұл трагедияда Агриппинаны дәріптеп, Сенаттың императорға тәуелділігін айтады. Көне грек трагедияларының сыртқы формасы өзгеріссіз қалады: монологтар мен диалогтар өлең түріндегі формасында лирикалық хорлармен кезектесіп келеді. Диалогқа бір мезгілде үш адамнан артық қатыспайды, хор партиясы эллиндік уақытта қалыптасқан дәстүр бойынша трагедияны бес актіге бөледі. Грек трагедиясының классиктері өңдеген бұрынғы мифологиялық сюжеттер де өзгерместен қалады. Сенека «Медея», «Федра», «Эдип» және тағы басқаларды қайта қарастырады. Бірақ драманың құрылымы, кейіпкерлер образы, трагедияның негізгі сипаты мүлдем басқаша болады.

Мысалға «Медея» трагедиясын алайық. Пьеса кейіпкердің монологымен басталады. Медея бірден қандай қылмысқа болсын дайын, қату қабақты сиқыршы ретінде ойнайды. Оның жалғыз ойы – қастық, өшпенділік. Белгілі бір жоспары жоқ бұл қастық, өзінің қатыгездігі мен зұлымдығы Медеядың алдыңғы зұлымдықтарынан асып түсуі қажет. Сенека экспозиция бермейді. Көрермен пьесаның басындағы кейіпкердің соңында қандай болатынын біледі. Оның үстіне Сенека оған екіұшты сөздер айтқызады. Оны көрермен әрқилы қабылдайды.

Медеядың монологынан кейін хор болып, жас отаудың құрметіне той әні айтылады. Екінші акт Медеядың жаңа монологымен ашылады. Тойдағы ән Ясонның некесінің шындық екенін еске салады. Медея кек алу туралы айтады. Бірақ оның өштесуі Ясонға қатысты емес, екінші некесі мен оның әкесіне деген өшпенділік болады. Ол асыраушының жасқаншақтық танытқан сөздеріне Сенека стиліне сай «Тағдыр батылға бата алмайды, қорқақты қысады», «Үмітсіз ештеңеге де жас алмайды», «Тағдыр біздің байлығымызды тартып ала алады, ал рухымызды ала алмайды» секілді сентенциялармен жауап қайтарады.

Сонымен Сенека концепциясының Еврипидтен айырмашылығы Медея мен Ясонның диалогынан көрінеді. Еврипидтің Медеяды сезімін таптаған Ясонды жек көреді. Сенеканың Медеяды Ясонды өзіне қайтаруға әрекет жасайды, оған кашуды ұсынады. Еврипид Ясонды өте төмен дәрежедегі жексұрын адам ретінде

суреттейді. Сенекада ол өз кінәсін сезінген, өмірден қажыған, жасық адам қылады. Тек балалары туралы ой ғана оны өмір сүруге жетелейді. Медеяның өшпенділігі оған да ауысады. Медея Ясонның осал тұсын біліп алады. Хор әйел өшпенділігінің күшін, бұзылған неке құқықтарын жырлайды, бақытсыздықты мұная еске алады. Төртінші акт Медеяның сиқырларына арналған. Сиқыр – осы кезеңдегі әдебиеттен орын алған «қорқынышты» тақырыптардың бірі. Акт екі монологтан тұрады. Асыраушы Медеяның уды қалай даярлайтынын жете әңгімелейді. Одан кейіпкер ұзақ сонар сиқырлы дұғасын оқып, балалар арқылы уланған киімдерді Ясонның екінші әйеліне жібереді. Хордың қысқаша әні Медеяның дүрбелеңге толы ахуалының сыртқы сипаттарын тағы да суреттейді. Соңғы актіде жаршы келіп, ханшайым мен оның әкесінің өлгенін ғана хабарлайды. Осы актідегі негізгі орын Медеяның монологына беріледі. Оның өшпенділігі таусылар емес. Бірінші рет баласын өлтіру туралы ой туады. Сезімін таразылай келіп, оның ойын махаббаты жеңеді. Медеяның көз алдына қастық құдайы елестеп, осындай ауыр халде ол балаларының біреуін өлтіреді.

Жаңа заман ағымында Сенека трагедиялары Еуропа драмаларының дамуына зор ықпалын тигізеді.

Рим империясының қоғамдық, мемлекеттік және идеологиялық құрылымындағы ақырын үдеген дағдарыс б.з. III ғ. белең алған. Империяны құлдар мен кедейлер басып алып, солтүстігіне германдықтар, шығыстан парсылар басып кіріп, әрқайсысы өзінің императорын жария етуге асықты. Ұзақ анархия басталып, 70 жылдан аса уақыт ішінде Римде 37 билеуші ауысады. Дағдарыс 235 ж. Северлер әулеті билігінің құлауымен басталса, 323 жылы Константиннің біріккен держава құруымен аяқталды.

Идеологиялық дағдарыс саяси-қоғамдық дағдарыспен бірге дамыды. III ғасыр антикалық мәдениет тарихында ең қолайсыз кезең болып табылады. Антонийлер империясының ресми жарылқауымен негізі қаланған екінші софистика өмір сүруін тоқтатады. Жалғыз тірі идеялық күштің иесі болып дін мен философия қалады. Б.з. III ғ. антикалық әдебиеттің құлдырауымен сипатталады. Шынында, Рим империясы Диоклетиан мен Константиннің күшімен қайта құрылған батыста 200 жыл, Византияда 1000 жылдай өмір сүрді, бірақ бұл мүлдем басқа (феодалды, абсолютті, христиан) мемлекеті болды.

Әдебиеттер

История мировой литературы: 1 том. – М.: Наука, 1983; Н.К. Чистякова, Н. Вулих. История античной литературы. – М., 1971; Античная литература / А.Ф. Лосев, Г.А. Сонкина, А.А. Тахо-Годи и др. – М., 1986; Тронский И.М. История античной литературы. – М., 1988; Никола М. И. Античная литература: практикум. – М., 2001; Дератани Н.Ф., Тимофеева Н.А. Хрестоматия по античной литературе: в 2 т. – М., 1965; Дүйсенғазин С.М. Шетел әдебиетінің тарихы. – Астана: ЕҰУ РББ, 2010; Қобланов Ж.Т. Шетел әдебиетінің тарихы. – Алматы, 2011; Көптілеуова Д.Т. Ежелгі әлем әдебиетінен лекциялар курсы. – Алматы: Қазақ университеті, 2011. Вергилий. Буколики, Георгики (орыс тіліне ауд. С. Шервинский); Медея. (орыс тіліне ауд. С.Соловьев); Цезарь. Галльская война (орыс тіліне ауд. М. Покровский); Сенека. Отыквление Божественного Клавдия (орыс тіліне ауд. И. Холодник); Цицерон. Против Катилины (орыс тіліне ауд. Т.Васильева); Гораций. Сатиры. (орыс тіліне ауд. М. Дмитриев); Овидий. Өлеңдер. (Қ. Мырзалиев)

Тақырып бойынша сұрақтар:

1. Рим жазба әдебиетінің қалыптасуын сипаттаңыз.
2. Ежелгі Римдегі Грек поэзиясының латын тіліне аудару тәжірибесі.
3. Рим драматургиясы ерекшелігіне түсіндірме беріңіз.
4. Ежелгі Римдегі шешендік өнер мен оның өкілдері.
5. Азаматтық соғыс дәуіріндегі әдебиетке тоқталыңыз.
6. Империялық бекіту кезеңіндегі әдебиет туралы не айтасыз?
7. Екінші софистика, жанрлары мен өкілдері.
8. Цицеронның жетістігі неде?
9. Цезарь шығармашылығы.
10. Катуллдың әдеби мұрасы неше бөлімнен тұрады?
11. Вергилийдің «Энеида» жырын жанрлық тұрғыдан талдаңыз.

Аралық бақылау сұрақтары мен тапсырмалары*№1 аралық бақылау тапсырмалары:*

1. Ежелгі дәуірдегі мәдени-тарихи аймақтар: Қиыр шығыс, Орта шығыс, Жерортатеңіздік.
2. Египеттік діни, мифологиялық мәтіндер мен олардың жанрлық ерекшеліктері
3. Ежелгі қытай әдебиетіндегі классикалық этап. «Гуань-цзы» трактаты.
4. Хеттік-хуриттік поэмалар мен құдайлар пантеоны.
5. Неса және хати әдебиеттері. Жануарға теңеу.
6. Қытай лирикалық және эпикалық поэзиясы, «ши», «и», «шу» жанрлары
7. Шумерлік-аккадтық әдебиет
8. Ригведа әнұрандары

№2 аралық бақылау сұрақтары мен тапсырмалары:

1. Гомерлік эпос «Илиада», оның көркемдік ерекшелігі
2. Аттикалық поэзия және проза.
3. «Лунь-Юй», «Шуцзин» және Конфуций қызметі.
4. «Веда» мәтіндері
5. Гомерлік эпос «Одиссея», оның көркемдік ерекшелігі
6. Авеста және оның варианттары
7. Б.з.д. III-II ғ. эллиндік әдебиет
8. Гректік драма: оның пайда болуы, негізгі түрлері
9. Ауыз әдебиеті, оның ежелгі қоғамдағы орны.

Студенттің оқытушымен бірлесе жасалатын өзіндік (СОӨЖ) жұмысының тақырыптары

1. Ежелгі Мысыр әдебиеті мен оның жазуы.
2. Египеттік діни, мифологиялық мәтіндер мен жанрлық ерекшеліктер
3. Халықтық ертегілер, философиялық шығармалар, мистериялар.
4. Шумер-аккадтық әдебиет
5. Мифтер жөніндегі өлең жолдары, эпикалық жырлар, құдайлар мен патшаларға арналған әнұрандар, псаломдар, махаббат әндері, жоқтаулар, аңыздар, өсиеттер, мақал-мәтелдер
6. Хеттік-хуриттік поэмалар мен құдайлар пантеоны.
7. Ежелгі үнді эпикалық поэмасы – «Махабхарата»
8. Ежелгі үнді эпикалық поэмасы – «Рамаяна».
9. Индияның идеологиялық және діни тағылымдары.
10. «Типитаки» қасиетті мәтіндер.
11. «Веда» мәтіндері
12. Иран халықтарының космогониялық мифтері
13. Антикалық мифология және әлемдік мәдениет.
14. Горацийге зор атақ алып келген шығармасын сипаттаңыз.
15. Грек әдебиетіндегі архаикалық, классикалық және эллиндік кезеңдер

Студенттің өзіндік жұмысының (СӨЖ) тақырыптары

1. Ежелгі дәуірдегі мәдени-тарихи аймақтар: Қиыр шығыс, Орта шығыс, Жерортатеңіздік.
2. Египеттік халықтық ертегілер, философиялық шығармалар, мистериялар.
3. Еврей мифтері, эпикалық жырлар, құдайлар мен патшаларға арналған әнұрандар,
4. Еврей әдебиетіндегі псаломдар, махаббат әндері, жоқтаулар, аңыздар, өсиеттер, мақал-мәтелдер
5. «Лунь-Юй» және Конфуций қызметі.
6. «Шуцзин» және Конфуций қызметі
7. Үнділік эпостардың әлеуметтік-тарихи фоны, Үндістанның идеологиялық және діни тағылымдары.
8. «Тируккурал» – қасиетті мәтіндер.
9. Иран халықтарының архаикалық кезеңді көрулері, космогониялық мифтер
10. Грек әдебиетіндегі архаикалық, классикалық және эллиндік кезеңдер
11. Атикалық поэзия және проза.
12. Б.з.д. III-II ғғ. эллиндік әдебиет
13. Екінші сопылық. Жанрлар мен оның өкілдері.
14. «Гата» қасиетті мәтіндері
15. Классицизм дәуіріне қайта оралу кезеңінің әдебиеті.

Тест сұрақтары

1. Хурриттік-хеттік эпикалық шығармаларының көпшілігі қай эпосты құрайды?

- а) Мардук
- ә) Гильгамеш
- б) Кумарби
- в) Иштар
- г) Амон-Ра

2. Хеттік хандар лауазымы

- а) табарна
- ә). намра
- б). панкус
- в) луцци
- г) таваннанна

3. Ерте Иран гаталарында аспан үштігі ... қызмет етеді

- а) Чинвадтарды шығарып салуда
- ә) Заратуштраны шығарып салуда
- б) шығарып салусыз
- в) перілерді шығарып салуда
- г) Ахураларды шығарып салуда

4. «Веда» санскрит сөзінің мағынасы

- а) ойшыл
- ә) білім
- б) жаратушы
- в) құдайға сенушілік
- г) табыну

5. Халдей кезеңіндегі ең үлкен мәдени орталық

- а) Вавилон
- ә) Ниневия
- б) Хаптусас
- в) Ашшур
- г) Афина

6. Таяу Шығыстағы сына жазу әдебиетінің патша жазулар жанры қай патшалықта пайда болды?

- а) Хетт
- ә) Ассирия
- б) Митанни
- в) Аккад
- г) Миной

7. Каратепе жазулары қай жылы пайда болды?

- а) б.з.д. 900
- ә) 720 ж.
- б) б.з.д. 1200
- в) 600 ж.
- г) 555 ж

8. Зороастризм культі

- а) тас
- ә) от

- б) су
- в) жер
- г) ауа

9. «Хурриттіктер» этнонимі нені білдіреді?

- а) Күн халқы
- ә) Аспан балалары
- б) Кішіазиялық тайпалар
- в) Қараңғы халқы
- г) Махаббат балалары

10. Финикийліктер әдебиеті угарит әдебиетімен туыстас, олар біріге қай әдебиетті құрады?

- а) Ханаан әдебиетін
- ә) Египет әдебиетін
- б) Хетт-хурриттік әдебиетін
- в) Вавилон әдебиетін
- г) Эллиндік әдебиетті

12. «Самаведа» – бұл...

- а) өлеңдер ведасы
- ә) құлдық пен келісімдер ведасы
- б) құрбандық формулалар ведасы
- в) әнұрандар ведасы
- г) қатарлар ведасы

13. Ерте ирандықтардың көзқарасы бойынша бүкіл әлем екіге бөлінеді, олар:

- а) жасанды және табиғи
- ә) Күндік және айлық
- б) нағыз және жанама
- в) тілдік және монотеистік
- г) жердік және оттық

14. Воху Мана – ... пірі

- а) оттың
- ә) жердің
- б) шөптің
- в) малдың
- г) тайпалардың

15. Төменгі құдай Кумарби Тешуба басқа да дұшпандарынан кек алу мақсатында жартастан тас бала ... туады.

- а) Мурсилисті
- ә) Утнапиштимді
- б) Энкидуді
- в) Улликуммиді
- г) Марсилиусті

16. «Арфист әні», «Өмірден түңілген адамның өзінің жанымен әңгімесі» ерте египеттік шығармаларды қандай жанрға жатқызуға болады ?

- а) халық ертегілеріне
- ә) философиялық шығармаларға
- б) лирикалық өлеңдерге
- в) діни әнұрандарға
- г) саяхаттар туралы жазбаларға

17. Хеттік әдебиеттің ірі тарихи шығармасы

- а) Хебат
- ә) Аштаби
- б) Мурсилис анналы
- в) Уилликумми
- г) Кумарби

18. Хуриттерде жиі кездесетін әрі мемлекеттігін көрсететін бейне...

- а) қанатты күн
- ә) қанатты жолбарыс
- б) қанатты айдаһар
- в) күнбасты адам
- г) шошқабас

19. Иштар құдайының қызметі?

- а) махаббат пен соғысты жақтайтын құдай
- ә) Урук қаласының билеушісі
- б) адамдардың жаратушысы
- в) Вавилон жаратушысы
- г) құдайлардың анасы

20. «Өлілер кітабы» ... бөлімнен тұрады

- а) 4.
- ә) 6
- б) 3
- в) 25
- г) 7

21. «Махабхаратаны» жырлаған

- а) Хануман
- ә) Сугрива
- б) Вьяса
- в) Вайшампаяна
- г) Уграшравас

22. Шумер аңыздарындағы ауаның иесі, құдайлар мен адамдар патшасы

- а) Энкиду
- ә) Урук
- б) Осирис
- в) Ан
- г) Энлиль

23. Ерте хуррит жазбалары ... табылды

- а) Каирде
- ә) Анкарада
- б) Афинада
- в) Богазкейде
- г) Александрияда

24. Ерте ирандықтардың түсінігі бойынша жер бетіндегі «Алтын ғасыр» мыңжылдығының патшасы ... болды

- а) Ахура Мазда
- ә) Вивах-вант
- б) Йима
- в) Заратуштра
- г) Ахриман

25. «Ахура» сөзінің мағынасы

- а) ойшыл
- ә) жарық
- б) жан
- в) билеуші
- г) қасиетті

26. «Типитака» тілінде жазылған

- а) санскрит
- ә) дари
- б) суахили
- в) бенгали
- г) пали

27. «Махабхарата» және «Рамаяна» тілі нелерге қанық?

- а) Эпитеттер және теңеулерге
- ә) метафораларға
- б) лирикаға
- в) діни әнұрандарға
- г) сарказмға

28. Алғашқы шумерлер қайда пайда болған?

- а) Вавилонияда
- ә) Египетте
- б) Месопотамияда
- в) Иранда
- г) Кіші Азияда

29. Бал ашуда «Өзгерістер кітабы» бойынша И Цзинде қолданылады

- а) тиындар мен тастар
- ә) тас пен құм
- б) кофенің тұнбасы мен кеселер
- в) мыңжапырақ сабақтары мен кеселер
- г) кесе мен қасықтар

30. Қандай бейнелеу хуриттерде жиі кездесіп, олардың мемлекеттігін көрсетеді

- а) қанатты күн
- ә) қанатты жолбарыс
- б) қанатты айдаһар
- в) күнбасты адам
- г) шошқабас

31. Хетт мемлекетінің астанасы

- а) Ганиш
- ә) Залпува
- б) Хатгуса
- в) Аккад
- г) Амкува

32. Финикийлік әдебиеттің мифтік сюжеттерін жеткізген

- а) Овидий
- ә) Платон
- б) Аристотель
- в) Деметри
- г) Гиппократ

41. Крит аралындағы қазба жұмыстары неге тап болды

- а) Кностық сарайдағы архивке
- ә) үлкен кітапханаға
- б) тасбақа сауыты мен сүйектерге жазылған жазуларға
- в) сарайлық қазынаға
- г) қорғандар жиынтығына

42. Ежелгі Еврей әдебиетінің бірінші кезеңіне жататын шығарма

- а) Иисус Навин кітабы
- ә) Самуил кітабы
- б) Руфи кітабы
- в) Даниил шығармасы
- г) Торо шығармасы

43. Ежелгі грек әдебиетінің үшінші кезеңіне жатады

- а) Жаңа аттикалық комедия
- ә) Гомер эпосы
- б) Эсхил, Софокл шығармалары
- в) Ежелгі лирикалық поэзия
- г) Эллиндік проза

44. Ирандық Гаталар басқа ел әдебиетінің қай шығармасына сәйкес келеді

- а) Үнділік Ригведа әнұрандарына
- ә) Махабхаратаға
- б) Қытайлық «Луньюй» шығармасына
- в) Рамаёнаға
- г) Авестаға

45. Әрбір бамбук тақтайшасына шамамен неше иероглиф сыйған?

- а) 40
- ә) 30
- б) 27
- в) 50
- г) 15

46. Угариттік жазудың ескерткіші –

- а) Кусар-и-Хасис Құдайдың садақ жасауы жөнінде
- ә) Акхат пен Анэттың махаббаты жөнінде
- б) Данэл және Акхаттың ұлы жайлы жазылған
- в) Энкидудің өлімі
- г) Иатпанның салтанатты шеруі

47. Қай ғасырда финикиялық мифология эллиндік жүйеге қосылды?

- а) б.з.д. III ғ.
- ә) б.з.д. I-II ғ.
- б) б.з. I ғ.
- в) б.з. II ғ.
- г) б.з.д. IV ғ.

48. Патшаның билік ету жылдары бойынша жорықтары мен жеңістерінің толық сурет-телетін жазулары қалай аталады?

- а) анналдар
- ә) салтанатты жазулар
- б) «хаттар»
- в) бүтін жазулар
- г) Қасиетті мәтіндер

87. Драмада оны келесі техникалық жаңашылдығы үшін танымал еткен, үшінші актерді алғашқы рет кіргізген

- а) Эсхил
- ә) Тит Ливий
- б) Плутарх
- в) Аристотель
- г) Софокл

88. Луцилия есімімен байланысты Рим республикасы кезеңінде қандай жанр маңызды орынға ие болды

- а) Сагира
- ә) трагедия
- б) комедия
- в) трилогия
- г) проза

89. Аттикалық шешендік өнердің өкіліне жатпайды

- а) Фукидид
- ә) Горгал
- б) Лициний Кальв
- в) Марк Брут
- г) Юлий Цезарь

90. «Қала негізі қаланғаннан бері» атты монументальды тарихи еңбектің авторы

- а) М. Брут
- ә) Тибулл
- б) Проперций
- в) Т. Ливий
- г) Овидий

91. «Керет» эпосы қай әдебиетке жатады?

- а) Финикийлік
- ә) Аккадтық
- б) Шумерлік
- в) Угариттік
- г) Гректік

92. Қай әдебиеттерде «Уликкуми туралы ән» кездеседі?

- а) акадтық-шумерлік
- ә) гректік-римдік
- б) хеттік-хуриттік
- в) иран-үнділік
- г) үнді-қытайлық

93. Псаломның мағынасы – ...

- а) Эпикалық жыр
- ә) Прозаикалық шығарма
- б) Гимндер
- в) Афоризмдер
- г) Құдайларға арнау

94. Вергилийдің төрт кітаптан тұратын дидактикалық «Георгикалар» поэмасы не жөнінде?

- а) Әйелдерге деген махаббат
- ә) Құдайларға арнау

49. Ақхаттың тамаша садағына Анат құдай

- а) Мәңгілік өмір, алтын-күміс ұсынады.
- ә) Патша қылуды ұсынады.
- б) Байлығын ұсынады.
- в) Ең әдемі сұлудың махаббатын
- г) Су патшалығын

50. Қытай халқының басқа адамдар мен елдер туралы фантастикалық түсінігі қандай шығармада бейнеленген?

- а) Таулар мен теңіздер кітабы
- ә) Аспан баласының өмірбаяны
- б) Қытай әдебиеті жайында лекция
- в) өзгерістер кітабы
- г) өлеңдер кітабы

51. Үндістанның әйгілі «Махабхарата», «Рамааяна» поэмалары қашан және қай тілде жазылған?

- а) 2000 ж. бұрын, өлі санскрит тілінде
- ә) 1000 ж. бұрын, өлі санскрит тілінде
- б) 2500 ж. бұрын, санскрит тілінде
- в) 1500 ж. бұрын, өлі санскрит тілінде
- г) б.з.д. екі мыңжылдықта, өлі санскрит тілінде

52. «Штихаса» сөзінің мағынасы?

- а) Шындық
- ә) Миф
- б) Ертегі
- в) Қыздың махаббаты
- г) әнұрандар

53. «Рамааяна» поэмасындағы Цейлон аралының ескі атауы?

- а) Ланну
- ә) Рану
- б) Суту
- в) Кушивалар
- г) Хьяку

54. Әдеби қасиеттерімен ерекшеленетін әнұран

- а) Осирис құдайына арналған
- ә) Ра құдайына арналған
- б) Хапи құдайына арналған
- в) Медеяға арналған
- г) Панчатантраға арналған

55. Хордан бөлініп алынған орындаушы-актерді қалай атаған?

- а) Гипокрут
- ә) Гипократ
- б) Гипокрит
- в) Гипокряк
- г) Гиппото

56. Антикалық мәдениет қанша жүзжылдық өмір сүрді?

- а) 10
- ә) 5
- б) 15

- в) 20
- г) 13

56. «Эдданың» негізгі мазмұны

- а) жануарлар жыры
- ә) әйелдер жыры
- б) махаббат жыры
- в) құдай мен батырлар жыры
- г) эпостың алғашқы аты

57. Пьесаға екінші әртісті енгізіп, қосақталған трилогияларды жазған кім?

- а) Гомер
- ә) Софокл
- б) Аристофан
- в) Еврипид
- г) Алкей

58. Сольды меликаның классиктері

- а) Алкей мен Сапфо
- ә) Сократ
- б) Мимнерм
- в) Алкман
- г) Питтак

59. Ежелгі грек әншілерін қалай атады?

- а) Рапсодтар
- ә) Труверлер
- б) Ваганттар
- в) Ақындар
- г) Меликтер

60. «Клерикалды» терминінің мағынасы

- а) Мифпен байланысты
- ә) Эпоспен байланысты
- б) Сараймен байланысты
- в) Дінмен байланысты
- г) Мелоспен байланысты

61. Сакральды мәтін бұл – ...

- а) жануарлар ертегісі
- ә) тұрмыстық новеллалар
- б) әзіл-сықақ әңгімесі
- в) қасиетті кітаптар
- г) трагикомедия

62. Қай ғасырда ежелгі грек өнері өзінің гүлдену шыңына жетті?

- а) б.з.д. V ғ.
- ә) б.з. V ғ.
- б) б.з. X ғ.
- в) б.з.д. X ғ.
- г) б.з.д. XI ғ.

63. Эсхилдің ең атақты трагедиясы

- а) Антигона
- ә) Эдип патшасы

- б) Бұғаудағы Прометей
- в) Бұлттар
- г) Одиссея

64. Римдік эпостың негізін салған

- а) Полибий
- ә) Невия
- б) Ливий Андроник
- в) Семпроний Азиллион
- г) Платон

65. Аристотельдің «Риторикасы» қанша кітапты трактат

- а) 5
- ә) 4
- б) 3
- в) 6
- г) 2

66. Цицеронның тарихты «өмірдің тәлімгер ұстазы» дегенін қолдаған

- а) Эпиктет
- ә) Софокл
- б) Тит Ливий
- в) Саллюстий
- г) Октавиан Август

67. Тит Ливийдің «Қала негізі қаланғаннан бері» деген еңбегі ... тұрады

- а) 180 кітап
- ә) 15 кітап
- б) 142 кітап
- в) 110 кітап
- г) 28 кітап

68. Алты кітаптан тұратын Тит Лукреций қандай дидактикалық шығарманың авторы

- а) Римнің қалануы туралы
- ә) Пелея мен Фетиданың үйлену тойы
- б) Заттардың табиғаты туралы
- в) Адамның дамуы туралы
- г) Одиссей туралы

69. Вергилийдің 12 кітаптан тұратын еңбегін ата

- а) Антигона
- ә) Эклога
- б) Энеида
- в) Буколики
- г) Одиссея

70. «Діннен безгендер пайғамбары» атанған римдік жазушы

- а) Горации
- ә) В. Руф
- б) Вергилий
- в) К. Галл
- г) Авл Гелий

71. Эней жайлы жазған автор

- а) Гай

- ә) Платон
- б) Гомер
- в) Лукреций
- г) Октавиан Август

72. «Трагедияның әкесі» атанған трагик-драматург, 80-ге жуық шығармының авторы

- а) Гомер
- ә) Еврипид
- б) Эсхил
- в) Лукреций
- г) Гораций

73. 100-ден аса комедиялық пьеса қалдырған афиналық драматург

- а) Саллюстий
- ә) Аристофан
- б) Менандр
- в) Вергилий
- г) Эсхил

74. И Цзин бал ашуындағы алты сызық символы

- а) гексаграмма
- ә) триграмма
- б) шестиграмма
- в) диаграмма
- г) цзиграмма

75. «Легизмді» басқаша айтамыз

- а) Мейірімділік мектебі
- ә) Бейбітшілік мектебі
- б) Балаларға арналған мектеп
- в) Заң мектебі
- г) Үрей мектебі

76. Махавидья ... құдайдан тұрады

- а) 5 құдай
- ә) 8 құдай
- б) 15 құдай
- в) 10 құдай
- г) 13 құдай

77. Аристофан өзінің «Бұлттар» комедиясында кімдерді сынайды

- а) софистерді
- ә) атомистерді
- б) диалектиктерді
- в) аквинистерді
- г) демократтарды

78. Аристофанның «Әлем» комедиясының басты кейіпкері

- а) Тисий
- ә) Эсхил
- б) Дионис
- в) Сократ
- г) Тритей

79. Ежелгі грек театрындағы алғашқы сатиралық бағыттың өкілі

- а) Архилох

- ә) Симонид
- б) Гиппонант
- в) Герод
- г) Лукиан

80. Даосизмнің негізін салушы, «Дао-дэ-цзин» кітабының авторы

- а) Чжуан цзы
- ә) Лю цзы
- б) Лао цзы
- в) Ле цзы
- г) Конфуций

81. Еврипидтің қай пьесасында есінен алжасқан әйелдер патшаны қинап өлтірген

- а) Алкеста
- ә) Вакханки
- б) Ифигения Тавридте
- в) Ифигения Авлидте
- г) Медея

82. Еврипидтің бізге қанша пьесасы жеткен

- а) 15
- ә) 75
- б) 18
- в) 98
- г) 37

83. «Антигона» трагедиясының авторы

- а) Эсхил
- ә) Софокл
- б) Еврипид
- в) Сократ
- г) Платон

84. «Рамаянадағы» басты демон

- а) Рама
- ә) Бали
- б) Вишну
- в) Индра
- г) Кама

85. Қабірінің құлпытасында өзінің марафонға қатысқаны туралы жазған, ал драматургиялық шығармашылығы жөнінде ештеңе айтпаған

- а) Эсхил
- ә) Еврипид
- б) Плутарх
- в) Аристотель
- г) Софокл

86. 16 кітаптан тұратын Цицеронның хаттары кімге арналған

- а) Цезарьға
- ә) Катулға
- б) Октавиан Августке
- в) Гераклге
- г) досы Аттикке

87. Драмада оны келесі техникалық жаңашылдығы үшін танымал еткен, үшінші актерді алғашқы рет кіргізген

- а) Эсхил
- ә) Тит Ливий
- б) Плутарх
- в) Аристотель
- г) Софокл

88. Луцилия есімімен байланысты Рим республикасы кезеңінде қандай жанр маңызды орынға ие болды

- а) Сагира
- ә) трагедия
- б) комедия
- в) трилогия
- г) проза

89. Аттикалық шешендік өнердің өкіліне жатпайды

- а) Фукидид
- ә) Горгал
- б) Лициний Кальв
- в) Марк Брут
- г) Юлий Цезарь

90. «Қала негізі қаланғаннан бері» атты монументальды тарихи еңбектің авторы

- а) М. Брут
- ә) Тибулл
- б) Проперций
- в) Т. Ливий
- г) Овидий

91. «Керет» эпосы қай әдебиетке жатады?

- а) Финикийлік
- ә) Аккадтық
- б) Шумерлік
- в) Угариттік
- г) Гректік

92. Қай әдебиеттерде «Уликкуми туралы ән» кездеседі?

- а) акадтық-шумерлік
- ә) гректік-римдік
- б) хеттік-хуриттік
- в) иран-үнділік
- г) үнді-қытайлық

93. Псаломның мағынасы – ...

- а) Эпикалық жыр
- ә) Прозаикалық шығарма
- б) Гимндер
- в) Афоризмдер
- г) Құдайларға арнау

94. Вергилийдің төрт кітаптан тұратын дидактикалық «Георгикалар» поэмасы не жөнінде?

- а) Әйелдерге деген махаббат
- ә) Құдайларға арнау

- б) шаруа еңбегі
- в) Цицерон туралы
- г) Трояның құлауы

95. 1501 жылы Венецияда жарық көрген Вергилийдің «Буколиктері», яғни..

- а) Бақташы өлеңдері
- ә) Философиялық ойлар
- б) Шешендік сөздер
- в) Эпикалық шығарма
- г) Октавиан Августқа хаттары

96. Авл Гелий өзінің 20 кітаптан тұратын «Аттикалық түндер» шығармасында қанша автор еңбектерін жинаған?

- а) 169
- ә) 406
- б) 275
- в) 78
- г) 100

97. Аристотельдің трагедиялық шығармасы

- а) Антигона
- ә) Евдем
- б) Поэтика
- в) Ақындар туралы
- г) Протептик

98. Мағынасы құдайлар, шайтан жайлы, патшалар, ойшылдар және т.б. туралы жазылған – «пурандар» аудармасы:

- а) «болғанның бәрі»
- ә) «бестік кітап»
- б) «дәл осылай болған»
- в) «өткендер туралы айтылғандар»
- г) «Бхарат балалары туралы айтылғандар»

99. Джатака – бұл

- а) Будда туралы аңыздар
- ә) Будданың болғаны туралы әңгімелер
- б) Джайнизмнің этикалық және эстетикалық канондары туралы мазмұндама
- в) Авеста канонының әнұрандарының жинағы
- г) Үндістан хандарының әпсана жинақтары

100. Найзағай құдайының қасиетті жануары ... болған

- а) қолтырауын
- ә) бүркіт
- б) жолбарыс
- в) өгіз
- г) бегемот

101. Хурриттік-хеттік эпикалық шығармаларының көпшілігі қай эпосты құрайды?

- а) Мардуке
- ә) Гильгамеш
- б) Кумарби
- в) Иштар
- г) Амон-Ра

102. Хеттіктердің күн құдайы

- а) Иштар
- ә) Забаба
- б) Наная
- в) Мардук
- г) Арина

103. Финикия жазуы пайда болған

- а) б.з.д. 1 мыңжылдық
- ә) б.з.д. 2 мыңжылдық басы
- б) б.з. 1 мыңжылдығы
- в) б.з. 2 мыңжылдығы.
- г) б.з.д. 3 мыңжылдық

104. Ерте Иран халықтарының діни көзқарастарындағы жоғарғы құдай

- а) Вайну
- ә) Воху Манна
- б) Виштаспа
- в) Брахман
- г) Ахура Мазда

ОРТА ҒАСЫРЛАР ӘДЕБИЕТІ

Орта ғасыр дәуірінде әлем әдебиеті дамудың жаңа кезеңін бастан кешірген болатын. Бұл құбылыс Еуропа, Азия мен Солтүстік Африкада құлиеленушілік құрылыстың ыдырап, толық жойылғанынан кейін өндірудің феодалдық тәсілінің пайда болуы мен дамуы кезінде жүрді. Осы кезде құлиеленушілікті білмеген «жабайы» халықтар да феодализмге өткен, бірақ олар феодализмге бірден алғашқы қауымдық құрылыстың құлауынан кейін өтеді. Ирландия мен Испаниядан бастап Индонезия мен Жапон аралдарына дейінгі алып географиялық бытыраңқылық пен уақыт аралығына қарамас-тан, өндірудің феодалдық тәсілі және онымен байланысты идеологиялық, саяси және мәдени институттар ежелгі әлем әдебиетінің негізгі тірегі болды.

Осылайша қалыптасқан идеологиядағы феодалдық құрылыс талассыз шіркеу беделімен сипатталады. Мұндай қызметке тек христиан діні ғана емес, сонымен қатар басқа да көптеген монотеистік негіздегі «әлемдік» діндер де ие болған. Осындай діни идеология салтанат құрған дәуірде кез-келген әлеуметтік қайшылық сөзсіз діни мәселелер төңірегінде жүреді. Шіркеулік идеология бөлшектенген қоғамның таптық-иерархиялық құрылымын анықтайды.

Орта ғасырлардағы әлем әдебиетінің үдерісі айқын бірлікпен сипатталады. Осы бірліктің негізінде қоғамдық құрылыс пен мәдениет деңгейінің жалпылық сипаты жатыр. Орта ғасыр дәуірінде географиялық тұрғыдан бір-біріне жақын үздіксіз байланыстағы әдебиет пен бір-бірінен алшақ келетін ежелгі салт-дәстүр негізіндегі «көне» әдебиеттер мен «жас» әдебиеттердің барлығы да жалпы заңдылықтарға бағынады.

Барлық әлемнің мәдени орталықтарында жаңа белсенді компоненттер пайда бола бастады. Бұл компоненттерге орта ғасырларда әлемдік аренаға шыға бастаған жас варварлық ұлттар әдебиеттерін жатқызамыз. Еуропада кельт, герман және славян, Кіші Азияда араб, Кавказда армян, грузин, әзірбайжан, Орталық Азияда тибет, түрік, моңғол, Шығыс Азияда корей және жапон әдебиеттері қалыптаса бастады. Үндістанда санскриттік жазбамен қатар тамильдік әдебиет қалыптасып, бенгал, хинди әдебиеттері дамуының алғышарттары пайда болады. Орта ғасырларда Оңтүстік Азия халықтарының да өзіндік әдебиеті қалыптасады. Әдебиеттегі мұндай жаңа жанрлардың пайда болуы әлем әдебиетінің картасын біршама кеңейте түсіп,

сонымен қатар әлем әдебиетінің мазмұнына анағұрлым өзгерістер енгізеді. Әдебиеттің жаңа салалары ежелгі әдеби үлгілермен тығыз байланыста дамығанмен, кей жағдайларда әдебиеттің ілгерілеуіне басты себеп болады (араб әдебиеті).

Орта ғасыр дәуірінде делдалдық қызмет жас тілдердегі әдебиеттер үлесіне тиеді. Бұл жерде исламның кең етек жаюымен байланысты болған араб әдебиетінің маңызы зор. Араб тілінен парсы, грек, еврей, латын, испан тілдеріне араб әдебиетінің немесе көптеген басқа шығыстық әдебиеттердің ескерткіштері ғана емес, сонымен қатар, еуропалық антикалық шығармалар да аударылады. Делдал қызметін басқа да әдебиеттер жүзеге асырады (бірақ дәл арабтардың көлеміндей емес). Қытай ықпалы Корея арқылы Жапонияға өтті делінсе; француз куртуаздық әдебиет Чехия мен Польшада «немістік руналар» арқылы пайда болады. Орта ғасырдың соңына таман, делдал қызметін, көбінесе, француз тілі жүзеге асырады (мысалы: Тристан туралы неміс халқының кітабы XV ғ. немістердің емес, француздардың өңдеуімен пайда болады).

Орта ғасыр әдебиеті өзінің қалыптасуы мен даму барысында бір-бірінен айтарлықтай ерекшеленетін екі кезеңді бастан кешіреді. Бірінші кезең III-IV ғ. басталып, шамамен VII-VIII ғ. аяқталады. Бұл ерте өтпелі кезең болып саналады. Бұл жас халықтардың сөз өнерінің дүниеге келіп, көне халықтардың дәстүріндегі ежелгі әдебиеттің өзгеруімен байланысты болады. Дәл осы кезеңде жас халықтардың сөз өнері көбіне ауызша дамиды. Ежелгі әдебиет өкілдеріне жататын ақын-жазушылардың шығармаларында қысқаша айтылып кеткен мәліметтерден ғана көп нәрсені біле аламыз. Галл, гот пен аварларға тиесілі фольклордың мүлдем жойылғанына қарамастан, қазба жұмыстары кезінде табылған мәдени ескерткіштерінен олардың дамыған мәдениеті мен сөз өнері болғанын көреміз. Кейбір халықтар арасында (мысалы, кельттер мен көне арабтарда) поэтикалық және діни мәтіндерді жазуға тыйым салынғанына қарамастан, кейбір нәрселер сақталып қалған. Осылай VIII ғ. ортасында бәдәуилік поэзия деп аталатын көне араб поэзиясы жарық көріп, одан сәл кейінірек VIII ғ. басында жапон мифологиялық әңгімелері мен тарихи аңыздары пайда болады. Сонымен қатар «Кодзики» мен «нихонги» деген аңыздар да пайда болады, ал кейінірек валийлік аңыз «Триаданың» қысқа жазбалары жасалған. XIII ғ. «Оғыз наме» деп аталатын ескі түркі аңызының жинағы құрылады.

Сөйтіп, орта ғасыр әдебиеті дамуының бірінші кезеңі тек көне әдебиетпен байланысты болып қоймайды, бұл кезеңде көне әдебиет басымдылық танытады. Ол алғашқы синкретизм сатысынан өтеді, сөз өнері жеке бөлініп келе жатқан жаңа әдебиетпен өзара қарым-қатынасқа түспейді. Осылайша, жаңа әдебиеттің де ауызша, қысқа әрі бай өзіндік тарихы бар.

Орта ғасыр әдебиеті дамуының екінші кезеңі VIII ғ. басы мен XIV ғ. сәйкес келеді. Әрине, бұл кезеңге көшу бірқалыпты, әрі тез болмады. Ол ғасырлар бойы жалғасып, жекелеген аймақтар мен әдебиеттерде түрліше көрініс табады. Бұл әдеби көтеріліс дамыған орта ғасырға өтумен байланысты, оны «Қайта өрлеу» дәуірі деп те атайды. Оның негізі ретінде тура сол уақытта көне дәстүрді қайта жаңғырту әрекеттері жасалғанын атап өтсек болады. Осындай жергілікті «Қайта өрлеуден» кейін құлдыраулар болып, әдебиетте нағыз өзгерістер мен жаңарулар болмады.

Орта ғасыр әдебиетіндегі ескерткіштердің көпмағыналығында адамгершілік құндылықтарға да үлкен орын бөлінген. Орта ғасырдағы ауыз әдебиетінде ғибрат-

қа толы сөздер негізгі сипатқа ие болады. Орта ғасыр әдебиеті әр алуан және бай болғаны соншалық, орта ғасыр дәуірінен кейінгі кезеңде пайда болған әдеби үдеріс оның ғасырлар бойы қалыптасқан тәжірибесіне сүйенбей өмір сүруі мүмкін емес еді. Дегенмен орта ғасыр әдебиеті өзінің жетістіктерімен бірге адамзаттың әдеби дамуында маңызды дәуірдің бірі ретінде өз бағасын тапты.

Үнді әдебиеті

Орта ғасырлар әдебиеті қалыптасуының тарихи-мәдени факторлары; Орта ғасыр әдебиетінің түрлері мен жанрлары; Клерикалды әдебиет, оның негізгі жанрлары; Сарай әдебиетінің жалпы сипаты; Ортағасырлық үнді әдебиетінің ерекшеліктері; Калидаса. Бхартрихари. Дандин. «Хитопадеша»; «Веталапанчавиншати»; «Шукасаптати»; Дравидтік тамиль әдебиеті лирикалары мен панегурикасы; «Эттуттохей»; «Паттунпатту»; «Тируккурал»; «Наладийар».

Ежелгі дәуірдің соңғы кезеңдеріндегі ескі әдеби-тарихи аймақтардың жойылып, жаңа аймақтардың пайда болуымен үнді әдебиеті (нақтырақ айтсақ, қазіргі таңда тәуелсіз Үндістан, Пакистан, Непал мен Бангладеш орналасқан Үндістан субконтинентінде өмір сүрген халықтар әдебиеті) жеке әдеби аймақ ретінде бөліне бастады. Бұл әдебиеттер әр уақытта бірқалыпты дами қоймағанымен, бір-бірімен тығыз байланысқа түсе отырып, тарихи болмысы жағынан ұқсастыққа ие болған.

Қарастырылып отырған кезеңдегі үнді әдебиетінің айтарлықтай ерекшелігі ретінде «Орта ғасырлар әдебиеті» мен «Ортағасырлық әдебиет» ұғымдары оған сәйкес келмейтінін атап өтуге болады. Орта ғасырлар немесе феодалдық құрылыстың қалыптасу кезеңі көптеген мамандардың пікірінше, Үндістанда б.з. I мыңж. сәйкес келеді. Сонымен қатар осы аталған мыңжылдықта айтарлықтай дамып, оның орта тұсында дамудың жоғарғы шегіне жеткен санскриттік әдебиет құрылымы мен сипаты жағынан ежелгі әдебиетке жатады. Ведий, пали, пракрит тілдеріндегі шығармалармен бірге оны ежелгі үнді әдебиеті деп атау да кездейсоқтық емес. Тек I мыңж. соңына қарай жаңа үнді әдебиетінің дүниеге келуімен байланысты Үндістанның әдеби санасында нақты ортағасырлық әдебиет пайда бола бастайды. Санскрит әдебиеті өзінің өмір сүруі барысында, ежелгі дәуірде де, орта ғасырларда да нақты көрсетілген ішкі тұтастығы мен этникалық ұстанымдар мен дәстүрлер мұрасы арқылы ерекшеленеді. Сондықтан оны тұтас типологиялық құбылыс ретінде қарастыруымыз қажет.

Калидаса гупттер кезеңінде өмір сүрген деп болжам жасалған, яғни ол IV-V ғ. шамасында өмір сүрген. Оның өмірбаяны жайлы айтылған көптеген аңыздар фантастикалық түрде, еш дәлелсіз жазылған. Солардың ішіндегі анағұрлым танымал аңызда Калидасаның брахмандар қатарына жатқаны, оның жас кезінде өте кедей және тәртіпсіз болғаны жайлы айтылады. Оның әйелі білімді әрі дана адам болғаны, десе де оны үйден қуып шыққаны айтылады. Сол кезде Кали құдайының мазарында түнеген оны ерекше ақындық қабілетке бөлейді. Ақынның санскрит тілінде «Калидаса» – «Кали құлы» деген мағынаны білдіретін есімі де осының негізінде пайда болады.

Үнді дәстүрі бірталай еңбектерді Калидаса шығармашылығына жатқызғанымен (отыз шақты), олардың алтауы ғана нақты соған тиесілі: «Мегхадута» атты ли-

рикалық поэма (Жаршы-бұлт), «Кумарасамбхава» (Кумараның [соғыс құдайы] дүниеге келуі) және «Рагхуванша» (Рагху ұрпақтары) атты эпикалық поэмалар мен үш драма: «Малявикагнимитра» («Малявика мен Агнимитра»), «Абхиджняна-Шакунтала» («Танымал Шакунтала») және «Викраморваши» («Урваши батылдығының арқасында»). Калидасаның үздік шығармасы «Мегхадута» болып табылады. Түрлі жазбалардағы мәліметтерге қарағанда бұл поэма 100-140 шумақтан құралады. Онда Калидаса белгілі бір себептермен оңтүстікке жер аударылған якша (Кубера байлығының жоғарғы билеушілері қатарындағы жартылай құдай) жайлы баяндайды, оның сөздері бойынша, якша көшіп бара жатқан бұлттардан әйеліне өз махаббатының хабарын жіберіп, оны жұбатпақшы болады. Әңгіменің негізгі бөлімінде якшаның сапар шегуі жайлы айтылады. Калидаса еңбегінде ауылдар мен қалаларға, Үндістанның халқына, өзендер мен көлдерге жалпы ақындық сипаттама беріп, табиғаттың әрбір көрінісінде өз кейіпкерінің үміті мен сезімін бейнелі түрде көрсетеді. Якша жұбайынан алыс болғандықтан, қатты қиналады, сондықтан бұлттар жолында кездесетін өзендер, сұлу әйелдер бейнесінде елестейді, ал бұлттың өзі ұзақ айырылысудан кейін қуаныш сыйлаған жалындаған жұбайы болып көрінеді.

Калидасаның келесі эпикалық екі поэмасы «Рагхуванша» мен «Кумарасамбхва», санскриттік поэтикада «махакавья» деп аталған классикалық жанрдың үлгілері болып табылады. Махакавья немесе «ірі көлемді поэма» ақындық трактаттардың талаптары бойынша шумақтары өзара композициялық түрде байланысқан, сюжетін классикалық эпос немесе пураннан алған. Оның кейіпкері – адамгершілігі мол батыр, жолындағы барлық қиындықтардан сүрінбей өтуге міндетті болады. Он тоғыз өлеңнен құралған «Рагхуваншада» Үндістанның ұлттық батыры Рама сияқты «Күн әулетінің» - атымтай жомарт патшаларының тарихы баяндалады. Калидаса өз түсінігіндегі алғашқы қуатты монархияның мінсіз билеушісінің бейнесін суреттеу үшін аңызға айналған деректерді де қолданады. Ал «Кумарасамбхва» эпикалық жыры аяқталмаған. Калидаса дастанның сегіз өлеңінде ұлы аскет-құдайдың игі ниетіне қол жеткізу үшін алдымен нәтижесіз, ал кейін табысқа ие болған Парватияның амалдары туралы әңгімені келтіреді.

«Малявикагнимитра» шығармасы – сарайлық жеңіл шытырман оқиғалардың драмасы. Ондағы іс-әрекеттер патша сарайындағы бейқам, жеңілтек жағдайда орын алады. Оның кейіпкерлері – Агнимитра патша және оның ғашығы тұтқын патшайым Малявика – сұлу, сыпайы, қызба, сонымен қатар өз махаббаттарына берік болып келеді. Олардың бір-біріне қосылып, бақытты болуларына парасатты, әрі тапқыр, өз билеушісінің шыдамсыздығын басып, Дхарини мен Иравати сияқты патшайымдардың қызғаныштарын ауыздықтап, түрлі айла-тәсілдері мен ақылының арқасында ғашықтарға кездесу ұйымдастырып тұра алатын пьесаның басты кейіпкері – қылжақпас Гаутаманың күш салуы жеткілікті. Бұл махаббат драмасы, шынайы, еліктіретін, биязы махаббат драмасы болып саналады.

«Викраморваши» драмасының сипаты тіпті басқаша. Оның кейіпкері – апсара (аспан нимфасы) Урваши өзінің жер патшасы Пуруравасуға деген махаббаты үшін аспанда болудан бас тартады, патшаға жанында Урваша болмаса, патша өмірінің еш қуанышы, ұлылық салтанаты қажет емес, құмарлыққа бой алдырған екеуі өз сезімдерін барынша көрсетуге тырысады. Урваши өзінің абайсыздығы арқасында лианаға айналғанда бүкіл әлем қайғы аренасына айналғандай болады. Патшаның

қайғыру монологында ол тірі, тірі емес табиғат күштерінен көмек сұрайды, өмір сынағына жауап ретінде тіпті өз даусының жаңғырығын қабылдайды, ал аққудың мұңды айқайын сүйіктісінің дауысы деп санайды.

Орта ғасырлардағы үндінің ірі қаламгерлерінің бірі – **Бхартрихари**. Ол жайлы көптеген қарама-қайшы аңыз-әңгімелер де кездеседі. Ең қызық әрі шындыққа жанасатын әңгіме қытайлық И Цзиннің жазбаларында келтірілген. Ол Үндістанға келер алдында қырық жыл бұрын, яғни 651 ж., «Вакьяпадия» грамматикалық трактатын және Үндістанда кеңінен танымал болған бірқатар шығармаларды жазған ұлы ғалымның қайтыс болғанын айтады. Бхартрихаридің бейнесін салған И Цзин оның монахтар мен ақсүйектер өмірі туралы көп ойланғанын айтады.

Бхартрихаридың мұрасын үш *шатака* құрайды: «нитишатака» («Дана тәртіп жайлы жүз шумақ»), «Шрингарашатака» («Махаббат жайлы жүз шумақ»), «Вайрагьяшатака» («Босату жайлы жүз шумақ»).

Келесі бір аты шыққан ақын – **Дандин**. Ол көңіл көтеретін және қарапайым шытырман оқиғаларды шебер түрде құрастыру, өткір аңғарғыштық, шынайы өмірді бейнелеуге тырысу мәнерін де сақтайтынымен ерекшеленеді.

Дандиннің «Дашакамарачарита» шығармасында ханзада Раджавахан және оның тоғыз жолдасы жайлы баяндалған. Олар тағдыр тәлкегімен ұзақ уақытқа бір-бірінен алыстап, кейін кездеседі де, бір-біріне кезекпен бастарынан өткен шытырман оқиғаларды айтып береді. Роман композициясы көмкерілген повестке жақын, десе де романға тән сюжеттік бірлікті сақтауға тырысады.

Көмкерілген повестегідей романның басты сипаты әрқайсысы жеке тарауды құрайтын эпизод-әңгімелерде жатыр. Әңгімелеушілердің ауысуы Дандинге қоғамның барлық сатыларына жататын және түрлі өмір салтын ұстанатын сансыз көп кейіпкерлерді қатыстыратын хикметті шытырман оқиғаға толы тамаша туындыны жарыққа шығаруға мүмкіндік береді. Епті әрі жолы болғыш ханзада мен ханшайымдар, қудаланған патшалар, қатыгез тирандар, ынтық, бірақ жеңілтек ашыналар, сиқыршылар, аскеттер, ақымақ саудагерлер, емшілер, қайырымды ұрлықшылар мен қорқақ күзетшілер және т.б. бейнелері оқырмандардың көз алдына келеді. Кейде оқиға барысына белгісіз күштер, әсіресе түрлі эзәзілдер араласады, шығармадан сиқырлы жасару, тамаша әмиян, шөлдеу мен аштықтан аман қалдыратын бойтұмар жайлы танымал ертегі сарындары да байқалады.

VIII-XII ғ. санскрит әдебиетіндегі өмірге бейім туындылардың бірі көмкерілген повесть болып табылады. Қарастырылып отырған кезеңде «Панчатантраның», «Брихаткатхидың» және көптеген біртума жинақтардың жаңа нұсқалары пайда болған. Үндістанда және одан тыс аймақтарда «Панчатантраның» кейінгі үлгісі – «Хитопадеша» («Қайырымды нұсқау») кеңінен таралған, оның құрастырылған уақыты әдетте IX-X ғ. деп белгіленеді. Бізге белгісіз «Хитопаджешаның» авторы (бір қолжазбаларда ол Нараяна деп аталған) «Панчатантраның» ғана қолданбай, басқа да жинақты пайдаланған. «Хитопадешаның» басты ерекшелігі онда «Панчатантрадан» да көп көрнекі өлең жолдарының болуында жатыр.

Орта ғасырлардағы авторы белгісіз «Веталапанчавиншатики» («Веталаның 25 әңгімесі») туындысының бірнеше редакциясы бізге жеткен. Шығарманың кейіпкері – ертеректегі танымал патша Викрам, аңыз бойынша ол б.з.д. I ғ. Уджайиниде билік құрған. Бұл патшаның сарайына бір сопы келіп, оған ішінде бағалы

меруерті бар жеміс сыйға тартып, оның орнына патшадан бір қызмет көрсетуін сұрайды, яғни өлілерді күйдіру орнына барып, оған ағашта ілініп тұрған ветала деген құбылғыш жын кірген өлікті алып келуді сұрайды. Өлік сопыға сиқырлы күшке ие болу үшін қажет болатын. Бірақ патша тіс жармау керек, әйтпесе, өлік одан қашып құтылып, ағашқа қайта оралады. Викрама айтылған жердегі ағаштан өлікті шешіп алады, жолда ветала патшаны әңгімеге тартпақ болады, оған түрлі түсінік беруге болатын әңгімелерді қозғайды. Ветала әңгімесін сұрақпен аяқтайды да патша үндемей қала алмайды. Осы уақытта өлік ағашқа қайта оралады, патша қайтадан баруға мәжбүр болады. Патша жауап беруден бас тартқанша осылай 24 рет қайталанады.

Сол секілді санскрит әдебиетінен «Шукасапати» («Тотықұстың 70 әңгімесі») шығармасы бізге жеткен. Баяндау барысында көпестің жеңілтек мінезді әйелінің күйеуі басқа жерге кеткен кезде басқамен кездескісі келетіндігі айтылады. Бірақ әрқашан ол табалдырықтан аттай берісімен, тотықұс оны түрлі-түрлі қызықты әңгімелерімен ұстап қалады. Осылай күйеуі оралғанша қайталанып отырады.

Бірақ VIII ғ. аяқ кезінен Үндістан ішкі әлеуметтік және саяси дамудың нәтижесінде, феодализмнің нығайып, қуатты империялардың (VII-VIII ғ. басындағы Гупт немесе Харши, Канауджадағы Яшовармана) күйреп, көптеген феодалдық мемлекеттер мен II ғ. мұсылман жаулаушылықтары салдарынан Үндістанда жаңа халықтар қалыптасып, түрлі тілді және түрлі сипаттағы мәдениеттің пайда болуына негіздер салына бастайды. Сәйкесінше, жаңа әдебиеттер де пайда болады, ондағы санскрит әдебиеті өзінің даму сипатын жоғалтып, дәстүрдің қуатты қайнар көзі ретінде жаңа орынға ие болады. Бірақ бұл әдебиеттер, яғни Үндістанның солтүстігіндегі санскритке жақын үндіарилік тілдегі әдебиеттер және Үндістанның оңтүстігіндегі дравид тіліндегі әдебиеттер санскриттік мұраның ықпалы негізінде қалыптасады. Олар жаңа бағытқа ие болып, идеологиялық қажеттіліктер мен дамыған феодалдық қоғамның эстетикалық нормаларын білдіреді. Классикалық көне үнді әдебиетімен салыстырғанда олардың жиынтығы жаңа, ортағасырлық типтегі әдебиетті көрсетеді, осылайша, VII-XIII ғ. дейінгі кезең – әдеби процесстің негізгі үдерістеріне сай ортағасырлық үнді әдебиетінің қалыптасу кезеңі деп аталуға толығымен құқылы.

Мұндай әдебиеттер арасында дравидтік **тамилъ әдебиетінің** жағдайын атап өту өте маңызды. Оның шынайы тарихы басқа жаңа үнділік әдебиеттердің пайда болуынан бұрын, яғни б.з. I ғ. басталады. Тамилъ әдебиетінің ерте ескерткіштері (панегирика пен лирикалық поэмалар) солтүстік үнді ықпалынан тыс пайда болған сияқты, дегенмен классикалық санскрит әдебиетімен ұқсас жағдайларда қалыптасқан тамилъдік әдебиет ұзақ уақыт оған типологиялық тұрғыдан жақын болып қалады. I мыңж. II жартысынан бастап, тамилъ әдебиеті мысалы, кең көлемді буддалық және джайндық сипаттағы философиялық-дидактикалық поэмалардың топтамасын дүниеге әкелуде көрінетін өзіндік ерекшелігін сақтай отырып, солтүстік үнді әдебиет ареалында жүріп жатқан синхрондық үдерістерге қосылады.

Дравидтік оңтүстік Үндістанның ең ертедегі бізге танымал әдеби ескерткіштері тамилъ тіліндегі поэтикалық шығармалар болып табылады. Олар б.з. I-III ғ. дейінгі кезеңді қамтиды. Нәтижесінде, оларды екі поэтикалық жинаққа «Эттуттохей» («Сегіз антология» – қысқа өлеңдер жинағы) және «Паттуппатту» («Он поэма» – үлкен томдар жинағы) біріктіреді. Бұл көне Тамилнаданың бізге толы-

ғымен жетпеген, бірақ жинақтарда жарқын көрсетілген тек кішкене ғана бөлігі болып табылады.

Тамильдік аңыздар Үндістанның оңтүстігіндегі поэзияның шығуы мен дамуын «үш санга» деп аталатын Пандья әулеті патшаларының қамқорлығында көркейген көне үнділік поэтикалық академиялармен байланыстырады. Онда ақындар, поэзияны бағалайтындар, ғалымдар, текті ақсүйектер, тіпті патшалар да болған. Санга мүшелері ерекше залда немесе Пандья патшалығының Мадуроадағы қасиетті ғибадатхана тоғанының ортасында жүзіп жүретін салдарда жиналып отырған.

Тамиль мәдениетінің екі ұлы ескерткіші «Тируккурал» және «Наладийар» дидактикалық жинақ түрінде құрылған. «Наладийар» («Төрт жол шумақ» VII-X ғ.) деп аталатын 400 өлең шумақтарынан құралған, үш бөлімнен тұрады. Жалпы бұл туынды сөзсіз аскеттік сарында қатал жазылған шығарма болып табылады.

«Тируккурал» («Қасиетті куралдар») 1330 куралдан тұратын жинақтар (метрикалық образдағы екі жолды өлеңдер) өлең афоризмдері болып табылады. Оларды құрастырған атақты Тируваллувар дана деп айтылады. Жинақ ежелгі Үндістанның үш дәстүрлі өмір мақсаттарына сай келетін үш бөлімнен тұрады: дхарма, артха, кама. Соңғы мақсат – мокша, жанның материалды дәнекерден босатылуы, яғни қайта туу циклінен босату – «Куралда» көрсетілмеген, себебі афоризмдерді құрай отыра, автор, алдымен, тіршілік иесін білдірген.

«Тируккуралдың» бірінші бөлімінде адамның адамгершілік қасиетін білдіретін афоризмдері жинақталған. Қамқор отағасы, қонақжай үй иесінің мінсіз бейнесі басты назарда болады. Жақсылық жасау жайлы айта отырып, автор белгілі бір діни доктринаны ұстанбайды. Жалпы кейбір жағдайларда джайнизм мен буддизмге тән пікірлердің бағытын көруге болады, бірақ автор түрлі ілімдерден өзінің дүниетанымына сай келетін тұстарын ғана таңдап алады. Осылайша шығармада махаббат, қонақжайлылық, алғыс, жақсылық пен жүректің жомарттығы туралы тараулар да кездеседі.

«Тируккуралдың» екінші бөлімі адамның қоғамдық қызметіне арналған. Мұнда мемлекеттік жүйе, шенеуніктер мен патшаның міндеттері, басқару әдістері және тағы басқа сұрақтар қамтылған. Сондықтан екінші бөлім адамның қоғамдық міндеттеріне емес, өмір мен әрекеттің басты принциптеріне арналған: мұнда ілім-білім, ризашылық, кемшіліктерді жеңу, достық сияқты категориялар жайлы сөз қозғалады. «Куралдың» үшінші бөлімі – ковей («гирлянда») жанрындағы тамиль поэзиясының алғашқы үлгісі, ол кейін ортағасырлық поэзияда кең тарап, ғашықтар қатынастарының дамуын суреттейтін эпизодтар тізбегін құраған.

«Тируккурал» – Үндістанның оңтүстігінде көпшілік тарапынан құрметке ие болған кітап. Діни фанатизмнің болмауы, пайымдаудың тереңдігі мен нақтылығы оны тамиль қоғамының барлық сатысында танымал етеді. Бұл «Куралды» кейде «тамиль ведасы» деп те атайды.

Әдебиеттер:

История мировой литературы в 9-и томах. – М.: Наука, 1983-1994; Серебряков И. Д. Литературный процесс в Индии (VII-XIII в.). – М., 1979; Серебряков И. Д. Литературы народов Индии. – М., 1985; Суворова А. А. Индийская любовная поэма (маснави). – М.: Наука,

Восточная литература 1992; Литература и культура древней и средневековой Индии. – М., 1979; Көптілеуова Д.Т. Шетел халықтарының әдебиеті (орта ғасырлар). – Алматы: Қазак университеті, 2011.

Тақырып бойынша сұрақтар:

1. Орта ғасыр дәуірінің жаңа мәдени аймақтары.
2. Орта ғасыр әдебиетінің қалыптасуында діннің алатын орны.
3. Орта ғасыр дәуіріндегі әдеби байланыстар.
4. Үнді әдебиетінің ерекше тұстары.
5. Классикалық санскрит әдебиетіндегі дәстүрлі эстетикалық канондар.
6. Санскрит әдебиетінің негізгі жанрлары.
7. Жаңа үнді әдебиетінің ерекшеліктері.
8. Калидаса шығармашылығы.
9. «Тируккурал» жинағын сипаттаңыз.

Қытай әдебиеті

Таң және Суң әулеттері кезеңіндегі поэзия; Қытай поэзиясындағы «дүниеден безіну» ұғымы; Поэзиядағы «азаматтық», «Отан», «адам мен қоғам» тақырыптары; Тао Юань-мин. Се Лин-юнь. Бао Чжао. Гао Ши. Цэнь Шэнь. Ли Бо. Сыкун Ту.

III-XIII ғ. аралығын қамтитын уақыт кезеңіне – көршілес жатқан Қытай, Корея, Жапон, Вьетнам сияқты Шығыс Азия халықтары арасындағы мәдени, нақтырақ айтсақ, әдеби байланыстар тән. Батыс елдерінің тарихында грек және рим мәдениеті қаншалықты маңызға ие болса, корей, жапон, вьетнам халықтарының өмірінде де ежелгі қытай мәдениеті соншалықты маңызға ие. Қытай тарихы мен поэзиясы Шығыс елдеріндегі осы халықтардың ортақ мақтанышы мен жетістігіне айналады.

Бұл халықтардың мәдениетін Қытайдан осы елдерге әр түрлі уақыт аралығында келген иероглифтік жазу біріктіреді. Мысалы, Кореяға б.з. I ғ. бастап келген *ханмун*, б.з. V ғ. корей халқы арқылы Жапонияға келген *камбун*, X ғ. бастау алған әлемге танымал вьетнамдық *ханван* поэзиясын атап өтсек болады. Бұл халықтардың тарих және поэзия саласындағы алғашқы жазу ескерткіштері де иероглифпен жазылған деп есептелінеді.

III ғ. құлиеленушілік құрылыстағы Хань елінің құлауы кезінде қытай қоғамының тарихында ортағасырлық дәуір бастау алады. Халық әндерінен бастау алып, ортағасырлық қытай поэзиясынан орын алған бес сөзді өлеңді әлемнің жаңа көркем көрінісі ретінде поэзияның өмірге келуі, бір сөзбен, қоғамдық дамудың белгісі ретінде қарастырған жөн.

Ортағасырлық иероглифтік поэзиядағы дүниеден безуші – *анакхорет* те, адамдарды жеккөруші де емес, тек өздерін басқалардан жоғары санамайтын қарапайым адамдар ғана. Ортағасырлық иероглифтік поэзияда достық тақырыбы жалпы қолдауға ие болған поэзия патшайымы аталатын махаббат тақырыбын ығыстырып шығарады.

Орта ғасырлардағы билеуші Таң және Суң әулеттері білімге баса назар аударады. Таң әулеті кезінде ақындардың әлеуметтік жағдайы мен қоғамдық орны арта түседі. Ақындардың өздеріне аударған назары жалпы адамзаттың тағдырына

және елде болып жатқан күйзеліске деген үн қату болатын. Олардың бірі ретінде көтерілісші Ань Лу-шаньды атап өтсе болады. 755 ж. әскери наменгер Ань Лу-шань көтеріліс ашып, елге сансыз бақытсыздық пен қайғы-қасірет әкелген соң ғана, 763 ж. жатжерлік әскердің көмегімен басылады. Бұл көтеріліс Ли Бо, Ду Фу мен Ван Вэй секілді ұлы ақындардың тағдырларына әсер етіп, поэзияда *азаматтық* тақырыптың күшеюіне өз ықпалын тигізеді.

Ли Бо мен Ду Фу өз өмірлерінің қоғаммен қатысын анықтайды. Бо Цзюйға карағанда екеуі де ресми шенеуніктер болмаған. Бо Цзюй өзінің бар мәртебесін поэзияға арнап, поэзияны жаңашылдыққа қарай бағыттайды.

Суң әулеті кезіндегі әдебиетте басты маңыздылыққа *Отан* тақырыбы ие болады. өзінің көлемі бойынша ауқымды болып келетін Суң поэзиясы адам өмірінің барлық қырын сипаттайды. Осы уақытта қытай поэзиясы жоғары сатыға көтеріледі. Шығармаларда *адам тақырыбы мен тұтас қоғам* туралы жиі айтылады.

XIII ғ. қытай прозасының даму заңдылығы белгілі дәрежеде біз қарастырып отырған мәдени аймақтың барлығына да тиесілі болады. Бұл аймақтарда ортағасырлық қытай прозасы көркем шығарма ретінде қабылданып, ұлттық әдебиеттің қалыптасуына жол ашылады.

Тао Юань-мин (365-427 ж.) Шығыс Цзинь әулеті билік тұсында елдің оңтүстігінде өмір сүріп, Суң әулеті тұсында қайтыс болады. Бізге дейін Тао Юань-миннің 160 өлеңі мен бірнеше проза-поэтикалық шығармалары жеткен. Оның шыққан тегі өткен дәуірлерде атақты мемлекет қайраткерлерін білгенімен, ол кедей отбасында дүниеге келіп, 29 жасынан бастап елге қызмет ете бастаған, ол болмашы лауазымдарға ие болады. Оның барлық поэзиялық жолдарынан лауазымдық қызметтен босап, тәуелсіздікке ие болған адам өмірі жайлы жырлауға ұмтылысы байқалады.

Юань-мин өлеңдерінде ойдың тереңділігі мен жарқындығы оның поэтикалық мәнерімен тығыз байланысты. Өзінің қарапайымдылығы, табиғатпен тікелей қарым-қатынасының астарында нағыз адам өмірі, яғни оның қуанышы мен қайғысы жатыр.

Се Лин-юнь (385-433) – пейзаж лирикасының асқан шебері. Бұл жанрдың қалыптасуы – IV-V ғ. қытай әдебиетіне тән сипаттардың бірі. Табиғат тамашаларын жырлау, оны тылсым күштердің аренасы, адамзат қауымының тіршілік-тынысы ретінде суреттеу – пейзаж лирикасына тән тақырыптар.

Оның өлеңдерінен тірі суреттеулермен қатар кейде адам өмірінің тұрақсыздығы туралы буддизм элементтерін де, мистикалық бейнелерді де кездестіреміз. Лин-юнь поэтикалық үлгісінің ерекшелігі онда көне конфуцийлік ілімнің негізінде жазылған кітаптардан алынған сөздер мен сөз тіркестерінің және параллельді стильдің қолданысқа түсуіне байланысты.

Хань әулеті тұсындағы *юэфу* дәстүрін ұлы ақын **Бао Чжао** (384-456) жалғастырып, одан әрі дамыта түседі. Ол VII-IX ғ. ақындар шығармашылығында гүлдене түскен *жеті сөзді поэзияның* негізін қалады. Бао Чжаоның қуатты әрі мықты өлеңдері қытай поэзиясының дамуына әсер еткен. Ол халық кедейліктен туындаған түрлі аурулар мен аштықтан зардап шегуде, ал көптеген ақсүйектер байлыққа белшесінен батып, бақытты өмір сүруде деп налыған («Ежелгі дәстүрге еліктеу», «Тарихи өлеңдер»). Шекараларда қызмет ету, соғыс, Отан үшін жандарын құрбан етуге дайын жауынгерлер туралы өлең жолдарынан елдің солтүстік шекараларындағы жат жерліктердің жасаған жорықтары ақынды қатты толғандыратынын көре аламыз.

Таң поэзиясында **Ван Бо** (649-676) мен **Лу Чжао-линьнің** (637-689) алатын орны зор. Ван Боның атақты «Таң әулеті тұсындағы князьдың сарайында» атты шығармасы алдыңғы кезеңдегі поэзияға тән түрлі-түстілік пен дерексіздікке қоса, қарапайымдылық пен қуаттылықты суреттейтін пейзаждар мен сезімдерге толы. Ол өз өлеңдерінде жай табиғатты суреттеп, достықты жырлап қана қоймай, сонымен қатар адамзатқа деген аяушылық сезімдерін де білдіреді. Ал Лу Чжао-линь өзінің «Чанъань – көнелікке еліктеу» атты өлеңінде сарай ақындарында әдеттегі үлгілерге қарсы келетін жағдайларды суреттейді.

Шынайы жаңашылдықты **Чэнь Цзы-ань** (661-702) бастайды. Ол халық қамын ойлаған мемлекеттік шенеунік болып, императорға «мемлекетті басқаруда адамға тыныштық әкелуден қымбат ешнәрсе жоқ» деп, поэзияның да халыққа қызмет етуін талап етеді. Өмірі мен шығармашылығындағы осындай үйлесімділігі арқылы алдағы кезеңдердегі поэзияда идеалға айналып, оның еңбектерінен кейін Таң поэзиясы дамудың жаңа сатысына шығады.

Гао Ши (702-765) мен оған жақын ақындардың поэзиясында туған жердің кең даласы, адам тағдыры мен осы дүниенің қиыншылықтары туралы айтылады. Бұл ақындар терең болмаса да, халықтың қайға-қасіреттері туралы ойлана бастайды. Олар батырлардың қуанышқа толы жеңістерін суреттей келе, асыраушысы мен тірегінен айырылған отбасыларының басынан кешкен қиындықтары туралы жырлағанда, осындай ауыр құрбандықтар арқылы келген жеңіске деген күман пайда болады.

Гао Ши соғыстар мен жорықтарды да, қараусыз қалған егістіктер мен жарын сағынған әйелдерді де өз көзімен көреді. Шаруалар өмірінің қыр-сырына қаныққан ақынның халықтың еңбегі мен қайғы-қасіреті туралы «Жолда жазылғандар» атты еңбегі жарық көреді.

«Пейзаждық» өнер арқылы қытай поэзиясында халық тағдырына айтарлықтай әсер еткен жорықтар мен соғыстарды көркем суреттеуге көмектеседі. Көптеген «пейзаждық» өлеңдердің авторы атанған ақын **Цэнь Шэнь** (715-770) табиғат пен адам толық тұтастықты құрайтын әскери өмірдің жарқын суреттерін дүниеге әкеледі. Ақын достарын Батыстағы жорыққа шығарып салады. Ақынның шығармасында екі жолды және үш жолды шумақтар кезектесіп келеді. Сонымен қатар жоғарыда аталған ақындардың көбі өздерінің замандастары Ли Бо мен Ду Фудың шығармашылығын үлгі тұтқан.

Ли Бо шығармашылығында халықтың өмірі мен оның рухы жырланады. Мұндай ақындар өздері өмір сүрген дәуірмен тығыз байланысты болғанымен, олар халық жадында мәңгі қалады, олар өз ұлты туралы жырласа да, бүкіл әлем оларды толғандырады.

Ли Бо 701 ж. дүниеге келген. Жастайынан адамдарға көмектесуді армандаған ол сол дәуірдегі жастарға ерсі көрінетін өзге жолды таңдады. Ол үйінен кетіп, жалғыз өзі бөлек тұрған, әр жерге саяхат жасап, даосизмге қызыққан. Император оны шақырып «ханьлинь» (қазіргі академик дәрежесімен тең) атағын берген кезде ол қырық жастан сәл асқан еді.

Ли Боның өлеңдері халық өмірімен тығыз байланысты болғандықтан, оның шығармашылығы негізінде Таң әулеті тұсындағы поэзия жоғары гуманистік мазмұнға жеткен.

Сыкун Ту қытай әдебиетінің тарихында 24 өлеңнен тұратын «Поэтикалық категория» атты поэмасымен белгілі болған. Онда поэзияның негізгі мақсатын түсінуге қиындық тудыратын көмескі образдар көп. Осы шығарма Таң әулеті тұсындағы қытай поэзиясының соңы болады. Сыкун Тудың «Поэтикалық категория» атты поэмасы қаншалықты көмескі болса да, одан Таң поэтикасы мен сол дәуірде өмір сүрген талантты ақындар туралы мәлімет аламыз.

Таң әулеті өмір сүрген үш ғасырда әдебиет дами түсіп, жаңа белестерге қол жеткізеді, осы кезде пайда болған жанрлардың бірі – *новелла*. Ол қазіргі қытай әдебиетінде «чуньци» («таңғажайыпты жеткізу») деген атпен белгілі. Ғалымдар бұл термин Таң әулетінің соңғы кезеңінде (IX ғ. II жартысы) өмір сүрген Пэй Синнің «Таңғажайыптар туралы әңгіме» («Чуньци») атты жинақтың атауынан шықты деп пайымдайды. Таң әулеті тұсындағы новелла «сяошо» деп аталған дидактикалық шығармалар да осы терминмен анықталады.

Таң әулеті тұсындағы новелланың ерекше сипаты авторлардың тарихи нақтылыққа деген ұмтылысында жатыр. Оқырманды өзі айтқан әңгіменің шындығына сендіру үшін автор оқиғадағы кейіпкерлердің туысы немесе досы не болмаса онымен жеке таныс болғанын білдіруі керек болған. Тіпті, кей жағдайда автордың өзі оқиғаның бас кейіпкеріне айналады (Лу Гун-цзоның «Өзен, таулар жөніндегі көне кітабы» мен «Се Сяо-эньң басынан кешкендері» шығармаларында, Ван Дудың «Көне айна» және белгісіз автордан қалған «Өткен уақытқа саяхат» атты шығармаларында).

Новелла жанрының гүлденген кезі VIII ғ. соңы болып есептелінеді. Сол ғасырда өмір сүрген жазушыларға Чэн Хун, Хао Юй, Ли Гун Цзо жағады. Чэн Хунның Сюань-цзунның билігі мен ару қыз Ян-гуйфэйдің қасіретті тағдырына арналған «Мәңгілік қайғы» мен «Шығыс астананы мекендеген қарттың әңгімесі» атты екі туындысы белгілі. Ал Ли Гун Цзоның «Нанькэ билеушісі» мен «Се Сяо-эньң басынан кешкендері» және бұдан басқа екі новелласы бізге дейін жеткен. Осы кезде жазылған новеллалар жоғары әдеби сипаттары мен адамға баса назар аударуы арқылы ерекшеленеді.

Махаббат тақырыбы бізге жеткен новеллалардың үштен бір бөлігінің мазмұнын құрайды. Мысалы, «Денесін тастаған рух» немесе «Чхен Дэ Линь» сияқты шығармаларда беделді, бай жас жігіттің кедей қызды сүйюі туралы айтылады. Оқиға желісі келесідей өрбиді. Қыздың ата-анасы өзінің қызының бай жігітке тұрмысқа шыққанын қалайды, бірақ қыз ата-анасының қалауына қарсы шығып, рухы (хунь) денесінен ұшып, сүйгеніне келеді. Үйінде тек «тәннің рухымен» (по) қалған қыздың денесі ауруға шалдығады. Ал оның ғашығы өзіне келген қыздың рухын әдеттегіше қабылдап, екі жас астанаға қашып, бастарына түскен сынақтардан өтіп, мемлекеттік қызметке орналасады. Екеуі бақытты ғұмыр кешіп, екі ұлды болады. Бес жылдан кейін қыз күйеуімен төркіндеріне барады. Сол үйде күйеуі өзінің әйеліне ұқсайтын қызды көреді. Оқиғаның соңында қыздың рухы мен денесі қосылып, бәрі сәтті аяқталады.

Бір қызығы, Таң әулеті тұсындағы новеллалардан мүлде жағымсыз кейіпкерді кездестіре алмаймыз. Себебі жазушылар оқырмандарына тек жақсы үлгі-өнеге көрсетуге тырысты. Тіпті, кейіпкерлердің кемшіліктерін баяндай отырып, оларды айыптамайды. Кейбір кейіпкерлерде қулық, қатыгездік, сараңдық пен әділетсіздік сияқты жағымсыз қасиеттер болса да, бірде-бір бас кейіпкерде мұндай жағымсыз қасиеттер кездеспейді.

Әдебиеттер:

История мировой литературы в 9-и томах. – М.: Наука, 1983-1994; Лукьянов А.Е. Становление философии на Востоке: Древний Китай и Индия. – М.: ИНСАИ, 1992; Поэзия эпохи Тан (VII-X вв.). пер. с китайского Эйдлина Л. – М.: Худ. литература, 1987; Удивительные истории нашего времени и древности: сборник. Пер. с китайского и комментариев Вельгуса В.А. и Циперович И.Э. – М.: Худ. литература, 1988; Китайская пейзажная лирика / под ред. Семенова В. И. – М., 1984; Конфуцианство в Китае. – М.: Наука, 1998; Көптілеуова Д.Т. Шетел халықтарының әдебиеті (орта ғасырлар). – Алматы: Қазақ университеті, 2011.

Тақырып бойынша сұрақтар:

1. Конфуций ілімінің қытай әдебиетінде алатын орны.
2. Қытай поэзиясында «дүниеден безіну» ұғымы.
3. Таң әулеті тұсындағы ұлы ақындар.
4. Суң әулеті тұсындағы поэзия.
5. Қытай прозасының даму жолдары.

Жапон, Корей және Вьетнам әдебиеттері

Корейлік «хянга», «каё», «сиджо» өлеңдері; Чон Джисан. Ким Бусик. Жапондық «Кайфусо», «Манъесю», «Кокинсю» өлең жинақтары; Моноготарилер; Ли-Чан дәуіріндегі вьетнам әдебиеті.

Шығыс Азия елдерінің арасында иероглиф жазуы әдеби шығармашылықта алғаш рет Кореяда Когурё, Пэкче және Силла мемлекеттері тұсында қабылданады. Кореяның ханмун тіліндегі жеке әдебиеті ежелгі қытай әдебиетінің жалғасы болады.

Ең ежелгі корей әдебиеті бізге жетпеген десек те, б.з. І ғ. жалғыз төрт шумақ өлең жеткен. Алғашқы корейлік жазбалар саналатын *хянга* өлеңдері VI-VII ғ. жатса, корей поэзиясының тарихында осы күнге дейін өз маңыздылығын жоймаған IX ғ. өмір сүрген ақын **Чхва Чхивонның** ханмун жазуымен жазылған өлеңдері кейінгі уақытта да пейзаждық лириканың дамуына әсер етеді.

Нағыз корейлік жазу XV ғ. ортасында ғана құрылған. Сондықтан X-XII ғ. біз білетін ханмун жазуындағы поэзиямен қатар басқа да поэзия болған деп пайымдаймыз. Осы дәуірде **Чон Джисан** (XII ғ.), **Ким Бусик** (XI-XII ғ.) секілді ақындар жазған өлеңдерден феодалдық қоғамдағы Кореяның өмірі мен ғалым-әдебиетшілердің конфуций, буддизм, даосизм бағытындағы көңіл-күйін көре аламыз. Уақыт ағымымен бірге корей поэзиясының тақырыптық ауқымы да кеңейе түседі. Тіпті XIII ғ. моңғол шапқыншылығы Корея жерінде даостық ойдың тууына және тақуашылдыққа әкеп соқтырғаны да поэзияда көрініс табады.

Ханмун жазуымен жазылған корей поэзиясында **Ли Губоның** (XII-XIII ғ.) шығармалары жоғары бағаланады. Оның өлеңдерінде ақынның еліне, табиғатқа деген махаббаты, әділетсіздік жайлы толғаныстары жырланады. Ханмун жазуымен жазылған корей поэзиясы Ли Губо шығармаларымен аяқталады.

Сонымен бірге Корё кезеңінде кең етек жайған *каё* өлеңдерінен 20-сы ғана сақталған. Ұлттық өлең жанры *сиджо* – үш жолды, ұйқассыз өлеңмен жазылған шығармалар тек XIV ғ. пайда болады. Ең бастысы ханмун (корей), камбун (жа-

пон), ханван (вьетнам) иероглифтік поэзия айтылуындағы сыртқы ұқсастығына карамастан таза корейлік, жапондық және вьетнамдық болып бөлінеді. Олардың үлкен жетістікке жеткен қытай поэзиясымен қатар өмір сүруі формасының нәзіктігі жағынан ғана емес, сонымен қатар мазмұнының күрделілігі жағынан да жоғары дәрежеде тұрғанын көрсетеді.

Жапония – V ғ. Корея арқылы қабылдаған иероглифтік жазуды көп өзгеріссіз IX ғ. ойлап табылған буындық жазумен қоса сақтаған жалғыз мемлекет.

Камбун жазуындағы «*Кайфусо*» деп аталатын ең алғашқы өлеңдер жинағы 751 жылы құрастырылған. Негізінде, VIII ғ. Акахито, Яманоз, Окура сынды ұлы ақындардың шығармашылығы жапон әдебиетінің тарихи жүйесіне бастау болады. Дәл Нара кезеңінде көзқарасының тереңдігімен, жанашырлығы, талғамының нәзіктігімен сипатталған жапон поэзиясының негізі қаланады.

Буддизм мен Конфуций ілімі Жапонияда VI ғ. бастап кең тарала бастайды. Сол уақытта Кореямен мәдени қарым-қатынасы нығайып, Қытаймен миссия алмасу үдерісі жүргізіліп жатты. Жапония қытайлық Конфуций ілімінің әлеуметтік схемасын қабылдай отырып, өзінің мемлекеттік тәжірибесінде жапон қоғамындағы таптық бөлініске шек қойылмайтындай етіп оның бастапқы негізіне өзгерістер енгізеді. VIII ғ. өзінде жапондықтар қытай поэзиясын, кейінірек корей поэзиясын да өте жақсы білген. «Кайфусо» пайда болуынан бірнеше жыл өткен соң, әдеби күшінің ерекшелігі және өлең шумақтары саны жағынан өзгеше, өткен ғасырлардағы жапондық өмірдің энциклопедиясына айналған, жапондық поэзияның ұлттық антологиясы «*Манъесюдің*» пайда болуы да таңқаларлық құбылыс емес. Ортағасырлық корей және вьетнам әдебиетінде алғашқы орынды иеленген иероглифтік (ханмун-ханван) поэзиясына карағанда, камбунның ықпалымен тек Жапонияда ғана кең тараған өлең үлгісі *танка* басымдыққа ие болады.

X ғ. Микадоның бұйрығы бойынша «Манъесюдан» кейін «*Кокинсю*» антологиясы құрастырылған болатын. «Кокинсю» жинағында жапондық өлең үлгісі - танка дамудың шарықтау шегіне жетсе де, «Манъесюдағы» өлеңдермен салыстырғанда өзіндік ерекше әсемдігін жоғалтып алады.

Корея мен Жапония секілді Вьетнам да ежелгі мәдениет орталығы саналғанымен, ондағы әдеби хронология салыстырмалы түрде кешірек, яғни X ғ. вьетнамдықтардың тәуелсіздік алып, өзіне тиесілі мәдени мұраны бөлуге мүмкіндік алғаннан кейін басталады. Феодалдық Вьетнам мемлекеті *Ли* (1010-1225 ж.), – *Чан* (1225-1400 ж.) дәуірі деп аталатын төрт ғасыр аралығында негізі қаланып, нығая түседі. Ли-Чан кезіндегі әдебиет *ханванда* жазылған. Ал ұлттық *ном* жазуындағы әдебиет кейінірек XIII ғ. пайда болады.

Соғыста өз тәуелсіздігін сақтап қалу мақсатында үлкен батылдық көрсеткен Вьетнам тарихы мәдени құндылықтардың сақталып қалуына өз септігін тигізген жоқ. Вьетнамға Ли-Чан кезеңінде XII ғ. қытайлық Сун әскерлері, XIII ғ. моңғолдардың қол астында болған Қытайдың юань әскері басып кіреді. XV ғ. басында Қытайдың Мин әскерінің жаулаушылық соғыстары нәтижесінде мәдени құндылықтардың көбі жойылып кетеді. Осылайша вьетнам әдебиетіндегі шығармалар мен өнер құртылып, қолжазбалар түрінде сақталып келген бірен-саран ескерткіштер толық табылмаған. Қолда бар шығармалар ортағасырлық вьетнам қоғамының

өмірі мен күрестері, рухани айқындылық пен халықтың сана-сезімі, ішкі жан-дүниесі мен өмірге көзқарасын биік дәрежеде жеткізушілер (авторлар) жайлы айтарлықтай мағлұмат береді.

Жапония Корея мен Вьетнамға қарағанда иероглифтік жазуды басқа жазумен алмастырмай, тек буындық әліпбиді ойлап тапқан болатын. Сонымен қатар жапондықтар ерте кезден *камбун* жазуымен жазылған шығармаларды төл әдебиетінен кейінгі екінші орынға қояды. Бұл құбылыс, әсіресе, прозада ерекше байқалады. Ауқатты тап өкілдерінің ішінде ер адамдар камбун жазуымен жазып, танка өлеңдерін шығарған, ал жапондық көркем проза қытай мәдениетінің ықпалымен әйелдерге тиесілі болған.

Осылайша, жанры бойынша «қытайлық нақыл сөздерге» туыстас жапон әдебиетіне тән танымал шығармалар, оның ішінде Сей Сенагонның «*Жастық астындағы хаттар*» еңбегі пайда болды. XI ғ. басында сарайдағы ақсүйектер қатарына жататын әйел-жазушы Мурасаки-Сикибудың жапон классикасы саналған «*Гэндзи моногатари*» романы жарық көреді. «Гэндзи моногатари» өзінің көркемдік нәзіктігімен және өмірге деген шынайы көзқарасымен кейінгі әдебиеттің жетістігі ретінде оқырмандарды тамсандырған. XII ғ. бастапқы кезеңінде «*Кондзяку моногатари*» атты әңгімелер жинағы кеңінен таралады. Мұнда жапон әдебиетінде алғашқы рет демократиялық тенденциялар көрініс тапқан.

Келесі ғасырларда осы мәдени аймақтардағы әдебиетте, мысалы Қытайда *юань* жанрындағы драманың, Жапонияда *дзуйхицу* жанры мен *Но* маскалар театрына арналып жазылған бір актылы поэтикалық драмалардың дамуы сияқты жаңа құбылыстар орын алады.

80 жылдан астам уақыт бойы Нара қаласында орналасқан Жапония астанасы, император және зиялы Фудзивара тегінің басшылығымен оның жанындағылардың мекеніне айналған Киото қаласына көшіріледі. XII ғ. соңына дейін сарай ақсүйектерінің басшылық еткен Хэйан дәуірінен соң билік басына әскери-феодал Сегундарға көшеді. Осы кезеңде пайда болған әдебиет жапон мәдениетінде классикалық кезеңді құрайды.

Хэйан кезеңінде қытайлық мәдени салттардың мәні зор болғанына қарамастан, қарым-қатынастың азайғандығы біліне бастайды. XI ғ. алғашқы жапон көркем әдебиетінің дамуына түрткі болған *кандзи* әліпбиінің негізінде толыққанды жазба жүйесі пайда болады. Бұл жағдай жапон көркем әдебиетінің дамуына бір серпіліс береді.

Өмірді синтоисттік тұрғыда қабылдау, табиғаттың негізі мен буддистік көзқарастардың қиылысында хэйандық әдебиеттің негізгі эстетикалық тұжырымдамасы пайда болады. Ол атақты формула «моно но аварэмен» («баурап алушы») арқылы белгіленеді. Хэйан дәуірі поэзияның одан әрі дамуына әсер етуін тоқтатады, дегенмен бұл дәуір әдебиеттегі баяндау жанры арқылы, әсіресе өлеңдер мен нақыл сөздерге бай шығармаларымен белгілі болған. Бұлар көбіне *моногатари* деп аталған. Көбіне ертегілік сюжеттерден бастау алатын *денки-моногатари* (сикырлы повесть) архаикалық сөздерге бай және еркін стильде жазылған. Одан кейін *ута-моногатари* пайда болады, яғни өлең жолдары арқылы бірте-бірте өрби түсетін әңгіме.

Көркем проза IX ғ. авторы белгісіз «Такэтори моногатари»¹⁶ («Қарт Такэтори туралы повесть») атты повестен кейін пайда болды.

Жапондық прозаның тағы бір шығармасы «Отикубо моногатари» («Отикубо сұлу жайлы») да фольклорлық негізден бастау алады. Оның авторы деп **Минамото-но Ситагауды** (903 ж. қ.б.) айтады. Повесте халық арасында кең таралған қатал өгей анасының сұлу және ақкөңіл қызын тығырыққа тіреу мотиві қолданылған. Қызды лас киіндіріп, еденсіз қараңғы шағын бөлмеге («отикубо») қамап қояды. Осыдан қызды «Отикубодан шыққан ару»¹⁷ деп атап кетеді.

«Такэтори моногатариге» карағанда бұл шығармада ертегілік жанр отбасылық повесть ретінде қабылданған, фантастикадан арылып, «жақсылықтың жамандықты жеңуі» сияқты өзіндік идеялық мағынасын сақтаған. Бұл жапондық «Күлбикеш» жайлы повесть «Қарт бамбукшы» туралы повесть сияқты хэянддық дәуір әдебиетінде аса маңызды орынға ие болады. Бұл жерде конфуций іліміндегі адамгершілік құндылықтарын ұстанушылық қатты сезіледі, онда қоғамдағы қатал тәртіп, қарапайымдылық пен күнделікті өмірдегі сабырлылық суреттелген және отбасылық жанашырлар сарай аристократиясында басты рөл атқарған идеалдардан әлдеқайда өзгеше болған.

IX ғ. соңындағы ғажайып повестермен қатар өлеңдік циклдегі повестер де пайда болады. Осы сынды шығармалар «аристократиялық» әдебиетпен байланысты. Бұл бағыттың пайда болуына түрткі болған – «Исэ моногатари». Бұл шығарманы кейде «өлеңді повесть» деп те атайды, себебі оның 125 кішкене бөлімдерінің әрқайсысы бір немесе бірнеше танқадан және аз ғана прозалық мәтіннен

¹⁶ Бұл шығарманың мазмұны айтарлықтай күрделі де емес: қарт ағаш кесуші Такэтори бамбук қуысынан кішкентай қызды тауып алады. Оған «Жарық Сұлуы» деген мағынадағы Кагуя Химэ деп ат қояды. Расында, сұлудың сұлуы болып өскен қыз, шалды байлыққа кеңелтеді. Ол бамбук қуысынан алтын тауып алады. Кагуя Химэға құда түсуге жер-жерден жігіттер келеді. Бірақ қыз оларға қоңыз-ұлу қабыршағы мен сиқырланған тышқан терісін, Үндістаннан тастан жасалған тостаған мен Хорай тауынан гауһар тасты бұтақ алып келу сияқты қиын тапсырмалар береді. Келген жігіттердің бірде бірі қыздың тапсырмасын орындай алмайды, ал императордың хабаршысы келіп қызды сарайға алып кететінін айтқан кезде сұлу қыз атасына бар сырын ашады. Өзінің айлы әлемінің тұрғыны екенін және жақын арада жер бетінен кететіні туралы айтады. Атасы мен әжесінің көз жасы да, сарай күзетшілері де қызды алып калуға септігін тигізе алмайды, ай тұрғындары қызды өзімен бірге алып кетеді.

Повестің негізі ретінде ертегі алынған және сюжеттің өзі ертегі секілді фантастикалық жүйеде жазылған. Сылайша, сиқырлы күштердің араласуымен қарт Такэторидың қолына шынайы өмірде қарапайым шаруаның түсіне де кірмейтін байлық түседі. Бірақ бұл шығармадағы фантастикалық элементтер мен сиқыр тек сұлу Кагуя-химэнің бейнесіне ғана қатысты, ал қалғандары, қарт Такэтори мен жолы болмаған жігіттер де шынайы өмірден алынған образдар. Қарапайым шаруа қарт Такэтори өз пайдасын ойламайды, император ұсынған барлық шендер мен қызметтен ойланбастан бас тартады. Кагуя Химэнің бейнесінде халықтың сұлулық және сыпайылық идеалы көрініс таппады. Сұлу қыз ақылдылық және ұстамдылық танытып, танымал, бірақ қорқақ жігіттерден ақылмен құтыла алады. Шығармада келтірілген тағы бір терең ой: нағыз күшке тек шын еңбекпен ғана жетуге болады. Сол себепті жігіттер берілген сынақтан өте алмай қалады.

Бамбуктың түбінен табылған ғажайып кейіпкер-қыз туралы айтылған «Такэтори моногатари» шығармасындағы негізгі мотивтің отаны Жапония деп санауға болмайды. Шамасы, ол ертеректе буддистік аңыздар арқылы жеткен «Маньесю» мен «Фудоки» сияқты фольклорлық туындылардан алынған болуы әбден мүмкін. Мұхитта мәңгі жүзетін Хорай тауы туралы аңыз Қытайдың ғұламалар мекендейтін мәңгіліктің тауы туралы аңызымен байланысты.

¹⁷ Отикубо сыпайы әрі қарапайым, оның жүрегі мейірімге толы, өзіне жамандық жасағандарды да кешіре салуға дайын тұратын қыз. Повестің соңында автор суреттеген қайырымдылық апофеозы да халық ертегілеріне тән. Ол өз кейіпкерін аяныш пен жанашырлық тудыратын қасиеттер арқылы суреттеп, шығармасының соңында әркімге өз амалдарына байланысты тиісті жазасын береді: Отикубо жарының махаббатына бөленіп, қуанышты отбасылық өмір сүреді, оның қызметшілері көптеген сыйлық алады, ал өгей шешесі мен әпкелері кедейлік халге түсіп, тек сұлу әрі мейірімді Отикубоның қайырымдылығына ғана үміттеніп алатын бейшара күйге түседі.

құралған. Повесте атақты ақын Аривара Нарихиронның махаббат хикаялары, тарихы мен өмірбаяны баяндалады. Өлеңдер оның отбасылық жинағынан алынғандықтан, автобиография жанрындағы повестің авторы Нарихара деген көзқарас туындады. «Исэ моногатари» беттерінде, танка және қысқаша прозаикалық мәтіндерде уақыттарын эстетикалық рахаттану, музыкамен айналысу, өлең жазу, табиғат сұлулығын тамашалаумен өткізетін адамдар образы суреттеледі. Ерлер мен әйелдер арасындағы нәзіктік, жақсы талғам, сұлулыққа ұмтылыс алға қойылады. Аривара Нарихараның өзі махаббат романының үлгілі кейіпкері, ол тек қана ақын емес, сонымен қатар махаббат өнерінің майталманы, сымбатты бозбала ретінде де бейнеленеді, әдеби дәстүр де сол бейнені сақтап қалады.

Хэйан қоғамындағы күнделікті, үйреншікті әрекеттердің бірі *танка* құрастыру болды. Онсыз табиғатты бақылау да, ғашықтық қатынастар да, тіпті қарапайым сарай қызметін де жүргізу мүмкін емес болатын. Сол уақыттарда шағын өлең шумағы танка адамның қуанышы мен жан күйзелісін, өмірдегі келеңсіз жайттар мен философиялық ойларды көркем жеткізу тәсілі болады.

Сарайда поэтикалық жарыстар ұйымдастырылып, бірнеше поэзиялық антологиялар құрастырылды. Олардың ішіндегі ең ауқымдысы Х ғ. басында **Ки-но Цураюки** және тағы да басқа үш ақынның көмегімен құрастырылған «Кокинсю» (толық аты «Кокинвакасю» – «Жаңа және ескі жапон өлеңдер жинағы») шығармасы.

«Кокинсю» де «Манъесю» секілді 20 кітаптан (шиыршық қағаз) тұрады. Оның көлемі – «Көне поэзияның қожайыны» аталған «Манъесю» шығармасынан кіші болса да, үлкен маңыздылыққа ие. Онда 1100 өлең жинақталған. «Кокинсюдегі» өлеңдер тақырыптар бойынша жинақталған: жыл мезгілдеріне байланысты шығармалар, саяхат пен махаббат туралы өлеңдер және т.б. «Кокинсюде» ғана өлеңдер алғаш рет жыл мезгілдеріне байланысты жіктеу принципімен құрылған. Кейіннен бұл принцип жапон поэтикалық антологиясында міндетті түрде қолданылатын болған.

«Кокинсюдің» құрамына бір жарым ғасыр бойғы өлеңдер жинақталған. Оны құру барысында пайда болған эстетикалық канондар поэтикалық бейнелеу жүйесінде кең таралып, жекелеген бейнелі сөздер өлеңнің жалпы тақырыбымен байланысты шағын поэтикалық тақырыпшаларға айналады. Осылайша, бұлбұл құсының алғашқы әні көктем келуінің, самал жел күздің келуін бейнелеп, адам өмірінің өтпелілігін білдіреді.

«Кондзяку моногатари» – жеке шығармашылықтардың кең көлемдегі жинағы 31 кітапты құраған 1063 әңгімеден тұрады. Үш кітап (8-ші, 18-ші және 21-ші) сақталмаған. Бүкіл жинақ үлкен үш тақырып бойынша бөлінеді: Үндістан (оның ескі атауы – Тэндзику), Қытай (Синтан) және Жапония (көне Хонте сөзімен аталады). Жинақтағы ең көлемді бөлім – 18-31 кітаптарды қамтитын Жапония бөлімі болып табылады. Жинақтағы әңгімелер тақырыбы бойынша, кейде хронологиялық датасы бойынша қатаң түрде жіктелген. Жинақтағы әңгімелердің көпшілігі дидактикалық сипатқа ие және автордың буддизмді ұстанғанын көрсетеді. Кітапқа енген халық әдебиетінің ескерткіштері ерекше түрде қайта өңдеуден өтіп буддалық адамгершілік құндылықтарымен біріктірілген. Әңгімелер таңғажайып құбылыстарға толы фантастикалық үлгіде жазылған.

Орталық билік пен феодалдар арасындағы қарым-қатынас та қиын жағдайда еді. XII ғ. соңында самурайлар ежелгі ақсүйектердің билігін жойып, Жапония билігін өз қолдарына алады. Қоғамдағы осындай аласапыран оқиғалар мен түбегейлі өзгерістердің нәтижесінде әдебиет те айтарлықтай өзгерістерге ұшырайды.

Әдебиеттер:

История мировой литературы в 9-и томах. – М.: Наука, 1983-1994; Боронина И.А. Поэтика классического японского стиха (VIII-XIII вв.) – М., 1978; Боронина И.А. Классический японский роман. – М., 1981; Бреславец Т. И. Теория японского классического стиха (X-XVII вв.) под ред. Паскова С.С. – Владивосток: 1984; Бреславец Т.И. Традиция в японской поэзии: Классический стих танка / Бреславец Т.И. – Владивосток: 1992; Троцевич А.Ф. История корейской традиционной литературы (до 20 в.). – СПб., 2004; Еременко Л., Иванова И. Корейская литература. – М., 1964; История Кореи. т. 1, 2. – М., 1974.; Троцевич А.Ф. Корейская средневековая повесть. – М., 1975; Васильев Д.Ю., Нгуен К.К. Вьетнамская мифология и нравственные ценности средневековой вьетнамской культуры // София: Альманах: Вып. 2: 2007; Антология традиционной вьетнамской мысли X-нач. XIII вв. – М., 1996; Никулин Н.И. Вьетнамская литература. От средних веков к новому времени. X-XIX вв. – М.: Наука, 1977; Көптілеуова Д.Т. Шетел халықтарының әдебиеті (орта ғасырлар). – Алматы: Қазақ университеті, 2011.

Тақырып бойынша сұрақтар:

1. Корей поэзиясының тақырыптық аясы.
2. Жапон поэзиясының ұлттық антологиясы – «Манъесю».
3. Ли-Чан дәуіріндегі вьетнам әдебиеті.
4. Жапон прозасындағы «моногатари» жанры.

Таяу Шығыс пен Орта Азияның ортағасырлық әдебиеті

«Жаһилия» поэзиясы; бәдәуи поэзиясы жанрлары: хиджа, риса, газал, уасф, мадх, фахр, хамрийат, тардийат, зухд, нақайд, насиб; аш-Шанфара. Имру-л-Қайс. Әмір ибн Күлсум. Антара ибн Шадад. ан-Набига аз-Зубиани, әл-Ааша; «әл-Муфаддалиат» өлеңдер жинағы; «әл-Муаллақат» антологиясы, «Китаб әл-Ағани» антологиясы; «Поэзия және ақындар» еңбегі; «Китаб әл-Хамаса» антологиясы; «Сират Антара» эпосы; «Мың бір түн» ертегілер жиынтығы; Мақама; Андалусия әдебиеті; Муашиах және заджал жанрлары.

VIII ғасырдағы жорықтары нәтижесінде Орта Азия, Солтүстік Африка мен Оңтүстік Батыс Еуропаның алып территориясын иелену арабтар үшін де маңызды тарихи оқиға болатын. VI ғ. соңы мен VII ғ. басында Арабия жарты аралын мекендеген бәдәуи тайпалары экономикалық дағдарысқа ұшырайды. Осынау тағылық билеген алапат кезең аяқталып, бәдәуилер мекенінде ислам діні дүниеге келіп, қоғамдық қатынастар ислам дінінің негізінде жүреді.

Араб философиясы мен ғылыми прозасында да ортағасырлық мәдениетке тән болған стилистикалық шеберлік пен көркем әдебиет элементтері қолданылады. Дегенмен көркем гегемонияға поэзия, әсіресе лирикалық поэзия жатады. Алдыңғы, Ортаңғы, тіпті Оңтүстік Азиядағы поэзияның дамуына арабтардың қосқан үлесі зор. Әсіресе, исламға дейінгі дәуірге жататын араб дәстүрі (X ғ. дейін ауызша тараған атакты қасыдалар) үлкен маңыздылыққа ие болады.

V-VII ғ. бәдәуи поэзиясы «*Жаһилия*» («қараңғылық») ғасырының поэзиясы делінеді. Қайсыбір халықтың болмасын қараңғылық кезеңді басынан өткергендігі даусыз. Бірақ оларда ауыз әдебиеті болған жоқ еді деген – қате пікір. Өйткені кез келген әдебиет өзінің бастауын ерте кезеңдердегі ауыз әдебиеті үлгілерінен іздейді.

V-VII ғ. бәдәуи поэзиясы туралы батыл болжамдар айтып, өзінің ойлы зерттеулерімен атағы шыққан ғалымдардың бірі, венгер шығыстанушысы И. Гольдциэр (1850-1920 ж.) саналады. Ол араб поэзиясындағы *хиджа* және *риса* жанрының шығу тегін зерттеп, бағалы бағдарлар жасады. XIX ғ. австрия шығыстанушысы Рудоканакис (1876-1945 ж.) бәдәуи поэзиясының көрнекті өкілдерінің бірі – әл-Ханса (ҮІІ ғ.) туралы өз зерттеуін ғалымдар талқылауына ұсынса, неміс арабтанушысы Р. Гейер (1851-1929 ж.) әл-Ашаның (ҮІІ ғ.) поэтикалық жолдарына зерделі зерттеулер жүргізген.

Көшпелі бәдәуилер тайпасының, руының даңқын шығаратын ақындар болғандықтан, өлең өнерін білетіндерге қоғамы өз төрінен үлкен орын берген. Бәдәуи дүниесінде жазба әдебиеті болмағандықтан ақындарының шығармалары тек қана ауыздан-ауызға көшу арқылы сақталып қалды. Мысалы, Құрайш тайпасында сан мыңдаған өлең жолдарын жатқа айтатын Махрама ибн Нуфл, Хубайтаб ибн Абд әл-Азза секілді, кейін Хаммад ар-Рауиа (VIII ғ.), Халаф әл-Ахмар (VIII ғ.), Абу Саид әл-Хассан ас-Суккари (IX ғ.), Абу Бакр Мұхаммед ибн әл-Қасым әл-Әнуари (X ғ.) сынды үлкен дарын иелері болған. Хиджра жылынан кейін араб оқымыстылары мен әдебиетшілері, бәдәуи ақындарының өлеңдерін қағаз бетіне түсіріп, түсініктеме жаза бастайды.

Араб топырағында талай ақиық ақындар дүниеге келген. Олардың шығармалары ұшан-теңіз десек те, қазіргі күні бәдәуи ақындарының бізге жеткен бірнеше ірілі-уақты жинақтары ғана бар. Олар Хаммад ар-Рауиа (694-772 ж.) құрастырған «әл-Муаллакат» антологиясы; Муфаддал ад-Дауи (780-867 ж.) құрастырған «әл-Муфаддалиат» өлеңдер жинағы; Абу-л-Фараж әл-Исфәһанидің (897-967 ж.) «Китаб әл-ағани» («Ән кітабы») атты антологиясы; Ибн Қутайбаның (828-889 ж.) «Поэзия және ақындар» («аш-Шиир уа-ш-шуара») еңбегі; Абу Таммамның (805-886 ж.) «Китаб әл-Хамаса» («Батырлар жыры») антологиясы.

Араб өлең өлшемі (аруд) латын, грек өлеңі секілді квантитативті (созылыңқылары әрқилы буындардың ауысып келуі). Қысқа және созылыңқы буындар жиылып бунақ құраса, екі және үш бунақ жарты өлеңді, ал екі жарты өлең міндетті түрде үзілістік арақатынаспен бөлініп – бәйітті (төрт жол) құрайды.

Бәдәуи поэзиясында *хиджа* («сатира»), *газал* («махаббат жыры»), *уасф* («табиғатты суреттеу»), *мадх* («мадақ»), *фахр* («өзін-өзі мактау»), *риса* («элегия»), *хамрийат* («шарап жыры»), *тардийат* («аңшылық суреттері»), *зухд* («діни сарындағы жырлар»), *нақайд* («мысқыл»), *насиб* («әйел сұлулығын жырлау») секілді т. б. жанрлар болды. Әрине поэзияның осы аталған жанрларының өсіп-өркендеуіне, кең тарауына, ең алдымен, көшпелі бәдәуи өмірі барынша әсер етті. Мысалы, әйгілі ан-Набиға өзінің дұшпаны Әмірге: «*Әмірдің сөзінен ақылсыздықтың ісі шығып тұрса, оған таңданудың реті жоқ, өйткені ол – надан. Әмір, сен әкеңе ұқсашы, сонда ғана ес біліп, қара айырап біреуге тартарсың. Әй қайдам,*

сен адам болам дегенше шашың да ағарар. Қара қарға аппақ болар», – дейді. Бұл өлең жолдарын поэзияның «хиджа» жанрына жатқызуға болады.

Бәдәуи ғұмырында дүниеге келген осы жанрларда бергін келе белгілі араб шайырлары Абу Нууас, Хассан ибн Сабит, Абу-л-Атаһиа өз өлеңдерімен араб әдебиетінің тарихында есімдерін қалдырса, Андалусия, Парсы, Үнді, Орта Азия халықтарының әдебиеттерінде де осы жанрларда жазып, поэзия аспанында жарқыраған ақындар толып жатыр.

Көрнекті ақындар аш-Шанфара, Имру-л-Қайс, Әмір ибн Кулсум, Антара ибн Шаддад шығармашылықтары бәдәуи өмірімен, тұрмысымен тығыз байланысты болса, VI ғ. екінші жартысында өмір сүрген ан-Набиға аз-Зубиани, әл-Ааша секілді шайыр жырларынан сарай өмірі мен өзге ел мәдениетінің әсер-ықпалы байқалады. Алайда сарай ақындары бәдәуи шайырларының ежелгі дәстүрін әлі де жадында ұстаған. Сарай ақындары шығармашылықтарында тек мадх (мадақтау) жанрына жататын өлеңдер басым болған.

Бәдәуи лирикасында қаймағы бұзылмаған, адал да таза махаббат жырланған. Оның көрнекті өкілдері деп Бусайна сұлуды жыр еткен Жамил ибн Маамар, Тауба ибн Хумайирдың сүйіктісі Ләйлә әл-Ахийалия, екінші бір Ләйлә есімді аруға ғашық болып Мәжнун атанған әл Амирилерді айтамыз.

Жалпы, аббастықтар әулеті билеген ғасырлар әдебиеті шартты түрде «Жаңару», «Ежелгі дәстүрге қайта оралу», «Әдеби синтез дәуірі» деген үш кезеңге бөлінеді.

«Жаңару» дәуірінің әдебиеті VIII ғ. ортасы мен IX ғ. алғашқы ширегін қамтиды. «Жаңару» дәуірінің поэзиясы идеялық жағынан да, оны жасаған өнер адамдарының көпшілігі Ирак, Иран және Орта Азиядан шыққандар болғандықтан да біркелкі емес еді.

Аталған дәуір поэзиясы билеуші феодал топтарына қызмет еткендіктен де одан халықтық сипатты табу қиын. Ақындар сарайдағыларға жақын болуға тырысып, бәдәуи дәстүрімен біржола қоштасқан. Егер ежелгі Лахмид не ғассандық әміршілер жанында олармен өзін тең ұстап, қасыдасы үшін сыйлықты сұрап емес, талап ететін аксүйек текті ақын тұрса, аббастықтар тұсындағы шайырлар сарайларда тілемсек жағдайында күн өткізген. Жаңа қоғам келуіне байланысты әдебиетте де жаңа тақырып туады. Музыканттар мен әнші-бишілер ерткен сарайдағылардың түрлі қабылдаулары, отырыс, ойын-сауықтары т.б. поэзиядан кең көрініс таба бастайды. Шарап тақырыбы шарықтау шегіне жетеді.

Атақты төрт жолды өлең жанры – *рубаи* таза ирандық болып табылады. Бұл жанрдағы өлеңдердің біразын ұлы парсы ақыны әрі философ Омар Хайямның шығармашылығына жатқызады.

Исламға дейінгі кезеңде арабтар батырлар жырын білмеген. Сондықтан да ежелгі араб ақындарының Антара мен Мәжнүн туралы аңыздары эпостың кейінгі даму кезеңіне жатады.

«Сират Антара»¹⁸ («Антараның өмір жолы») атты шығарма араб әдебиетіндегі керемет үлгіде жазылған батырлық-романдық эпос болып табылады. Ол – та-

¹⁸ Роман оқиғасы жауынгер ақын туып-өскен Арабия даласында өтсе, енді бірде Таяу және Орта Шығыс, Азия, Африка, Еуропа елдеріне де жетелейді.

Шығарманы маддаhtar Абс тайпасының көсемі Шаддадтың кезекті бір жорықта зәңгі текті Забиба атты әйелді тұтқынға алғанын, кейінірек одан Антараның дүниеге келуі, оның батыр боп өскені, бірақ әкесінің Антараны ұлым деп санамай түйе бақтырып қойғанын айтудан бастайды. Бірде жау шауып Абс

рихи оқиғаларға негізделіп өлеңмен жазылған шығарма. Сираттың бас кейіпкері – атақты бәдәуи ақыны Антара ибн Шаддад әл-Абси. «Сират Антарада» композициялық бірлік жоқ. Оқиға баяу дамиды. Керексіз шегіністер мен қайталаулар, баяндаулар жиі ұшырасады.

Орта ғасырларда туған прозалық шығармалар қатарындағы ертегі, әңгіме, новеллалар жинағы әлем әдебиетінің классикасына айналған. **«Мың бір түн»** – араб, үнді, парсы халықтарының әр ғасырда туған ертегілерінің жиынтығы. Дегенмен батыс ориенталистерінің бірі Сильвестер де саяси араб филологиясының өзекті мәселелеріне арналған зерттеулерінде «Мың бір түнді» белгілі бір автор жазған деп айта отырып, ертегілерде кездесетін парсы, үнді элементтерін жоққа шығаруға тырысса, Барье де Мейнар керісінше «Мың бір түн» ертегілеріне негіз болған деп парсы, үнді тілдерінен араб тіліне аударылған ертегілер мен түрлі тарихи жылнамаларды атаған. Сондай-ақ ол парсы халқының «Хазар афсана» (Мың ертегі) атты жинағының орта ғасырларда араб тіліне «Альф хурафат» (Мың ертегі) деген атпен аударылған, кейінірек оның «Альф лайла» (Мың түн) болып аталып кеткеніне баса назар аударған.

Неміс шығыстанушысы Август Мюллер «Мың бір түнді» Бағдадта және Мысырда туған ертегілер деп екіге бөліп қараған. Шынында, «Мың бір түн» XIV-XVI ғ. өңделіп, толықтырылып бір жүйеге келтіріліп түгелдей арабтық колоритке толған.

Кітаптың «Мың ертегі» деген атауы IX ғ. «Мың түн» болып өзгертілген сияқты. Өйткені ежелден-ақ мың саны шексіздік ұғымының синонимі болып есептелген. Осы ретте «Мың ертегі» неге «Мың бір» деген болып өзгерген деген де сауал кесе-көлденеңдейді. Оған неміс ғалымы Е. Литмани: «бұл жерде түркі халқының «мың бір» деген қайсыбір заттың әдеттен тыс көп екендігін білдіретін идиомасының әсері болуы мүмкін, – дейді. Дәл осы түркі идиомасы парсылардың «Хазар йак» ертегісіне негіз бола келіп, шығармаға «Альф лайла уа лайла» деген атау берген.

Үнді, иран халқының ертегілерімен қатар Месопотамия, түрік жұртының әңгімелері де «Мың бір түн» ертегілеріне белгілі бір шамада әсер еткен деуге болады. Өйткені ертегілерден үндінің Синдбад, түркілердің Али Баба, Хатун,

тайпасы жеңіліске ұшырайды. Шаддад Антарадан қол ұшын беруді сұрағанда жас батыр әкесінің өзін менсінбей қорлағанын айтып, бас тартады. Шаддад тайпа алдында оны ұлым деп танығаннан кейін, Антара жауды ойсырата жеңіп, көш жерге қуып тастайды.

Антара әкесінің інісінің қызы Аблаға ынтық боп өседі. Махаббат отына шарпылып Абланы көрмесе тұра алмайтын халге жетеді. Сүйіктісіне арнап көптеген өлеңдер шығарады. Бірақ қыз әкесі оған қарсы болып, Антараны талай қиын сапарға жұмсайды. Қыз қалың ретінде мыңға жуық әдемі ақ түйелер әкелуді бұйырады. Антара тұлпарын ерттеп алыс елдегі Иракка, одан әрі Иран жұртына сапарға шығады. Жол-жөнекей қызық та қатерлі түрлі оқиғаларды бастан кешіреді. Парсы жұртының шаһы Хосрау Ануширанмен танысып достасады. Сөйткен Антара Византия Императоры Ираклидің шақыруымен Константинопольге де барады. Ақкөңіл батыр византиялықтардың жауы франктермен соғысу үшін Еуропа елдеріне аттанады. Испания королі Сант Ягоны өлтіріп, жауды тізе бүктірген соң Магриб елдерін аралай отырып, Мысыр арқылы қайтадан Константинопольге қайтып оралады.

Өмірінің соңында Антара ежелгі жауы Узр ибн Джабир дегеннің қолынан кездейсоқ қаза табады. «Сират Антараның» авторы деп зерттеушілер бірде Иусуф Исмаил әл-Мысри мен әл-Асмаиді көрсетсе, енді бірде Абу Убайда мен ибн ас-Саигті атайды. Дегенмен «Сират Антараны» басында бір адамның шығарғаны даусыз. Бірақ ол кейін өңделіп, толықтырылып, түзетіліп ұжымдық еңбекке айналған.

парсылардың Шаһризада, Диназад, Шаһзаман, Бахрам, Рүстем секілді есімдерін оқимыз. Сондай-ақ ертегілерде грек және еврей есімдері де кездеседі.

«Мың бір түн» жанры жағынан да әр түрлі. Мұнда ертегілер (сатиралық, дидактикалық), романдар, аңыздар, анекдоттар алма-кезек келіп отырады. «Мың бір түндегі» ең үлкен ертегі деп әдетте «Аладдин және оның сиқырлы шамы», «Али Баба және қырық қарақшы» атты ертегілерді атаймыз. Ал ең үлкен романға «Омар ибн Нуғман және оның балалары» атты ертегі жатады.

Дамыған қала мәдениетінің негізгі жемісі ретінде алғашында араб, кейін еврей және парсы әдебиеттерінде кең тараған *мақама* жанрын атауға болады. Мақамалар таңдаулы айлакерлік, қулық-сұмдық, тапқырлық жайлы новеллалар, онда сауатты, әрі білімдар, тапқырлар мен кезбе, қайыршылар жайлы өзіндік сипат беріп, орта ғасырдағы мұсылман қалаларындағы өмір мен тұрмыс-тіршілікті сатиралық кейіппен бейнелейтін прозалық жанр болып табылады. Орта ғасырлардағы араб әдебиетіндегі поэзия мен прозалық шығармалар осы кезеңмен тұстас еуропалық әдебиетпен ұқсастығы байқалады. Мақама – арабтың төл жанры. Арабтық ықпалмен Шығыс халықтары арасына тарап, тек қысқаша сюжеттік үйлесімділігімен еуропа тапқырлық новеллаларына аздап жақындаған.

Мақама жанрының ежелгі араб дәстүрімен байланысы байқалмайды. Дегенмен X-XI ғ. поэзияға тән классицизмдік стиль жаңа жанрдың қалыптасуына өз септігін тигізген. Қайыршы, кедейлерді өз шығармасының кейіпкерлері етуге, солардың мұңшерін, қайғы-қасіретін суреттеуге араб әдебиетшілерінің қызығушылық танытуында қарапайым қала халқының өмір салты болатын. Бұл жанрдың майталмандарына айналған әл-Хамазани мен әл-Харири қоғам мүшелеріне арнайы мақамалар жазған.

Араб халифатының қол астына кірген Испаниядағы араб әдебиеті «еліктеу» (VIII-X ғ.), «жанару» (XI-XII ғ.) және «құлдырау» (XII-XVI ғ.) деп аталатын үш кезеңге бөлінеді.

«Еліктеу» дәуірінің әдебиеті Машрик ақындарына еліктеуден туған Андалусия шайырлары мен қаламгерлерінің шығармаларынан тұрады. Олар өз қасыдаларын ежелгі араб ақындары секілді лирикалық толғаудан тұратын кіріспеден бастай отырып түйесін немесе тұлпарын суреттеуге көшеді. Кейде аңшылық немесе соғыс көрінісін бейнелеуге орын береді. Ал поэмасының соңы белгілі батыр, даңқты бір тайпаны мадақтаумен аяқталып отырады.

IX ғ. аяғында Андалусияда Шығыс әдебиетіне бейтаныс *муашшах* және *заджал* аталған жаңа жанр пайда болады. Бұл жанрға жататын өлеңдер шумақты жыр жолдарынан тұрады. Муашшах немесе тауших әнге арналған өлең. Ол алғашқысы толық, келесісі жарты шумақтан тұрады. Муашшах *бейт* немесе *джуз* деп аталған өлең шумақтарына бөлінеді, әдетте кіріспенің рөлін атқаратын бір шумақ немесе екі тармақты өлеңмен басталады. Осы кіріспе іспетті шумақ *мадхаб* яки *ғусн* деп аталады. Өлеңнің бірінші бөлімі *даур* немесе *симт деп* аталады, ол – шалыс ұйқасқа құрылған жарты өлеңдер, саны жиі өзгереді. Ал, екінші қайырма іспетті бір үн мен бір ырғаққа құрыла отырып, тыңдаушыға әсер беру мақсатын ғана көздейтін *қуфл* (құлып) деп аталатын бөлім болады.

Иби Халдун муашшах жанрын Абд Аллаһ әл-Маруан әміршінің сарайында тұрған Муқаддам ибн Муғафа әл-Қабри деген ақын дүниеге әкелгенін айтса, И.М. Фильштинский бұл жанрдың шығуына белгілі бір дәрежеде арабтанған ис-

пан халқының арасында өмір сүрген роман халқы поэзиясының әсері болған деген жорамал жасайды.

Әл-Қабриден кейін бұл жанрды Убада әл-Қаззас, ибн Рафа ар-Рассах, әл-Ағма ат-Тулайтили, Ибн Баджа, Абу Бакр ибн Зухр, әл-Мукр ибн әл-Фарас, ибн Сана әл-Мулк секілді Гранада, Толедо, Альмерия қалаларында өмір сүрген ақындар қоспаған.

XIII ғ. Андалусияда қалыптасқан әдеби дәстүрлер Солтүстік Испания, Италия, Оңтүстік Франция мен Алдыңғы Шығыс елдерінен шыққан ақындардың шығармашылығында да сақталып қалған.

Қорыта келе, Таяу Шығыс әдебиеті бір жағынан Батыс Еуропадағы ортағасырлық әдебиетке тән кезеңдерден өткенін, екінші жағынан дамыған қала мәдениеті, философиялық еркін ойлау мен еретикалық ағымдардың әсерімен Батыс үшін тек Қайта өрлеу дәуірінде мүмкін болған адамгершілік үлгілерін ерте негізге алғанын атап өту қажет.

Әдебиеттер:

История мировой литературы в 9-и томах. – М.: Наука, 1983-1994; Фильштинский И.М. История арабской литературы. – М., 1985; Фильштинский И.М. Арабская литература в средние века. – М., 1985; Крачковский И.Ю. Арабская поэзия / Арабская поэзия в Испании. Избранные в 2 томах. – М.-Л., 1956; Шидфар Б.Я. Образная система арабской классической литературы. – М., 1977; Арабская средневековая культура и литература. – М., 1978; Проблемы исторической поэтики литератур Востока. – М., 1988; Дербісалиев Ә.Б. Араб әдебиеті. Классикалық дәуір. – А., 1982; Көптілеуова Д.Т. Шетел халықтарының әдебиеті (орта ғасырлар). – Алматы: Қазақ университеті, 2011.

Тақырып бойынша сұрақтар:

1. Әлем әдебиетіндегі ортағасырлық Шығыс әдебиетін жіктеу мәселелері.
2. Жаһилия дәуіріндегі ақындар мен олардың шығармашылық ұстанымдары.
3. Араб поэзиясының жанрлары мен өлшемдері.
4. Араб халифаты кезіндегі (VIII-IX ғ.) арабтілді әдебиеттің қалыптасуы.
5. Араб-иран әдебиетінің синтезі.
6. Ортағасырлық Шығыстағы сарай поэзиясы (IX-XII ғ.).
7. Орта ғасырдағы повесть (араб, парсы, үнді).

Парсы-тәжік әдебиеті

«Шуубийа» ағымы; панегирика мен лирика; Маснауи; әл-Хурайми. Башшар ибн Бурд. Абу Нууас. Рудаки. Фирдоуси «Шахнамесі»; Омар Хайям. Хафиз. Джами. Сопылық поэзия; Санаи. Фазали.

Парсы тіліндегі парсы-тәжік әдебиеті шығыс ирандықтар мен тәжіктер мекендеген территорияда пайда болып, кейіннен батыс ирандықтар, яғни парсылар жеріне де таралады. VIII-XV ғ. парсы әдебиетінің дамуына басқа халықтар, әсіресе орта азиялықтар, оның ішінде Иран және Әзірбайжан тұрғындары ат салысады. Иранмен шекаралас үнді және түрік жерлерінде де парсы тіліндегі әдебиет қалыптасады.

Иран және Орта Азияны арабтардың басып алуының ұзаққа (635 ж. басталып тек VIII ғ. 20 ж. ғана аяқталған) созылуы күрделі де, қиын тарихи оқиға болып, жергілікті тұрғындардың қоғамдық-экономикалық, саяси және мәдени өміріндегі үлкен өзгерістерге себепкер болады.

Ислам дінінің кең таралуы нәтижесінде жергілікті халықтардың тілдері араб тілімен ауыстырылады. Дін мен мемлекеттің ресми тілі ретінде ол бүкіл Араб халифатына жалғыз жалпыға міндеттелген әдеби тіл болып қалыптасады.

«Шуубиия» деп аталған жаулап алынған халықтарды босату әрекеті VIII ғ. басында-ақ пайда болады. Олардың ішіндегі ең мықтысы ирандық шуубиия болады, олар өз қарсылығында тіпті исламнан толық бас тартуға дейін барған. Араб тілін қолданған олар IX ғ. дейін қарсылық көрсетпеген. Алайда арабтілді әдебиеттің түп негізінде араб мәдениетінің гегемониясына қарсы қозғалыс пайда болып, мұсылмандыққа дейінгі Иранның мәдени және әдеби өмірінің идеалдарын жандандыру үдерісі жүріп жатады.

Араб тілінің енуі ислам мәдениеті мен араб поэтикасының кейбір элементтерін қабылдаған тәжік-парсы әдебиетіне айтарлықтай өзгерістер әкеледі. Десе де бұл әдебиет ежелгі ирандық дәстүр мен өзіндік ұлттық ерекшелігін сақтап қала алған.

V-IX ғ. басқа мәдениетпен етене араласқан арабтілді парсы-тәжік әдебиеті айтарлықтай байи түседі. Бұл үдеріс тек араб әдебиетін жаңа сатыға көтеріп қана қоймай, кейініректе пайда болған парсы тіліндегі классикалық әдебиеттің негізін де қалайды. Осы кезде араб тілі әлемдік тіл саналады, осылайша, парсытілді әдебиет сол дәуірдегі әлемдік мәдениетпен тығыз байланысты болатын. Бұған рухани факторлардан бөлек феодализмнің өркендеуі, қалалардың гүлденуі, теңіз саудасының кеңеюі сияқты бір кездері Араб халифатының құрамына енген Орта Азия мен Иранның саяси-экономикалық өміріндегі көлемді өзгерістер де өз септігін тигізеді.

VIII-IX ғ. арабтілді, шығу тегі жағынан ирандық ақындар **әл-Хурайми**, **Башшар ибн Бурд** (714-783 ж.) және **Абу Нууас** (762-813 ж.) өздерінің лирикалық, панегирикалық (мадақтау) және сатиралық өлеңдерінде қалалықтардың көңіл-күйін, иран жеріне деген махаббат сезімдерін білдірген. Аталған ақындардың шығармашылықтары арқылы поэзияда парсытілді әдебиеттің негізгі бөлігіне айналған адамгершілік құндылықтары мен махаббат тақырыбы пайда болады.

VIII-IX ғ. ирандықтар мекен еткен Хорасан мен Мауереннахр (Трансоксиан) аталған ауқымды аймақта (әсіресе Самарқан, Бұқара және Мерв қалаларында) парсы әдебиеті пайда болады. Парсы-тәжік әдебиеті ирандық әулеттің (Тахиридтер мен Саффаридагер кейін Саманилер) билікке келуіне себепші болған және иран тілі мен дәстүрінің пайда болуына септігін тигізген антиарабтық толқынның негізінде дамиды.

X ғ. басында мемлекеттің экономика саласын нақты феодалдық формаға келтірген Араб халифатынан тәуелсіз, орталықтандырылған шығыс ирандық Саманилер мемлекетінде (887-999) әдебиеттің дамуына қолайлы жағдай қалыптасады. Мәдениет шарықтау шегіне жетіп, жергілікті және керуендік сауда қарқынды дамиды. Бұқара мемлекеттің тек астанасы ғана емес, сонымен қатар бүкіл Орта Азия және Шығыс Иранның мәдени өмірінің орталығына айналады. Дәл осы Бұқарада алғашқы парсылық поэзия және проза мектебі негізделіп, гүлденді. Бұл мектептің мұрасы – әдебиеттің дамуында классикалық дәстүр ретінде маңызды орынға ие.

Парсы диалектілерінің ішінде әдеби тілге жақын хорасандық сөйлеу тілі болады. Жаңа әдеби тіл, парсы тілі, ең алғаш рет сарай поэзиясында қолданылады. Х ғ. басында Саманилердің шығыс ирандық мемлекетінде Араб халифатынан тыс әдебиеттің дамуына қолайлы жағдайлар пайда болады. Самани билеушілері арасынан асыл сөзді қастерлейтіндер пайда болып, сарайда парсы тіліндегі поэзия жоғары бағаланады. Ақын қайта пайда болған ирандық ақсүйектерін қызықтыратын құбылыстардың бәрін жырлайды. Атақты ақындар ежелгі иран дәстүрін басшылыққа ала отырып, таза ирандық поэтикалық формадағы (*маснауи*) ауқымды шығармалар жазып, халықтық *дубейтиге* негізделген, бірақ аруд өлең өлшемімен жазылған (парсыша аруз) лирикалық және философиялық төрт жолды өлеңдер шығарады.

Парсы тіліндегі поэзияда Рудаки есімі мен оның шығармашылығы ерекше орынға ие. **Рудакидің** (858-941) өмірі жайлы мәлімет көп емес. Оны Абу Абдуллах Жафар ибн Мұхаммед, ал келесі бір нұсқа бойынша оны Абу-л-Хасан деп атаған. Рудаки ұзақ өмір сүріп, қартайып қайтыс болады. Рудаки шағын таулы ауылда дүниеге келген. Ол ән айту мен музыка өнерін халықтан үйренген. Жас ақын Саманилер әулеті сарайына танымал болғанға дейін, халық арасында есімі әрі әнші, әрі музыкант ретінде таралады. Рудаки Саманилер сарайында қызмет еткен кезінде байлық пен сый-құрметке бөленеді. Рудакидің кейін жағымсыз жағдайға түсіп, сарайдан қуылғандығы жайлы жазбаларды сарай хатшылары сақтап қалған. Дәл осындай қайғылы оқиғаны барлық ирандық ақындар басынан кешірген.

Рудакидің көр соқыр болуының дәлелі мен өмірінің қайғы-қасіретке толы болғанын оның өлеңдеріндегі автобиографиялық фрагменттерден, әсіресе «Исаның үш көйлегі» туралы аңыздан көре аламыз. Көр соқырлығының неден, қалай болғандығының себебі белгісіз. Оның шамамен 300 000 (кейбір мәліметтер бойынша 1 300 000) болатын екі шумақты өлеңдерінен біздің заманымызға тек жеке өлеңдері мен негізгі үш тақырыпта топтастыруға болатын жекелеген фрагменттері ғана жеткен. Олар – лирикалық, пейзаждық және махаббат өлеңдері. Сұлу күнге деген терең, трагедиялық махаббат сезімімен шабытттанған өлеңдерінің негізінде кейінгі ұрпақ аңыз да шығарған.

Жеті дидактикалық поэма-маснауилерден тек үзінділері ғана сақталған және олардың екеуінің атауы ғана белгілі. Бірі – әйелдердің қулығы жайлы тәрбиелік мәні бар поэтикалық шығарма «Синдбад-наме» – «Күн айналымы»; екіншісі - араб тілінде сақталған «Калила және Димна» атты пехлевейлік шығарманың поэтикалық көшірмесі. Шығарма 12 000 бейттен (екі шумақты өлең) құралған. Соңғы онжылдықтарда аталған шығарманың жаңа үзінділері табылып, барлығы шамамен 120 бейт, яғни поэманың 100-ден бір бөлігі белгілі болады.

Саманилердің үстемдік еткен кезеңінде иран көнелігіне қызығушылық пайда болып, әсіресе араб басқыншылығына дейін өмір сүрген тарихи батырлар мен патшалар жайлы парсы тілінде аңыздар мен мифтік хикаялар жарық көреді. Бұл мифологиялық жинақтарды, әдетте «Шах-наме» (Патшалар туралы) деп атайды

Ежелгі ирандық мифтер, аңыздар мен хикаялар Фирдоусидің «Шах-наме»¹⁹

¹⁹ «Шах-наме» композициясы формальды түрде Иранның 50 әйгілі және тарихи шахтарының билік ету кезеңіне сәйкес келеді; кітап үш бөлімнен құралған: 1) мифологиялық, бастапқы он патша туралы; 2) батырлық, тек Рустамның ерліктері жайлы; 3) тарихи, шынайы тарихи басшылар, Саманилердің билік ету кезеңіне жатқызылатын әр түрлі эпизодтардан құралған. Көлемі жағынан бұл әйгілі эпопея «Иллиада» мен «Одиссеяны» қоса алғанда шығатын көлемнен бірнеше есе үлкен. Бұл поэма эпикалық синтезімен, әмбебаптылығымен және ішкі бірегейлік үйлесімімен таң қалдырады. Бұл шығарма көптеген мифологиялық хикаялар мен тарихи аңыздардың, махаббат поэмалары және өлеңдердің, лирикалық ой-толғаулар мен гибратнамалардың жинағы болып табылады. «Шах-наме» шығармасындағы оқиға желісінің шарықтау шегін төрт жерден көруге болады: Мифологиялық бөлімінде – ұста Қауаның көтерілісі; батырлық туралы бөлімінде – Сиявуш трагедиясы; аралық эпизодта – Ескендір басып кірген брахмандар елінің утопиялық суреттелуі; тарихи бөлімінде – Маздак көтерілісі.

Мифологиялық бөлімінде дәулерге (дэв) адам билігінің ұлғайғандығы көрсетілген. Адамзаттың билігі дана Жамшидтің кезінде жоғары өрлей түседі. Бірақ Жамшид бүкіл адамзатқа өзін қарсы қойып мастанады, өзін әлемнің әкесі санап: «Әлем деген мен» деп ақ сақалды қарттарға мақтанады. Адамдардың жақсылық үшін қызмет етуін, тек жалғыз өзіне қызмет етуге ауыстырғысы келеді, бірақ дәл осы кезде ол жазасын тартады. Айдаһарлардың патшасы Заххар оның көзін жойып, мың жыл бойы өз үстемдігін орнатады. Бірақ Заххардың қол астында да жомарт адамдар жақсылық жасауын тоқтатпайды. Такуа Арманак және қырағы Карманактың міндеттері де осы болған, олар айдаһар патшаға құрбан шалу арқылы жер бетіндегі екі жастың бірін аман алып қалатын. Патшаға нағыз қарсылық қарапайым халық арасында ұста Қауаның бастауымен дайындалады. Ұста Қауаның патшамен шайқасы – «Шах-намедегі» ең жарқын эпизодтардың бірі. Такуа Фаридунның да билік басына келуі ұста Қауамен байланысты. «Шах-намеде» сипатталған ирандық патшалардың тарихы осы көтеріліске келіп тіреледі.

Шығарманың батырлық, яғни Рустамиада бөлімінде ағайындылар Тұр және Салмның Ираджани жауыздықпен өлтіруінен Ираджа және Тұр ұрпақтары – ирандықтар мен тұрандықтар арасындағы толассыз қырғынның басталғанын көреміз. Ираджаның мұрагері Манучехр тұрандықтармен өштесіп, олардан кек алмақшы болады. Афрасиаб Иранға шабуыл жасап, оның тұрғындарын қырғынға ұшыратады. Отанын қорғау үшін халықтың сүйіктісіне айналған ирандық батыр Рустам іске араласады. Қанды қырғынның қызған кезінде ирандық ханзада Сиявуш пайда болады. Ақын оны отпен сынап, сәтті нәтижеде Сиявуш бейнесін одан сайын көркем бейнелей түседі.

Сиявуш жер бетіндегі бейбіт өмір үшін күресінің нәтижесінде халық арасында құрметке бөленіп, қадірі арта түседі. Ол Сиявушгирд және Гангдиз деген қалаларды тұрғызады, оны жеке басы мен тағдыры мазаламайды; бірақ өзі өлген жағдайда Иран мен Тұран арасында соғыс қайта жанданатындығын алдын ала сезеді. Сиявуштың болжамдары орындалады: ол Афрасиабтың әмірімен құрбан болады. Рустам Сиявуш өлімі үшін кек алмақ болып, Иран мен Тұран арасындағы соғыс қайта басталады. Сиявуштан бұрын болған Тұран мен Иран соғыстары тек өлтірілген хандар үшін кек алу мақсатында жүргізілсе, Сиявуш өлімінен кейінгі Тұран мен Иран арасындағы қырғын-қабақ ұрыстар тек ирандық батырлардың жер бетінде бейбітшілік орнату үшін жүргізілген күресі болғанын көре аламыз. Бұдан Сиявуш бейнесі мен жалпы «Шах-наменің» маңыздылығы мен ұлылығын байқауға болады.

Ескендір туралы аңыздағы оқиға желісінің шарықтау шегі – Ескендірдің брахмандармен кездесуі. Дәл осы аңыз Ганджиден (Әзірбайжан) шыққан ұлы ақын Низамидің «Ескендір» атты поэмасындағы жер бетіндегі әділеттілік хандығы мен бірыңғай теңдік туралы айтылған әлеуметтік утопиясының негізі болса, тарихи бөлімнің шарықтау шегі – Маздак көтерілісі де қоғамдық утопияның негізінде көрсетіледі. Маздак көтерілісін суреттей отырып, ақын халықтың тек белгісіз бір таулардағы кедей брахмандардың утопиялық хандығы жайлы ғана армандамай, елдегі теңдік пен өздерінің бақыты туралы да ойлайтынын көрсетеді. Маздак образы арқылы ақын жалпы халықты бейнелейді. Маздак басқарған халық қозғалысы (VI ғ.) тек Иранда ғана емес, Арабия мен Арменияға дейін тарап, Сасандық мемлекеті негізінің күйреуіне әкеліп соқтырады. Бұл қозғалыстың басты мақсаты – байлық пен үлкен өзімшілдікті Жер бетіндегі ең үлкен жамандық деп көрсету.

Фирдоуси Маздақтың жақтаушыларын «өз еңбектерімен нан тапқан» адамдар ретінде суреттейді. Оның қозғалысы күннен-күнге ұлғайғанын баяндайды. Автор өз көзқарасын түрлі тәсілдермен, ресми нұсқасына қайшы келетін Маздак бейнесі («ақылды», «әділетті», «мейірімді», «саналы, оққан, адамгершілігі мол...») арқылы да, Маздакқа жауыздықпен қарсы тұрған сиқыршылар мен ақсүйектердің бейнелері арқылы да көрсетеді. Фирдоуси Маздак туралы сөз еткенде, оның жағымды жақтарын көрсететін сөздер мен түсініктерді (жарық, адамгершілік, жарқындылық, жайнау, сенім...) қолданады.

Осылайша эпопеяның басында Кава бастаған мифологиялық халық көтерілісі, ал соңында Маздак бастаған шынайы тарихи көтеріліс баяндалған.

«Шах-намені» талдау поэмадағы екі жолдың тоғысуын айқындайды: оның бірі поэма басындағы рыцарлық этика өсиеті мен заңды монарх идеясын жақтайтын Жаратушы мен сұлтанға деген мадақтан көрінеді. Екінші жол исламға дейінгі халықтардың өсиеттері мен аңыздарын поэма түріне келтіру, ор-

эпопеясында жаңа сарынға ие болады. Абу-л-Қасим Фирдоусидің өмірі – басқа иран классиктерінің өмірі сияқты көптеген аңыздарға толы. Болашақ ақын 932-941 ж. арасында Хорасандағы Туса қаласында дүниеге келген деген болжамдар кездеседі. Фирдоуси шаруа отбасында, өзінің әкесінің үйінде білім алады. Ол араб тілі мен орта парсы тілін білген. Кейін де оны «хаким» – «ғұлама», «дана» деп атаған.

Фирдоусидің жастық шағы Саманилердің шығыс-ирандық феодалдық мемлекетінің кемелденген кезеңімен сәйкес келеді. Бұл иран халықтары тарихының жарқын кезеңі болған. Дәл осы кезде Фирдоуси өз эпопеясын жазуға кіріседі, бірақ ол эпопеясының бірінші үлгісін 994 ж. бітіре салысымен, Саманилер мемлекеті көшпенділер соққысынан құлдырайды. 999 ж. түрік-қарахандықтар мемлекет астанасы Бұқараны басып алып, Саманилер билігі аяқталады. Шамамен осы кезде Саманилердің түрік тайпалық әскерінен шыққан сұлтан Махмұд Ғазнауи оңтүстік шығыстан Әмударияға дейінгі территорияға басшылық етеді.

Екі әдеби орталықты байланыстырған ұлы ойшыл **Ибн Синаның** (шамамен 980-1037 ж.) керемет философиялық-лирикалық шығармашылығы болатын. Ол өзінің шығармашылық өмірін Бұқарада бастап, Батыс Иранда аяқтайды. Оның философия, логика, элеуметтану, әдебиеттану, поэзия, лингвистика, жаратылыстану мен медицина салаларының дамуына қосқан үлесі зор. Ибн Сина философиясын оқымай, классикалық парсы поэзиясын түсіну қиын. Ибн Синаның жақтаушыларына қарағанда жаулары неғұрлым көп болған делінеді. Махмұд сұлтанның жауыздығынан қорғану үшін ол қаладан қалаға, елден елге көшуге мәжбүр болады. Десе де қолынан қаламын тастамаған.

Оның шығармаларындағы «еркін ойлау» идеясын Ф. Энгельс жоғары бағалаған. Ибн Сина Декардтан алты ғасыр бұрын өзінің «Ишарат» атты еңбегінде «Мен ойлаймын, ендеше мен өмір сүремін» деп жазған. Бұл оның прогрессивті тенденцияға айналған күрделі дүниетанымдық көзқарасын көрсетеді. Поэзияның көрнекті өкілдеріне Омар Хайям, Насир Хосров, Хафиз, Джами және т.б. жатса, осы кезде көркем прозада риторикалық стильді жиі қолданады. XI ғ. Радуиннің «Шешендік өнердің түсіндірмесі» атты алғашқы поэтикалық жинағы жарық көреді. Сонымен қатар салыстырмалы түрде жеңіл тілмен жазылған «Қабус-наме» кітабы да пайда болады. XII ғ. прозада риторикалық стиль толық көрініс табады. 1144 ж. **Ғазнада Абу-л-Маали** жазған «Қалила мен Димнаның» жаңа нұсқасы мен 1160 ж. Самарқанда **Захирдің** «Синдбад-намесі» пайда болады. Әзірбайжан мен Кіші Азияда бір-бірінен тәуелсіз «Марзбан-наме» атты ескі батыс ирандық дидактикалық жинақтың күрделі өңдеуден өткен нұсқалары пайда болады. Арабтардың мақам жанрының ерекше сипаттарын мұра еткен ұйқас прозаның көркем үлгісі ретінде Хамидиддин Балханың «Макамат-и Хамиди» атты шығармасын атап өтуге болады.

Мұхаммад ибн Хусейн Абу-л-Фазл Бейхаки (995-1086 ж.) ғазналықтар тұсында 19 жыл бойы «диван-и расаил»-хатшы (мунши) болып, сол әулеттің 30 том-

тағасырлық қоғамдық утопияны қайта жандандырумен, әділдік пен теңдік орнаған елді бейнелеумен, Маздак көтерілісін баяндаумен, «жақсы билеуші» туралы өсиеттермен, поэма құрылымымен келтіріледі. Шығарманың шамамен үштен бір бөлігі басқарушыларға емес, халық арасында аты шулы және беделді Рустам бағыр мен Сиявуш образына арналған. Махмұд сұлтанмен басталатын поэма, оны сатиралық жолдар арқылы бейнелеумен аяқталады. Дастандағы Рустам – дәстүрлі эпикалық бағыр. Алайда, оның іс-әрекеттері мен ойларында драматизм көп (мысалы, оның ұлымен жекпе-жегі). Ал Сиявуш- трагедиялық бағыр.

нан тұратын «Тарих-и әл-Насыр» атты жылнамасын шығарады. Бейхаки өз шығармасында көптеген аңыздар мен Саманилер туралы мағлұмат келтіреді. Жалпы бұл тарихи жылнамадан гөрі күнделік-мемуарға жақын келеді.

Сол секілді осы кезде әдебиетте суфизм мен қарматтық бағыт пайда болды. Нәпсі тыюшылық пен тақуалыққа бағытталған сопылық-мистикалық ілімнің негізі қаланады. Суфизмнің кең таралуы Х-ХІ және кейінгі ғасырларда орын алды, оған себеп, бір жағынан бір қалыпқа негізделген ислами доғмаға және оның орындалуына рухани қанағатсыздық болса, екінші жағынан исламдық әлеуметтің және саяси идеалды жүзеге асырылуынан күдер үзген еді. Суфизм лирикасының басты тақырыбы бір жаратушыға деген ерекше ыстық ықылас болған.

Сопылық поэзия мен прозаның негізін қалаушы Балхтан шыққан **Абдалла Ансари** (1006-1086) деп қабылданған. Алғашында орталығы Бағдатта, кейінірек нишапур мен солтүстік-шығыс Иранда орнайды. Негізгі жетекшісі **Балха ибн Ибрахим әл-Иджли** (777 ж. қ.б.) болды. Аңыз бойынша ол құдайдың ерекше рақымына ие болып, мейіріміне бөленген әрі оған «жоғарыдан» уәһи түскен соң, ол биліктен кетіп, кезбешіл-жиһанкез өмір кешкен. «Төзімділік кітабында» («Китаб аз-Зудх») Пайғамбар Мұхаммедтің (с.ғ.с) төзімділік, сабыр жайлы айтқан хадистері берілген.

Сопы ақындарға «Хадиқат әл-хақаик» («Ақиқат бағы», 1131) атты алғашқы көлемді сопылық дидактикалық поэма авторы **Санаи** (1070-1140) да жатады. Басқа сопы ақындарға қарағанда, бұл ақында болмысқа, ақиқатқа риза болмау мен гуманистік құлшыныстар айқын көрінеді. Мұны «Сұлтан Махмұд пен кемпір», «Бивердалық сұлтан», т.б. шығармаларынан көруге болады. «Сұлтан Махмұд пен кемпір» шығармасында қарапайым әйел шахқа барып, батылдықпен былай дейді: «Билеуші заң мен құқық үшін өмір сүрмесе, бізге мұндай державаның керегі не?». Санаидың гуманистік идеялары уағыз формасында келеді.

Сопылықтағы үлкен реформаны мұсылман ортодоксиясымен ұштастырып, аскетизм мен тақуалықтың формасын жасаған ХІ-ХІІ ғ. теолог-энциклопедист **Абу Хамид Ғазали** болды.

Х-ХІ ғ. ақындардың бір қатары қармат ілімінің жақтастары болған. Қармат ілімі шаруалардың «теңдік коммунизмі» ұранының астында жер мен мүліктің ортақтығын талап еткен және орта ғасырлардағы басқа да көптеген шаруалар көтерілістері сияқты соңында дін бұзушылыққа айналған. Сол кездегі қалыптасқан жүйеге қарсы келгендердің бәрін қарматтар деп атаған. Оларға Махмұд Ғазнауи, селжұқтардың қолбасшысы низам әл-Мулк сияқты мемлекет қайраткерлері мен ирандық көптеген ақын-жазушылары жатқызылған.

Гуманистік бағыттағы поэзияның шыңы ұлы ақын, математик және философ **Омар Хайям Гиясаддин Абу әл-Фахт ибн Ибрахим** (1048-1131) есімімен тығыз байланысты. Біздің заманымызға дейін Омар Хайямның есіміне жазылған 2000-ға жуық рубайлар жеткен, алайда олардың 100-ге жуығын ғана жатқызуға болады.

25-26 жасына қарай ол өзінің танымал алгебралық трактатын жазады. 1074 ж. Селжұқ сұлтаны Малик-шахтың сол кездегі астанасы Исфаханға обсерваторияға басшылық ету үшін шақырылады. 1079 ж. ұзақ астрономиялық зерттеулердің негізінде қазіргі кезге дейінгі күнтізбелердің арасындағы ең нақтысын құрастырады. Дәл сонда өзінің екінші әйгілі математикалық еңбегі – «Евклид кітаптарының

кіріспесіндегі қиындықтарға түсіндірмелер» мен түрлі қысқа философиялық шығармалар, соның ішінде «Болмыс пен міндеттілік туралы трактатын» да жазады.

Хайямның рубаиларына философиялық әсемдік пен оларға астарлы, символикалық тілдің қолданылуы тән. Ақынның шығармашылығында халықтық, аристократтық, клерикалық бағыттардың қиылысып, ұштасуы көбінесе ортодоксальды-діни жазбалардың арасында емес, көркем әдебиеттен байқалады. Бұл толығымен тұлғаны догматтық-мұсылмандық кемсітуге қарсы, адам тұлғасының жеке қадірінің гуманистік идеясының дамуында көрініс тапты.

Әдебиеттер:

1. История мировой литературы в 9-и томах. – М.: Наука, 1983-1994; Бертельс Е. Избранные труды: История персидско-таджикской литературы. – М., 1960; Бертельс Е.Э. Очерк истории персидской литературы. – Л., 1928; Брагинский И.С., Комиссаров Д.С. Персидская литература. – М., 1963; Комиссаров Д.С. Очерки современной персидской прозы. – М., 1960; Османов М. Н.-О. Стиль персидско-таджикской поэзии X-XI вв. – М., 1974; Воронейкина З.Н. Исфаханская школа поэтов и литературная жизнь Ирана в предмонгольское время XII-нач. XIII в. – М., 1984; Тамимдари А. История персидской литературы. – СПб.: 2007; Көптілеуова Д.Т. Шетел халықтарының әдебиеті (орта ғасырлар). – Алматы: Қазақ университеті, 2011; Күмісбаев Ө.К. Алтын қазық. – Алматы: Қайнар, 2012

Тақырып бойынша сұрақтар:

1. Парсытілді әдебиеттің қайнар көзі.
2. Парсы поэзиясының негізгі жанрлары.
3. Рудаки поэзиясының әлеуметтік мазмұны.
4. Фирдоусидің «Шах-наме» атты эпопеясы.
5. Омар Хайям поэзиясының гуманизмі.

Күнгей Кавказ әдебиеті

Ортағасырлық армян, грузин, әзірбайжан әдебиеттерінің сипаты; Г. Магистрос, Г. Нарекаци, Н. Шнорали, М. Гош, «Шушаниктің азабы»; Ш. Руставели («Жолбарыс бейнесіндегі батыр»); Ганджеви. Х.Ширван. Низами («Хамса»).

Күнгей Кавказ халықтарының жазба ескерткіштері бізге V ғ. бастап белгілі бола бастады. Осы кезден бастап пайда болған Күнгей Кавказ мәдени аймағына грузин, армян, әзірбайжан халықтарының тарихы жатады. Бұл халықтар әуел бастан әлем өркениетімен байланысты болады. Вавилон, Ассирия, Мидия, Персия, Грекия, Рим секілді дамыған мемлекеттер кавказ халықтары үшін барлық жағынан үлгі болған. Кавказ және оның халқы туралы Геродот, Страбон, Плутарх сияқты атақты Грекия, Рим тарихшылары мен араб, парсы жылнамашылары да жазған.

Кавказ мәдениеті мен әдебиетінің қарқынды дамуына ежелгі иран мәдениеті, эллинизм, христиан дінінің қабылдануы, ұлттық жазудың пайда болуы тікелей әсер еткен. Кейін VII-IX ғ. арабтар мен көшпелі оғыз тайпаларына қарсы күрестер ұлттық сананың құрылуына жол ашады. Бұл құбылыс өз кезегінде X-XII ғ. көркем өнер шығармашылығының (Нарекаци, Руставели, низами, Хаган) гүлденуіне себепкер болады.

Кавказ халқы шығармашылығында батыс христиан дінінің әсерін (Византия мәдениеті) ғана емес, сонымен қатар мұсылмандық шығыстың әсерін де байқауға болады. Кавказ халықтарының тарихи дамуының бірлігі мен эллиндік, византиялық және ирандық мәдениеттердің ықпалына қарамастан олардың әдеби мұрасында көрініс тапқан әрбір халықтың мәдени қалыптасуы түрлі деңгейде болған.

Мысалы, Армения ассириялық және ежелгі ирандық дәстүрлерден бастау алады. Бұл Арменияның тарихи қалыптасқан территориялық жағдайына ғана емес, сонымен қатар халықтардың ұлттық ойлау жүйесі де осы ежелгі дәстүрлерге негізделуіне байланысты болады.

V-VI ғ. армян мәдениетінің гүлдену кезеңі болып табылады. Осы кезде армян шіркеулерінің маңызы арта түседі. Армения мен Кавказ елдеріне арабтардың басып кіруі (VII-IX ғ.) мен көшпелі оғыз тайпаларының шапқыншылығы кезінде де маңыздылығын жоймады. Бұл құбылыс ислам дінін қабылдауға шектеу жасайды. Грузиялықтар өздерінің бастан кешірген тарихи жағдайларына қарамастан, өздерінің монарх билеген мемлекеттік басқару жүйесін сақтап қалады. Грузиядағы феодализм көп жағынан еуропалықтарға ұқсас болған. Ол әлеуметтік типология жағынан ғана емес, сонымен қатар мәдениет жағынан да байқалатын. Грузин мәдениеті тұтастай эллиндік және византиялық мәдениеттерге бағытталады. Дегенмен Грузия мен Армения Византияның саяси үстемдігіне қарсы күресін тоқтатпайды. Грузия поэзиясы өзіндік ерекшеліктерін сақтай отырып, өздерінің ұлттық дүниетанымына қарай өзгертулер мен өңдеулер арқылы парсы лирикасының кейбір элементтерін де бойына сіңіреді. Қалыптасып келе жатқан әзірбайжан әдебиетінде көркем әдебиеттің дамуына қолайлы алғышарттар түркі тайпаларының керемет үлгідегі халықтық эпосы, мұсылман мәдениеті, оның ішінде өте ауқымды ғылыми және көркем әдебиеті, сонымен қатар иран мәдениетінің асыл мұрасы мен оның жоғары эстетикалық деңгейі ықпал еткен.

IX-XIII ғ. Армения, Грузия және Әзірбайжан елдерінде сауда мен қолөнер дами түседі. Кавказ территориясы Шығыс пен Батыс арасын байланыстыратын Ұлы сауда жолдары тоғысқан жерде болды. Бұл жолдар арқылы Қытай, Үндістан, Иран, Константинополь және басқа да еуропалық елдер байланыс жасайды. Осы әлемдік байланыстар арқылы қалалар дамып, мемлекеттер пайда болады және сол кездің рухани құндылықтары бой көтереді. Грузиядағы Артануджи, Тбилиси, Кутаиси, Армениядағы Ани, Двин, Ван, Каре, Әзірбайжандағы Барда, Ганджа, Нахичевань, Табриз, Марага қалалары жаңа мәдениеттің орталықтарына айналады.

Мұның барлығы поэзия, әдебиет, философиялық-ғылыми ойлар сияқты рухани мәдениеттің дамуына жол ашады. Осы жағдайлар Арменияда Григор Нарекаци, Нерсес Шнорали, Мхитар Гош және Вардан Айгекци, Грузияда Чахрухадзе, Иоане Шавтели және Шота Руставели, Әзірбайжанда Бахманяр, Хагани Ширвани және низами Ганджеви сияқты сол кезде атақ пен даңқа ие болған гуманист-ақындар мен ақын-ойшылдардың пайда болуына әсер етеді. Олардың шығармашылығында гуманистік бағыт білінеді. Мхитар Гоштың «Армян заңдар жинағы» атты шығармасы мен мысалдары өзінің замандастары Низами мен Руставелидің поэтикалық шығармаларымен сарындас болған. Мазмұны мен саяси-әлеуметтік жағынан да, кейде жанрлық формасы бойынша да Низамидің «Хамса» атты алғашқы поэмасындағы аңыздар Гоштың мысалдарымен үндессе, ал басқа поэмасындағы

поэтикалық бейнелер мен оның романдық сипаты Руставелидің монументальды поэмасын еске түсіреді.

Армян әдебиеті. IX ғ. аяғынан X ғ. басына дейінгі кезеңде араб үстемдігіне қарсы ұзақ әрі қиын күрестің нәтижесінде Армения саяси дербестікке қол жеткізді. Елдің саяси тәуелсіздігінің қалыптасуы экономика мен мәдениеттің гүлденуіне қолайлы жағдайлар туғызады. Мұндай оң өзгерістер Батыс Еуропа елдерімен тығыз байланыс жаасаған Киликиядағы Рубенидтердің (1080-1375 ж.) шамамен 300 жыл бойы өмір сүріп, патшалық еткен кезеңінде айқын көрінеді. Византиялықтардың жаулаушылық саясаты мен түрік-селжұқтарының басып алу жорықтарына байланысты Арменияның шығыс бөлігіндегі мемлекет дамуы XI ғ. ортасында уақытша тоқырауды бастан кешіреді. Бірақ XII ғ. Арменияның Солтүстік Шығыс аудандарында Грузияның көмегімен Захарид патшалығы құрылғаннан кейін қайта қалпына келеді. Сол кезде бұрын-соңды болмаған музыка, әдебиет пен ғылымның гүлденуі басталады.

X-XII ғ. ғылым мен мәдениетте жоғары мәртебелі адамдар маңызды рөл ойнай бастайды, оның ішінде ғалым, педагог, әскери қоғам қайраткері князь **Григор Магистростың** (990-1059 ж.) алатын орны ерекше. Ол антикалық философия мен мифология, әдебиет, нақты және жаратылыстану ғылымдарын меңгерген ғалым болған. Ғалымдар оның оқу бағдарламасына үлкен қызығушылық танытқан. Оның мектебіндегі оқу жүйесі схоластика мен догматизмге қарсы бағытталып, онда жаратылыстану мен гуманитарлық ғылымдарға үлкен көңіл бөлінген. Магистрос армян әдебиетіне жаңа эпистолярлық жанрды енгізген. Оның «Хаттарында» өзінің қаламынан туған мысалдар мен аңыздар келтірілген. Магистростың бұл еңбегі стилі жағынан көркем-публицистикалық және эмоционалды болып келеді.

Сол кезеңнің ұлы ақындарына Григор Нарекаци және Нерсес Шноралиді де жатқызамыз. **Григор Нарекацидің** (945/950-1003 ж.) өмір сүрген кезеңі көптеген қайшылықтар мен келеңсіздіктерге толы болған. Бір жағынан кейде мистикалық дәрежеге дейін жететін діни және аскеттік ойлардың кең тарауы, екінші жағынан шіркеулік жоралғылар мен ғұрыптардан толықтай бас тарту мен зиялы өмірге қарай ұмытылысы болған. Осы келеңсіздіктер ақынның ой-өрісі мен оның шығармашылығына әсерін тигізбей қоймайды. Нарекаци Арменияның Васпуркан облысында, ғалым-епископ Хосров Андзевацидің отбасында дүниеге келген. Ол Нарекс шіркеуінде замандастарының арасында «ұлы ойшыл» атанған немере ағасы Ананий Нарекацидің қолында тәрбиеленеді. Нарекаци оқуының соңында сол шіркеуде қызметкер болып қалады. Көп уақыт ұзамай өзінің білімі мен шығармашылығы арқылы аты шыққан. Дегенмен бізге жеткен жазбалар бойынша, сол дәуірдің өзінде Нарекаци қуғын-сүргінге ұшырап, тіпті сотқа да тартылған. Ол өзі тәрбиеленген шіркеуде жерленіп, ұлы ойшыл-ақынның қабірі ғасырлар бойы халық арасында киелі жер деп есептелінген.

Григори Нарекаци үлкен әдеби мұра қалдырған, олардың арасында гандзалар²⁰, «Апарандық кресттің тарихы мен әулие Крест пен әулие Ананы ұлықтау», «Қасиетті апостолдарды ұлықтау», «низобийлік епископ, әулие Иаковты ұлықтау», «Әндер» («Таги») және «Қайғылы діни әндер кітабы» сияқты шығармалары белгілі. Нарекацидің әнұрандары, түсіндірмелері мен басқа да шығармалары армян халықтарының шіркеу әдебиетіне тән дәстүрлі жанрлардан ерекшеленбейді десе де болады.

²⁰ Гандза – шіркеу әндері, оның негізін қалаған – Г. Нарекаци.

Ақын жасаған әулие Марияның бейнесі адамгершілік құндылықтарының бастамасын білдіреді. Бұл мәдени-рухани және дәстүрлі-діни образдар мен ұғымдарды түсіну мен поэтикалық қолданудағы жаңа қадам болады. Нарекәци қасиетті Марияның бейнесін қарапайым адамға тән қасиеттермен суреттеп, сол арқылы адам мен құдай арасында белгілі бір шектің жоқтығын көрсеткен.

Ақынның «Қайғылы діни әндер кітабы» (1002 ж.) атты поэмасында ғасырлар бойы жасалған армяндық поэзияның ең жақсы үлгілері жиналған және осы өлеңдер арқылы армяндық әдебиеттің жаңа дәуіріне жол ашылған. Нарекәци поэмасы 95 бөлімнен құралған, онда 10 мыңнан астам тармақ кездеседі. Жанр жағынан бұл шығарма бестік аралас өлшеммен жазылған лирикалық поэма болып табылады. Нарекәцидің бұл туындысы жылдар бойы халық арасында ерекше танымалдылыққа ие болып, тіпті қасиетті жазбалармен қатар оқылып келді, халық арасында оның сикырлық күші бар деген де түсінік сақталған.

XII-XIII ғ. прозалық жанрдың бір түрі - мысал пайда болып, дами бастайды. Ортағасырлық мысалшылардың ішінде ерекше көзге түскендері – Мхитар Гош пен Вардан Айгекци. **Мхитар Гош** (1130-1213) Ганджада (Ганзакада) туылған. Ол екі рет вардапет дәрежесін алған жоғарғы білімді адам болған. Гош Нор-Гетиктегі шіркеу мен ондағы мектептің негізін қалайды. Армениядағы заң ғылымдарының дамуы Гоштың есімімен тығыз байланысты. «Шіркеулік канондар» мен «Қалталылардың заңдарынан» тұратын «Армян заңдар жинағы» кең таралады. Гошқа дейін Арменияда қалталылардың заңы болмаған. Феодалдарға шектеу қойған және мұсылмандыққа қарсы болған Гоштың заңдары үлкен мәнге ие болады. Ол жекеленіп кеткен князьдықтарды біріктіріп одақ құру керектігін айтып, патриоттық идеяны көтеріп, мысалдарына қоса білген. Гош библиялық заңдарды «мәңгілік» деп ойлағанымен, оларды Арменияның қоғамдық өміріне негіздеп қолданған.

Армян эпосы ырғақ дауыспен, ал кейбір ұйқас өлеңмен айтылған эпизодтар әнмен айтылады. Айтушы бір не екі бөлімін әндетіп, ал соңында эпоста мадақталған барлық батырлардың есімдерін көтеріңкі дауыспен айтқан. «Сасундық Давид» эпосының құрастырылу уақыты IX-XIII ғ. сәйкес келгенімен, оның тарихи түйіні IX ғ. ортасындағы оқиғалар болған. Бұл монументальдық шығарма армян халқының көп ғасырға созылған азаттық күресінің өзіндік бір жылнамасы болып табылады. Бұл эпос абыз-гусандар арқылы құрылып, ұрпақтан-ұрпаққа таралып, қазіргі күнге дейін жеткен. Онда елдің негізгі идеялары мен мақсаттары, еркіндікті сүю мен елжандылық, қайраттылық пен ерлік, халықтың жарқын болашаққа және әділдік пен мейірімділіктің жеңісіне деген сенімі көрініс тапқан. Осы арқылы эпостың халықтық сипаты анықталады. Елжандылық идеясы, әсіресе Давидтің образында айқын көрінеді.

Эпоста мифологиялық және батырлық, тұрмыс-салт пен махаббат туралы оқиғалар желісі бір-бірімен сабақтасып келеді. Эпостағы қаһарман кейіпкерлер түрлі тылсым күштер мен мифологиялық қасиеттер арқылы бейнеленгенімен, қарапайым адамға тән әуесқойлық пен сезімдердің негізінде өмір сүреді. Бұл туындыда орта ғасырдағы армян елінің ұлттық әдет-ғұрпы, салт-дәстүрі, діни ұстанымы, тұрмыс-тіршілігі мен әлеуметтік қарым-қатынастары суреттелген.

Грузин әдебиеті. Грузияда жазудың пайда болғанына дейін халық әдебиетіндегі түрлі аңыздар, эпикалық ертегілер, лирикалық өлеңдер кең тараған. Құдай-

лармен соғысып, аспан отын ұрлап, кейін Кавказ тауындағы жартасқа байланып жазасын алған Амирани (Прометейдің егізі) батыр туралы айтылған аңыз ерекше сұранысқа ие болған.

V-XI ғ. қамтитын грузия әдебиетінің алғашқы кезеңі грузин халқының тұрмыс-тіршілігімен анықталатын діни сипатқа ие болған. Көршілес армян және албан (әзірбайжандықтардың ата тегі) халықтары сияқты грузин тайпалары да жат-жерлік қанаушылардың езгісіне ұшырап, үлкен қайғыға душар болады. Кавказ аймағының үстемдігіне парсы мемлекеті мен Шығыс Рим (Византия) империясы таласқан. VII ғ. екінші жартысында грузия елі араб-мұсылмандарының билігіне көшеді. Ал XI ғ. Грузия жеріне көрші селжұқтар басып кіреді. Феодалдық-иерархиялық негізде құрылған христиан шіркеуі грузин елінің қоғамдық дүниетанымы мен мәдениетіне айтарлықтай әсер етеді.

Шіркеуге керек кітаптың барлығы («Инжіл», «Псалтирь», Евангелия және т.б.) грузин тіліне аударыла бастайды. Инжілден басқа кітаптардың барлығы жергілікті қоғамдық-саяси және мәдени сұраныстарға сәйкестендіріліп, оларға айтарлықтай өзгерістер енгізіліп отырған.

XI-XII ғ. грузин діни-философиялық әдебиеті дами түсіп, «философиялық ойлаудың жаңа бағыттары» пайда болады. Сонымен қатар ежелгі Грузияда сәуегейлік әдебиетті аударумен айналысу кең тарайды.

Сәуегейлік әдебиеттің ең ежелгі ескерткіштерінің бірі – Яков Цуртавелидің «Шушаниктің азабы»²¹ атты туындысы. Бұл шығарма 475-484 ж. аралығында жазылған. Онда аса көркем түрде қартлий басшысы Варскеннің әйелі мен оның қайғы-қасіретке толы тағдыры жайлы айтылады.

Ежелгі Грузияның өзіндік тарихи әдебиеті XI-XII ғ. жататын ескерткіштерден (Леонтий Мровели, Джуаншер, Давидтің ұлы Сумбат, Арсений, тарихшы Давид Құрылысшы мен Тамара және т.б.) көрінеді. Барлық грузин жазушылары мен тарихшылары ішкі алауыздық пен феодалдар арасындағы талас-тартыстарды қатты сынай отырып, елдің бір ту астына бірігіп, бір жеңнен қол, бір жағадан бас шығару идеясын ұстанады.

Классикалық дәуірдегі (XII ғ.) грузин поэзиясының ең көркем туындысына Шота Руставелидің «Жолбарыс бейнесіндегі ханзада»²² атты поэмасын жатқыза-

²¹ Жеке мүддесі мен саяси мақсаттарды көздеген Варскен парсы шахының билігін мойындайды, христиан дінінен алшақтап, маздеизмді қабылдайды. Кейін ол отбасындағы барлық туыскандарын христиан дінінен бас тартуға мәжбүрлейді. Тек әйелі Шушаник қана күйеуіне мойынсұнбай, оның талаптарын орындаудан бас тартады. Шушаник осы әрекеті үшін түрлі қиындықты басынан өткізіп, 475 ж. азапталып өлтіріледі.

Яков Цуртавели қайратты да батыл, ержүрек те шыдамды әйел образын сомдайды. Автор түрлі метафора, теңеу, салыстыру тәсілдерін кең қолданып, өз еліне, дініне сенген байсалды Шушаникті өз дінінен бас тартқан, елін сатқан, қатыгез де жауыз Варскенге қарсы қояды. «Шушаниктің азабы» атты шығарма историографиялық ескерткіш ретінде де өте бағалы. Бұл шығармадан сол кездегі парсы әмірінің қол астында болған Грузияның саяси, экономикалық, әлеуметтік, діни және мәдени ахуалын көре аламыз. Сонымен қатар онда халықтың күнделікті тұрмыс-тіршілігінен де жарқын көріністер келтірілген.

²² Поэmanın сюжетіне келсек, динамикалық жағдайларға толы, автор эпикалық шығармаларға тән оқиға желісінің қайталануы мен ұзақтығынан бойын аулақ ұстайды. Қарт патша Аравия Ростеванның таққа үміткер мұрагер ұлы болмай, ақылды да сұлу қызы Тинатинді таққа отырғызады. Тинатин қолбасшы Автандил батырға ғашық болады. Бірде Ростеван Автандилмен бірге аңға шығып, жолбарыс бейнесіндегі, жанары мұңға толы бейтаныс батырды кездестіреді. Онымен қанша сөйлесуге тырысқанымен, ол тіл қатпайды, ақыры жоқ болып кетеді. Патша осыдан кейін мұңға батады. Сонда патшайым өзінің сүйіктісі Автандилге жат елдік жұмбақ жанды таптыруға бұйрық береді. Автандил бұл іске барлық күшін салады. Ұзақ та қиын саяхатынан соң ол Тариэл деген жұмбақ батырды табады. Тариэл өзінің қайғыға толы махаб-

мыз. Руставели өмірі туралы нақты деректер өте аз. Бұл шығарма туралы басты тарихи-әдеби дерек – поэманың прологы. Шота Руставели шығармасын Тамара ханшайымға арнап, кіріспе шумақтарда (3-4) ханшайым мен оның жары Давид Сосланиді мадақтаған. Осы арнаудан туындының XII ғ. 80 жылдары мен XIII ғ. бірінші онжылдығына дейінгі уақыт аралығында жазылғаны туралы болжам жасай аламыз. Прологта (7-8 жолдар) Руставели есімі екі рет кездеседі.

Руставелидің ақындық шығармашылығына метафоралар мен афоризмдерді қолдану тән. Ақынның терең ойлы афоризмдері мен насихаттары халық арасында кең тараған. Руставели Грузияда осы күнге дейін қолданылатын жаңа әдеби тілдің негізін салушы ретінде де танымал болған.

Әзірбайжан әдебиеті. Кавказ халықтары – грузиндер, армяндар мен әзірбайжандар түрлі басқыншылардың басып кіруінен жерлері мен өз тәуелсіздіктерін қорғап қалу үшін бір тудың астына бірігеді. XII ғ. бастап олар өзара саяси, экономикалық және мәдени тығыз байланыста болады. Грузиндер мен армяндар арасында әзірбайжан тілі мен ауызша халық әдебиеті, махаббат поэзиясы мен халық әндері кең тарап, үлкен сұранысқа да ие болған.

XII ғ. әзірбайжан лирикасы қарқынды дамиды. Сол кездегі Муджираддин Бейлакан, Иззадин Ширван секілді ақындардың шығармашылығында гуманистік және демократиялық сарындар маңызды орынға ие болады. XI ғ. феодалдық сарайларда, сарай поэзиясы гүлдеп оның негізгі жанрлары қасыдалар мен ғазал болады. Сонымен қатар рубаилар (төрт шумақ өлең) және маснауилер (эпостық поэзия) құрылады.

Әзірбайжан феодалдарының сарайларында панегириктер қызмет көрсеткен. XII ғ. сарай поэзиясының белгілі өкіліне талантты ақын Абу-л-Ала Ганджевиді жатқызамыз. Ол ширваншах Манучехрдің тұсында өмір сүріп, оған қызмет еткен.

Абу-л-Ала Ганджеви (1120-1149) шығармашылығында оның астрономия, медицина, философия және теология сияқты қазіргі ғылымдармен таныс болғанын көруге болады. Абу-л-Аланың қасыдасы түрлі образдар мен метафораға толы. Ол өлең өлшемдерін шебер пайдаланып, әсерлі әрі көркем тілді өлең ұйкастарын жа-

батын, хан тұқымынан, үнді патшасы Парсаданның амирбары (әскербасы және адмирал) екенін айтып береді. Ол күндей сұлу патшайым Нестан-Дареджанға өлердей ғашық болады. Бірақ Парсадан қызын Хорезм патшасына беріп, оны өзінің мұрагері деп жариялауды ұйғарады. Сол кезде сүйіктісі Тариэлге өзінің бакталасының көзін жойып, билікті басып алуға кеңес береді. Кейін патшайымды бүлікшіге деген сезімі үшін айыптап, оны Үндістаннан жасырын алып кетеді. Тариэл сүйіктісін іздеп жолға шығады, бірақ одан еш нәтиже болмайды. Соңғы үмітінен айырылған батыр жалғыздықпен күн кешеді. Автандил Тариэлмен достасып, оның жүрегіне үміт отын жағып, сүйіктісі Нестан Дареджанды іздеуге бірге жолға шығады. Тариэлдің ғашығы Каджети қамалында екен. Олар Придон деген тағы бір тілектес батыр арқылы қамалға шабуылдап, Нестанды құтқарады. Ақыры Тариэл Нестанға, Автандил Тинатинге үйленіп, өз елдерінде әділ билік етеді.

Бұл шығарма – поэмадағы сюжеттің күрделілігіне қарамастан, құрылысы жағынан тұтас «Жолбарыс бейнесіндегі батыр» шығармасында өмірдің көріністері шынайы суреттеледі. Поэманың кейіпкерлері өмірді жақсы көреді, бірақ олардың өмірге деген махаббаты тек әділдік үшін күресумен байланысты. Бұл күресте олар өлімнен де қорықпайды.

Руставелиді ойландыратын адамға деген махаббат пен адамның ішкі сезім әлемі, оның қайғы-қасіреттері, құштарлығы мен мақсаттары негізгі тақырыптар болып табылады. Руставелидің адамгершілік қасиеттері оның адамдар арасындағы бауырластық және ынтымақтастық идеясы мен оның Отанға деген сексіз махаббаты, сыртқы жауларға деген аяусыз жеккөрушілігі мен махаббаттың жан сырын ашуынан байқалады. Поэма «Шаири» деген атпен белгілі әдемі әрі нәзік өлеңдермен жазылған. Руставели грузин поэзиясындағы өлең өлшемдерінің ең үздік шебері болған. Руставели өз шығармасында түрлі өлең өлшемдерін қолдану арқылы ортағасырлық көптеген туындыларға тән іш пыстырарлық бір ізділіктен де құтылады. Поэманың өлеңдері ырғақты және әуенді болып келеді.

рыққа шығарған. Ол өзінің таланты арқылы тек өз Отанында ғана емес, сонымен қатар басқа да халықтар арасында да үлкен атақ пен зор құрметке ие болған.

XII ғ. әзірбайжан поэзиясындағы ең ірі ақындардың бірі Хаган Ширван болған. **Афзаладдин Бадиль Хаган Ширван** 1120 ж. Шемахта дүниеге келеді. Ол өз уақытының медицина, астрономия, жаратылыстану, логика, грамматика, әдебиет сияқты түрлі ғылым саласын терең меңгерген ірі ғалым және мұсылман заңдарын жақсы білген заңгер де болған. Хаган 1156 ж. Меккеге барып, қажылық жасауға рұқсат алады. Иран, Ирак, Сирияның жерлерін, сонымен қатар Хамадан, Медаин, Бағдат, Дамаск сияқты тарихи қалаларын көруіне де үлкен мүмкіншілік туады. Ширванға қайтып келген соң Медаин шахтарының бұрынғы бас қаласының қираған орындары туралы философиялық элегия жазады.

Хаганның лирикасы – адамгершілікке, достық пен махаббатқа деген адалдыққа толы. Ақын ислам дініне қатты берілгеніне қарамастан, оның христиандарға деген сүйіспеншілігі өте жоғары болған.

Ильяс ибн Йусуф низами Ганджеви (Е.Э. Бертельстің мәліметі бойынша, 1141/43-1203/05 ж.) Ганджада дүниеге келген, сол жерде білім де алған. Сол кезеңде Ганджа қаласы мәдениет пен білімнің орталығы болған. Низамидің шығармаларындағы астрономия, астрология, математика сияқты нақты ғылымдарға жасалған сілтемелерді келтіруге болады (мысалы, математикалық «иррационалды түбір» термині «Жеті сұлу қыз» атты поэмасында орынды қолданылған). Сондай-ақ ақынның тарих пен философия жайлы да терең білімі болған. Ол мұсылман теологиясын, заң ғылымын, логиканы біліп қана қоймай, антикалық философияға да қызығушылық танытқан. Оның соңғы поэмасы «Бестікте» Ескендірдің жорықтарын, ақынның география жайлы түсінігін сипаттайды, ал «Ләйлә мен Мәжнүн» поэмасындағы жұлдызды аспанды керемет сипаттауы оның астрономиядағы білімінің жоғары екенін дәлелдейді. Низами араб және парсы тілдерін жетік меңгерген болатын, сондай-ақ осы тілдердегі әдебиеттермен жақсы таныс болған. Ақынның жеке өмірі жайлы мәліметтер жоқтың қасы. Низамидің әдеби мұрасы «Бестікте» («Хамса») біріктірілген эпикалық шығармалары, ғазалдары, қасыдалары, өлең шумақтары және лирикалық жанрда жазылған басқа да шығармаларын көрсетуге болады. Кейбір деректерге сүйенсек (Доулат-шах Самарқанди), низамидің 20 мың бәйттен тұратын лирикалық өлеңдер жинағы болған, бірақ өкінішке орай, бізге үлкен лирикалық мұрадан тек 6 қасыда, 116 ғазал, 30 рубаи ғана жеткен.

Низами өмірінің соңғы 30 жылын «Хамса» - «Бестікті» жазуға арнаған «Хамса» – бес маснауи – поэмалардан тұратын жанрлық форма. Оның біріншісі – «Сыр сандығы» (1173-1180), екіншісі – «Хосроу мен Шырын» (1181), үшіншісі – «Ләйла мен Мәжнүн» (1188), төртіншісі – «Жеті сұлу қыз» (1197) және соңғысы – «Ескендір-наме» (1203).

Низами шығармалары Таяу және Орта Шығыс ақындарының шығармашылығына үлкен ықпалын тигізеді.

Әдебиеттер:

1. История мировой литературы в 9-и томах. – М.: Наука, 1983–1994; Антология грузинской поэзии. – М., ГИХЛ. 1958; Древнегрузинская литература (V-XVIII вв.). Тексты / пер. с груз. – Тбилиси, 1987; Памятники древнегрузинской агрографической литературы / пер.

Кекелидзе К. С. – Тб., 1956; Барамидзе А. Шота Руставели.– М., 1966; Рифим М. Древняя азербайджанская литература. – Баку, 1991; Ибрагимов М. Хагани Ширвани // Хагани. Лирика. – М., 1980; Азаде Р. Низами Гянджеви. – Баку, 1981; Көптілеуова Д.Т. Шетел халықтарының әдебиеті (орта ғасырлар). – Алматы: Қазақ университеті, 2011.

Тақырып бойынша сұрақтар:

1. Кавказ халықтары мәдениетінің дамуына әсер еткен факторлар.
2. Григорий Нарекаци шығармашылығындағы этикалық тұжырымдама.
3. Шота Руставелидің «Жолбарыс бейнесіндегі батыр» атты поэмасындағы кейіпкерлердің бейнесі.
4. Низамидің «Хамса» атты дидактикалық-философиялық поэмасы.

Еуропадағы батырлар дастаны мен куртуаздық лирика

Ортағасырлық эпикалық жырлар; Куртуаздық әдебиет; Прованс лирикасы; «Хильдебранд туралы ән», «Сид туралы ән», «Нибелунгтар туралы ән», «Роланд туралы жыр», кантинела; кансона; сервантес; тенсона; Фельдеке.

Дамыған орта ғасыр дәуірінде халықтық-эпикалық әдебиеттің даму үдерісі әлі де жүріп жатты. Ортағасырлық әдебиетте батырлар дастаны маңызды орын алып, үлкен тарихи сипатқа ие болады. Дамыған орта ғасырдағы батырлар дастанында сол дәуірдегі Еуропа қоғамында қалыптасып келе жатқан вассалдық қатынастар, ұлттар мен мемлекеттердің бірігуі көрініс табады. Дастандардағы тарихи тақырыптардың ауқымы кеңіп, ертегілік-мифологиялық сарындарды ығыстыра отырып, христиандық сарынның маңыздылығы арта түседі, патриоттық пафос күшейіп, жаңа эпикалық формалар пайда бола бастайды. Бұл құбылыс әдеби шығармалардың таза фольклордан бөлініп шығуына әсер еткенімен, оқиға желісі мен мифологиялық-поэтикалық бейнелеудің бірігіп, рыцарьлық романдардың халық әдебиетіндегі фантастикалық элементтерге қайта жүгінуіне әкеліп соғады. Дастандардың даму тарихындағы осындай өзгерістер өзара тығыз байланысты болады. Мемлекеттік тұтастыққа ерте қол жеткізген халықтардың дастандарында мифтер мен ертегілерге тән элементтер жойылып, тарихи аңыздардан алынған сюжеттер қолданыла бастайды.

Рулар мен тайпалардың негізгі арманы ұлттық тұтастықты сақтап қалу болғандықтан да, көптеген эпостық ескерткіштерден жатжерлік жаулаушылар мен басқыншыларға қарсы күрестен туындайтын патриоттық рухты көруге болады.

Дастандағы басты бейне елдің бірлігін қамтамасыз ететін патша бейнесі болып табылады. Ол халық арасынан шыққан халықтың қиялындағы батырға қарсы қойылады. Патшаға деген адалдық, патшаның әділетсіздігі, сарай маңындағылардың жауыздығы мен феодалдар арасындағы өзара талас-тартыстармен қатар суреттеледі (мысалы, Гильом Оранжский туралы француз дастаны). Мұнда ақсүйектерге қарсы тенденциялар да көрініс тапқан («Сид туралы ән»). XII-XIII ғ. батырлар жырына куртуаздық (рыцарьлық) романның

да әсер еткені белгілі («Нибелунгтар туралы ән»). Батырлар жырына шектен тыс әсірелеу, батырлардың барлық қиындықтарға төзуі мен үлкен трагедияға ұласатын драматизм сияқты түрлі теденциялар тән.

IX-XI ғ. Францияда ерте орта ғасыр әдебиеті кезеңі болып табылады. Бұл кезеңде француз ұлтының бірлігі пайда болып, мемлекеттік жүйе құрылып, сондай-ақ феодалдық қоғамның мәдениеті мен әдебиеті қалыптаса бастайды. Француз эпосы халық әдебиеті негізінде қалыптасады. Ол қысқаша эпостық өлеңдердің (*кантиленалар*) күрделі өңдеулерден өтіп, дамуы арқылы бізге дейін ұзақ дастандар түрінде жетеді. Француз халық әдебиетінде эпостық дәстүрлерді таратушылар неміс шпильмандарына жақын кезбе халық әншілері – *жонглерлер* болатын. Жонглерлер әуезді тапқакты дастандарды кішкентай арфа немесе виоланың сүйемелдеуімен орындайтын.

Солтүстік Францияда куртуаздық лириканың пайда болуын прованс әдебиетінің тікелей әсері деп айту қиын. XII ғ. труверлер поэзиясының гүлдене түсуін солтүстік француздық ақындарының оңтүстіктегілердің ғасырлар бойы қалыптасқан тәжірибелерін қолдануымен түсіндіруге болады. Трубадурлар мен труверлер (Солтүстік Франциядағы куртуаздық ақындар осылай аталған) арасында генетикалық емес, тек типологиялық байланыс болған.

Француз эпосының биік шыңы болып саналатын «Роланд туралы жыры»²³

²³ «Роланд туралы жырда» Ұлы Карл бастаған испан жорығы кезінде сарациндердің (маврлар) шабуылына ұшыраған француз отрядының Перинейдегі Ронсеваль шатқалында болған соғысы туралы жырланған. Француз әскерінің арыстары, Карлдың сүйікті жиені Роланд мұсылман-маврларының жер қайысқан қалың қолымен «сүйікті Франция» мен христиан діні үшін соғыста ерлікпен қаза табады. Жасақтың жеңіліске ұшырауына Сарагоса патшасы Марсилимен сөз байласқан өзінің өгей ұлын жек көрген Роландтың өгей әкесі Ганелон кінәлі болады. Роландтың, оның досы Оливье мен «он екі пэрдің» өлімі үшін Карл барлық мұсылман әлемінен жиналған үлкен әскерді қырып-жояды. Ганелон «қасиетті соттан» кейін өлім жазасына ұшырайды.

Оқиға желісінде жырдың басталуы (Ганелонның сатқындығы), шарықтау шегі (соғыс) және аяқталуы (Карлдың кек алуы) анық көрініс табады, сондай-ақ әр бөлік өзара байланысты екі кезеңге бөлінеді. Жырдың басталуына Бланкандриннің және Ганелонның елшілік сапары, шарықтау шегіне Марсилианың қалың әскерімен болған екі шайқас (франктар үшін бірі сәтті, екіншісі үлкен опат болған), ал соңына сарациндер мен Ганелоннан кек алу жағдайы.

Оқиғаның қарама-қарсылық принципі образдар жүйесінің негізінде жатыр: Роланд Карл патшаға, Оливье мен Ганелонға қарсы қойылады. Құдіретті император Карл эпостық монарх ретінде суреттелген, ал оның жас жиені белсенді әрекет етуші тұлға, оқиғаның бас кейіпкері болып табылады. Роланд – эпостардағы Гильгамеш, Ахилл сияқты ең қарапайым жау жүрек қайраткер. Оған қаһармандық пен өзінің күшін аса қатты бағалау тән. Роланд өз уақытында Ұлы Карлды көмекке шақырудан бас тартады. Осы себептен ақылды Оливье мен Роланд арасындағы жанжал басталады. Оливье ақылды, Роланд ержүрек, ал екеуі де айбындылығы жағынан бір-бірінен кем түспейді.

Оливье өзінің жеке басының ерлігі арқылы поэмада эпостық кейіпкердің ролін атқарады, ал нағыз ержүрек батыр кейіпкер – Роланд. Батырдың қасарысуының соңы «қайғылы кінә» формасында беріледі. Роланд дер кезінде дабыл соғуға қарсы болғандықтан, өзінің және өз жасағының өліміне белгілі мөлшерде кінәлі болады, бірақ оның бұл кінәсі оның тартымды қасиеттерімен байланысты еді. Роландтың бұл кінәсін сатқын Ганелонның қылығымен салыстыру мүлдем мүмкін емес. Роландтың қасарысуы оның «сүйікті Францияға» деген адалдығы мен оның мүддесі үшін белсенділігін әлсіреткен жоқ (оның Ахиллден айырмашылығы). Ганелон Карлға деген жеке адалдығын сақтағанына қарамастан, оның Роландқа деген өшпенділігі «сүйікті Францияны» сатуға итермелейді. Осы тұста Роланд пен Ганелон образы бір біріне қарама-қарсы қойылады. Басқа француз эпостарындағыдай «Роланд туралы жырда» мифологияның элементтері кездеспейді.

Саяси өмірдің тарихи оқиғалары туралы аңыздар оқиға желісінің көп бөлігін құрайды. Жырда Роланд бейнесі арқылы вассалдық адалдық та дәріптеледі. Нағыз батырлық эпостардағыдай «Роланд туралы жырдағы» вассалдық адалдық та Отанға деген сүйіспеншілік пен оған жан-тәнімен берілуге ұласады. Жоғарыда аталғандай, Роланд пен Ганелон бейнелері дәл осы тұста бір-біріне қарсы келеді. Ганелонның Карлға деген вассалдық адалдығына қарамастан, феодалдық өзімшілдік пен феодалдық анархияны қолдаушы адам ретінде айыпталыады.

(шамамен 1170 ж.) 4002 жолдан тұратын көлемді шығарма. Редакцияланған жырдың (оксфорд қолжазбасы) ең көрнекті нұсқасы XI ғ. ортасында ағылшын-норманд тілінде жасалған.

Эпоста жауынгерлік ержүректілік, Отанға деген махаббат, әскери қолбасшының патшасы Карлға деген вассалдық адалдығы жырланады.

Ерте орта ғасырдан (IX ғ.) германдық батырлық поэзиялық үлгісі ретінде «Хильдебранд туралы эн» танылады. Хильдебранд туралы жырдың тарихи негізі – италиялық ұлы Теодорих пен Одоакр қолбасшылар арасындағы қақтығыс. Одоакр Дитрихты (Теодорих тарихта Дитрих Бернский) жер аударып жібереді. Оның қарамағындағы Хильдебранд өз әйелі мен баласын тастап Дитрихпен кетеді. Олар Шығыстағы Атилла әскерінің құрамына қосылады. 30 жылдан кейін Хильдебранд Одоакрдың әскерін ғұндардың көмегімен қуып Дитрихқа жерін қайтарып беруге аттанады. Соғыс әдістерінің бірі бойынша екі жақ ең мықты сарбазын жекпе-жекке шығарады. Осылай әкесі мен баласы, яғни Хильдебранд пен Хадубранд соғыс алаңында кездеседі. Әкесінің сөзіне сенбеген Хадубранд, өлім құшады. Ал Хильдебранд Дитрихқа адал сарбаз болып қала береді. Міне, феодалдық қатынастың шын бейнесі көрінетін тұсы – осы жерде.

XI ғ. жеткен қолжазбаның бірі – «Людовик туралы жыр». Рейндік-франктік диалектіде рифмалаған өлеңді жыр – III Людовиктің 881 жылдың 3 тамызындағы нормандарды жеңгені туралы. Негізінен мадақ өлеңдерінен тұратын бұл шығарма ауыз әдебиеті дәстүріндегі рухты және эпикалық қасиетке ие, шынайы тарихи оқиға суреттеледі.

XII ғ. Германиядағы дамыған феодалдық қоғамда неміс тіліндегі әдебиет пайда болады. Ол көп жағдайда француз тіліндегі үлгілердің негізінде жазылған рыцарьлық романдарға ұқсас келеді. Дегенмен феодал сарайларында ежелгі дәстүрлер сақталып қалған Дунай маңындағы аймақтарда (Бавария мен қазіргі Австрия жерінде) шпильмандардың орындауымен жазбаша поэмалар мен батырлар дастаны қалыптаса бастайды. Ежелгі эпостар түрлі әдеби өңдеулер арқылы көптеген өзгерістергі ұшыраған. Шпильмандық эпостардан куртуаздық романдардың да әсері байқалады. Онда христиандық, феодалдық қоғамда ғасырлар бойы қалыптасқан дәстүрлер көрініс табады. Неміс эпосының ең биік шыңы 10 өлеңнен тұратын 39 бөлімнен құралған атақты «Нибелунгтар туралы эн» атты поэма болып табылады.

Прованстық лирика өкілдерінің арасында әйелдер де кездесетінін атап өту қажет, олар лирикалық махаббат сайыстарына қатыса отырып, тамаша туындылар-

Ортағасырлық мәдениеттің дамыған кезіндегі (жаңагректік, серб, армян және т.б.) көптеген эпостардағы сияқты «Роланд туралы жырда» да Отанға деген махаббат шіркеулік-христиандық сипатқа ие: Ронсеваль шатқалындағы шайқас мұсылмандық Шығыс пен христиандық Батыс арасындағы қасиетті соғыс ретінде түсіндіріледі. Бірақ эпостағы мұндай жағдай оны клерикалды мәдениеттің шығармасына айналдырмайды.

«Роланд туралы жыр» – нағыз жауынгерлік эпос. Бұл поэмада ежелгі грек, испан, герман эпостарындағы сияқты тұрмыс-тіршілік, бейбіт өмір тақырыптары кездеспейді. Той-думанның орнында біз әскери кенесті көреміз. Қайғыдан қайтыс болған Роландтың қалыңдығы – Альда тек поэманың соңында ғана пайда болады. Қаруланған әскери шайқастар толық сипатталады. Табиғатты суреттеу де жиі кездесе қоймайды. Кейіпкерлердің жанкүйзелісі мен олардың қайғы-қасіреттері мен ішкі сезімі тек олардың сыртқы бейнесі мен әрекеттерінен көрінеді. Бұл жағдайда «Роланд туралы жыр» француз эпостарының арасында айрықша орынға ие.

ды жарыққа шығарады. Қуанышқа толы махаббат *кансоналарының* авторы, әйел ақын графиня де Диананың есімі халық арасында кең таралып, үлкен құрметке ие болған. Ол махаббат туралы үлкен сеніммен жырлап, оған өз құқығы бар екенін батыл жеткізе білген. Прованстық әйел ақындар мәдени дамудың, әйелдердің белгілі эмансипациясының және тұлғаның өзін-өзі тануға ұмтылуының жарқын куәсі болады.

Трубадурлар лирикасының маңызды жанры *сервантес* сол кезеңде орын алған қоғамдық мәселелерге нақты және өткір баға беретін, саяси мазмұндағы сатиралық өлеңдер болып табылады. Халық шығармашылығының көне формаларына, сонымен қатар *жоқтау, айтыс өлеңдері, тенсона* (араздық өлеңі) сияқты трубадур лирикасының түрлі жанрлары жатады.

Трубадурлар поэзиясының лирикалық қаһарманы, ең алдымен, өз ортасының қызықтарымен өмір сүріп, олардың сезімдерімен санасатын рыцарь болды. Трубадурлар поэзиясы Прованста белең алып, өзінің екі ғасырдан аса уақыт өмір сүруі барысында дамудың күрделі жолын басынан өткереді. Герцог Гильем IX Аквитанский сияқты прованс поэзиясының алғашқы өкілдерінің шығармашылығынан олардың батысеуропалық куртуаздық әдебиеттің қалыптасуына үлкен әсер етіп, Испанияда гүлдене түскен араб махаббат поэзиясымен тығыз байланысын байқауға болады. Аквитанскийдің поэзиясы оның шытырман оқиғаға толы өмірімен байланысты. Ержүрек батыр, дінге берілген католик, Крест жорығына қатысушы, өз достарын соғыс алаңында жоғалтқаннан кейін тақуа болған, түрлі махаббат оқиғаларын бастан кешірген Гильем лирикалық сезімдерге толы өшпес мұра қалдырған.

Сол секілді гаскондық Маркабрюннің шығармашылығы да өз заманының терең, көбіне қараңғы қапастағы мазмұнымен ерекшеленетін поэзия ретінде дамиды. Онда ақынның прованс қоғамында орын алған дәстүрлерге деген сыни көзқарасы мен өзі өмір сүрген дәуірдің ерекшелігін түсінуге деген талпыныстары көрініс табады. Маркабрюн шығармашылығында өз жерлестерін мұсылмандармен шайқасқа түскен испандық бауырларына көмекке шақыратын Крест жорығы туралы алғашқы өлеңдер кездеседі. Ол Прованс жеріне қауіп төндірген феодалдық ортаға қарсы тұрып, оларды қатты сынға алады.

Сонымен қатар **Серкамон Рамбаут д'Ауренга** (1150-1173), **Арнаут де Марейль** (XII ғ.), **Пейре д'Альверия** (1158-1180), **Пейре Видадь** (1180-1206), **Гильем де Кабестань** (XII ғ.), **Гаусельм Файдит** (1185-1220) сияқты талантты ақындардың шығармашылығы жаңа кезең табалдырығындағы трубадурлар лирикасына жақын болады.

XIII ғ. италия әдебиетінің қалыптасуына трубадурлардың қосқан үлесі ұшан-теңіз. Прованстық ақындардың кейбірі әуел бастан италия тілінде өлеңдер жазатын болса, ал италия ақындары прованс тілін куртуаздық поэзияға өте қолайлы әрі дамыған тіл ретінде қолданатын болған.

Сицилиялық трубадурлардың арасынан Ринальдо д'Аквино ерекше көзге түседі. Оның шығармалары саяси және жеке сипаты жағынан прованстық және француз ақындарының Крест жорығы туралы өлеңдеріне жақын келеді. Онда тек крестшілер туралы ғана емес, махаббат туралы да сөз қозғалады.

XII-XIII ғ. неміс поэзиясындағы *миннезанг* (махаббат әні) деп аталатын куртуаздық лириканың дамуы типологиялық тұрғыдан прованс және солтүстік француздық лирикасының тарихымен тікелей байланысты болғанымен, өзіндік ерекшеліктерге де ие.

Миннезанг прованстық трубадурлар лирикасына қарағанда кешірек қалыптаса бастады. Бұл неміс жерлерінде рыцарьлық сарай мәдениетінің кешірек қалыптасуымен байланысты. *Миннезингердің* арасында қоғамда жоғары орындағы атақты әулеттерден шыққандар да болған.

XII ғ. ортасында пайда болған миннезанг өз дамуында айқын көрінетін негізгі төрт кезеңнен өтеді: осы кездері гүлдене түскен трубадурлардың өнерінен тыс қалыптасқан ерте миннезанг (1150-1180); романдық, әсіресе Солтүстік Франциядағы рыцарьлық поэзияның әсеріне ұшыраған миннезанг (1190-1200); В.Ф. Фогельвейде мен оның замандастарының шығармашылығы кезіндегі миннезангтың гүлденген дәуірі (1200-1230 ж.) және мәдени дағдарыс кезеңі (1230 жылдан XIV ғ. дейін).

Нидерландық әдебиеттің негізін салушы **Генрих Фон Фельдекенің** (XII ғ. II жартысы) шығармаларынан романдық поэзияның әсері байқалады. Ақын өзінің сүйікті әйелінің алдында жасқаншақтық танытады, оның сезімдері қуанышқа толы болғанымен, оның жан дүниесінен терең толғаныс байқалмайды. Фельдекенің шығармаларында пәк аруды бейнелегісі келсе, ақын міндетті әдеби тәсіл ретінде иронияны қолданады.

Миннезингерлер арасынан **Фридрих фон Хаузн** мен **Рейнмар фон Хагенаудің** (1160-1207) шығармалары да жоғары бағаланады. Австриялық герцог Леопольдың сарайында шығармашылығын жетілдірген эластық ақын Рейнмар миннезингерлер поэзиясындағы романдық тенденциялардың жетекшісі болған.

Біртіндеп миннезинг өткен дәуірдің өнеріне айнала бастайды да, оның орнына мейстерзанг пайда болады. Мейстерзанг неміс қала тұрғындарының поэзиясы мен әні болған. Миннезингтың тәжірибесін пайдалана отырып, мейстерзингерлер өздерінің өмірге деген көзқарастары мен бейнелеу жүйесін оларға қарсы қояды.

Әдебиеттер:

История всемирной литературы в 9 томах – М.: Наука, 1983-1994; История зарубежной литературы: Средние века. Возрождение / Алексеев М.П., Жирмунский В.М., Мокульский С.С., Смирнов А.А. – М., 1987; Пуришев Б.И. Зарубежная литература средних веков: Немецкая, испанская, итальянская, английская, чешская, польская, сербская, болгарская литературы. – М., 1975; Михайлов А.Д. Французский героический эпос. – М., 1995; Мелетинский Е.М. Средневековый роман. – М., 1983; Ле Гофф Ж. Цивилизация средневекового Запада. – М., 1992; Дүйсенғазин С.М. Шетел әдебиетінің тарихы. – Астана: ЕҰУ РББ, 2010; Қобланов Ж.Т. Шетел әдебиетінің тарихы. – Алматы, 2011; Көптілеуова Д.Т. Шетел халықтарының әдебиеті (орта ғасырлар). – Алматы: Қазақ университеті, 2011.

Тақырып бойынша сұрақтар:

1. Еуропадағы ортағасырлық эпостардың көркемдік ерекшеліктері.
2. Куртуаздық әдебиет анықтамасы және оның жанрлары.
3. Прованстық лириканың ерекше сипаттары.
4. Неміс куртуаздық лирикасындағы миннезанг пен мейстерзанг жөнінде.

Еуропадағы Қайта өрлеу дәуіріндегі әдебиет (РЕНЕССАНС)

Еуропа әдебиетіндегі қайта өрлеу дәуірі (XVI-XVII ғ.); Қайта өркендеген әдебиеттің гуманизмі. Италиялық «стильновизм»; Г. Гвинуцелли, Г. Кавальканти, Дантенің «Күдіретті комедиясы»; Фр. Петрарка, Дж. Боккаччоның «Декамероны».

Бүкіл әлемдік мәдениет тарихындағы XIII ғ. аяғы мен XVI ғ. дейінгі аралықты қамтыған кезеңде Еуропаның бір қатар елдерінде феодалдық құрылыс ыдырап, капиталистік қоғамның алғашқы белгілері пайда бола бастайды. Феодалдық қоғамның ыдырауы мен шіркеудің рухани диктатурасының құлдырауына қарамастан, әлі де буржуазиялық идеология қалыптаса қоймаған еді. Осындай қоғамдық төңкерістер жүріп жатқан кезде мәдениет пен әдебиеттің дамуына қолайлы жағдайлар туады. Мәдениет тарихындағы ең жемісті кезеңді Қайта өрлеу дәуірі, осы қозғалыстың Отанын Италия деп атайды. Қайта өрлеу дәуірі (Ренессанс) Батыс және Орталық Еуропа елдері мәдениеті тарихындағы ортағасырлық мәдениеттен жаңа заман мәдениетіне өту дәуірі болған. Адамзат мәдениетінің тарихында ерекше орын алған бұл дәуірдегі түрлі географиялық ашылулар мен экономикалық өзгерістердің легі де Жаңа әлемге қадам басудың алғышарты еді. Қайта өрлеу дәуірінде «адам мен әлем» төңірегінде көптеген жаңалықтар болды. Гегель Ренессанс идеясын бүкіл адамзаттың «алтын таңы», жер бетіндегі мәдениетінің жаңа дәуірі деп атаған.

Еуропадағы Қайта өрлеу дәуірі өндіріс күшінің бұрын-сонды болмаған жетістікке жетуіне байланысты жүрген. Ол өз кезегінде жаратылыстану мен нақты ғылымдардың дамуына айтарлықтай әсер етіп, Батыстың көптеген елдерінде өндірістік күштер, ғылым мен техниканың осы күнге дейін байқалмаған жетістікке қол жеткізуіне негіз болады.

Қайта өркендеу заманы жаңа гуманизмді қалыптастырады: адамның ерікті және бақытты болуға, теңдік, әділдік және парасатқа ұмтылуына құқығы бар екенін алға тартады. Данте, Джотто, Петрарка, тіпті Боккаччодан бастап еуропалық гуманистер өздері өмір сүрген кезді адамзаттың даму тарихындағы жаңа кезең деп қабылдай отырып, оны мақтан тұта бұл дәуірді антикалық кезеңмен салыстырған.

Батыс Еуропадағы Қайта өрлеу дәуірінің жандануына шығыс мәдени аймағымен тығыз байланыста болған мәдени орталықтардың қосқан үлесінің зор екенін де атап өту қажет. Мұндай орталықтарға Византия, Италия, Прованс, Францияны жатқызамыз.

Италия әдебиеті. Қайта өрлеу дәуіріндегі италия әдебиетін, яғни орта ғасырдан жаңа заманға өтудің ең жарқын көрінісі ретіндегі Данте мен Петрарка шығармашылықтарын, падуандық гуманизм мен «Жағымды жаңа стиль» лирикасымен ерешеленеді деп қарастыруға болады.

«Жағымды жаңа стиль» («стильновизм») – XIII ғ. Болоньяда пайда болып, Флоренцияда тіркелген поэтикалық мектеп. «Жағымды жаңа стиль» поэзиясының Жаңа заман поэзиясына жақындата түсетін негізгі ерекшелігі оның бір поэтикалық мектепке жататын түрлі шығармашылықты қамтуында жатыр. «Жаңа стиль»

поэзиясындағы тың өзгеріс поэтика мен көркем стилінде болған. Бұл мектептің ба-сында **Гвидо Гвиницелли** (1230-1274 ж.) тұрған. Ол Болоньяда дүниеге келіп, сол жердегі университетте білім алып, әкесі сияқты заңгер болады. Гвиницелли саяси көзқарастары үшін туған қаласынан қуылғаннан кейін көп уақыт өтпей-ақ қайтыс болады. Жаңаның «жағымдылығы» оның әуенінде емес, ондағы ішкі үйлесімділік, ой мен форманың, мазмұн мен поэтикалық тілдің, тіл мен стильдің бір-біріне деген поэтикалық сәйкестігінде жатыр. Гвиницеллидің кансоналары дидактикалық тұрғыда жазылмаған, онда ешнәрсе дәлелденбейді және насихатталмайды. Оның шығармаларында идея поэтикалық тұжырымдамаға айналған.

Гвидо Кавальканти (шамамен 1260-1300 ж.) Флоренциядағы «Жағымды жаңа стиль» мектебін басқарған. Ол Флоренцияда атақты әулет отбасында дүниеге келген. Флоренция «ақтар» мен «қаралар» деп екіге бөлінгенде Гвидо «ақтардың» жетекшісі болған. Оның Корсо Донати бастаған «қаралар» тобы арасындағы ұрысы қаланың тыныштығын бұзғаннан кейін, үкімет екі топтың да жетекшілерін қуғынға ұшыратады. Кавальканти кешірім алғанымен, айдауда жүріп қатты науқастанады да, Флоренцияға қайта оралған соң, 1300 жылдың тамыз айында қайтыс болады.

Кавальканти Аристотель мен арабтардан қалған жаратылыстану ғылымдарындағы теорияларды, медицина мен логиканы терең меңгерген. Ол рухтың мәңгілік екенін жоққа шығарып, жұмақ пен тозаққа, о дүниедегі өмірге сенбеген. Қарапайым халық пен білімді бюргерлердің көз алдында Кавальканти нағыз құдайсыз адам болған. Оның туындыларында «сағыныш», «зарығу», «қайғы», «запап», «қорқыныш», «махаббат», «өлім» деген сөздер жиі кездеседі.

Данте Алигьери Флоренцияда 1265 ж. дворян отбасында дүниеге келген. Оның тегі дворяндық болғанымен, ол гвельфтер отбасынан шыққан. Жасынан теология, философия, астрономия мен ортағасырлық схоластиканы терең меңгерген ақын Флоренцияның саяси өміріне де белсенді араласқан. Ол көпестердің мүддесін жоқтаған «ақтар» партиясының құрамында болды. 1293 ж. ол өзінің бай болмағанына қарамастан, жақсы білім алып, Болоньядағы құқықтану мектебінде оқыды деген деректер бар. Данте жастайынан поэзияға қызығып, бастапқыда «сицилиялықтар» мен Гвиттоне д'Ареццоның үлгілеріне еліктеген. Тіпті оның «Жаңа өмір» атты туындысының алғашқы бөлімінде формасы жағынан гвиттониандық діни-моральдық сонеттер кездеседі. Бірақ көп уақыт өтпей Данте «Жағымды жаңа стиль» бағытына көшеді. «Жағымды жаңа стиль» мектебінің ең жарқын шығармасы Дантенің «Жаңа өмірі» болды. Ол арқылы «Жағымды жаңа стиль» дамып қана қоймай, көптеген жетістіктерге де қол жеткізеді.

Данте өзінің «Жаңа өмірінде» флоренциялық Беатриче Портинари есімді жас әйелге деген зор махаббатын жырлайды. Ол Симоне де Бардиға тұрмысқа шығып, 1290 ж. 25 жасқа келмей жатып қайтыс болады. Осы әйелдің өліміне қайғырған ақын шығармасында тек оған арналған жеке махаббат сезімдерін емес, сондай-ақ, әлемді құтқара алатын жалпы сезімдерді де жырлайды. Бұл еңбек шамамен 1292-93 ж. жазылған.

«Жаңа өмір» атты жинақтың басым көпшілігі өлең жолдарынан тұрады. Онда Дантенің жастық шағындағы лирикасынан 25 сонет, 3 кансона, 1 баллада мен 2 өлеңдік фрагмент жинақталған. Сонымен бірге шығармада прозалық үзінділер

де кездеседі, оларда Данте белгілі бір өлеңді жазуға итермелеген өмірлік жағдайлар мен қайсыбір сонеттің келесі бір сонетпен байланысын түсіндіріп өтеді. Дегенмен шығарманың желісі жеңіл әрі қарапайым құрылған. Кітаптың басында ақынның тоғыз жасында тоғыз жасарлық қызды көріп, жүрегінде махаббат оты оянып, өткір сезім ұшқыны пайда болғаны жайлы сөз қозғайды. Келесі бөлімінде олар тоғыз жылдан кейін қайта қауышады. Осылайша «9» саны Дантенің шығармаларында Беатричиден байланысты болып келеді. Бұл бөлімде ол ғашығын Флоренцияның тар көшелерінің бірінде кездестіріп, оның оған иіліп сәлем бергенінің өзі зор әсер еткендігі туралы баяндап, «жаңа стилдің» сарындарына жақын-дай түседі. Ал алдыңғы бөлімінде ол көбірек ескі гвигониандық мәнерде жазған. II циклде жинақталған сонеттердің басты тақырыбы – жауапсыз махаббат (XIII-XVI ғасыр). Негізгі бөлімінде (XIX-XXXIV тар.) Беатриче өлімі бүкіл адамзат баласына қатысты апат секілді көрініс табады. Енді оның стилі інжілдік элементтермен байланысып, кейбір образдарды «Апокалипсис» Евангелийден алады. Батыл қадамға барып, ғашығын Исамен салыстырып, «Беатриче әлі толық өлмеді, ол пайғамбар сияқты аспанға көтерілді» дейді. Дегенмен ол өзінің ақындық қиялымен ғана қалып қоймай, жаңа стилдің тиімді тұстарын да қолдана білген.

«Стильновизмді» жақсылап меңгерген Данте, IV бөлімде оның мүмкіндіктерін толық пайдаланып, (XXV-XXXVIII тар.) махаббатын тірі жанға айналдырып, оны «текті» әрі «пәк жан» деп суреттеді.

Дантеге дейін Италия поэзиясында бірде-бір әдеби тіл немесе әдеби стиль болмаған. Орта ғасыр әдебиетінде көркем стильдердің субъектісі ретінде толық адам емес, тек оның кейбір жақтары ғана қарастырылған. Беатриче өлімінен кейін Данте философиямен айналысуға кіріседі. Ол «ғашығының жүрген ізімен өзін толық ашып көрсеткен шіркеулік мектептер мен философиялық диспуттарға» («Той») белсенді араласады. Данте томизм мен Аристотель философиясының қыр-сырын меңгеріп, осы білгендерін «Күдіретті комедияны» жасағанда шебер қолдана алған. Дегенмен Данте теологияға қарағанда, этика жағына көбірек мән береді.

Данте адамдарға тура жол көрсететініне нық сенімді болған. Осы сенімі арқылы ол тек Флоренция халқымен емес, соған қоса бүкіл Италия халқымен тығыз байланыста болған. Осылайша, ол қуғын-сүргін кезінің алғашында канцоналар мен «Ұлттық тілдегі поэзия өнері», «Той» атты философиялық шығармаларын және «Монархия» атты саяси еңбегін жазады. Осылайша «жағымды жаңа стилдің» орнына Данте атағандай «көркем немесе тамаша жаңа стиль» келеді. «Тамаша стиль» Қайта өрлеу дәуірінің ұлттық бет-пердесіне жол көрсеткендей болады.

Дантенің стильді өзгертуі оның дүниетанымының өзгеруімен байланысты болған. «Той» шығармасы құрылысы, прозалық сөздері, буын саны мен мазмұны жағынан «Жаңа өмір» туындысынан мүлдем өзгеше еді. Данте «Той» шығармасында 14 аллегориялық кансона мен философиялық трактат жазуды жоспарлағанымен, онда 3 түсіндірме трактат пен 3 кансона ғана кірген. Данте кітаптың алғысөзін трактат-кіріспе ретінде жазып, еңбегінің не үшін қалыптасқан дәстүр бойынша латын тілінде емес, халық тілінде жазылғанын түсіндіріп өтеді.

Ал «Монархия» трактаты болса, керісінше халық тілінде емес, латын тілінде жазылған. Бұл трактаттың шығарылуына өміріндегі және бүкіл Италия қоғамында болып жатқан тарихи оқиғалар әсер етеді.

Дантенің дүние жүзіне даңқы шыққан әйгілі шығармасы – «Күдіретті комедия» (1307-1321 ж.). Бұл поэма – Италия қоғамының өтпелі дәуірін жан-жақты сипаттаған, бүкіл ортағасырлық мәдениеттің философиялық түйіні, көркем синтезі іспеттес шығарма. «Күдіретті» деген сөз Данте поэмасының діни мазмұнын емес, оның поэтикалық шеберлігін көрсету үшін қолданылған.

«Күдіретті комедияның» астарында көп мағына жатыр. Бұл – Данте поэтикасының бір түрі. Кейбір мағынасы жеке және саясатпен байланысты болып келетін «Күдіретті комедияның» қысқаша мазмұнына тоқталар болсақ, ну орманның ішінде үрейге толы кезеңде, түнерген қараңғылықта жолдан адасқан Данте тау-қыратқа шығуға ұмтылады. Тау-қырат – әділдік пен халықтың аңсаған береке-бірлігінің нышаны. Дантеге бұл қыратқа шығу оңай көрініп, ол оған тез көтеріле бергенінде жалғандық, сатқындық пен нәпсіқұмарлықтың нышаны болып табылатын бабыр алдынан шыға келеді. «Күдіретті комедияның» саяси тұжырымдамасы бойынша бұл аң олигархиялық басшылықтың, әсіресе, Флоренция үкіметінің көрінісі іспеттес. Дегенмен Данте үмітін үзбей, бабырды айналып өтуге бел буып, жолын жалғастырып келе жатқанда, енді оның алдынан арыстан мен қасқыр шығады. Арыстан – тәкаппарлық пен зорлықтың, жауыздық пен қатыгез монархтардың аллегориясы, ал қасқыр – өзімшілдік пен ашкөздіктің белгісі. Бұл қасиет, Дантенің айтуынша, елбасыларға, шіркеу шенеуніктері мен «қалтасы қампиған» халық өкілдеріне тән. Дантені ең қатты шошытқан да дәл осы қасқыр, өйткені қасқыр үшін Данте қайтадан төмен түсіп, қараңғы орманға, яғни адамзаттың қайғыға батқан жеріне оралады. Ну орманның түнегінен Данте Вергилийді көреді. Ол – адамзат ақылы, «данышпан көп тәңірлікке сенуші, көреген, дана», оған қоса, ол – ақын. Мұндағы Вергилий жай ғана ежелгі мифологиялық кейіпкер емес, ол адам туралы ғылымдардың – *studia humanitatis* көрінісі сияқты. Қайта өрлеу дәуірінің ғалымдары бұл ғылымға қарсы *studia divina*, «діни ілімді», теология мен жалпы ортағасырлық шіркеулік түсінікті қояды.

«Күдіретті комедияның» алғашқы екі өлеңінде Дантенің өмірлік тәжірибесі көрініс тапқан. Яғни Данте еңбегін халық тілінде жазу арқылы философиялық, қоғамдық-саяси және өмір шындығы арасындағы қайшылықтарды шешкен. Шындығында ол болашақтың «моделін» салып кеткен. Оның тәжірибесін Петрарка мен Боккаччо, Чиквеченто сияқты ұлы тұлғалар да қайталаған. Дантенің халық тіліндегі поэзияға қайтып келуі оның халыққа қайта оралуы болған.

Данте Кан Гранделла Скалаға жазған хатында «Күдіретті комедияның» мақсатын «осы дүниедегі адамдарды қайыршылық күйінен бақытқа қарай алып шығу» деп түсіндіреді. Данте философ, ақын және саясаткер болған. Ол өз идеяларын әркез шексіз түсініктермен салыстырып отырған. Оның айтуынша, «біздің көзіміздің бар нәрселерді көруге шамасы жетпейді, мысалы Құдай – мәңгілік әрі алғашқы жаратылыс». Данте Қайта өрлеу дәуірінің идеологиясына толығымен жақындайды. Егер кейбір гуманистер әдебиеттен Құдай тақырыбын тек жеке адамның эстетикалық ой-көзқарасы деп ығыстырып тастаса, Данте керісінше дүниедегі жүйелілікті, сұлулықты ескере отырып, ақын абстракты нәрселерді өзінше көретінін айтқан. Ол «ақындар, осылайша, құдай деңгейіндегі сұлулықты сезініп, оны халыққа жеткізген кезде ғана нағыз поэзияның қызметі атқарылады» деп ойлаған.

«Күдіретті комедия»: «Тамұқ», «Күнәдан тазару», «Жұмақ» деп аталатын 3 үлкен бөлімнен (кантика) тұрады. Әр бөлімде 33 жыр бар, «Тамұқ» бөліміне қосылған 1 жырмен барлығы 100 жыр болады. Поэма 3 жолды терцинамен жазылған. Оның композициясында 3 және 9 деген сандар көп кездеседі. Діни нышан болып табылатын бұл сандардың мистикалық мәні бар. Мысалы, Дантенің «Жаңа өмір» шығармасында 9 деген санға байланысты ақынның жеке өмірінде болған ең маңызды оқиғалар бейнеленген.

Поэманың фабуласы ортағасырлық клерикалдық әдебиетте көп кездеседі. Бұл – о дүниенің құпиясын білгісі келген адам туралы әңгіме. Ондай тақырып Батыс Еуропа, ежелгі орыс және шығыс әдебиеттерінде де кездеседі. XII ғ. өмір сүрген араб ақыны Абенарабидің шығармашылығында Дантенің поэмасына ұқсас шығарма болған. Данте араб тілін білген жоқ және ол кезде Абенарабидің шығармасы италия тіліне аударылған жоқ, сондықтан Данте Абенарабидің шығармасына сүйенді деген пікір орынсыз болар еді.

Сонымен қатар Данте «Энеида» деген шығармасында Рим империясын бүкіл әлемге басқарушы дүниеге тұрақтылық пен бейбітшілік сыйлаушы ел деген ойларын білдірген.

Антика жазушыларынан Данте поэмасының жазылуына үлкен ықпал жасаған Вергилий. Оның «Энейдасында» қайтыс болған әкесін көру үшін Тартарға түскен Эней батыр туралы баяндалады. Данте Вергилийдің тек қана сюжеттік детальдарын емес, оның өз бейнесін де пайдаланған. «Күдіретті комедияда» жер үстіндегі ақыл-ой бейнесіндегі Вергилийдің жетегімен күнәһар адамзат өкілі Данте тамұққа түседі. Одан күнәдан тазартатын тауға шығып, күнәдан тазарған соң, Беатриченің («күдіретті ақылдың» символы) жетегімен жұмаққа кіреді, сөйтіп өмірін мәңгі рахатта өткізеді.

Бұл шығарманың кереметтігі сонда, ол үш түрлі мақамда жазылған болса да, өзінің біртұтастығы мен жаңалығын жоғалтпаған. Әлемдік гармонияға жету мақсатында Данте халық тіліндегі артық диалектілер мен жаргондардан таза жаңа сөздер қолданып, Италияның жаңа ұлттық тілін ойлап тапқан. Оның шығармасындағы көптеген неологизмдерге дейін италияндық әдеби тілдің сөздік қорына енген. Шексіз үйлесімділікті қалаған ақынның «Күдіретті комедия» атты туындысы көркемдік құрылысы жағынан Еуропа әдебиетінің тарихында аса шебер жасалған шығармалардың қатарына кіреді.

«Күдіретті комедияның» тілі шын мәнінде халықтық тілге айналып, бүкіл Италия халқының жүрегіне жетті. Өйткені Данте тілді жаңа поэзиядан, ал поэзияны жаңа мәдениеттен ажыратқан жоқ. Бұл еңбек Ренессанс мәдениетінің тек лексикалық қорын байытып қана қоймай, сонымен қатар әлеуметтік субъектінің – гуманистік жаңа зиялы қауымның, яғни Қайта өрлеу дәуірінде жаңадан қалыптасып келе жатқан Италия ұлтының сана-сезімінің өсуіне алғы шарттар жасады.

Данте өмірінің соңғы он жылын «Күдіретті комедия» шығармасын жазуға арнаған. Ол осы кездері шет аймақтарда өмір сүрген. Тек 1315 ж. гибеллин лигасының күшеюінен қорыққан Флоренция үкіметі ішкі саяси тұрақтылықты сақтау мақсатында эмигранттар мен қуғынға ұшырағандарға амнистия жариялайды. Бұл жолы амнистияға іліккендердің қатарында Данте де бар еді. Бірақ бұл кешірімге ие болу үшін ақынның намысын таптайтын ұзақ ауыр жолдан өту керек болған-

дықтан, Данте амнистиядан бас тартады. Осылайша, Флоренция үкіметі оны екінші рет өлім жазасына кесіп, оған қоса оның ұлдарын да соттайды. Данте енді Веронаны тастап, соңғы күндерін Равеннеде өткізеді. Оның әміршісі Гвидо Новелло да Полента батылдығымен ерекшеленбегенмен, ақын өлеңдерін жақсы түсініп, оған жылы қабак танытады. Осылайша, атақты «Құдіретті комедия» Равеннеде аяқталады. Данте 1321 ж. 14 қыркүйегінде дүниеден озады.

Ол өмірінің соңына дейін өз мойнына алған әділет ақыны миссиясынан танбай, өмірде қандай қиындықтар мен ауыртпалықтар кездесе де, ешқашан ақиқаттан жалтармаған.

Франческо Петрарка (1304-1374 ж.) – көрнекті ақын, ойшыл, ғалым. Оның шығармашылығында Италиядағы Қайта өрлеу дәуірінің ерекшеліктері айқын сезіледі.

Петрарка Арrezzo қаласында дүниеге келген. Бұл жерден әкесі Флоренциядан қуылмай тұрып нотариус мамандығы бойынша қызмет еткен. Петрарка әуелі Монпельеде, кейін Болонья университетінің заң факультетінде оқыған. 1326 ж. Петрарка әке-шешесінен айырылғаннан соң заңгер қызметінен бас тартып, Авиньонда дін қызметкері болып тағайындалады да, Папаның сарайына жақындайды. Оның материалдық жағдайының жақсаруы ақынға ренессанстық гуманизмнің болмысы жағынан антиклерикалдық мәдениетін қалыптастыруға мүмкіндік берді. Көп ұзамай өз заманындағы әйгілі ақындардың біріне айналып, дәулеті асса да, байлық пен екіжүзділікті Петрарка шығармаларында әшкерелеген.

Әулие Клара шіркеуінде кездескен сұлу қызға Петрарка өз сезімін жеткізуде Лаура деп қолданған, сол есім тарихта қалады. Бұл әйел туралы нақты мәліметтер сақталмаған, бірақ ақынның оған деген махаббаты өмірінің соңына дейін сақталады.

Негізінен Петрарканың шығармашылығын 3 кезеңге бөліп қарастыруға болады. 1318-1333 ж. – оның білім алу жылдары. Петрарканың ең ерте жеткен өлеңдері латын тілінде жазылған, бірақ 20 жылдары Петрарканы халық тілінде жазған ақындар қызықтырған. Оның поэтикалық негізі кейінгі «жаңа стильмен» байланысты болған. 1333-1363 ж. Петрарка шығармашылығының кемелденген кезі болған. Бұл аралықта «Кансоньереге» енген италия тілінде жазылған көптеген өлеңдері мен латын тілінде жазылып, аяқталмай қалған «Африка» (1339-1341 ж.) атты батырлық дастаны, «Атақтылар туралы» (1338 -1358 ж.) тарихи-биографиялық шығармасы, «Өлеңмен жолдау» (1350-1352 ж.), «Жалғыздық өмір туралы» (1346 ж.) трактаты сияқты шығармалары жарық көрген.

Петраркалық «классицизм» латындық гексаметриялармен жазылған батырлық поэма «Африкада» толық көрініс тапқан. XIV ғ. гуманизм үшін «Африка» бағдарламалық шығарма болып табылады. Петрарканың мақсаты ұлттық эпопеяны жасау болғандықтан, ол Италия халқының өміріндегі басты оқиға, Римнің Карфагенді жеңгендігін және Сципион триумфын бейнелейді. Петраркада африкалық Сципион халықтың бетке ұстары ретінде ғана бейнеленбей, сонымен қатар ол Италияны «жабайылардан», жат жұрттықтардан азат еткен халық батыры болған. Осыдан біз поэманың қазіргі заманмен және Петрарканың саяси гуманистік бағдарламасымен байланысын көре аламыз. Поэмада республикалық Рим тарихы ұлы бір бейне ретінде көрсетілген.

«Африка» Петрарканың сүйікті еңбегі болып, оған ол үлкен үмітпен қараған. Бірақ оның үміті ақталмай қалды. Себебі италия поэзиясының қайта өрлеуін-

де бұл шығарма оның басқа шығармаларына қарағанда тек «жасанды эпостың» бастамасын қалап, барокко мен классицизм кезінде үлкен маңыздылыққа ие бола алмайды. «Африка» өзінің көптеген ізбасарлары сияқты көркемдік сәтсіздікке ұшырайды. «Африкадағы» эпикалық іс-әрекет ондағы жақсы берілген эпизодтарға қарамастан әлсіз көрінген, ал басты кейіпкер аса сенімді түрде көрсетілмеген. Ұлттық эпостың объектісі тарихтағы өзекті мәселелер емес, Тит Ливий, Цицерон және Вергилийдің әдеби мәтіндері болып шықты. Петрарканың «Африка» шығармасы қоғамның көп бөлігі түсіне бермейтін өлі тіл мен өлі әдебиет стилінде жазылған болып шықты.

Петраркалық «классицизмнің» келесі бір көрінісі оның «Танымал адамдар» атты тарихи шығармасында бейнеленген. Мұнда Петрарка антикалық тарихшылардың шығармаларын баяндай отырып, «ұлы республикандықтардың» бейнесін жасап, осы арқылы өзінің замандастарының ұлттық санасына әсер етуге тырысады. Осылай гуманистік тарихнама мен көркем-философиялық биографияларды тарихи құжаттар негізінде көрсету бастау алады.

Петрарканың Миланға қоныстануына оған ғылыммен емін-еркін айналысуға жасалған кең мүмкіндіктерден басқа да себептер болады. 1361 ж. Петрарка Венецияға қоныс аударады. өмірінің соңын Франческа да Каррардың қонағы ретінде Падугада және Евганей тауларындағы Арквада өткізеді. Петрарка 1374 ж. 19 маусым түні Арквада қайтыс болады.

Джованни Боккачо (1313-1375) – Еуропаның қайта өрлеу дәуіріндегі гуманистік әдебиеттің Петраркадан кейінгі екінші негізін салушы. Екеуі дос болғанымен, Боккачо өзін Петрарканың шәкірті деп санаған. Ол жайдарлы, ашық, көркем мінезді болған, тек өз жандүниесі емес, қоршаған дүниенің сұлулығы мен көркемдігіне қызығушылық танытып, шығармаларында XIV ғ. феодалдық Италияның қарқынды, әсерлі, кейде тіпті қатыгез өмірін бейнеледі.

Боккачо Чертальдо қаласында қарапайым шаруа отбасында дүниеге келген. Әкесі саудамен айналысып, отбасымен бірге Чертальдодан Флоренцияға қоныс аударған. 1330 ж. Боккачо Неапольге қоныс аударып, әкесінің айтуымен алдымен сауда ісін, кейін құқықты оқыған. Алайда одан саудагер де, заңгер де шықпайды. Оны тек қана поэзия қызықтырған. Әкесінің байлығының арқасында оған патша Роберт Анжуйскийдің қарамағындағы ғылыми-әдеби үйірменің есігі ашылады. XIV ғ. бұл үйірме Батыс Еуропаның ең маңызды мәдени орталықтарының бірі болған. Неапольде болған жылдары Боккачо ақын гуманист ретінде атағы шығып, жастайынан Вергилий, Овидий, Стаций, Апулей мен Тит Ливийді қызыға оқыған.

Сондай-ақ Неаполь жас флоренциялық Боккачоға Жерорта теңізі жағалауындағы жарқын әлемге ашылған жол болады. Осы кезде Гомер туралы әңгімелер, көне грек романдары, араб ертегілері, теңіз саудагерлерінің теңіз саяхаты туралы шытырман оқиғалары Батыс Еуропаға да жеткен болатын.

Жас ақын ақыл, қайырымдылық, батылдық, адамның тағдыры туралы көп толғанады. Оның «Декамерон» мен басқа да шығармаларында орын алған басты ерекшелік – поэтикалық фантазияға деген құмарлығы да Неаполь әсерінен оянды десек болады. Боккачо шығармашылығының құрылуына патша Роберт билігі кезіндегі сарай ортасы да өз әсерін тигізеді. Бұл оған зиялы, бейбіт мәдениеттің гуманистік құндылығын түсінуге көмектеседі.

Роберт патша сарайында Боккаччо Мария Д'Аквиноны кездестіріп, оған ғашық болған жазушы кейін өзінің көптеген туындыларында қызды Фьяметта есімімен әлемге танымал етеді. Д. Боккаччоның Неапольдағы шығармашылығының алғашқы кезеңі үлкен өнімділігімен, үдемелі қарқындылығымен ерекшеленеді. Неаполь маңайындағы табиғатқа және Фьяметтаға арналған көптеген өлеңдер мен «Дианаға аңшылық» атты поэмасынан басқа Дантенің «Жаңа өмір» туындысының әсерімен Боккаччо 1336-1340 ж. аралығында прозалық «Филоколо» романын және екі үлкен «Филострато» мен «Тезеида» поэмаларын жазады. Осы аталған шығармалардың барлығы дерлік XIV ғ. үлкен сұранысқа ие болып, жаңа италиялық әдебиеттің құрылуына айтарлықтай әсер етеді. Жас ақын ортағасырлық әдебиеттегі халық шығармашылығына тән формалар мен антикалық риторика, Вергилий, Овидий, Стацийлардан алынған поэтикалық тәсілдерін өз тәжірибесінде пайдалана отырып, әдебиеттің дамуына өз үлесін қосады. Сонымен қатар антикалық поэзияның кейбір жанрларын жандандырып, оларды латын тілінде емес, италия тілінде жазып шығарады.

Ол араласқан халық пен олардың өмірлік, қоғамдық, саяси және эстетикалық идеалары ақынға гуманизмге арналған алғашқы еңбектерін жазуға негіз болады: «Амето» (1341-42 ж.), «Мадонна Фьяметта элегиясы» (1343-44 ж.), «Фьезоландық нимфалар» (1344-46 ж.), «Ғашықтық елес» (1342 ж.) және т.б.

«Декамерон» (грек тіліндегі мағынасы «он күн») – новеллалар кітабы. Құрамында 100 новелла бар. Ол 10 күн бойы 10 жас жігіт пен қыздың ортасында оқылады. «Декамерон» шығармасының жазылуына оба ауруы себеп болды. 1348 ж. бұл дерт елдің шығысынан бастап Флоренцияға дейін тарайды. Бұл көрініс 100 жылдық соғыстан да қорқынышты болған. «Қара өлім» Флоренция тұрғындарының үштен екі бөлігін өзімен бірге алып кетеді. Осы індет кезінде Боккаччо әкесі мен туған қызынан айырылады. Бұл індетті барлығы құдайдың қаһарынан деп, X-XI ғ. қорқыныштан жүрегі ұшқан тұрғындар ақыр заман келді деп ойлаған.

1348 ж. Боккаччо Флоренцияда болып, осы індеттен туындаған «сұрапыл өлімді» өз көзімен көреді. Боккаччодан бұрын оба ауруын сипаттағандардың ішінде Фукидид, Лукреций, Тит Ливий, Овидий, Лукиан, Макробий және Павел Диакон («Лангобардтар оқиғалары») болған. Ақын олардың шығармаларымен таныс болып, олардан үлгі де алады. «Декамеронда» риторика көп кездесіп, үлкен маңыздылыққа ие болған. Бұл Боккаччоға ішкі күйзелістен айырылып, дертке ұшыраған Флоренцияның ауыр жағдайына байсалдылықпен қарап, ғылыми көркем талдау жасауға мүмкіндік берді. Боккаччо 1348 ж. болған індетті тарихшы сияқты емес Жаңа заманның алғашқы ұлы прозаигі ретінде көркем суреттеген. Шығармада індет қайғылы тарихи оқиға емес, дүниенің тоқырауы ретінде көрсетіледі.

1348 ж. бастап жазылған «Декамерон» шығармасы 1351 ж. аяқталады. Бұл шығарма қарапайым әрі түсінікті халықтық флоренциялық тілмен жазылған проза болып табылады. Боккаччоның дұшпандары шығарманың әлеуметтік зияндығын дәлелдеуге тырысып, оған дін мен адамгершілік ережелерін бұзады деген айып тағады. Бұл сынға қарсы Боккаччо: «Тапқысы келген адам ұятсыздық пен әдепсіздікті Інжілден де таба алады» дейді.

«Әдепсіз» ауызекі сөздер «Декамеронның» әдеби кезеңдерінің дәстүрлі ағысын жандандырып қана қоймай, сонымен бірге тұтас фабулаларды да қалыптас-

тырады (III,10; VIII,2). Фабулалық материалдар ретінде Боккаччо қала фольклорына тән «ұятсыз» анекдоттарды да, шіркеудің ең белгілі деген қызметкерлері өз дағуаттарында пайдаланған діни-тәрбиелік үлгілерді де бір мезгілде қолданған. Осындай «жоғарғы» және «төменгі» дәстүрлердің бірге жинақталуы автордың жаңа көзқарасын, жаңа тілі мен стилін көрсетеді.

XVI ғ. Фаблио мен антиклерикалдық (дінге қарсы) қалалық новеллаларға қарағанда Боккаччо монахқа күлгені үшін емес, оларды жан-жақты бейнелегені үшін «Декамерон» өткір сынға ұшырайды.

«Декамерон» новелласындағы әзіл сол кездегі оба ауруына қарамастан өмірге деген сүйіспеншілік пен қуанышқа толы болады. Бұл әзіл жаңа гуманистік қоғамның өліп бара жатқан орта ғасырмен қоштасу әзілі болатын.

Ортағасырлық аңыздар мен мысалдарға қарағанда «Декамеронда» айтылатын әңгімелердің діни, саяси, философиялық және т.б. мақсаты болмаса да, бұл әңгімелердің жарамсыздығы мен мәнсіздігін көрсетпейді. «Декамерондағы» жаңа қоғамның идеялары, тілі мен стилі тек жүз жылдан кейін ғана жаңа италиялық прозаның идеясы мен тіліне айналады.

Боккаччо Чертальдодда 1375 ж. 21 желтоқсан күні дүние салған. Оның қабірінде мынадай сөздер жазылған: ... Genitor Boccaccius illi patria Certaldum, studium fuit alma poesis («әкесі оның Боккаччо, туған елі Чертальдо, қызметі – құдіретті поэзия»).

Әдебиеттер:

История всемирной литературы в 9 томах. – М.: Наука, 1983-1994 ; История зарубежной литературы: средние века. Возрождение / Алексеев М.П., Жирмунский В.М., Мокульский С.С., Смирнов А.А.. – М., 1987; Пуришев Б.И. Литература эпохи Возрождения: курс лекций. – М., 1996; Шайтанов И.О. История зарубежной литературы: эпоха Возрождения: в 2 т. – М., 2001; Данте и всемирная литература. – М., 1967; Зарубежная литература: Эпоха Возрождения: хрестоматия / сост. Пуришев Б.И. – М., 1976; Дүйсенғазин С.М. Шетел әдебиетінің тарихы. – Астана: ЕҰУ РББ, 2010; Қобланов Ж.Т. Шетел әдебиетінің тарихы. – Алматы, 2011; Көптілеуова Д.Т. Шетел халықтарының әдебиеті (орта ғасырлар). – Алматы: Қазақ университеті, 2011. Данте. Құдіретті комедия. «Тамұқ» (ауд. М.Мақатаев); Петрарка. Өлеңдер жинағы (ауд. Д. Қанатбаев); Дж. Бокаччо. Декамерон (ауд. К. Ахметов).

Тақырып бойынша сұрақтар:

1. Ренессанс өнерінің маңыздылығы.
2. Қайта өрлеу дәуіріндегі мәдениеттің қалыптасуына жасалған алғышарттар.
3. «Жағымда жаңа стиль» поэтикасы.
4. Дантенің «Құдіретті комедиясына» тән аллегория.
5. Ф. Петрарка шығармашылығында көрініс тапқан гуманизм идеясы.

Неміс, голланд, француз, ағылшын және испан әдебиеттері (XV-XVI ғ.)

Еуропалық гуманизм; неміс иванктары; Э. Роттердамский, Ф. Вийон, М. Наваррская («Гептамерон»), Ф. Рабле («Гаргантюа мен Пантагрюель» роман), Дж. Чосер («Кентерберри әңгімелері»), Т. Мелори, Т. Мор («Утопия»), У. Шекспир; Испанияның әлеуметтік-тарихи процесінің ерекшелігі. Рыцарлық романның қалыптасуы. Сервантес («Дон Кихот»).

Гуманистік қозғалыс XIV ғ. ортасына таман Италияда орын алып, біртіндеп Солтүстікке қарай таралып, XV ғ. аяғы – XVI ғ. басына қарай орталық және солтүстік Еуропаны, Франция, Германия, Голландияны, кейіннен Англияны да қамтиды. Жаңа әлеуметтік, ұлттық және идеологиялық шындықпен беттесе отырып, олар мазмұны жағынан өзгере бастайды. Алғашында гуманистерді филологиялық және этикалық сұрақтар толғантса, кейіннен оларды натурфи-лософия, саясат, жаратылыстану ғылымдары қызықтыра бастайды.

XIV-XVI ғ. неміс империясының феодалдық жүйесіндегі дағдарысқа байланысты бүкіл неміс феодалдық-рыцарьлық мәдениеті тоқырауға ұшырайды. Елде аймақтық князьдардың толқулары орын алып, империялық рыцарьлар қарақшыларға айнала бастайды. Халық арасында ақыры Реформация дәуірі мен Ұлы шаруалар көтерілісіне әкеліп соқтырған бүліктер көбейе түседі. Рыцарьларға қарсы XIV ғ. соңында өзара одақтарға бөлінген (швабтық қалалар одағы және Рейн одағы) тұрғындар көтеріліске шығады.

Осы кезеңде неміс қаламгерлері шығармаларында куртуаздық қағидаларды бұзып, шынайы өмірдегі күнделікті тіршілікті суреттеу белең алды. Сондай талантты ақындардың бірі ретінде Освальд фон Волькештейнді (1377-1445) атап өтуге болады.

Кейінгі орта ғасыр бюргерлік әдебиетте дидактикалық жанр мен мысал өлеңдер кең етек жайды. Қаламгерлерді империяда орын алған ұйымсыздық пен алауыздық аландатады. Осылайша, білімділік пен жақсылық тақырыбына арналған Мюгельннен шыққан Генрихтің (1371 ж. қ. б.) «Қыз тәжі» атты поэмасы жарық көреді.

Орта ғасыр мен Қайта өрлеу кезеңдеріндегі неміс әдебиетінің тарихында неміс *шванктары*²⁴ ерекше сипатқа ие болады. Олар қарапайым ертегі сарынында жазылған рыцарьлық эпостарға қайшы келетін формада жазылатын. Француздық фаблиомен қатар келетін неміс шванктарында қарапайым адамдардың әзіл-қалжыңы, айлакерлік пен қулыққа толы өмірі суреттеледі. Онда түрлі тап өкілдері, тіпті билік басындағылар да ақымақ етіп көрсетіледі. XIII ғ. Штрикердің бас кейіпкері тапқыр әрі айлакер, әзілқой әрі қу шіркеу әкейі туралы «Поп Амис» кітабы жарық көріп, халық арасында кең тарап, маңыздылыққа ие болады.

Эразм Роттердамский таза неміс жазушысы болмаса да, неміс гуманизмінің дамуында маңызды орынға ие болады. Ол неміс қалаларының бірінде тұрып көптеген неміс оқымыстылары және атақты жазушыларымен жақын араласқан. Эразм латын тілінде жазылған жаңа латындық прозаның асқан шебері болған. Ол Еуропаның түрлі елдерінде (Франция, Англия, Швейцария, Германия) өмір сүріп, әр жерде оқыған. Роттердамский өзінің дінге деген философиялық көзқарастарымен шіркеудің негізгі догмаларын жоя отырып, орта ғасырдағы авторитарлық рухқа қарсы шығып, діндегі еркіндіктен ой еркіндігіне көтеріледі. Жазушы құлшылыққа ғылыми тұрғыдан сипаттама беріп, гуманистік бастама енгізеді. Роттердамский жалпы еуропалық гуманистік қозғалыстың көшбасшыларының бірі болатын.

XVIII ғ. басында жарық көрген Эразмның тоғыз томдық шығармалар жинағы қайта басылмаған, оны тек гуманизмнің пайда болуы мен дамуын зерттеп жүрген мамандар ғана пайдаланған. «Уақыт жақсы сыншы» демекші, Эразмның еңбекте-

²⁴ Көңілді, қызықты әңгімелер, өлең шумақтары түрінде де шығарылған

рінің құндылығы уақыт өткен сайын бағалана түседі. Оның еңбектерінде автордың өмірдің мәнін бейнелеуге деген құштарлығы сезіледі.

Антикалық еркіндікті қалаушы қаламгердің саяси ойлары жалпы зорлық-зомбылық пен қанаушылыққа қарсы бағытталады. 1516 ж. Роттердамскийдің «Христиан патшасы» еңбегі жарық көреді. Жазушы бұл еңбекте өзінің саяси-әлеуметтік ойларын ашық айтып, патшадан қара басын ойлайтын, халықтың қорқынышын тудыратын қатыгез патша ретінде емес, тек халықтың мүддесін ойлап, оған қызмет ететін қара қылды қақ жарған әділ патша ретінде елді басқаруды талап етеді.

Оның «Әлемнің арызы» атты еңбегі сол дәуірде басылуға рұхсат етілмегенімен, бұл туынды еуропалық мәдениеттің ең құнды дерек көзіне жатады. Онда сол кездегі қоғамға айтарлықтай әсер еткен жазушының терең ойлары келтірілген. Осындай ойшылдың бастамасымен Ян Амос Коменский, Уилям Пенн, Шарль Ирине де Сен-Пьер, Жан-Жак Руссо, Иеремия Бентам, Иммануил Кант сияқты еуропалық ұлы ойшылдар әлемдегі соғысты жойып, халықтар арасында бейбітшілік орнату мәселелерін жиі көтереді.

XVI-XVIII ғ. оның «Христиандық соғысқа басшылық» (1504 ж.) атты діни-этикалық трактаты оқырмандар арасында жоғары бағаланады. Бұл шығарма діни наным-сенімдерге, жалпы католиктік шіркеудің күшіне қарсы бағытталып, онда шіркеудің беделі мен оның қасиетті кітабындағы мәтіндер өткір сынға ұшырайды.

Жазушы сатирик ретінде өзінің шығармаларына XV-XVI ғ. неміс әдебиетіне тән «ақымақтар жайлы әдебиет» атты тақырыпты арқау етеді.

«Ақымақтықты мақтау» – Роттердамскийдің ең танымал туындысы (1509 ж.). Мұнда автор дидактикалық шекаралардан ұялмай қоғамды түрлі жағынан қарастырады, ондағы өмірдің нағыз мәні мен бақыт, білім, дін сияқты ұғымдарға үлкен көңіл бөледі.

Бұл шығарма ұлы әдеби туынды, сонымен қатар философиялық трактат, психологиялық айна және діни диатриба да болған. Классикалық схеманың компоненттері мен схоластикалық тәсілдер, түрлі әңгімелер, монолог пен поэзиядан тұратын бұл шығарма құрылымы жағынан шешендік өнердің нағыз үлгісіне жатады. Роттердамский иронияны сыпайылық пен күлкінің, ақылдылық пен ақымақтықтың және т.б. бірлігін ашудағы құрал ретінде қарастырады. Ол күлкі әдебиетіндегі нидерландық, неміс, орта және ерте гуманистік мәдениетті байытып, одан әрі дамытуға барынша ат салысады.

Роттердамскийдің «Ақымақтықты мақтау» шығармасынан «Отбасылық әңгіме» (1518 ж.) атты шығармасы да кем түспейді. Ол – парасатты және сатиралы, философиялық және қарапайым, жергілікті түрлі диалогтардың жинағы. Олар стилі жағынан өте нәзік болып келеді. Бұл туындыда автор өмірдің шынайы тұстарын астарлы сөздер арқылы суреттейді. Онда бейбітшілік пен соғыс, шіркеудің ыдырауы мен оның қиянаты, неке мен бала тәрбиесі, тазалық пен білім туралы да жан-жақты қарастырылған.

«Өмір – бұл геометриялық тіке сызықпен бір қалыпты жүре беретін оңай нәрсе емес, ол қиындықтар жиі кездесетін ойынға, әр адам белгілі бір рөлде ойнатын театрға ұқсайды. Ол заңдылықтарға бағынбайтын құбылыс: онда өз орныңды таба біл, не болмаса оған мүлдем араласпа», – деп, Э. Роттердамский «өмірдің» мәнін түсіндірмекші болған. Өмірде болып жатқан барлық құбылыс екі жақты

болады. Роттердамский философиялық тұжырымдары мен әзілдерінің барлығы осының негізінде дүниеге келген. Оның шығармасының пафосы жалғыздықтан гөрі, өзара байланыс пен достыққа негізделген.

Эразм шығармаларының көбі философиялық тұрғыда жазылған. Ол адамның қалыптасуы, оның қоғамдағы орны мен жеке ерекшеліктері туралы көп толғанып, оған түрлі атаулар қолданып, оның барлық қасиеттеріне баға берген. Эразм қоғамға өзгерістер әкелетін жаңа реформаның жасалуына үміттенді, кезегінде ол халықтың санасын оятуға жалғыздың үні шықпайтындығын түсініп, тек болып жатқан оқиғаларды сырттай бақылауды жөн көреді.

Эразмның педагогикалық идеяларын біреулері құптаса, басқалары оның әлеуметтік сатирасын және этикасын жоғары бағалады.

Нидерландық әдебиет XII ғ. фольклорлық эпикалық дәстүр мен фламандық-брабанттық әдеби дәстүр негізінде қалыптасқан. XII ғ. екінші жартысында Оңтүстік нидерландта зиялы әдебиеттің халық тілінде жазылған алғашқы үлгілері фламандық ақын Хендрик ван Фельдекенің шығармашылығында пайда бола бастайды. Ол неміс миннезангысының негізін салушы ретінде **Генрих фон Фельдеке** деген атпен әдебиет тарихынан орын алады. Дидактикалық жанр моралистер арқылы ғасырлар бойы қалыптасқан. Аллегориялық форма риторлар үшін үлгі болып, оны XVII ғ. гуманистері де пайдаланады. Ұлттық тілде жазылған прозаның алғашқы үлгілерін Хадвейх (1200-1269 ж.) пен Ян ван Рейсбрук (1293-1381 ж.) сияқты мистиктер жарыққа шығарады. Жасанды, эмоционалды мистицизм сол уақытта шіркеулік догмалардан рухани тазарудың бір тәсілі болады.

Франсуа Вийон (1431-1463 ж.) – ортағасырлық француз әдебиетінің қорытындылаушысы. Ұлы ақын керемет күші мен өзіндік лирикалық «мені» арқылы өзі өмір сүрген дәуірін шынайы суреттей алған. Вийон поэзиясы ұлттық нақышта, дәстүрлі болып көрінуі мүмкін, себебі ол синонимдер мен рифмаларды қолдана отырып, баллада, рондо, өлеңдер, каламбурлар жазған, жалпы оның шығармашылығы сыртқы құрылысы жағынан ортағасырлық поэтиканың шегінен асып кетпеген. Ол бірде кенеттен ортағасырлық лирикаға тән иронияға ауысып, бірде керісінше, «рух пен дене» арасындағы сұрақтар мен жер бетіндегі түрлі қиыншылықтарға да тоқталып отырады. Сондықтан да Вийонның поэзиясы басқалармен салыстырғанда поэтикалық революцияға жақын болған.

Вийонның негізгі туындысы – «Өсиет», ол кейінірек, ақынның көзі тірі кезінде «Ұлы өсиет» аталып кетеді (1461 ж.). Ол 186 сегіз жолдық шумақ, 16 баллада, мен 3 рондодан құралған. Бұл поэмада ақынның таланты барынша ашылып, оның шығармашылығы мен өмірлік мақсаты ерекше сипат алған. Поэмада қоғамдық құрлыстағы әділетсіздік пен теңсіздік мәселесі көтерілген. Вийон құдайдан «о дүниеде нағыз әділеттілік орнатуды» сұрайды. Оның теңіз қарақшысы Диомед туралы айтылған мысалдарында (XVII-XX жолдар) өлім жазасына кесілген қарақшы Александр Македонскийге император сияқты үлкен әскері болмай, кедей болғандықтан тонаушыға айналғандығын айтады. Мұны естіген ұлы патша оған кешірім береді. Вийон да теңіз қарақшысы секілді адамдардың қадір-қасиетінің төмендеуін биологиялық себептерден емес, әлеуметтік мәселелерден іздеп, «Бізді тура жолдан мұқтаждық қана тайдыра алады», – дейді.

Вийон өз шығармашылығында ресми феодалдық-діни идеологияны көрсету үшін адамдық жеке тұлғаны ең бірінші орынға қойған. Осы арқылы ол Қайта өрлеу дәуіріне қадам жасап, жарқын жолдарға бағыт сілтеген жаңашыл ақын болған. Оның аллегориядан бас тартуы ақын идеясының шығармаларда нақты көрсетілуіне жол ашады. Сонымен қатар Вийон өз туындыларында өтпелі кезеңдегі адамның көңіл-күйін жеткізіп қана қоймай, өзінің басынан өткен қиын-қыстау кезеңдерін, сыни ойлардың қайғы-қасіреті мен қуанышын да көрсете білген.

Маргарита Наваррская. XVI ғ. I жартысында Франциядағы ірі гуманистік және әдеби орталықтардың бірі Маргарита Наваррскаяның (1492–1549 ж.) сарайы болған. Француз королі I Франциск Валуаның әпкесі, патша Генрих д'Альбреге тұрмысқа шығады. Өте білімді және ежелгі тілдер мен италия тілін жетік меңгерген Наваррскаяның жазушылық еңбегі өте жемісті болады. Өз шығармашылығы арқылы өзінің гуманистік идеяларын ашық жариялайды. Ол адам ойы мен сезімінің ортағасырлық аскетизм мен схоластиканың жәбірінен босауын армандағанымен, ежелгі адамгершілік және діни дүниетанымнан бас тарта алмайды.

Оның француздық Ренессанс рухындағы Боккаччоның «Декамеронына» еліктеп жазылған «Гептамерон» (грекше «Жеті күнге арналған күнделік») атты шығармасы халық арасында кең тарап, оның атын тарихта мәңгі қалдырады. «Гептамерон» аптаның күндеріне жеті циклге бөлінген, қызықты әрі тәрбие беретін 72 новелладан тұрады.

«Декамерон» секілді жинақтың белгілі бір шеңбері болғанымен, бірақ онда Флоренцияда орын алған індет пен өз құқығы үшін күресетін жас көңілді өмірді суреттеудің орнына Маргарита мүлдем басқа жағдайларды бейнелейді. Мына әлемнен уақытша тысқары қалған мырзалар мен ханымдар лайсаң жол мен қарақшылардың шабуылынан қайтар жолда тұрып қалады. Олар баспана тауып, жол жөнделіп болғанша сол жерде тұрақтайды. Күндерін тезірек өткізуді ойлаған олар Қасиетті жазбалар оқып, әрқайсысы бір-бір хикая айтып, оны талқылауға келіседі. Бұдан аз уақыт бұрын дофин²⁵, оның әйелі мен патшайым Маргарита патшалыққа бағынышты бірнеше адамдармен бірлесе отырып, «Декамеронға» ұқсас кітап жазбақ болады, бірақ мұнда ақиқат оқиғаға негізделмеген новелла еңбегі тиісті болады. Маңызды шаруалар ерекше тұлғаларды бұл ойдан бұрып алып кеткендіктен, сауықшыл топ олардың ойларын жүзеге асырып, шынайы оқиғалардың жинағын таратуға келіседі. Мысалы, бұл шығармадағы сегізінші новеллада оқиға былай баяндалады: Алле графтығынан шыққан Борне есімді жас жігіт өзінің мейірбан әйелінің көзіне шөп салмақ болып күнге барды. Күң ханымға барып Борненің өзінен дәмелі екенін айтып береді де, әйелі нәпсіқұмар күйеуін жазаламақ болып, күнге онымен кездесуді қараңғы бөлмеде өткізуді бұйырады. Кездесуге күннің орнына өзі барады. Алайда Борненің күнге баратын жоспары туралы досы да хабардар болып, ол өз орнын досына ұсынады. Досы жалған күңмен таңға дейін көңіл көтеріп, таң алдында оның неке сақинасын шешіп алып қалады. Келесі күні досының қолынан өз әйелінің неке сақинасын көрген Борне таң қалады да, өз-өзіне тор құрғанын түсінеді. Жанжалдан құтылу мақсатында ол әйелінен сақинасының қайда екенін сұрағанда, әйелі «жердегі жылтыраған моншақты алтын деп ойлап, қолындағы күмісінен айырылған» күйеуінің нәпсіқұмарлығын бетіне басады. Өзінің қате тірлігін түсінген Борне

²⁵ Дофин – француз тағы мұрагерінің титулы

әйелінің еріксіз күнәға батқанын ешкімге тіс жарып айтпағанымен, «өтіріктің құйрығы бір тұтам» демекші, соңында оның құпиясы ашылып, Борне мен оның әйелінің беделі ел алдында түседі.

Осылайша, айтылған әңгімелер оқырмандардың қызығушылығын тудырып, кітаптың халық арасында кең тарауына негіз болады. Боккаччоның шығармасына қарағанда, мұнда әңгіме айтушы кейіпкерлердің психологисы терең ашылады. Әңгіме айтушылардың прототиптері анасы Луиза Савойская (Уазиль) мен Генрих д'Альбре (Иркан) сияқты Маргаританың өз жақындары болып табылады.

Түрлі сюжеттердің бірігуіне қарамастан, «Гептамеронда» негізгі орынды неоплатонизм рухында жазылған махаббат хикаялары иеленеді. Боккаччоның новеллаларынан айырмашылығы «Гептамерондағы» әңгімелер дайын бір сюжеттің орнына, негізінен, Маргарита өзі көрген немесе ол туралы естіген шынайы өмірде болған оқиғаларды суреттейді. «Гептамерон» француз Қайта өрлеуіне тән идеялық қайшылықтар мен сипаттарды зерттеуге мүмкіндік беретін маңызды тарихи құжат болып табылады.

Франсуа Рабленің жан-жақтылығы, білімдарлығы мен шығармаларының көркемдігі оны француз Ренессансындағы басты тұлға етті. Өз замандастары мен француз гуманистеріне, сол секілді Плеяда ақындарына қарағанда, Рабле ортағасырлық көркем ойлау жүйесінен толық бас тартпай, керісінше алға жылжи отырып, қорытындылауға тырысқан. Сондықтан Рабленің шығармашылығында ұлттық тұптамалары байқалады.

Жазушының гуманизм жолындағы қызметінің керемет үлгісі, халықтың арман-тілегін терең бейнелеген шығармасы «Гаргантюа мен Пантагрюэль» романдары болып табылады. Бес кітаптан тұратын бұл шығарманы жазуға жазушы-сатирик 20 жылын арнапты. Әкелі-балалы екі мешкей-алыптар бейнесі арқылы автор сол кезеңдегі келеңсіздіктерді қатты сынға ала отырып, мемлекет басындағылар мен діни қызметтегілерді де аямайды.

Бұл шығармада автор гуманистерді қызықтырған тәлім-тәрбие, соғыс пен бейбітшілік, жарқын болашақ және басқа да адамды толғандыратын сұрақтар жөнінде ой толғайды. Рабле шығармашылығының демократиялық рухы, сатиралық әдісі, өмірсүйгіш күлкісі әлемдік әдебиеттің дамуына мол әсерін тигізді.

XIV ғ. соңына қарай Англияның қоғамдық және мәдени өмірінде озық бетбұрыстар пайда болғанымен, олар ұзақ уақыт қалыптасады. Бұл жағдайларға, Уот Тайлердің көтерілісіне **Джон Гауэрдың** (1330-1408 ж.) латын тілінде жазылған «Айқын дауыс» атты поэмасы тікелей үндеу болған. Джон Гауэр – ауқатты жер иеленушілердің отбасынан шыққан білімді, дана ақындардың бірі. Оның көлемді әрі атақты бұл поэмасы ақынның классикалық поэзиядағы салт-дәстүрлер туралы білімі мен сол замандағы көптеген маңызды мәселелердің куәсі ретінде жазылған шығарма.

Джефри Чосер (1340-1400 ж.) – III Эдуард патшаның ұлына қызмет екен, 100 жылдық соғысқа қатысушылардың бірі. Ол француздардың қолына тұтқынға түскен кезде, куртуаздық лирикамен танысып, сусындап қана қойған жоқ, «Роза туралы романды» аударады.

Уақыт өте Чосер өзінің Лондондағы кедендік қызметі арқылы астананың қоғамдық өмірімен терең танысып, «Кентербери әңгімелері» атты шығармасына арқау болған көптеген әлеуметтік жағдайларға куә болады.

Чосердің «Кентербери әңгімелері» жинағы XIII-XIV ғ. әдебиет сахнасында пайда болады. Мұндай шығармалардың қатарына италиялық новеллалар, сатира-лық үлгідегі ертегілер және өзге де жинақтар жатады. Шығармадағы оқиға Кентербериге баратын жолда орналасқан тавернада өтеді. Онда ағылшын қоғамындағы барлық тап өкілдері, феодалдардан бастап, қолөнершілер мен шаруалардың бейнесі де сомдалған. Шығармада бас-аяғы 29 кейіпкер кездеседі, олардың киім кию үлгісі де, өзін-өзі ұстауы мен сөйлеу мәнері де, әдеттері мен мінездері де түрліше. Чосер өз шығармасында адамның күрделі бейнесін жан-жақты, асқан шеберлікпен суреттейді. Чосер өз шығармасында тек ескілікті ғана сынға алмайды, сонымен қатар қатыгез, сараң саудагерлер мен диірменшілерді де суреттейді. «Кентербери әңгімелері» жинағы XIV ғ. жаңа өмірге қадам басқан Англиядағы қоғамдық өмір мен сол дәуірдегі поэтикалық жанрдың энциклопедиясы болып табылады.

Томас Мэлори (1417-1471 ж.) – сол замандағы аса дарынды, әрі атақты тұлғалардың бірі. Ол кедейленген, алайда, атақ-даңқы мол, білімді әулеттен шығады. «Артурдың өлімі» атты Мэлоридің шығармасы ең танымал, кең көлемді туындылардың бірі болып табылады. Бұл романда британ ұлы әміршісінің ықпалымен елден үлкен әскердің жиналуы мен өздерінің қатарына рыцарьлық талаптарға сай келетіндерді ғана топтастырған ұлы дөңгелек үстел бауырластығының пайда болуы жайында баяндалады.

XIV-XV ғ. ағылшын әдебиетінің басты жетістігі халық поэзиясы мен баллада-лар болған. Баллада Англия мен Шотландияда ерте кезеңнен бастап қалыптасады. Ол XIV-XV ғ. дамып, ауызша және жазба әдебиеттегі кең тараған жанрлардың бірі болған. Онда тарихи оқиғалар, әсіресе елдің шекарасындағы Шотландия мен Англияның арасындағы соғыстар мен күнделікті өмір суреттеледі. Робин Гуд туралы баллада кейінгі ортағасырлық шығармалардың баяндау тәсілі бойынша жазылған.

Томас Мор – Қайта өркендеу дәуіріндегі ұлы ағылшын ойшылдарының бірі (1478-1535 ж.). Ол – бүкіл өмірін әдебиетке арнаған тұлға. Т. Мор жас кезінде өлеңдер жазып, кейінірек түрлі комедиялар құра бастайды. 1510 ж. Т. Мордың ең атақты шығармаларының бірі, көпшілікке танымал «Утопия»²⁶ атты туындысы жарыққа шығады.

Т. Мордың идеалды мемлекет пен қоғам туралы пікірлері әлжуаздығына, қиялдан шығарылғанына қарамастан кейінгі социалистік ілімдердің қалыптасуына әсер етеді. Жазушы «Утопиясындағы» оқиға барысы нақты, ақиқат пен шындыққа сүйеніп жазылған. Шығармада сол жердегі халықтың мінез-құлқы, армандары мен қиялға толы тұрмыс-тіршілігі сипатталады.

XVI ғ. екінші жартысындағы ағылшын мәдениеті шексіз билікті одан әрі нығайту мақсатында, феодалдық католиктік Еуропа мен оның қарсыластарының арасында болып жатқан күрестер кезінде дамиды. Қала мәдениетінің гүлденуіне байланысты негізі ертеден бастау алатын түрлі театрланған ойындар мен көріністер дами бастайды. XIV-XV ғ. ерте ортағасырлық діни жанр *миракльдің* (латын тілінен *miraculum* – таңғажайып) әлсіреп, *мистериялар* дами түседі, кейін бұл жанрлардың орнына *моралите* (танымдық драмалық көрініс) келе бастайды.

²⁶ «Утопияда» (грекше «жок жер») әділетті қоғам орнаған, оларда байлар да, кедейлер де жоқ, бұл мемлекеттерде меншік иесі - қоғам, ал жеке адамдар сол қоғамның мүшелері ретінде еңбек нәтижелерін тең бөліседі, оларда билеушілер де, қарапайым адамдар да заң алдында тең және олар әр түрлі діндерге дәйектілікпен қарайды. Бірақ діндерде өндірістік үдерістерге кесел келтіретіндей тыйым салатын қағидалар аз болуы керек. Жастарды тәрбиелеу ісі қоғамның қолында болады, ал оларды дінбасылар басқарады.

Уильям Шекспир (1564-1616 ж.) Стретфорд қаласында дүниеге келген. Өз шығармашылығында барлығы 37 пьеса, 2 поэма және 154 сонет жазған. Шекспир сонеттері өз заманындағы жаңа батыл қадам, әлем лирикасының биік шыңы болған. Шыншыл әрі психолог болған Шекспир өз заманын баса озып, әлем әдебиетінің дамуына үлкен үлес қосқан. Шекспир көптеген сонеттер жазған. Сонет (сыңғырлау, сылдырлау деген италиян сөзінен шыққан) – әр шумағы 14 тармақтан құрылатын өлең түрі. Тармақтар екі рет төрт-төрттен, одан соң екі рет үш-үштен топтасады (З. Ахметов «Әдебиеттану. Терминдер сөздігі»). Оның 154 сонеттен тұратын жинағы сақталған. Бұл жинақ ақынның алғашқы, оның көзі тірі кезінде жарық көрген жинағы болып табылады. Кітапқа кірген 126 сонет ақынның досына, ал 128 қарашашты сұлуға арналған. Зерттеушілердің ойынша, Шекспирдің досы ретінде шығатын бейне – граф Саутгемптон, ал қарашашты сұлудың кім екені белгісіз, оның аты тарихта сақталмаған. Сонеттерді бірнеше циклға бөлуге болады. Олардың тақырыптары – достық, сүйіспеншілік, қызғаныш, тағдыр туралы толғау. Сонеттерінде ақын достықты, сұлулықты, махаббатты мадақтап, бақытсыз махаббат пен әлеуметтік, философиялық мәселелерді сөз етеді.

Шекспирдің данышпан таланты оның сонеттерінде жан-жағынан айрықша көрінеді. Оның сонеттері өзінің философиялық тереңдігі жағынан «Гамлет», «Ромео мен Джульетта», «Дауыл» пьесаларынан кем түспейді.

Сонеттер – Шекспирдің артында қалған жалғыз ғана лирикалық мұрасы. өзінің драмаларында өз кейіпкерлерімен бірге біте қайнап кеткенімен, бірде-бір пьесасында өзі туралы ашып ешнәрсе айтылмаған. Ал сонеттерінде өзі, өзінің көңіл күйі, ішкі жандүниесі, қуаныш-реніштері туралы айтып ағынан жарылады. Шекспир өмірін зерттеушілердің де оның сонеттеріне көбірек үңілетіні осыған байланысты.

Өзінің «Гамлет», «Отелло», «Король Лир», «Ромео мен Джульетта» және басқа трагедияларында Шекспир қайырымдылық пен әділеттілік туралы ізгі, батыл адамдар армандарының жүзеге аспайтындығын көрсеткен. Ол күшті, ер жүрек кейіпкерлерді, олардың жоғары сезімдерін – сүйіспеншілік пен достықты, адалдық пен ерлікті мадақтайды. Шекспирдің кейіпкерлері тағдырдың әлсіз құрбандары емес, олар қиналады және күреседі, бірақ дүниені өзгертуге қабілеті жетпейді.

Жалпы, Шекспирдің шығармашылығын үш кезеңге бөліп қарастыруға болады. Бірінші кезеңге «Ромео мен Джульетта», «Юлий Цезарь» (1590-1599 ж.) секілді алғашқы туындыларын жатқызамыз; екінші кезеңге «Гамлет», «Тимон Афинский» (1600-1608 ж.) сияқты туындылары, яғни, трагедиялары жатады. Соңғы кезеңге өмірден өтер алдында қалдырған туындылары, яғни ертегілік және романтикалық драмалар жатады. Мұндай туындылардың қатарында «Боран», «Генрих VIII» (1609-1613 ж.) де бар.

Шекспир шығармашылығының бірінші кезеңі 1590-1600 ж. қамтиды. Оның алғашқы шығармалары 90 ж. басында жазылған, олар драмалық хроникалар, комедиялар және «Венера мен Адонис» (1593 ж.), «Лукреция» (1594 ж.) атты екі поэмасы. Бұл екі поэманы Шекспир граф Саутгемптонға арнаған. Осы жылдар аралығындағы пьесалары оптимистік сарында болып келеді. Шекспир «Қателіктер комедиясы» (қойылуы 1594 ж., басылуы 1623 ж.), «Асауға тұсау» (қойылуы және басылуы 1594 ж.) сияқты бірінші кезеңдегі пьесаларында адам мен табиғаттың сұлулығын, өмірдің қарапайым қуаныштарын мадақтайды.

Шекспир комедиялары мен драмаларындағы оқиғалар түрлі елдерде орын алады, бірақ олар қай жерде өтсе де, барлығында Англияның рухы сезіледі. Драматург өткен ғасырды суреттесе де, оның жасаған кейіпкерлері Қайта өрлеу дәуірінің өкілдері болып көрінеді. Шекспирдің сонеттерінен Италияның, әсіресе петраркизм әсері айқын байқалады. Жинақтан ақын өмірінің түрлі кезеңдерінде туған бірнеше бөліктерді көруге болады. Сондай-ақ ақын жинаққа енген туындыларында махаббат, достық, қызғаныш бейнеттері, өз өмірі жайлы толғаныс және т.б. тақырыптар төңірегінде ой қозғайды. Жинақта кездесетін басты бейнелерге ақынның өзі де, досы да, ғашық болған қарашашты, қатыгез, опасыз ару да жатады. Ішкі үлкен қақтығыстан соң, Шекспирдің жан дүниесінде болып жатқан бәсеке достықтың жеңісімен аяқталады. Ақынның сүйіктісі мен оған деген шыннайы махаббат сезімі көркем әрі әсерлі суреттеледі. Ол қыздың «тас жүректігін» әшкерелеп, оны өзі мен досын құл еткені үшін қарғап, өзінің қызға деген сезімін «ұсқынсыз кесел» деп айыптайды. Өз сүйіктісінің сыртқы келбеті мен адамгершілік қасиеттеріндегі кемшіліктерін сезінгенімен, оны тастап кете алмайды. Басқа да сонеттерінде Шекспир досына кеңес бере отырып, оның игілігін мадақтайды.

Шекспирдің саяси көзқарасы пьеса-хроникаларында айқын көрінеді. «Генрих VI» (3 бөлім, 1594-1623 ж.), «Ричард III» (қойылуы 1593 ж., басылуы 1597 ж.) сияқты пьеса-хроникаларының негізгі идеясы мемлекеттік бірліктің қажеттігі, феодалдық анархияны жою болған. Шекспир пьесалары арқылы тарихта алғаш рет драматургия қоғамда орын алған әлеуметтік шиеленіс пен саяси күресті мифтік емес, реалистік әдіспен бейнелейді. Ол шығармаларына феодалдық қоғамның барлық өкілдерін, сондай-ақ демократиялық пікірлерді жақтаушыларды да қатыстырды. Алайда Шекспир өз дәуіріндегі гуманистердің күмәншылдығынан асып кете алмай, халықтың өз тағдырын және мемлекет мәселесін өзі басқара алатындығына толыққанды сенімділікпен қарай алмайды.

Шекспир шығармашылығының екінші кезеңі (1601-1608 ж.) Англия өміріндегі қоғамдық-саяси өзгерістермен тұспа-тұс келеді. Бұл кезде патша билігі реакциялық күштердің тірегіне айналды да, капиталдың әуелгі шоғырлану үдерісі халықтың жағдайын әлсірете түсіп, осы жағдайлар Шекспир шығармаларында трагедиялық сарынның молаюына себепкер болады. Ол осы жылдары «Гамлет» (1602 ж.), «Отелло» (1604 ж.), «Король Лир», «Макбет» (1606 ж.), «Антоний мен Клеопатра» (1607 ж.), «Афиналық Тимон», «Кориолан» (1608 ж.) сияқты әлеуметтік-философиялық бірқатар пьесалар жазған. Шекспир шығармашылығының желісі қоғамның жаңаруын көрсету, қоғамдық зұлымдықтар мен адамдарды аздырып, өмірді мәнсіз етіп көрсететін діни сенімдерді әжуалау болады. Шекспир туындылары шындыққа қалтқысыз сенуді, өмірді сүюді уағыздайды. Шекспир шығармашылығының үшінші кезеңі (1609-1612 ж.) бұрынғысынша зұлымдық пен адамгершіліктің күресін арқау ете отырып, тартыста көбіне ұнамды қасиеттің иесіне үлкен жетістіктер сыйлап отырады («Перикл» 1609 ж., «Цимбелин» 1611 ж., «Қысқы ертегі» 1611 ж.). Шекспирдің барлық трагедияларының ішіндегі ең күрделісі – «Гамлет»²⁷.

²⁷ Шекспирдің «Гамлет» трагедиясы 1601-1602 ж. жазылған. Трагедияда оқиғалар ортағасырлық Данияда өтсе де, автор мұнда өзінің замандастарының типтік образдарын жасап, «дат мемлекетін» бейнелей отырып, ол сол дәуірдегі Англияның қоғамдық өмірін керемет суреттеген. Дат бекзадасы Гамлет әкесінің біреудің қолынан қаза тапқанын естиді. Гамлеттің әкесін өлтірген Клавдий оның шешесіне үйленіп, таққа отырады. Гамлет бүкіл өмірін әкесі үшін кек алуға арнаймын деп ант береді. Бірақ төрт акт бойына Гамлет толғанып, қиналып, өзі мен айналасындағыларды айыптап, ешқандай маңызды қадам жасамайды,

Әлем әдебиетінде ешбір шығарма мұндай әр алуан пікір туғызған емес. Шекспирдің «Гамлет» трагедиясы 1601-1602 ж. жазылған. Оның сюжетін драматург XII ғ. Саксон Грамматиктің көне хроникасынан алған – бұл Амлет деген дат бекзадасының тарихы. Шекспир бұл сюжетті жаңаша түсініп, образдарына терең әлеуметтік және философиялық мән беріп, мүлдем ерекше шығарма етіп жазған.

Шекспирдің «Ромео мен Джульетта» трагедиясы²⁸ – өмірдегі ең таза,

тек бесінші актінің соңында ол өзінің жауын өлтіреді. «Гамлет енжарлығының себебі неде?» – деп талай сыншылар дауласқан. Біреулері «себеп оның жұмсақ мінезінде», – десе, екіншілері «христиандық діннің негізінде», – дейді. Ал бұл пікірлер негізсіз, себебі Гамлет еріксіз, енжар емес. Ол батыл, ержүрек адам, бірақ әңгіме оның мінезінде емес, оның өмір сүрген кезіндегі ерекше жағдайларға байланысты.

Виттенберг университетінің студенті, ғылымнан басқа ештеңе ойламайтын Гамлет үшін бұрын байқалмаған сарай өмірінің түрлі қырлары ашылады. Оның енді ғана көзі ашылғандай болады. Ол әкесінің қандай зұлымдықпен өлгенін түсініп, Гамлет шешесінің бірінші күйеуін ұмытпай тұрып, екінші рет күйеуге шыққанына, сондай тұрақсыз болғанына таңқалып, шошынады. Ол бүкіл Дат сарайының екі жүзділігінен, жалғандығынан, адамгершілік құндылықтарынан мүлдем алшақтағанынан шошып оянғандай болады, осы жағдайларды ойлап, терең толғанысқа түседі. Соңында Гамлет мынадай қорытынды шығарады: «Бүкіл әлем – абақты, соның ішіндегі ең жаманы – Дания». Гамлеттің түсінігі бойынша, әңгіме оның әкесінің өлімінде емес, әңгіме адамдардың сол қылмысқа көз жұмып қарап, жауыздыққа қарсы тұрмауында, олардың енжарлығында, сол адамдардың көмегімен қылмыскерлердің жазаланбай, өзінің қара ниетті істерін әрі қарай жалғастыруында болады. Сөйтіп, Гамлеттің ойынша, патша сарайы және бүкіл Дания сол қылмысқа ортақ болған. Олай болса, Гамлет бүкіл әлемге қарсы шығуы керек. Ал екінші жағынан, Гамлет бүкіл әлемге тараған жамандықтың жалғыз құрбаны емес екенін түсінеді. Өзінің әйгілі «Быть или не быть» монологында Гамлет бүкіл адамзатты толғандыратын мәселені алға тартады.

Гамлет эгоист, өзімшіл адам болса, ол Клавдийді өлтіріп, өзі таққа отыратын еді. Гамлет ойшыл, гуманист болғандықтан, өзін бүкіл адамзат үшін жауап беретіндей сезінеді. Сондықтан монологында ол бүкіл әлемдегі әділетсіздікпен, барлық қорғансыздар үшін күресетінін айтады. Бірақ мұндай іске жалғыз Гамлеттің әлі келмейді, сондықтан ол түңіліп, терең ойға кетеді. Шекспир өзінің қаһарманын әшкерелемейді, себебі ол Гамлеттің трагедиясын түсінеді – мұны XIX ғ. сыншылар «гамлетизм» деп атаған.

Трагедияның шиеленісі Гамлет пен Лаэрттың жекпе-жегінен көрінеді. Король Лаэртке Гамлетті у жағылған рапирамен өлтіруді тапсырады. Гамлет Лаэрттің қолынан жаракаттанады, бірақ жекпе-жек кезінде олардың рапиралары ауысып, Гамлет енді Лаэртті жарақаттайды. Гамлет сол у жағылған рапирамен Клавдийді де өлтіреді. Көп кешікпей Клавдийдің Гамлет үшін әзірлеп қойған уын патшайым Гертруда ішіп қойып, көз жұмады. Осылайша, сахнада төрт өлік қатар жатады. Сол кезде Эльсинор қорғанына Норвегия бекзадасы Фортинбрас келеді. Трагедия осылай аяқталады. Гамлет өледі, бірақ оның күресі бекер болған жоқ. Зұлымдық пен жалғандық әшкереленіп, әркім өз жазасын алады.

Трагедияның идеясы Гамлет бейнесі арқылы XVII ғ. Англиядағы гуманистік озық ойдың дағдарысын бейнелеу болып табылады. Бас кейіпкер Гамлет – Қайта орлеу дәуірінің гуманисі, өз заманына лайық жоғары мұраттың иесі. Бірақ оның өмірге, адамға деген сенімі, ең жақсы мұраттары іске аспайды, себебі мемлекетті басқаратындардың өздері қылмыскерлер, кісі өлтірушілер.

Көптеген ғасырлар бойы Гамлет образы түрлі пікірлер туғызды. Ол әдебиетте әлі адамдарды толғандыратын образдардың бірі болып қала бермек.

²⁸ Шекспир «Ромео мен Джульетта» трагедиясында екі ғашықтың өз сезімдері үшін қоғамда ғасырлар бойы қалыптасып, әлі де тамырын жоя қоймаған ескі түсінікпен, отбасылық ескі дәстүрлермен және өздерін қоршаған ортамен күресін бейнелейді. Ескі мен жаңаның арасындағы қақтығыс кең әлеуметтік көрініс алып, қақтығыстың барлық сатысы мен баспалдақтарынан өтеді. Екі отбасы бір-біріне өштесе түсіп, олардың арасындағы өшпенділік пен жаугершілік өрши береді, олардың қызметкерлері осы қақтығысқа еріксіз араласады. Осындай толассыз қақтығыстар мен талас-тартыс, кекшілдік пен қатыгездіктің ортасында жүрген екі жастың арасында тұтанған махаббат оты да өрши түседі. Бірақ жауласу тоқтамайды, жастардың айналасында қайтадан от тұтатқан адамдар да табылады (Тибольт). Олардың құрбаны болып Ромео мен Джульетта өлсе де, екеуінің жас сезімдері пьесада жеңіске жетеді. Комедиялық элементтердің көріністері орын алатын Шекспирдің жалғыз трагедиясы да осы болған. Оның мақсаты – пьесаның сауықсүйгіштік сипаты мен оптимистік үнін көрсету (Лоренцо монахтың рөлі және т.б.). Шекспирдің философиясы мен табиғатқа талпынысы астарында Ромео мен Джульеттаның да өздерінің пәк сезімдері үшін күресуі жатыр. Шығармадағы кейіпкерлердің басым көпшілігі қызқанды, белсенді, іс-әрекетке бейім болғанымен, асқан сабырлы адамдар да кездеседі. Жас кейіпкерлер жылдар бойы бір-бірімен өштескен отбасынан шығады. Тіпті Монтекки мен Капулетти отбасылары өшпенділіктің неден басталғанын да ұмытып қалған болатын. Алайда екі отбасы әлі күнге дейін ашуға бой алдырып, қызу талас-тартысқа түсіп кетеді. Дәл осы кезде екі жастың арасында махаббат шоғы пайда болады.

ең пәк, ең құдіретті махаббат сезіміне арналған әдебиетте теңдесі жоқ ұлы шығарма.

Поэзияға толы Шекспир трагедиясы керемет әдемі өлең жолдарымен жазылған. Шекспир өз кезінің үлкен ақындық байлықтарының барлығын қолдана отырып, жас кейіпкерлердің сезімдерінің әдемілігін жеткізе білген. Шығармада лириканың кансона, сонет, элегия, маргинал сияқты түрлері пайдаланылған. Шекспир 1616 ж. дүниеден өтеді, алайда артына өшпес мұра қалдырады. Қазіргі таңда Шекспир шығармашылығы әлем әдебиетінің баға жетпес мұрасы болып қала бермек.

Испаниядағы қайта өрлеу әдебиетінің ірі өкілі, реалистік романның негізін салушы, гуманист жазушы **Мигель де Сервантес Сааведра** (1547-1616) болды.

Мадрид қаласына жақын жердегі Алькала-де-Энарес деген бір шағын қалада дүниеге келеді. Оның әкесі дәрігерлікпен күн көрген, әбден кедейленіп біткен идальго болатын. Мигелдің жас шағынан білім алуына кедейлік кесірін тигізеді. Сөйтсе де оның балалық шағынан әдебиет пен театрға құштарлығы мектепте ал-

Біздің алдымызда екі топ пайда болады. Олардың бірі күресті жақтаушылар болса, екіншісі бейбіт өмірді қалаушылар болды. Олардың біріншісі отбасылық күресті жақтаушы Тибольт сияқтылар болса, екіншісі араларында махаббат оты тұтанған Монтекидің ұлы Ромео мен Капулеттидің қызы Джульеттаны жақтаушылар болады. Сонымен бірге Ромеоның досы Меркуцио мен монах Лоренцо бұл жанжалды тоқтату мақсатында бар күштерін салып, Ромео мен Джульеттаның бірге болуына көмектеседі.

Осылайша, қанды кек заңдарын ұстанған топқа қарсы махаббат мен достыққа бағынған бір топ пайда болады. Бұл трагедияның алғашқы жанжалы болса, екінші жанжал Капулетти отбасында болып жатады. Сол кездің салты бойынша жастар отбасын құру үшін өз жарын өздері таңдауға дәрменсіз болып, тек ата-аналардың қалауы ғана маңызды болады. Джульеттаның әкесі қызының сезіміне қарамастан, оны граф Париске беруге шешім қабылдайды. Джульетта әкесінің шешіміне қарсылық білдіріп, Лоренцоның жасаған жобасы бойынша осы некенің алдын алуды ойластырады.

Шекспир трагедиясы тарихи-ағартушылық мәні жағынан өте маңызды болып келеді. Мұнда қыз әкесінің шешімі мен іс-әрекетіне қарсылық көрсетеді. Капулетти үшін бұл некенің пайдасы зор еді. Өйткені Парис Верона герцогының туысы болатын әрі әулетті еді. Ал Джульетта болса, тек өз сүйгенімен ғана неке құруға ұмтылып, соңғы демі қалғанша өз махаббаты үшін күреседі. Бірақ қайта өрлеу дәуірінде бұл мүмкін емес еді. «Ромео мен Джульетта» жай махаббат туралы әдемі шығарма ғана емес, бұл – сол дәуірдегі елдің қоғамдық, әлеуметтік жағдайын, халықтың тұрмыс-тіршілігін суреттейтін үлкен трагедия. Трагедияның көркемдік күші Шекспирдің кейіпкерлерінің мінездерін суреттей білу шеберлігінде жағыр. Қандай кейіпкер болмасын, Шекспир оның басқалардан ерекшелейтін түйінін көрсетеді. Мысалға, карт Монтекидің баласы Ромеоның сағынышпен өткізетін уақытын айтып, уайымдауы.

Жас Джульеттаның кейпінде өмірлік шындық пен нағыз поэтикалық мәндер келтірілген. Өзінің 13 жасына қарамастан, Джульеттаның ішкі жандүниесі өте бай, оның жүрегі үлкен сезімге толы. Сонымен бірге ол өте шапшаң, бағыл мінезді. Оның батылдығы ғашық қыздың монах Лоренцо айтқандай, ұйықтататын сусын ішіп алып, отбасылық қорғанда мәйіттердің арасында оянуы туралы жоспарынан анық көрінеді. Бірақ тек осы жолмен сүйіктісімен бірге бола алатынын түсініп, осы әрекетке баруы үлкен ерлік еді. Кейіннен Джульетта қорғанда оянып, жанында өлі Ромеоны көргенде, өзін-өзі өлтіргені де оның өлімінен де күшті адал махаббатының көрінісі болып табылады. Ромеоның бейнесіне келер болсақ, ол 17 жасар, сезімтал жігіт. Алғашында ол Капулетти отбасынан шыққан Розалинаға ғашық болған, алайда Розалина махаббатты қажет етпейтін, суық жанды қыз еді. Джульеттаны көрген мезгілден бастап-ақ Ромео оған құлай ғашық болады. Оның сезімінің күштілігі соншалық, ол Джульеттаның өлімін естіген кезінде, өз өмірін махаббат жолында құрбан етеді. Джульетта мен Ромеоның өлімдері – олардың ата-аналарына үлкен әсерін тигізіп, жанжалдың тоқтауына негіз болады.

Трагедияда Ромео мен Джульеттаның идеалды поэтикалық бейнелерінен басқа, достықты ең биік сатыға қоятын Меркуцио – скептик бейнесі де өте көркем суреттелген. Ол махаббат пен сезімталдыққа қабілетсіз, бірақ екі отбасының арасындағы жанжалға жан-жақты куә болған бұл жігіт – өмірлік тәжірибесі мол, ақылды кейіпкер. Меркуцио досы Ромео үшін Тибольтпен жекпе-жекке де шыққан.

Поэзияға толы Шекспир трагедиясы керемет әдемі өлең жолдарымен жазылған. Шекспир өз кезінің үлкен ақындық байлықтарының барлығын қолдана отырып, жас кейіпкерлердің сезімдерінің әдемілігін жеткізе білген. Шығармада лириканың кансона, сонет, элегия, маргинал сияқты түрлері пайдаланылған. Дүние жүзінде Шекспирдің «Ромео мен Джульетта» махаббат трагедияларының ішіндегі ең кереметі, ең әдемісі, ең ұлысы болып саналады.

ған мардымсыз білімін өздігінен дамытуға жетеледі. Ол тіпті кішкене кезінен-ақ қаламгер болуды армандады. Мигельді Мадрид қаласында оқытқан, адамгершілігі мол ұстазы оның бұл дарынының дами түсуіне барынша көмектеседі. Осы кезде жоқшылықтың ащы зардабы Сервантесті еріксіз қызмет іздеуге мәжбүр етті. Десе де ол Испанияда қызметке орналаса алмады. Сондықтан 1569 ж. кардинал Аквавиваның нөкеріндегі жай қызметші болып Римге кетеді. Адамгершілігін қорлаған бұл қызметке де көне алмай, папа, Испания королі Филипп II және Венеция республикасы түріктерге қарсы жариялаған соғыста соғысып жатқан армияға өз еркімен кіріп, 4 жыл соғысқа қатысады. Ол өзінің қаһармандығы арқасында полкте жақсы атаққа ие болса, жалынды рухы мен жайдары мінезі үшін достары арасында да зор құрметке бөленеді. Мигель осы соғыста кеудесінен ауыр жараланып, соның салдарынан сол қолы істен шығады.

Соғыстан соң 1575 ж. Сервантес туған еліне қайтпақ болады. Жолда ол отырған кемені маврлардың теңіз қарақшылары қолына түсіріп, Алжирға алып кетеді. Сөйтіп Сервантес 5 жыл тұтқында жүреді.

Осы кезде Сервантес әдебиетпен қатты шұғылданады. Бірақ шығармалары ескі әдеби үлгімен жазылғандықтан ылғи сәтсіздікке ұшырайды. Оның өзіне тән дарындылығы шарықтап өспейді, өлеңдері де елеусіз қалады. Ал «Галатя» 1585 атты қойшы өмірінен жазған романы да сәтсіздікке ұшырайды. 20-дан астам драма жазса да, олар сахнаға бір-ақ рет қойылудан ары бармайды. Сөйтіп, Сервантес қайыршылыққа тап болады.

1605-1615 ж. өзінің «Дон Кихотын» жазып шығады. Бұл шығарма оқушы жұртшылыққа ұнайды. Сонымен бірге бұл еңбек дүние жүзі ұлттарының тіліне аударылып, кітап болып шыға бастайды. Сонымен қатар Сервантес «Парнасқа саяхат» (1614) поэма, оннан астам күлдіргі шығармалар жазып, ең соңында фантастикалы жаңа романын аяқтай алмай қайтыс болады.

Сервантес өзінің «Дон Кихотында» өмір шындығымен санаса алмайтын адамның бейнесін шебер көрсетеді. Қайғылы бейненің серісі – ең жақсы ниетпен руханған адам. Ол жапа шеккендерді және тепкіде жүргендерді қорғағысы келеді. Дүниежүзіндегі зорлық-зомбылықты, езушілікті жойғысы келеді. Бүкіл дүниежүзіне әділдік пен бостандық орнауын арман етеді. Дон Кихот осы ұлы идеяны жүзеге асыру жолында асқан жанқиярлық, қаһармандық, ерлік көрсетеді.

Әдебиеттер:

История всемирной литературы в 9 томах. – М.: Наука, 1983-1994; История зарубежной литературы: средние века возрождение / Алексеев М.П., Жирмунский В.М., Мокульский С.С., Смирнов А.А. – М., 1987; Пуришев Б.И. Литература эпохи Возрождения: курс лекций. – М., 1996; Шайтанов И.О. История зарубежной литературы: эпоха Возрождения: в 2 т. – М., 2001; Данте и всемирная литература. – М., 1967; Зарубежная литература: Эпоха Возрождения: Хрестоматия / сост. Пуришев Б.И. – М., 1976; Дүйсенгазин С.М. Шетел әдебиетінің тарихы. – Астана: ЕҰУ РББ, 2010; Қобланов Ж.Т. Шетел әдебиетінің тарихы. – Алматы, 2011; Көптілеуова Д.Т. Шетел халықтарының әдебиеті (орта ғасырлар). – Алматы: Қазақ университеті, 2011. Шекспир. Отелло (ауд. М. Әуезов); Сервантес. Дон Кихот. (ауд. Қ. Қараманұлы); Дж. Чосер. Кентерберийские рассказы (пер. И. Кашкина); Т. Мор. Утопия. (пер. Ю.М. Коган), Ф. Рабле. Гаргантюа мен Пантагрюель (ауд. Р. Ниязбек).

Тақырып бойынша сұрақтар:

1. Неміс гуманизмі, оның басты сипаттары мен неміс гуманистері.
2. Франсуа Вийон шығармашылығының басты сипаттары.
3. Қайта өрлеу дәуіріндегі ұлы ағылшын ойшылдарының әдебиетке қосқан үлестері.
4. Томас Мордың шығармашылығы.
5. XV-XVI ғасырлардағы ағылшын театры мен драматургиясы.
6. Шекспирдің «Гамлет» шығармасының тарихи маңызы мен әдебиетте алатын орны.
7. Сервантес шығармалары кейінгі әдебиетке қандай ықпалын тигізді?

XVII ғасырдағы Еуропа әдебиеті (КЛАССИЦИЗМ)

Классицизм әдісінің ерекшеліктері; Барокконың ерекше сипаттары; Донн, Джонсон, Мильтон («Жоғалған жұмақ»), М. Опиц, Мошерош, Гриммельсгаузен («Симплициссимус»), Лейбниц, Мольер («Тартюф»), Расин, Гангора.

XVII ғ. батыс еуропалық әдебиеттің даму тарихында 1600 жылдан 1700 жылға дейінгі күнтізбелік аралық қана емес, өзіндік ерекшеліктерге толы дәуір болған. Ағылшындық Мильтон, Драйден, Бетлер, Беньян және Германиядағы Опиц, Мошерош, Грифиус пен Гриммельсгаузен, Испаниядағы Гонгора, Кеведо, Гевара, Кальдерон мен Грасиан, Корнель мен Расин, Мольер мен Лафонтен, Ларошфуко мен Лабюйер атты француз классиктері, Италиядағы Марино, Кьябреро немесе Базиля, Голландиядағы Бредеро мен Вондел сияқты жазушылардың шығармашылықтары Қайта өрлеу әдебиетіне де, ағартушылық әдебиетке де жатпайды. Олардың шығармашылықтары батыс еуропалық әдебиеттің дамуында ішкі қайшылықтардан тұратын өзіндік драмаға толы дәуірді бастан кешіреді.

XVII ғ. капиталистік қатынастардың дамуы мен отарлау саясатының күшеюі Батыстың қоғамдық құрылымына үлкен өзгерістер әкеледі. Отар елдерге қол жеткізген Батыстағы мемлекеттер арасында күш теңсіздігі пайда болады. Сонымен қоса, XVII ғ. буржуазиялық қатынастарды қолдайтын Батыс Еуропа елдері (Англия, Голландия, Франция) мен феодалдық қатынастар сақталып қана қоймай, керісінше дами түскен Орталық Еуропадағы елдердің (неміс) арасындағы айырмашылықтар да айқындала түседі.

XVII ғ. тарихи оқиғалар мен Еуропа елдерінің қоғамдық дамуының түрлі деңгейде көрінуі консерваторлар мен тарих толқынын өзгертуге тырысқан түрлі реакция топтарының белсенділікке ие болуына әкеледі. Батыс Еуропада орын алған маңызды оқиғалардың бірі *отыз жылдық* соғыс болған.

Өндіріс күшке айнала бастаған ғылым мен техниканың өркендеуі бірте-бірте жаңа философиялық және ғылыми танымды қажет етеді. XVII ғасыр батыс еуропалық елдердегі ғылыми ойдың дамуындағы ең гүлденген кезең болатын.

XVII ғ. ғылыми ойлардың дамуы сол кездегі адамдардың рухани әлемі мен әдебиетшілердің шығармашылығына айтарлықтай әсер етеді. Сол дәуірде өмір сүрген жазушылардың көпшілігі ғалымдармен, гуманист-ойшылдармен (Мильтон, Мольер, Лафонтен, Грифиус және т.б.) тығыз байланыста болады. Көптеген

ғалым-қайраткерлер (Кампанелла, Галилей, Паскаль) де әдебиет тарихында үлкен маңыздылыққа ие болған өз еңбектерін жарыққа шығарады.

Осындай ірі төңкерістер мен өзгерістерді басынан кешірген ұлы философ **Дж. Локк** (1632-1704 ж.) ағылшын қоғамындағы қайшылықтардың шиеленісе түскенін шығармаларында айқын көрсетіп береді. Оның «Адам ақыл-ойының тәжірибесі туралы» деген еңбегінде философия тарихында бірінші рет таным теориясының жүйеге келген негізі көрсетіледі.

Ғасыр басындағы ағылшын жазушыларының арасындағы ірі тұлға – **Джон Донн** (1572-1631 ж.) болған. Оның шығармалары ішінен «Әндер мен сонеттер» атты лирикалық еңбегін ерекше атап өтуге болады. Бұл шығармада Ренессанс поэзиясының элементтері де кездесіп, XVI-XVII ғ. ағылшын қоғамының өмірі, дәстүрі суреттеледі. Донның элегиялары да өте ерекше. Ақын бұл жанрға өзгеше тереңдік пен сезімталдық арқылы енгізген жаңалықтары кейінгі ағылшын элегияларында үлгі ретінде қабылданады. Ренессанс дәстүрі Донның «Дауыл» мен «Желсіз күн» атты екі эпистолында да айқын білінеді. Алайда бұл шығармаларының өзінде-ақ ол адам өмірінің түкке тұрғысыздығын, жердегі тіршіліктің құнсыздығын баян етеді.

Бұл тақырып оның үлкен лирикалық шығармалары – «Жан жолы» мен «Әлем анатомиясы» атты поэмаларында да айтылып, онда ақын адамдардың әлсіздігі мен дәрменсіздігін үлкен күйінішпен жеткізеді. Ренессанс тудырған адамның тәкаппар бейнесін күл-талқан етеді. Сол себепті Донның поэзиясында тоқырауға ұшыраған сана-сезім жырланып, поэмалары тым трагедиялы, ал өлеңдері қарама-қайшылықтар мен келіспеушіліктерге толы болып келеді. Шығармалардағы негізгі тақырып – Жаратушы алдындағы адамның бейшара бейнесін суреттеу. Донн поэзиясы мен уағыз өлеңдері әлем әдебиетінде қайшылықтарға толы шығармалардың жарқын мысалы ретінде ерекше орынға ие болады.

Донн поэзиясы өзінің тақырыптық идеялық жағынан XVI ғ. соңы мен XVII ғ. басындағы батыс еуропалық барокко әдебиетіне келеді. Донн поэзиясы мен уағыз өлеңдеріндегі бейнелер XVII ғ. 20-30 жылдарындағы әдеби ортаға ерекше әсер етеді. XVII ғ. ортасында ағылшын поэзиясында пайда болған «даналық мектебі» (school of wit), ал кей деректерде «метофизик-ақындар» мектебі деп аталатын тұтас бір мектептің аты Джон Доннмен байланысты болған. Бірінші атау сол кезде поэзияда ерекше қолданысқа ие болған түрлі парадокстар, афоризмдердің енгізілу тенденцияларына байланысты болса, Донн жолын қуған ақындар тобын «метофизикалық мектеп» деп алғаш атаған Дж. Драйден болады. Бұл ақындар тобына Дж. Герберт (1593-1633ж.), Г. Воган (1622-1695 ж.), Р. Крешоу (1613-1649 ж.), Ф. Квелз сияқты ақындар да кіреді. Олардың шығармаларына мистицизм мен діни-этникалық ізденістер тән.

XVII ғ. 20-30 жылдарында Ренессанс дәстүрі әлі де болса халық арасында кең танымал болады. Оның ең көрнекті өкілдерінің арасында ұлы Бен Джонсонның есімі ерекше аталады. Ол ағылшын сахнасын тұтас жаулап алып, көрермендер арасында үлкен құрметке ие болған.

Бен Джонсонның (1573-1637 ж.) шығармашылығы ағылшын әдебиетінде классицизмді жарыққа әкелген. Джонсон өзінің пьесаларында төңкеріс қарсаңындағы Англияның жағдайын шынайы суреттейді. Оның «Вольпоне» (1606 ж.),

«Эписин» (1609 ж.), «Алхимик» (1610 ж.) атты комедияларында ағылшын өмірінің жекелеген келеңсіз құбылыстары суреттелсе, «Әулие Варфоломей түніндегі жәрмеңке» комедиясында халық өмірі жан-жақты баяндалып, жақындап қалған үлкен тарихи оқиғаның қарсаңындағы қоғамдық жағдай шынайы көрсетіледі.

Ағылшын өмірінің көптеген жаңаша құбылыстары сахна төріне ең алғаш Джонсон арқылы шығады. «Ақымақ жағдайда қалған шайтан» (1616 ж.) комедиясында ол сол кездегі лондондық буржуазияны, «Жаңалықтар қапшығы» (1625 ж.) комедиясында Лондонның ақымақ тұрғындарын алдайтын өсек құмарларды қатты сынға алады. Осы арқылы суретші өзі өмір сүріп отырған дәуірдің жағымсыз құбылыстарын оқырмандарға жан-жақты суреттеп бергісі келеді.

XVII ғ. 40 жылдардағы оқиғалардың қарсаңында жас **Джон Мильтонның** (1608-1674 ж.) поэзиясы халықтың үлкен құрметіне ие болады. Колледжде оқып жүргенде-ақ ол Тибулл мен Проперцийдің ықпалы білінетін латын тіліндегі өлең элегияларын жазып, онда XVII ғ. 20 жылдарындағы ағылшын өмірі суреттеліп, одан ақынның протестанттық қозғалыстың нағыз өкілі мен католицизмнің қарсыласы екендігі айқын көрінеді.

40-50 ж. Мильтонның прозасы тек қана XVII ғ. саяси ой-пікірлердің ескерткіші, төңкерістің толық көрінісі болып қана қоймай, ағылшын көркем прозасының дамуындағы ерекше құбылыс ретінде бағаланады.

Мильтон поэзиясындағы саяси тізбек «Лисидас» элегиясында да жалғасын табады. Ондағы басты кейіпкер – Англияны жаңарту үшін күресіп жатқан қаһармандардың арасында өзіне лайық орын ала алмаған, мезгілсіз қаза болған жас уағызшының бейнесі.

Реставрация жылдары Мильтонның «Жоғалған жұмақ» поэмасы мен «Самсон – күрескер» трагедиясы жарыққа шығады. Публицистикамен біржола қош айтысқан Мильтон 30 жылдардан бері өзін мазалап келе жатқан идеяларын жүзеге асыруға кіріседі. Осылайша, ақын діни-философиялық эпос белгілерін бойына жинақтаған үлкен эпикалық «Жоғалған жұмақ» поэмасын дүниеге әкеледі.

Шайтанның азғыруына ұшыраған Адам ата мен Хауа ана жайындағы сюжет XVI–XVII ғ. әдебиетінде кең етек жайған болатын. Алайда, ағылшын жазушысының қаламынан туған шығармада бұл сюжет XVII ғ. Англия үшін жаңа әрі өзгеше мәнге ие болады.

12 кітаптан тұратын бұл ірі поэмада екі сюжеттік тізбек бір-бірімен тығыз байланысты. Мильтон шайтанның Құдайға қарсы шығуы тарихына кеңірек тоқталып, шайтанның жеңілісімен және оның періштеден күнәһарға айналуымен аяқталатын Құдай мен шайтан арасындағы мәңгілік күрес жайында баяндайды. Содан соң ақын шайтанның Құдайдың ең сүйікті жаратылысы – Адамды азғырып, тура жолдан тайдырудағы сәтті қадамдарын суреттеуді бастайды. Шайтанның адамды өзіне бағындыруға ұмтылысы да сәттілік тауып жатса да, жеңіс бәрі бір оның қарсыласы – құдайдың жағында болады: Құдай күнәһарлық жасаған Адам мен Хауа ананы жұмақтан қуып шықса да, оларға жасаған күнәларын, қателіктерін түзеуге мүмкіндік береді, осылайша шайтанның алдында рухани үстемдік етуіне жағдай жасайды.

Үлкен жетістікке жеткен Мильтонның «Самсон – күрескер» трагедиясы (1667 ж.) Аристотельдің трагедияға қойған талаптары мен заңдылықтары негі-

зінде жазылған. Басты кейіпкер – құлдықтағы Самсон бейнесі поэманың басында әлсіз әрі қорғансыз болып көрінгенімен, оқиға желісі өрбіген сайын ол жаңа қырларымен танылады. Жазушы билік басындағыларға өшпенділікпен қарап, күрес және кек қайтару арманымен өмір сүрген белсенді күрескер бейнесін сомдайды. Мильтон Самсонның ішкі психологиялық тебіреністерін ашуда асқан поэтикалық шеберлік танытады. Бұл бейне шайтан мен адам бейнелеріне қарағанда әлдеқайда күрделі әрі көркем болады. Самсон бейнесінде Мильтон Англияның қоғамдық өмірінде пісіп-жетіліп келе жатқан жаңа тоқырауды көрсетеді.

Осы кезде француз, испан, ағылшын романдары үлкен ағынмен Германияға басып кіріп, аудармашылардың еңбектері арқылы оқырмандарға жол табады. Осы жерде неміс поэзиясының реформаторы **Мартин Опицтің** (1597-1639) қосқан үлесі зор. Батыс еуропалық жазушыларды үлгі тұтқан неміс романистері ендігі жерде барлық күштерімен олармен жарысқа түсіп, қоғамда орын алған маңызды мәселелерді өз шығармаларында көрсете бастайды. Алғашқы неміс романдары 1640 ж. шыға бастап, ғасырдың аяғына қарай олардың саны жүзден асады. Тіпті олардың мықты қарсыластарының өздері бұл жанрдың өте танымал болғанын мойындайды.

XVII ғ. атақты неміс сатиригі **Иоганн Михаэль Мошерош** (1601-1665 ж.) өз заманындағы қоғамдық өмірді қатты сынға алады. Оның шығармасында бас кейіпкер Германиядағы отыз жылдық соғыс кезіндегі өз саяхаты туралы баяндайды.

Мошероштың «Филандераның көріпкелдігі» атты шығармасы барокко принциптерінің негізінде жазылған. Жалпы, Мошерош шығармаларының жанрын айыру өте қиын, себебі оның шығармашылығында сатиралық памфлет пен суреттеу, сынаулар және т.б. бір-бірімен тұтасып кеткен.

Тарихи, әлеуметтік терең ойлаудың арқасында XVII ғ. әдебиетте шындықты нақты суреттеуде біраз жетістіктерге жеткен жазушылардың қатарына **Ганс Якоб Кристоф Гриммельсгаузенді** (1622-1676 ж.) жатқызуға болады. Оның барлық шығармалары түрлі лақап аттарымен шығады. Тек XIX ғ. жүргізілген көптеген зерттеулерден кейін ғана автордың аты мен оның өмірбаяны туралы мәліметтер анықталған. Гриммельсгаузен Гессена қаласында бюргерлік отбасында дүниеге келген. Бозбала кезінде отыз жылдық соғысқа қатысқан. 1667 ж. бастап өмірінің соңғы күндеріне дейін Страсбургқа жақын орналасқан шағын Рейхен қаласында өмір сүріп, барлық шығармаларын сол жерде жазады. Гриммельсгаузен XVII ғ. неміс халқының тағдырымен тығыз байланысты болады.

Гриммельсгаузеннің шығармашылығына неміс прозалары мен түрлі шетел әдебиетіне деген қызығушылығы әсер етеді. 1668 ж. «Симплиций Симплициссимус», одан кейін «Шпрингинсфельд», «Сиқырлы құс ұясы», «Симплициандық мәңгілік күнтізбе» сияқты шығармалары жарыққа шығады. Оның шығармашылығындағы басты жетістігі «Симплициссимус»²⁹ атты туындысы болды.

²⁹ Мұнда Симплиций есімді кейіпкер орманның маңында орналасқан шалғай ауылда қой бағып жүргенде, кенеттен оның тыныш өміріне ландскнехттер араласады. Олардан қашқан Симплиций орманда дүниеден безушіні кездестіріп, оның жанынан пана табады.

Ол Симплицийге оқу-білім мен христиан дінін үйретеді. Дүниеден безушінің өлімі мен Симплицийдің орманнан кетуі оқиғаның жаңа қадамы болады. Себебі Симплицийдің өмірлік ұстазы оған тек өмірдің жақсы жақтарын ғана көрсетеді, енді кейіпкер өмірдің шынайы жақтарын біле бастайды. Оған айналысындағы адамдар өте қатал, жауыз ретінде көрініп, ол қайтадан орманға қашады, кейін қарапайым ша-

Бұл роман кейіпкердің өмірбаяны түрінде жазылғанымен, оқиғаны баяндау барысында тарих, география, әдебиет саласынан мәлімет беріліп, онда сатиралық, дидактикалық, информативті, символикалық тәсілдер кездеседі. «Симплициссимус» атты шығармасында автор өзі туралы мүлдем сөз қозғамайды.

Гриммельсгаузен халық өмірін, соғыс кезіндегі халықтық апатты шебер көрсете білген. Шаруалардың ауыр жағдайы мен ұрлық, өлім, зорлықты ашық суреттеп, өзінің оларға деген жанашырлығын білдіреді. Романның басы да Симплицийдің шаруалардың ұранына айналған XVI ғ. халық әнін айтуымен басталуы да жазушының шаруаларға деген жылы қарым-қатынасын көрсетеді. Гриммельсгаузеннің пікірі бойынша, шаруалар мен еңбекшілер өмірдің негізі болып табылады. Мұны романның басы мен соңында ғана келетін Симплиций әкесінің бейнесінен көре аламыз.

Германияның әлеуметтік және саяси бағдарламаларын романның кейіпкері Юпитер баяндайды. Ол Германияда әділеттілік пен жақсы жүйенің орнауын армандайды. Германия біріккен мемлекетке айналып, оны монарх пен парламент басқарып, діни қақтығыстарды тоқтату керек дейді.

«Симплициссимус» – Германия тарихындағы тоқырау кезеңді баяндайтын үлкен қоғамдық-әлеуметтік мәні бар роман. Гриммелсгаузен бұл романының мазмұны мен көркемдік жетістіктерін «Симплициссимуспен» байланысты басқа да шығармаларында дамыта түседі.

Неміс романтиктері Гриммельсгаузеннің шығармашылығына көптеген зерттеу жұмыстарын жүргізген, екінші дүниежүзілік соғыстан кейінгі көптеген неміс жазушылары (Г. Кант, В. Шульц, Г. Грасс) Гриммельсгаузенді өздерінің әдеби ұстаздары деп санаған. Гриммельсгаузеннің романдарына оқырмандар сүйсініп қана қоймай, сонымен қатар оған еліктегендер де болған.

Г.Ф. Лейбниц (1646-1716 ж.) – немістің атақты ғалымы, көрнекті философы. Ол өзінің «Адам зердесінің жаңа тәжірибелері», «Монадология» деген еңбектерінде таным теориясындағы рационалистік әдістің әрі қарай дамуына кеңінен жол ашуға тырысқан.

XVII ғ. әдебиетте адам және оның қоршаған ортасымен қарым-қатынасы төңірегіндегі мәселелер, әлеуметтік қайшылықтармен байланысқан адам тағдыры, адамның жан дүниесінде жеке және әлеуметтік бастаулардың орын алуы, адамның тіршілік пен қоғамдық өмірдің заңдылықтарына тәуелділігі сияқты тақырыптар алдыңғы орынға шығады. Жазушылар шығармаларында адамдардың ішкі қайшылықтары (Мильтонның «Жоғалған жұмақ» атты шығармасындағы кейіпкерлердің көріпкелдігі), олардың мемлекет алдындағы борышы (француз классиктері), қиялдағы қоғамдық қатынастың үлгісін іздеу барысында кейіпкерлердің түрлі саяси, әлеуметтік тәртіпті бастан кешіруі (Гриммельсгаузеннің «Симплиций Симплициссимустың жорығы») суреттеледі. Әрине, қоғамдық ортаның адамның рухани әлеміне әсері XIX ғ. көркем бейнеленбегенімен, кейін Бальзактың «Әдеп

руалар ұстап алады да, оны қатты кинайды. Күндердің күнінде қайта әскерлерге кездесіп, үлкен жетістіктерге жетеді. Бірақ уақыт өте келе байлығы мен денсаулығынан айырылып, қатты өкінеді де, қажылыққа аттанады. Симплиций қайтып келгеннен кейін өзінің шын әкесі қарапайым шаруа емес, дүниеден безуші болғанын біледі, бірақ бұл жаңалық оның өміріне өзгерістер әкелмейді. Ол Ресей, Корея, Қытай, Түркия елдерінде болып, көп саяхат жасайды, соңында тауға, кейін аралға кетіп, сонда ақырғы деміне дейін дианалық өмір кешеді

туралы этюд» немесе «физиологиялық» очерктерінің пайда болуына алғышарттар жасалады.

XVII ғ. Батыс Еуропа әдебиетінің дамуында халық мәдениетінің дәстүрлері де маңызды орынға ие болады. Осыған мысал ретінде Мольердің алғашқы шығармалары мен Лафонтеннің мысалдарын, халық ертегілерін баспадан шығаруы (Базиле, Перро), Гриммельсгаузеннің халық кітаптары мен шванкаларды кеңінен қолдануы мен отыз жылдық соғыстың кезінде халық әндерінің кеңінен таралуын келтіруге болады.

Егер Қайта өрлеу дәуіріндегі әдебиетке адамдардың жеке және әлеуметтік бастауларының бірігуі мен рухани бірізділік, ішкі үйлесімділік тән болса, XVII ғ. әдебиетте керісінше кейіпкерлердің ішкі қайшылықтары мен өмірлік күресі суреттеледі. Мұндай қайшылықтар француз классиктерінің шығармаларында да, Гриммельсгаузеннің «Симплициссимусында» да кездеседі.

Осыған ұқсас құбылыстарды классицизмнен, әсіресе драматург Мольердің шығармаларынан байқауға болады. Мольер өзінің шығармаларында классицизм дәстүрлерін дамытқан. Сонымен қатар ол өзінің демократиялығымен классицизмнің эстетикалық нормаларын еркін пайдаланған. Сондықтан Мольердің комедиялары («Дон Жуан» шығармасы) реализм дамуының бастауы болады.

XVII ғ. барокко әдебиеті үшін тек оның қалыптасуы емес, даму кезеңі де болды. XVIII ғ. әлеуметтік саяси қайшылықтар нәтижесінде Италия, Испания мен Германияда дворяндардың уақытша буржуазияны жеңуі арқылы ұзақ уақытқа дейін капиталистік қатынастардың дамуын тежеуі және XVI-XVII ғ. Еуропаның қоғамдық өміріндегі заңдылықтардың, ең алдымен сол кезде Еуропаны дүр сілкіндірген әлеуметтік-саяси дағдарыстың нәтижесінде барокко әдебиеті қалыптасады. *Барокко* әдебиетінің дамуы шіркеу билігінің белсенділікке ие болып, діни бағыттардың күшеюі (Франциядағы діни соғыстар, гуманизмдегі дағдарыс, XVII ғ. бірінші ширегіндегі Испания мен Англиядағы қоғамдық қайшылықтардың шиеленісуі, отыз жылдық соғыс кезіндегі Германиядағы мистикалық бағыттардың таралуы) немесе дворяндық ортаның дамуымен қатар келеді. Барокко әдебиетінің көркем шығармалары оқырмандарға үлкен дағдарыстың нәтижелері, тарихи оқиғалар мен сол дәуірдегі қоғамның көңіл-күйін суреттеп береді. Онда көп жағдайда бақыт пен өмірлік құндылықтардың тұрақсыздығы туралы айтылып, Қайта өрлеу дәуіріне тән жеке тұлғаның дамуы үшін жасалған үйлесімділік идеясының орнына шындықты пессимистік тұрғыда бағалау жиі кездеседі.

Сол секілді XVII ғ. классицизмнің дамуына буржуазиялық ортаның қосқан үлесі зор болған. Осы дәуірде Германия, Италия мен Испаниядағы классицизмнің кең көлемде тарамалуы да ондағы буржуазиялық ортаның айтарлықтай күшке ие болмауымен байланысты болады. Ал Англияда, керісінше, классицизм XVII ғ. гүлдене түседі. Классицизм өкілдері монументальды шығармаларды жазуға талпынып, өз кейіпкерлерін күшті әрі өздерінің бостандығы мен қабілеті арқасында рухани дүниелеріне талдау жасай білетін, трагедиялық қайшылықтарды шеше алатындай етіп суреттеген.

Классицизм теоретиктерінің еңбектерінде эстетикалық және этикалық категориялар тығыз байланыста қарастырылған. Классицизм трагедиясының ең сүйікті тақырыбы жеке өмір мен қоғамның, парыздар мен сезімдердің арасын-

дағы күресті бейнелеу болған. Осы сияқты мемлекет алдындағы борыштардың жеке қызығушылықтар мен өмір міндеттерінен жоғары тұруы Пьер Корнельдің «Гораций» және Жан Расиннің «Береники» атты шығармаларында көрініс табады. Классицизм өкілдері өздерінің кейіпкерлері арқылы тағдырдың қандай сынағы мен өмірдің қандай қиыншылықтарын басынан кешірсе де, барлық жағдайда тек ақылға салып әрекет ете алатын тұлғаларды суреттейді.

XVII ғ. Батыста бір жағынан қарапайым адамдардың шынайы өмірінен алшақ, рухтанған бейнелерді дүниеге әкелген классицизм мен бароко трагедиясы, екінші жағынан тұрмыстық және көңіл көтерер романдар үлкен сұранысқа ие болады. Мұнда тағдырдың тәлкегіне ұшырап, шағын тыныш ауылдан үлкен қаланың қайнап жатқан өміріне түскен қарапайым адамның тіршілік үшін күресі, басынан өткізген қиыншылықтары, тапқа бөлінушіліктің кереғар жақтары бейнеленеді.

Мольер (1622-1673) – француз ұлттық комедиясының негізін салушы, драматург, әлемдік классик. «Күлкі – көбінесе шындық пен жалғанды ажыратудағы үлкен делдал», – деп Белинский айтқандай, комедия – әдебиеттегі ең қиын жанрлардың бірі. Мольер театры – көрермендерді күлкі арқылы тәрбиелейтін үлкен мектеп. Оның шығармалары саяси, қоғамдық, философиялық жағдайларға байланысты жазылған.

Мольердің шын аты – Жан Батист Поклен, ол Парижде дүниеге келген. Әкесі Мольерді оқуға беруді ешқашан да ойламағандықтан, болашақ драматург тек 14 жасынан бастап оқу-жазуды үйренеді. Ата-аналары оның оқығанына қарсы болып, өздерінің дәстүрлі отбасылық кәсіптерін жалғастыруды талап етеді. Мұндай талаппен келіспеген Мольер колледжге түсіп, онда оқып жүрген кезінде ұлы философ Гассендиден дәріс алып, Лукрецияның «Табиғат заттары туралы» поэмасын француз тіліне аударады. Мольер кішкентайынан театрға қызығады, тіпті театр оның үлкен арманы болады. Ол Клермон колледжін бітіргеннен кейін, айналасына пікірлестерін жинап, Парижде керемет театр ашуды ұйғарады. Жеке шығармашылықпен айналысуды ойламаған жас Мольер трагедияда ойнайтын әртіс болғысы келді. Сондықтан да ол өзіне Мольер деген лақап ат қосып алады. Оның бірнеше пьесасы 1645 ж. Франция қалаларында, 1650 ж. Нарбоннда, 1655 ж. Лионда қойылады. Драматург шеберлігі осы кезден басталады. Басында француз халқының жүрегіне жылы тиетін италиялық шығармаларды қайта өңдеп, жазатын Мольер кейін жеке шығармалар жаза бастайды. Міне, осылай атақты француз комедиографы жарыққа шығады. Ол кезде Мольердің жасы небәрі 35-те ғана болатын. 1658 ж. Версальдағы патша алдында көрсеткен қойылымнан кейін, оған Паль-Роял залында қойылымдарын көрсетуге рұқсат етіледі. Парижде өткен 14 жылдың ішінде Мольер 30-дан аса құнды әдеби шығармалар жазып, 52 жасында кенеттен қайтыс болады.

«Тартюф» атты комедиясының кіріспесінде Мольер: «Театр - ұлы түзетушілік қасиетке ие», «Комедия өте өткір поэма сияқты» деп өзінің эстетикалық көзқарасын білдіреді. Сонымен, комедияда екі шарт бар: халықтың көңілін көтеріп, қуаныш сыйлау және тәрбиелеу, яғни комедияның міндеті – көрермендерді күлдіре отырып, оларға өмірлік тәрбие беру.

Мольердің қойылымдары ескі грек, рим әдебиетін үйренуге негізделетін халық ағарту жүйесін дамытуға бағытталған. 1661 ж. Мольер «Күйеулер мектебі»

атты комедия қойып, онда жаңа құрылған отбасындағы ерлі-зайыптылардың қарым-қатынасы мен ата-ананың өз балаларының еркі мен бостандығын шектеуге болмайтындығын, әйел адамның өзін еркін, тәуелсіз ұстауын, күйеуінің күні болмай, досы болу керектігін келтіреді. Үш актылы сюжет арқылы бір-біріне қарама-қарсы келетін екі отбасының күнделікті өмірі көрсетіледі.

1664 ж. «Тартюф»³⁰ (екіжүзділік, суайт, оңбағандық, фальш, өтірік дегенді білдіреді) комедиясы жарыққа шығады. Драматург Тартюф бейнесін өте шебер көрсетіп, оны масқаралайды. Комедия соңғы кезде Париждегі діни топтардың көбеюіне байланысты шығады.

1666 ж. 4 маусымда Мольердің терең философиялық ойларға толы «Мизантроп» атты комедиясы жарыққа шығады. Бұл комедияның басты рөлдерінде Альцест пен Филит ойнады. Онда екі достың арасындағы келіспеушілік көрсетіледі. Осы арқылы көрермендердің алдына екі түрлі шешім, екі түрлі өмірлік философия ұсынады. Бұл келіспеушілік екі достың адамдарға деген көзқарастарынан туындап, Альцест адамдардың барлығын қатыгез, оңбаған, тас жүрек деп айыптаса, Филит адамдарды түрлі сипатта көріп, жақсы адамдар да өмір сүреді деп, адамдардың кемшіліктері мен әлсіздіктеріне шыдамдылық таныту керектігін алға тартады. Альцест адамдардан мейірімділік пен пәк сезімді күтіп, кемшілігін көрсе болды, оларға көңілі қалады. Мольер Альцесті мизантроп деп атайды. Ол Селименнің жаман, жеңілтек екенін біле тұра, оны жақсы көрді. Бірақ Селимен оны алдап, ақырында олар ажырасады да, нәтижесінде Альцест махабаттан да, достан да, бақыттан да бас тартады.

Мольер өзінің шығармаларында *классицизм* дәстүрлерін дамытқан. Сонымен қатар ол өзінің демократиялығымен классицизмнің эстетикалық нормаларын еркін пайдаланған. Сондықтан Мольердің комедиялары (мысалы, Дон Жуан шығармасы) реализм дамуының бастауы болады.

Расин (1639-1699) – француз драматургы Жан Расин Валуа графтығында шенеунік отбасында дүниеге келген. Расин драмаларының өте дәлдікпен берілген психологизмі махаббат пен жеккөрушілік, борыш пен құмарлық арасындағы адамның ішкі табиғатын аша түседі. Оның трагедияларының құрылымы қарапайым, өйткені ішкі сезім логикасына негізделеді. Расиннің шығармалары монархиялық деспотизм мен олардың құрбандары ортасындағы шиеленіске құрылады («Баязет», 1672; «Митридат», 1673; «Авлидадағы Ифигения», 1674). Драматург «Федра» атты шығармасында өзінің бойындағы қылмыстық құмарлықпен күрес жүргізген әйел бейнесін жасайды. Бұл пьеса үлкен сынға ұшырайды. Бұдан кейін пьеса жазуға ол тек 12 жылдан кейін ғана оралады. Сер-Сир шіркеуі тәрбиеленушілеріне арналған «Эсфирь» атты трагедиясын жазады. Бұл трагедияда ол оқыр-

³⁰ 1664 ж. 12 мамырда Версальда комедияның бірінші басылымы шыққаннан кейін діни топтардың қарсылығы басталады. Мольер патшаға хат жазып, комедияның қойылуын сұрайды. 1667 ж. комедия қайта өңделіп сахнаға шығады да, табысты болып газет беттерінде жарияланады. Бұл комедия кемпір Пернельдің үйінде болған ұрыстан басталады. Оның баласы Оргон және өзі де Тартюфті ізгі жан деп көріп, Оргон оған өз қызын қалыңдыққа береді де, Тартюф үлкен байлыққа ие болады. Ол кейін Оргонның әйелі Эльмираны еліктіреді. Осы кезде Оргон олардың үстінен түседі. Мүлде саспаған Тартюф өзін кінәлі сезінгендей болып, жанашырлық туғызады. Оргон оған құдайдай сеніп жүрген кезде, Тартюф бір күні оңбағандық жасап, офицерлер алып келіп, оны соттайды. Енді Оргон оны жек көре бастайды. Күндердің күнінде патша қызметіндегі офицерлер келіп, Тартюфті өзін соттайды.

манды діни төзімділікке шақырса, «Гофолияда» (1689) діни-саяси жанрадағы жаңа драма сипаты библиялық сюжеті желісіне құралған. Драма халықтың билеуші-деспотқа қарсы төңкерісімен аяқталады. Ал мұндағы махаббат тақырыбы толықтай қоғамдық өзекті мәселелермен ығыстырылған.

Янсенизм (негізін салған голландық Корнелия Янсения) католиктік шіркеу негізіндегі (алайда кейбір догмаларға қарсы) діни ағым болып табылады. Янсенизмнің философиялық мәні адам жанын құтқаратын болжағыштық идеяларына сай келеді. Янсенистік қауымдастықтың орталығы Париждегі Пор-Рояль атты әйелдер монастыры болды. Оның рухани жетекшілері Арно Аптуан, николь Пьер, Лансело т.б. заңгер, философ, филологтар болатын. 1649-1653 ж. Расин осында жан-жақты білім алумен қатар тәрбиеленген, сондықтан ол әрдайым янсенистер ықпалында болған. Жоғарыда айтылған шығармалардан басқа Расиннің «Сена нимфасы», «Фиваида немесе араздасқан ағайындар», «Ұлы Александр», «Андромаха» сияқты түрлі оқиғалар мен тұлғаларға арналып жазылған туындылары белгілі.

XVII ғ. *ағартушылық* трагедияның негізін сала отырып, Расин библиялық драмаларының поэтикасында өзіндік ұстанымын танытады.

XVII ғ. Испания Батыс Еуропаның дәулетті мемлекеттер қатарына ене алмайды. Гуманизм идеяларына қарсы шыққан Крест жорығын жүргізушілердің мақсаттары үшін Испан мемлекеті өте ыңғайлы жер болды. Испанияға қайта өрлеу дәуірі Италия мен Францияда Ренессанс дәуірінің гүлденген кезінде жаңа бастау алады.

Елдегі ауыр жағдайға қарамастан Ренессанс гуманистері Пиреней бұғазына да келіп жетті. Адамзаттың ұлына айналған Испанияның екі азаматы – Мигель де Сервантес пен Лопе де Вега - Қайта өрлеудің соңғы титандары, өздерімен бірге гуманизмді, халықтың арманын ала келді.

XVII ғ. испан әдебиетін үшке бөлуге болады: Лопе де Вега басқарған ренессанс реализмі, ағартушы ғалымдар негізін қалаған классицизм және барокко әдебиеті. XVII ғ. әдетте барокко мен классицизмнің гүлденген кезеңі болып табылады. Испан әдеби бароккосының формасы трагедиялық мазмұнмен байланысты болғандықтан, барокколық шығармалар пессимистік көзқараспен ерекшеленді.

XVII ғ. Испаниядағы ең ірі ақын **Луис де Гонгора-и-Арготе** (1561-1627 ж.) болған. Ол Кордовада дүниеге келген. Гонгораның ақын ретінде атқарған рөлі өте зор, оның шығармашылық тәжірибесі тек замандастарына ғана емес, ұрпақтарға да үлгі болған. Кейіннен «гонгоризм» сөзі «культуранизм» сөзімен синонимдес болып кеткен.

XVII ғ. драматургиямен қатар проза да дами бастайды. Испанияның ірі жазушысы **Франсиско Гомес де Кеведо-и-Вильегас** (1580-1645 ж.) реалист жазушы атанып, оптимистік көзқарасты ұстанбай, өмірді шындық арқылы бейнелеуге тырысқан. Оның шығармаларында скептицизм басым.

1630 ж. испан драмасы, әсіресе **Пéдро Кальдерóн де ла Бáрка** (1600-1681) шығармаларының арқасында, үлкен жетістіктерге жетеді. Оның «Өмір деген – түс» атты тарихи драмасы контрреформациялық шыдамдылыққа қарсы жазылған драмаларының бірі болып табылады.

Испан философы әрі жазушысы **Франсиско Санчес** (1550-1632) Бэконның замандасы, Ренессанс дәстүрін жалғастырушы, схоластикаға қарсы тұрушы. Ол өзінің замандастарына өмірді танудың ойларын беруден гөрі, бір нәрсені білуге талаптанады. Оның кітабы «О том, что познания нет» (1581) деп аталады. Бұл кітап XVII мыңжылдықта Испания пессимистері мен агностикасының библиясына айналды.

Испаниядағы XVII-XVIII ғ. драматургия саласында Лопе де Вега театр деңгейін халықтық өнер деңгейіне көтереді. Лопе де Вега мектебінің ең талантты өкілдерінің бірі – **Гильен де Кастро** (1569-1631 ж.) болған. Ақын Испанияның ұлттық батыры Сид жайлы драмалық хрониканы жазады. Ол испан ұлтының көнеден келе жатқан тарихи-мәдени мұралары жайлы үлкен мақтанышпен жазған. Сол ғасырлардағы пьесалар үшін жалпы мәселе екі ауқатты әулеттің талас-тартысы, олардың балалары арасындағы бақытсыз махаббат, жастардың қайғы-қасіреті болады.

Бальтасар Грасиан (1601-1658) өзінің ғасырын келемеждеп суреттейді. Оның философиясында адамның күшіне сеніп қана қоймай, ол күштің жер бетіне өзгеріс әкелетіні көрініс табады. XVII ғ. Испанияның мистикалық, пессимистикалық философиялық ойы Кальдерон драматургиясында анық көрінеді. Сол дәуірде Испанияның көркем әдебиеті біртіндеп дами бастады. Испанияға Ренессанс кешігіп келді. Италия мен Францияда Қайта өрлеу дәуірінің ең жарқын тұстары өтіп кеткенде, Испанияда керісінше, жаңадан өркендеді.

Испандық классицизм, тек оқу орындарының аясында орын алып, әлемдік атакқа ие бола алмаса да, испандық барокко XVII-XVIII ғ. Испания мен бүкіл Батыс Еуропада қалыптасқан мемлекеттік ішкі және сыртқы тарихи жағдайларға байланысты қоғамда маңызды орынға ие болған күшті әдеби ағымға айналды. Испандық барокко ағымының өкілдері өз шығармаларын тек мәдениетті, көзі ашық қауымға арнап шығарған. Барокко ағымы үшін адам бойындағы ең құнды қасиет мәдениеттілік пен білімділік болды.

Әдебиеттер:

История всемирной литературы в 9 томах. – М.: Наука, 1983-1994; Артамонов С.Д. История зарубежной литературы XVII-XVIII вв., – М., 1988; История зарубежной литературы XVII века / под ред. Плавскина З. И. – М., 1987; Штейн А.Л., Черневич М.Н., Яхонтова М.А. История французской литературы. – М., 1988; Западноевропейская литература XVII века: хрестоматия / сост. Пуришев Б.И, предисл. и подготовка изд. Лукова В.А. – М., 2002; Дүйсенғазин С.М. Шетел әдебиетінің тарихы. – Астана: ЕҰУ РББ, 2010; Қобланов Ж.Т. Шетел әдебиетінің тарихы. – Алматы, 2011; Көптілеуова Д.Т. Шетел халықтарының әдебиеті (орта ғасырлар). – Алматы: Қазақ университеті, 2011. Гриммельсгаузен Симплициссимус. (пер. А. Морозов); Мольер Тартюф. (пер. М. Донский); Расин. Андромаха. (пер. Д. Хвост); Мильтон Потерянный рай. (пер. А.Штейнберг).

Тақырып бойынша сұрақтар:

1. XVII ғасырдағы Батыс Еуропа елдерінде орын алған тарихи және мәдени дамулардың бір-келкі болмауының басты себептері.
2. Адам өмірінде кездесетін әлеуметтік мәселелер.
3. Классицизм принциптері.
4. Барокко әдебиетінің ерекше сипаттары.

XVII ғасырдағы Шығыс елдеріндегі әдебиет

Кореядағы «Тәжірибелік ілім» мектебінің қызметі; Жапониядағы «Қытай ілімінің мектебі» қызметі мен жаңа конфуцийшілдіктің дамуы; «Жоғарғы» және «төменгі» әдебиет; жазба әдебиеттің дамуы мен эпостар; Корея мен Вьетнамдағы чжусиандық философия мен этика; Қиыр шығыс мәдениетіндегі даосизм, буддистік идея мағынасының ұлғаюы; Тан Сянь-цзу, Кун Шан-жэнь, Тикамацу, Ли Ли-вэн, Ким Манджун, Фэн, Мэн-лун, Ихара Сайкаку;

XVII ғ. Шығыс және Орта Азияда орналасқан мемлекеттердің тарихында ең ауыр кезеңдердің бірі болды. Ғасыр басында Амурдан оңтүстікке қарай, өз иеліктерін кеңейту мақсатында соғыс бастаған маньчжур тайпаларының бірлігі күшейе түседі. 1618 ж. маньчжур әскері Қытай территориясына, ал 1627 жылы Кореяның территориясына басып кіреді. Сонымен қатар моңғол жерлерін де жаулап алады. Бұл соғыстардың нәтижесінде Қытай мен Моңғолияның барлық аймағын маньчжурлар жаулап алып, Корея маньчжурлардың вассалына айналады.

Бұл ғасыр сол секілді ірі шаруалар көтерілістері мен жергілікті феодалдардың арасындағы өзара қырғи-қабақ соғыстарымен ерекшеленеді. Қытайда 1920 жылдардан бастап шаруалар көтерілісі бірінен соң бірі болып жатты. Оған кеншілер, қала тұрғындары мен тіпті билеуші таптардың өкілдері де қатысады. Елде болып жатқан мұндай толқулар 1644 ж. Минь империясының астанасы Пекинді басып алған Ли Цзы-чэннің басшылығымен шаруалар соғысына айналады. Бұл көтерілісті қытай феодалдары тек маньчжурлардың көмегімен ғана жүзеге асырады. Осы жағдайды пайдаланып, маньчжурлар мемлекетті басып алады. 30-жылдары Жапонияда да осындай ірі шаруалар көтерілістерінің ошақтары пайда болады. XVI ғ. пайда болған Нгуэн мен Чиней мемлекеттері арасында 1627 жылдан бері шамамен жарты ғасыр бойы болған билік үшін соғыс пен феодалдардың таластарынан Вьетнам да әлсірей бастайды. XVI ғ. алғашқы жартысында моңғол даласында да тайпалар арасында үздіксіз қарулы қақтығыстар болып жатады.

Қиыр Шығыс мемлекеттерінде түрлі діни және этикалық жүйелердің ұзақ уақыт өмір сүруі алдыңғы қатарлы ойшылдарға тән идеялардың белгілі бір дәстүрлі ағымға айналуына әкеліп соқты. Мемлекеттік құрылым немесе адамның қоғамдық өмірге қатысуы жайлы оқуды дамытушылар ерте конфуций ілімінен (Хуан Цзун-си, Ту Янь-у, Тан Чжэнь, жапон ұлы ойшылы Ито Дзин-сай мен оның ізбасарлары, Кореядағы «Тәжірибелік ілім» мектебінің ірі өкілі Лю Хенвон) тірек іздейді. 1603 ж. Жапонияда Токугава әулетінің абсолюттік феодалдық режимінің пайда болуы мемлекетте «Кандзаку» («Қытай ілімінің мектебі») атты мектепте жаңа конфуцийшілдіктің дамуына әкеліп соқтырады. Сонымен қатар чжусиандық философия мен этика сол кездегі Корея мен Вьетнамда ресми түрде мойындалады. Конфуций ағымы өкілдерімен Қытайдағы мұсылмандар пікірталас жүргізіп, сол дәуірдегі идеологиялық ойларды күрделендіре түседі. Сол сияқты Қиыр Шығыс мәдениетінің тарихында даосизм ілімімен тұтасып кететін буддистік идеялардың мағынасы ұлғая бастайды. Жер бетінде өмірдің төзімсіздігі мен адамның туылмай жатып тағдырының құрылуы жайлы түсініктер XVII ғ. жазушылардың трагедияға толы еңбектерінде көрініс табады. Қытай және жапон драмасында (Тан Сянь-цзу, Кун Шан-жэнь, Тикамацу), қытай немесе корей романында (Ли Ли-вэн, Ким Манджун), қытай немесе жапон повестерінде (Фэн, Мэн-лун, Ихара Сайка-

ку) өз жолында барлық кедергілерге төтеп бере алатын оттай лаулаған сезімдер мен адамзаттың қалаулары – тек осы дүниелік тілектер ғана, ал өмір мен күнделікті күйбең тіршіліктен бас тарту – ақиқат деген оймен аяқталады. Табиғат аясына терең сүңгіп, әлемді кедергісіз тану мүмкіндіктерімен байланысты буддизм мен даоссизм дүниетанымы XVII ғ. қытай, корей, вьетнам және жапон ақындарының шығармаларынан айқын көрінеді. Мұндай көңіл-күйлер осы елдің поэзиясында жаңа бастамалар алып келмегенімен, сол кездегі қайғылы оқиғалар мен ақындардың бұл дүниеден бас тартуларына (Қытайда бұл құбылыс маньчжур басқыншыларына көрсетілген қарсылық түрінде) байланысты күшейе түседі.

Цзэн идеяларының (буддизм) негізінде пайда болған жапон поэзиясы атақты лирик Басёның шығармашылығы арқылы XVII ғ. гүлдене түседі. Ғасырдың соңына қарай Вьетнамның буддизмге қарай бетбұрысы буддистік сәулет өнерінің тамаша үлгілерінің дүниеге келуіне себеп болады. Егер Қытай, Корея, Вьетнам, Жапония сияқты елдерде буддизм поэзияның дамуына айтарлықтай әсер етсе, Моңғолияда буддизмнің негізгі парыздары мазмұндалатын философиялық өлеңдер пайда болады.

Осы кезеңде бүкіл елге ортақ идеялық оқулармен қатар ежелгі ұлттық синтоизм діні де өмір сүрген Жапониядағы идеологиялық жағдай өте күрделі болады. XVII ғ. «Қытай ілім мектебіне» қарсы «Вагагу» («Жапон ғылым мектебі») деп аталатын бұл ілім жаңа конфуцийшілдікке қарсы оппозицияның тірегіне айналады.

XVI ғ. екінші жартысынан бастап Шығыс пен Орталық Азияға қарай миссионерлер ағыла бастайды: алдымен португалдықтар, кейін испандықтар, италиялықтар, голландықтар мен поляктар. Қиыр шығыс елдерінің алдыңғы қатарлы ойшылдары келе салысымен жаңа елдің халқы, тілі мен дінін зерттей бастаған жат жерліктерге үлкен қызығушылықпен қарайды. Миссионерлер жергілікті идеологиялық ағымдарды қысқа уақытта жан-жақты меңгеріп, өздерінің басты қарсыластары буддизм мен даоссизм ілімдеріне қарсы күрестерін бастайды. Олардың конфуцийшілдікке деген қатынасы өте күрделі болған.

Жалпы, батыстық миссионерлерге деген Шығыс және Оңтүстік шығыс Азия елдеріндегі ғалымдар тарапынан болған қызығушылық сенім мәселелеріне емес, қолданбалы білімдерге бағытталады. Оларды XVII ғ. еңбектері қытай тіліне аударылған Аристотельдің логикасы мен Ф. Аквинскийдің философиялық танымы да қызықтырған. Қиыр шығыс ойшылдарының еуропалық мәдениетке деген қызығушылығын көріп, миссионерлер өздерімен бірге түрлі кітаптар алып келеді. Француз николя Триго өзімен бірге Қытайға жеті мың томдық кітапхананы әкелген болатын. Қытай арқылы осы әдебиетпен Шығыс Азияның басқа да халықтары таныс болады. Корей ғалымы Ли Сугван XVII ғ. басында Қытайда болып, ондағы еуропалық авторлардың қытай тіліне аударылған еңбектерін өзімен бірге алып кетеді. Кейбір аудармалар Қытай арқылы Жапония мен Вьетнамға жетеді.

XVII ғ. Шығыс және Оңтүстік шығыс Азияда кең тараған христиан миссионерлерінің қызметін бірдей бағалау мүмкін емес. Олар өз мүдделерін ойлап, Шығыс мемлекеттерінің отарлануына жағдай туғыза отырып, сонымен қатар қиыршығыстық және батысеуропалық өркениеттердің мәдени және ғылыми байланыстарының кеңеюіне үлкен үлес қосады, өз кезегінде батыс және шығыс елдеріндегі қоғамдық ойлардың дамуына әсер етеді.

Шығыс Азия елдері мен Вьетнамда сол кезде әдебиет «жоғарғы» және «төменгі» деп бөлінеді. «Жоғарғы» әдебиетке поэзия мен ежелгі қытай лексикасы мен грамматикасы нормаларына негізделген Қытай, Корея, Вьетнам, Жапонияға ортақ әдеби тілде жазылған прозадан тұрады. Баяндалмайтын (сюжеті жоқ) прозаға өмірбаяндар, қолжазбалар, прозадағы бөлек поэмалар, мадақтаулар, хаттар мен тарихи шығармалар жатады. Бұл әдебиеттің кең саласы Қытайда VIII-IX ғ. түпкілікті қалыптасып, Қиыр шығыстың басқа мемлекеттеріне тарайды. Бұл жанрлар әдебиеттен тыс функцияларды атқарып, конфуций ілімімен тығыз байланысты болады. Қытай, Корея мен Вьетнамда ресми қабылданған «жоғары» әдебиеттің қоры осы функционалды жанрлар мен поэзия арқылы азая бастайды. Жапонияда жағдай одан да күрделі болады, онда ұлттық тілдегі әдебиет дәстүрі мен баяндау прозасының ерте дамуына байланысты, оның кейбір жанрлары «жоғары» әдебиетке жатқызылады. Оған классикалық повесть – моногатаи, батырлық эпосы мен жапондық поэтикалық жанрлар жатқызылады.

Қытайды маньчжурлардың басып алуымен байланысты рефеодализация, маньчжур әскерлері арқылы қалалардың қирауы, қалалық мәдениеттің дамуына үлкен кедергілер келтіреді. XVIII ғ. Жапонияда токугавалық монархияның күшеюі «төменгі» мәдениеттің дамуын тежейді. Вьетнамда XVII ғ. ортасынан бастап ұлттық тілде жазылған демократиялық бағыттағы әдебиеттерге тыйым салына бастайды. Қытай, кейін Корея мен Жапонияда қалалық мәдениеттің дамуы осы елдердегі әдебиеттің демократиялық бағытта болуына негіз болады. Повестердің бас кейіпкерлері ретінде қалалық төменгі тап өкілдері, кішігірім саудагерлер, гейшалар мен ұрылар болады. Әдебиетте эстетикалық бастама үлкен маңыздылыққа ие болады. XVII ғ. әдебиетте сипаттылық пен сюжеттілік поэзия (Корея мен Вьетнамда) немесе «жоғары» стильдегі прозаға (Қытайда) да ене бастайды. Әдебиет жүйесінде орын алған өзгерістер ішкі аймақтық әдеби байланыстарға да өз әсерін тигізеді. Бастапқы кезде бұл құбылыс аударуды қажет етпейтін барлық аймаққа ортақ әдеби тілде жазылған «жоғары» әдебиетте ғана көрініс табады. Баяндау әдебиетінің дамуына байланысты Корея мен Жапонияда XIV-XVI ғ. қытай эпосына деген қызығушылық артады. Жаңа оқырмандар санының көбеюі бұрын-соңды сезіле қоймаған шығармашылық аудармалардың қажеттілігіне әкеліп соқтырады. XVII ғ. Ло Гуань-чжунның «Үш патшалық» атты эпосының корей, жапон және маньчжур тіліндегі аудармалары пайда болып, Кореяда «Батысқа саяхат» атты шығарма аударылады. Осы уақытта Жапонияда қытай тарихи тақырыбындағы эпосы мен новеллаларға деген қызығушылық арта түседі.

Қытайды басып алған маньчжурлардың мәдени деңгейі мен қытайлардың ғасырлар бойы қалыптасқан дәстүрлерінің арасында үлкен айырмашылық болғандықтан, билеушілер қытайлардың мәдени әсеріне ұшырайды. Олар қытайлардан тіл, мазмұндау әдеби, стильдер мен жанрларды меңгереді. Маньчжур жазушылары мен ақындарының өнері қытай әдебиетінің ортақ арнасына құйылады. 1655 ж. дүниеге келген Налань Син-дэ сияқты маньчжур ақынының *цзи* жанрындағы өлеңдерінен маньчжурларға тән ерекшеліктер байқалмайды.

Қарастырылып жатқан кезеңде орта азиялық мәдени аймаққа тек екі әдебиетті ғана жатқызуға болады: діни рухани мәдениеттің бірлігімен сипатталатын моңғол және тибеттік әдебиет. Бұл бірлік тек XVII ғ. ламаизмнің буддизмнің ерекше

формасы ретінде тибет-моңғол әлемінде кең таралған кезде күшейе түседі. Әдеби тибеттік тіл бір мезгілде діни және ғылыми әдебиеттің тілі ретінде Орталық Азияда кең тарала бастайды. Моңғол әдебиеті сол уақытта кейінгі ортағасырлық әдебиеттер сияқты моңғол және тибеттік тілдерде дамиды.

XVII ғ. Орталық Азияда аударма және баспа ісі дами түседі. Дәл осы кезде 1629 ж. Пекинде 108 томдық буддистік мәтіндердің үлкен жинағы – моңғол Ганджуры жарыққа шығады. Зая Пандитаның тибет тілінен моңғол және ойрат тілдеріне аударылған 177 шығармасы (60-тан аса еңбегі сақталған) сол кездегі аударма ісінің дамуын көрсетеді. Буддизм әдебиетінің аудармаларында діни ескерткіштермен қатар көркем шығармалар да болған. Зая Пандита VII ғ. атақты Үндістан ақынының философиялық поэмасын аударған. Орталық Азияда ламаизмнің кең тарауы үнді-тибет-моңғол әдеби байланыстарының орнауына әсер етеді. XVII ғ. жазба әдебиетімен қатар эпостар да халықтар арасында кең тарайды. Мысалы, моңғол көшпенділерінің арасында үлкен сұранысқа ие болған тибеттік Кэсаре дастаны моңғол ұлттық эпопеясына айналады.

Жалпы, XVII ғ. Үндістанмен байланысты орта азиялық әдебиет XIX ғ. дейін шығыс азиялық аймақтағы мәдени байланыстардың жүйесіне енген.

Әдебиеттер:

История всемирной литературы в 9 томах. – М.: Наука, 1983-1994; Зарубежная литература XVII-XVIII веков, сост.: Новикова Н. – М.; 1998; Литература и культура древней и средневековой Индии. – М., 1979; Серебряков И. Д. Литературы народов Индии. – М., 1985; История индийских литератур: под ред. Нагендры. – М., 1964; Көптілеуова Д.Т. Шетел халықтарының әдебиеті (орта ғасырлар). – Алматы: Қазақ университеті, 2011.

Тақырып бойынша сұрақтар:

1. Шығыс елдеріндегі идеологиялық өмір.
2. Батыс пен Шығыс мәдениеттерінің өзара әсерлесуі мен өзара әрекеттілігі.
3. Әдебиеттің демократиялық бағыты.
4. Тибеттік және моңғолдық әдеби дәстүрлер.

XVIII ғасырдағы Еуропа әдебиеті (Ағартушылық кезең)

XVIII ғ. әдебиетінің басты бағыттары; Ағартушылық пен оның дәуірленуі; Дефо «Робинзон Крузо»; Свифт «Гулливер саяхаты»; Ричардсон «Памелла»; Стерн; Вольтер; Дидро; Руссо; Бомарше; Гете; Лессинг.

XVIII ғ. әлем мәдениеті мен әдебиеті дамуындағы ерекше кезең болып табылады. Әлемнің көп бөлігінде феодалдық тәртіп сақталып, ортағасырлық мәдениет айтарлықтай өзгере қоймай, Батыс Еуропада үш ғасыр бұрын басталған капиталистік даму өз жалғасын табады.

XVIII ғ. Еуропада «**ақыл-ой ғасыры**» деп аталады. Ғасырдың бірінші жартысында Англия, Франция, Германия, Дания әдебиеттерінде маңызды өзгерістер байқалды. Осы өзгерістердің бағыты, ақындар мен жазушылардың эстетикалық

талғамдары мен талаптары ұқсас болатын. Ғасырдың екінші жартысында Оңтүстік, Солтүстік және Шығыс Еуропа әдебиеттері бір арнада тоғысады.

Дегенмен *ағартушылық кезең* әдебиетінің көркем сипаттары осындай ауқымды аймақтағы түрлі ұлттардың ерекшеліктеріне байланысты біркелкі болмайды. Осы кезең Еуропа елдерінде *сентиментализм* деп аталатын жаңа әдеби бағыт дүниеге келеді. Осылайша, еуропалық ағартушылар өздерінің адам туралы түсініктерінде арнайы қағидаларға сүйенеді. Көптеген жазушылар қоғамдық ойларды батыл әрі ашық жеткізетін халық жаршыларына айналады.

XVII-XVIII ғ. тоғысында *ағылшын ағартушы-жазушыларының* бір тобын дүниеге алып келеді. Әсіресе олардың арасында Дж. Свифт пен Д. Дефонның есімдері ерекше аталады. Олардың шығармашылығы 1688 жылғы төңкерістен кейінгі ағылшын қоғамдық өмірінде орын алған қиын жағдайларды нақты бейнеледі. Бұл кезең одан арғы ағылшын қоғамының тарихын және оның мәдениетінің дамуын ұзақ уақытқа айқындап береді. Осы кезеңнен бастап, ағылшын әдебиетінің тарихындағы жаңа белес басталып, ең алдымен ағартушылық бағыттардың орнығуымен көзге түседі. Осылайша, XVII ғасырда ағылшын әдебиеті дамуының жалпы шекаралары белгіленді, ол 1620-1690 ж. аралықтарын қамтиды.

Даниель Дефо (1660-1731 ж.) – әйгілі ағылшын жазушысы, публицист, саяхатшы. Англия тумасы, саудагер отбасында дүниеге келген. Пуритандық шіркеуде білім алады, алайда шіркеу қызметкері болудан бас тартты. Кейін шарап сататын коммерциялық істермен де шұғылданған. Алғашында ағылшын қоғамына памфлет жариялаумен атағы шыққан Дефоны улы идеяларына байланысты тіпті түрмеге де қамайды. Журнал да шығарған, тарихи жұмыстар да жазған, дегенмен нағыз атақ пен даңқ әкелген романы «Робинзон Крузо» болды. Бұл оқиғаның әсерлілігі соншалық «Америка жағалауында белгісіз бір аралда 28 жыл жалғыз тұрған Иорканың теңізшісі Робинзон Крузоның өмірі мен қызықты оқиғалары жөнінде» есту үшін сол жылдары көптеген шет елдік саяхатшылар арнайы Англияға барады. Бұған дейін Англияда қызықты саяхаттар жайлы неше түрлі кітаптар шығып тұратын. Дефо ол кітаптарды сүйіп оқитын, оған әсіресе «Англичанин» журналында жарияланған Александр Селькирканың қызықты оқиғалары қатты ұнайды.

Дефо Александр Селькирканың қызықты оқиғалары негізінде «Робинзон Крузоның» сюжетін жазып шығады. Дефоның саяхатқа деген құштарлығы оның географиялық білімін нығайтып, халық өміріне тереңнен үңілуге және психологиясын түсінуге көмектеседі.

«Робинзон Крузо» шығармасында терең философиялық идея бар. Бұл шығарма сюжеті ежелгі Эладада белгілі болған теңіз аңыздарымен ұштасады, бірақ автор тылсым нәрселерді шындыққа, адам үмітін шынайылыққа айналдырады. Шығарма еңбекқорлыққа үйретеді. Робинзон аман қалу мақсатында табиғат өнімдерін пайдалануға, шаруашылықпен айналысып, өзінің танымын кеңейткені жайлы оқырман қызыға оқиды...

Сол кезеңде «Робинзон Крузоға» ұқсас шығармалар көптеп жазылғанмен, ешқайсысы одан асып түскен жоқ. Романның көркемдік шындығы қайталанбас ғажайып екендігін сыншы Белинский де айтқан.

Дефоның «Робинзон Крузодан» басқа да келесідей: «Белгілі капитан Сингльтонның өмірі, айдалары және пираттық кезу жорығы» (1720), «Белгілі Молль

Флендерстің қуанышы мен қайғысы», «Полковник Джектің өмір тарихы және қызықты оқиғалар» шығармалары бар.

Джонатан Свифт (1667-1745 ж.) *ағылшын* жазушысы, сатирик, ақын, публицист әрі саясаткер болған. Ол 1667 ж. 30 қарашада Дублинде ағылшын отбасында дүниеге келген. Свифтің әкесі жастайынан қайтыс болып, ол Годуин Свифт деген ағасының қолында тәрбиеленеді. Свифт Ирландияда өз заманына сай өте жақсы жоғары білім алады. Алғашында графтар мектебі Килкенниде, содан соң дублиндік Тринити колледжінде оқиды. 1686 ж. ол өнер бакалаврына қол жеткізіп, осы жылдың соңында Свифт сэр Уильям Темплдің хатшысы болады. Свифт 1699 ж. қаңтар айына дейін осы қызметті атқарады. Свифтің шығармаларына келетін болсақ, оның сатирасы әлем әдебиетіндегі ең жемісті әдебиет болып табылады. 1704 ж. жазылған «Бөшке туралы ертегі» деген шығармасында оның католиктермен қақтығысы туралы жазылған. 1726 жылы жазылған «Гулливер саяхаты» атты шығармасы Свифтің ең соңғы және қорытынды кітабы болатын. Онда автордың фантастикалық, өмірлік, шығармашылық өте бай тәжірибесі көрініс тапқан.

Свифтті әлемдегі адамзат тағдыры жайындағы мысқылды әрі мұңды толғауға толы «Гулливер саяхаты» атты мәңгі өлмес романның авторы ретінде бүкіл әлем таныған. Свифттің кейіпкері Гулливер әлемнің төрт еліне саяхат жасап, оны баяндау саяхатшының ресми және қысқа есеп беруі ретінде келген. «Англияда саяхат жайлы кітаптар толып жатыр», – дейді, оқырманның тек көңілін көтеруді мақсат тұтып, түрлі аңыз-әңгімелер мен жоқты тілге тиек ететін авторларға көңілі толмаған Гулливер. Автор саяхатшының негізгі мақсаты адамдарды өзі болған елге қатысты жақсы-жаман мысалдардан хабардар етіп, оқырманның ой-санасы мен дүниетанымын арттыру екенін көрсетеді. Хирург, кеме дәрігері, лауазымсыз, қарапайым Гулливердің қысқа жазбаларының астарында қалыптасқан адамзат өміріне, саналы түрде басталмаған қоғамдық қатынастарға қатысты тамаша сатира жатыр.

Ағартушылық кезеңдегі поэзияның алатын орны айтарлықтай ауқымды емес. Ғасырдың бірінші жартысында үстемдік еткен рационализм лирикалық шығармалардың дамуына қолайлы жағдайлар тудырмады. Сонымен қатар ағартушылардың бірқатарының халық әдебиетінен бас тартуы да бұл жағдайға өз әсерін тигізбей қоймады. Олар үшін халық әндері ақылға қонымды талаптарға сәйкес келмейтін «жабайы дыбыстар» болатын. Тек ғасырдың соңында ғана әлем әдебиетінен маңызды орын алған ақындардың шығармашылығы жарыққа шыға бастайды (Бернс, Шиллер, А. Шенье, Гете және т.б.).

Сэмюэль Ричардсон (1689-1761 ж.) *ағылшын* Дербишир графтығына қатысты Макворт аулында тоғыз баланың бірі болып дүниеге келген. өзін әдебиетші ретінде көрмеген, әдеби атақ туралы да ойламаған, оның жазушылық шеберлігі кездейсоқ ашылады. Ағаш ұстасының ұлы болған Ричардсон жас кезінен-ақ типографияға қызметке тұрып, кейін оның қызына үйленіп, өзі де баспа ісінің қожайыны болады.

Ричардсонға да осындай бір дайын хат үлгілер жинағын басып шығару қажет болатын. Қолайлы мәтіннің болмағандығынан, оны өзі жазып шығаруға бел буады. Ыңғайлы болу үшін сюжеттік ертегі құрастырады. Автор қатты қызығып, эпистолярлық жанрдың алғашқы үлгісі болған бірнеше хаттардан тұратын «Паме-

ла немесе сыйға бөленген ізгілік» (1740 ж.) атты роман жазып шығарды. Осылайша, 50 жастағы типограф әлемге жазушы ретінде танылады.

С. Ричардсонның шебер туындысы болып табылатын «Кларисса» романында жанры мен стилі жағынан әр қилы хаттар кездеседі. «Кларисса» романындағы Ловеластың бейнесі оқырмандардың жүрегіне жылы тиіп, ұнап қалғандықтан, олардың ойын өзгертіп, бұзақылыққа итермелегісі келмеген Ричардсон өзінің үшінші және соңғы романы «Сэр Чарльз Грандисон хикаясын» (1754 ж.) жазады. Автор осы шығармасы арқылы Ловеласқа толық қарама-қарсы келетін, шынайы, өнегелі, адамгершілігі мол ер адамның бейнесін сомдайды. Ричардсон романдары, әсіресе «Кларисса» Еуропаның ағартушылық әдебиетінде өшпестей із қалдырады.

Сентименталды жазушылар да әдебиетке үлкен үлес қосқан. Олардың шығармашылықтары классиктер шығармаларынан әлдеқайда өзгеше болатын. Трагедиялық сюжеттер ұлы адамдар мен ұлы оқиғалар тақырыптарынан құралады. Ал сентименталистер қарапайым, қуғынға ұшыраған, әлсіз адамдардың образдарына жүгінген. Классисцистер табиғатқа аса мән бермеген болса, ал сентименталистер табиғатты маңызды орынға қойған.

Лоренс Стерн (1713-1768) ирланд текті *ағылшын* жазушысы, Кембридж университетін бітірген, Йоркширде дінбасылық қызметіне ие болып, өмірінің үлкен бөлігін сонда өткізеді. Оның «Сентименталды саяхат» кітабында кездесетін дінбасы Йорик Стерннің автопортреті болып табылады. Жалпы Стерннің «Өмір мен Тристрам Шендидің пікірі» және «Сентименталды саяхат» атты екі кітабы танымал болады.

Ағартушылық кезеңдегі әдебиеттің өзара тығыз байланысына жазушылар мақсаттарының бір екенін түсінуі мен олардың көрші елдердің тәжірибесіне деген шығармашылық қызығушылықтары да үлкен әсер етеді. Мұны көптеген аудармалар мен басқа елдердің әдебиеті туралы сөз қозғаған жазушылардың еңбектерінен де көруге болады. Ағартушы идеологтардың арасында «әлем азаматы» деген ұғым кең тараған.

Вольтер (1694-1778) *Парижде* дүниеге келеді. Шын есімі Франсуа-Мари Аруэ (Вольтер – әдебиеттегі лақап аты). Ол дворяндық ортадан шықпаса да, әкесі ауқатты буржуа болады. Вольтер иезуттік колледжде білім алған.

Вольтердің оппозициялық көңіл-күйі «Эдип» трагедиясында көрініс тауып, Руанада жасырын жазылған «Лига» поэмасында анық көрінеді. Халық арасында кең таралған Вольтердің поэмасы аз уақыттың ішінде үлкен құрмет пен жетістікке ие болады. Вольтер тарих, математика, философия туралы еңбектер, трагедиялар мен комедиялар жазған. Ол әйгілі «Орлеандық қыз» сатиралық поэмасын жарыққа шығарып, осы жылдары «Магамет» (1742), «Меропа» (1743) трагедияларын, «Қаңғыбас бала» (1736) мен «Нанина» (1749) комедияларын, «Задиг» (1748) философиялық повесін, әйгілі «Кандид және Оптимизм» (1758) повесін жазады.

Вольтердің шығармашылығына оқырмандардың қызығушылығы артып, кітаптарына деген сұраныс күннен-күнге көбейе түседі. Оның повестері италия және ағылшын тілдеріне аударылды.

Дидро (1713-1784) *Францияның* ескі қаласы Ланграда дүниеге келеді. Оның әкесі қолөнерші болып, отбасындағы пышақ жасау өнері атадан балаға беріліп отырған. Отбасы ауқатты болады, сондықтан Дени Дидро астананың ең жақсы

мектебінде білім алып, Париждің Гаркур колледжінде өз білімін жалғастырады. 1746 ж. оның «Философиялық ойлар» атты еңбегі жарыққа шығып, Париждік соттың үкімімен бұл шығарма жендеттер арқылы отқа жағылады. 1749 ж. Дидро өзінің атеистік «Соқырлар туралы хат» атты шығармасы үшін 100 күнге Венсен сарайындағы түрмеге қамауға алынады.

Дидроның көркем таланты драматургияда емес, прозаикалық новелларынан да көрінеді. К. Маркс Дидроның «Жиенім Рамо» атты повестін оқып таң қалса, Энгельс оған «Диалектиканың жоғарғы көрінісі» деген баға береді. Бұл шығармада ұшқыр ойлы адамның әңгімесі жайында айтылады, олардың бірі (автордың өзі) кедей, байларды жек көретін, бірақ жоғары адамгершілік қасиеттердің иесі, адамзаттың идеалы ретінде суреттелсе, екіншісі (Жиенім Рамо) өзінің адамгершілік қасиеттері мен абыройынан бас тартқан, бір ғана өмірлік ұстанымы бар, тек өзінің сезімдерін қанағаттандыруды ғана ойлайтын адам ретінде бейнеленген. Ең басты кейіпкердің прототипі өмірде болып, оны Дидро өте жақсы білген. Дидро шын мәнісін де Француз композиторы Жан Филипп Рамоның жиені болған. Жан Филипп Рамо жағымпаздың аянышты лас өмірін кешіп, 1771 жылы баспанаға қол жеткізе алмастан дүние салған. Дидро ол адамның өмірінен сол дәуірге лайықты ерекше сипатты көрген.

Жан-Жак Руссо (1712-1778 ж.) Женевада дүниеге келген. Руссоның әкесі сағатшы болған, анасы Руссо туылған кезде қайтыс болады. Руссо он жасқа толғанда оның әкесі Женевадан қашуға мәжбүр болып, жастайынан жалғыз қалады. Осылайша, оның қиын өмірі басталады. Кейіннен жас Руссо мейірімді Варенс ханымның қолына түсіп, шіркеуде тәрбиеленеді. Өмірінің соңында ол: «Бүгін пасха күні. Варенс ханымды кездестіргеніме 50 жыл болды», – деген екен. Кейін ол Туринға барып, онда католик дінін қабылдайды.

1732 ж. Руссо Варенске қайта оралады. Сонда ол білім алуға көп көңіл бөліп, музыканы үйренеді. 1741 ж. 29 жасында Руссо Парижге келіп, онда бірнеше опера жазады. Герцог Ришелье отыз үш жастағы Жан-Жак Руссоны Вольтерге көмекші автор ретінде ұсынады. Руссо Вольтердің көңілінен шығып, кейін ол өзінің алғашқы шығармаларын жаза бастайды. Бірақ Вольтер оны танымал етуге асықпады, керісінше оның шығармаларын пайдаланады.

1749 ж. бастап Руссо танымал бола бастайды. Бұл жылы ол «Француз хабаршысы» газетіне мақала жазып тұрады. Оның мақала мен кітаптары билік басындағыларға ұнамай, олардың қатал сынына ұшырайды. Осы сыншылардың арасында Вольтер, д'Аламбер, сонымен бірге өзінің досы Дидро да болған. «Эмиль» атты романынан кейін Руссо қуғынға ұшырап, жасырынуға мәжбүр болады. Алайда 1753 ж. Руссоның «Ауылдық сиқыршы» атты комикалық операсы париждіктердің көңілінен шығып, тіпті XV Людовиктің де қызығушылығын оятады. Руссо өмірінің соңғы он жылын Парижде өткізеді. Сыйлықтар мен зейнетақыдан бас тартқан Руссо өмірінің соңына дейін кедейлікте күн кешеді. Ол Вольтер қайтыс болған жылы жарық дүниемен хош айтысады.

1761 ж. жазылған Руссоның ең атақты шығармасы – «Жаңа Элоиза». Прозамен жазылған лирика, махаббат әуені, сезім поэзиясы, табиғатқа сүйсіну мен оның әсемдігін бағалау романның негізі болып табылады. Бұл шығармадан халық бостандығы мен құқықтары үшін аянбай күрескен Руссоның ұлы ойларын көре аламыз.

Бомарше (1732-1799) - XVIII ғ. *француз* комедиясының негізін салушы. Әкесі де, өзі де сағатшы болып, сағат механизмін кемеліне жеткізгендердің қатарынан табылған. Бомарше өте дарынды, әрі механик, әрі өнертапқыш, дипломат, музыкант және ақын болған. Оның Франция, Германия, Англия мен Ресейде қойылған «Евгения» атты алғашқы пьесасы авторға жетістіктер сыйлап, оған үлкен атақ әкеледі. 1772 ж. Бомарше әйгілі комедиялық операсы «Севильдік шаштаразшы»³¹ деп аталады, ол 1775 ж. «Комеди Франциз» сахнасында қойылады.

Бомарше сарай маңындағы өмірді жақсы білген және оны өзінің кейіпкерлері арқылы халыққа дәл жеткізе білген. Осы дәуірдегі әдебиеттің негізгі ерекшеліктері жағымды кейіпкердің бейнесінде көрініс тапқан жоғары адамгершілік қасиеттерді бойына сіңірген қиялдағы үздік үлгілер болып табылады. XVIII ғ. жазушылары осындай бейнелерді жарыққа шығара отырып, әдебиетке жаңалықтар енгізе бастайды. Мысалы, Лилонның «Лондондық көпес», Геидің «Кедейлердің операсы», Бомаршенің «Фигароның үйленуі» атты шығармалары әлі күнге дейін оқырмандардың қызығушылығына ие.

Ұлы француз революциясы ағартушылық кезеңнің соңғы нүктесі болған. Төңкеріс жылдары және төңкерістен кейінгі жылдарда ағартушылық, философиялық, әлеуметтік көзқарастар жүйесі өзгере бастайды. Ғасырдың соңында өмір сүрген жазушылар мен ойшылдардың жаңа толқыны төңкерістен оянған жаңа әлемді көреді. Осы жылдары қалыптасқан романтизм XVIII ғ. жаңа буржуазиялық қоғамда пайда болған мәселелерге жауап ретінде қалыптасады.

Германияның ұлы ақыны, керемет ойшылы **Иоганн Вольфганг Гёте**нің өмірі мен шығармашылығы феодалдық, дворяндық-монархиялық Европаны буржуазиялық-капиталистік Европаға өзгерткен соғыстар мен революциялар кезімен тығыз байланысты.

Гёте жастық шағынан өмірінің соңына дейін қарапайым халқын жан-тәнімен сүйді, оның еңбегін, тәніндегі күші мен адамгершілік қуатын құрметтеді. Гёте шаруа, орманшы, кенші сияқты қарапайым адамдардың еңбек және отбасылық өмірін бақылауды жақсы көрді. Халықпен осылайша ұштасу, оның өмірлік қызығушылығымен, қуанышымен және қайғысымен өзара пікірлесу Гётедің рухани демократизмінің, жоғары гуманизмге толы бүкіл шығармашылығының және қоғамдық-саяси қызметінің берік негізі болды. Осыдан болар, Гретхен (Фауст) мен Клерхен (Эгмонт), Марианна (Вильгельм Мейстер), Филимон мен Бавкида (Фаусттың екінші бөлімінің 5-көрінісі) сияқты тартымды және әсерлі кейіпкерлер – халық арасынан шыққан кейіпкерлер.

И. В. Гёте – жаңа замандағы неміс әдебиетінің негізін салушы, ойшыл. Франкфурт-на-Майне атты ескі қалада, ауқатты бюргер отбасында дүниеге келіп, Вей-

³¹ «Севильдік шаштаразшыда» жастардың қызметшілердің көмегі арқылы ақсақалдарды мазақ етулері жайлы айтылады. Шым-шытырық оқиғалар мен қателіктерге толы бұл комедияның бас кейіпкері білімді, батыл әрі пысық Фигаро атты жігіт болатын. Тоғыз жылдан кейін, 1781 ж. «Фигароның үйленуі» атты комедияның премьерасы болады. Бұл комедия үлкен жетістіктер мен табыстарға жетіп, бүкіл Еуропада ерекше беделге ие болады. 1785 ж. Германияның өзінде бұл шығарманың неміс тілінде он екі аудармасы болады. 1785 ж. орыс сахнасында француз тілінде қойылса, 1787 ж. орыс тіліне аударылады. Комедияда Альмовив пен қарапайым Фигаро бір-біріне қарсы қойылады. Олардың арасында нағыз соғыс басталады, бірақ күш тең емес, Альмавивтің қолында билік бар. Фигаро қатал өмір мектебінен өткен, қоғам заңының өнегесін ерте көрген қарапайым жігіт.

марда қайтыс болады. Гётенің әкесі тақуалы, қатал, адал адам болған. Одан ұлына білімге деген құштарлық, әр нәрсеге егжей-тегжейлі көңіл бөлу, тиянақтылық және табандылық дарыған. Анасы баласының бойынан оқиғалар жазуға деген махаббатты оятты, Гёте үшін ол жүрек жылулығының, даналық пен қамқорлықтың үлгісі болды.

Гётенің үйінде үлкен кітапхана да болды, соның арқасында жазушы «Илиадамен», Овидийдің «Метаморфозаларымен» ерте танысты, Вергилий мен басқа да замандас ақындардың шығармаларын түпнұсқа күйінде оқыды. Оның әкесі өз мүддесін қанағаттандырмаса да, балаларына көп мүмкіндік беруге ұмтылды.

И. Гёте ақындық шығармашылыққа ерте бейімделді. Ол жеті-сегіз жасында ежелгі тілдер – латын және грек тілдерін меңгеріп үлгерді, неміс тілінен басқа, италия тілін де үйренді. Иоганн сонымен бірге би, атпен жүру және семсерлесу сабақтарын алған. Гёте жоғары білімін Страсбург университетінде 1770 жылы аяқтады, мұнда ол құқық докторы дәрежесіне диссертация қорғайды. Сонымен бірге ол оккультті философиямен, астрологиямен айналысады, орта ғасырдың алхимия трактаттарын оқиды.

Көбінесе шекспирлік драмалық дәстүрге сүйене отырып, 1771 ж. Франкфуртта Гёте «Гец фон Берлихинген» атты алғашқы пьесасын жазады (1774 ж. қойылған). Гец фон Берлихинген – шынайы тарихи кейіпкер. Ұлы шаруалар соғысы кезінде (1524-1526) шаруалар жағында болған Берлихинген батыр-патриоттың, парасатты, адал, ер жүрек, еркіндік сезімі кернеген тұлғаның мінсіз үлгісі болды.

1774 ж. көктемінде «Жас Вертердің азаптары» шығармасын жазады, бұл жаңа неміс әдебиетіндегі алғашқы едәуір шығарма болды. Гётенің бұл романы хат түрінде жазылған сентименталдық роман дәстүрін жалғастырды және XVIII ғасырдың екінші жартысында кеңінен тарады. «Вертердің» басты тақырыбы – «махаббат. Қарапайым адамның махаббаты романда діни мәнге ие болады да, оған өзінің даралығын ұғынуға, ішкі еркіндікке ие болуына көмектеседі. Алайда өзіндік даралық, яғни қандайда бір шектеулік Вертерді өзіне-өзі қол жұмсауына әкеледі.

Роман бірден көптеген еуропалық тілдерге аударылды. Оны еуропалық жастардың жана буыны сүйіне қабылдағанмен, ағартушылар мен шіркеу қызметшілерінің тарапынан қатаң сынға ұшырады. Веймарда өткізген уақытында ол «Вильгельм Мейстер», «Ифигения Тавриде», «Торквато Тассо», «Эгмонтты» жазды. Ал «Лидаға арналған өлеңдер» және балладалар сол кезеңнің лирикалық шығармалары болып табылады.

1831 ж. Иоганн Гёте «Фауст» трагедиясын аяқтайды, бұл жұмыс шамамен алты жыл уақытты алды. Дәрігер Иоганн Фауст жайлы ортағасырлық аңыз сюжеттің негізі болды, сюжетте дәрігер жай металды алтынға айналдыруға мүмкіндік беретін білім алу үшін шайтанмен шартқа отырады. Гёте бұл аңызды терең философиялық және символдық мәнге толтырады, нәтижесінде бұл шығарма әлемдік әдебиеттің жәдігеріне айналады.

Лессинг (1729-1781) неміс классикалық трагедиясына қарсы драма жанрын дамытады. Оның бірінші драмасы «Мисс Сара Сампсон» (1755) үлкен табысқа жеткен. Пьесаның тақырыбы – жас қыздың азап шегуі, ол моральдық келісімді бұзып, сезімге берілуі. Сара Сампсон махаббат сұрақтарында тек қана жүрекке сену керек дейді.

«Минна фон Барнхельм» (1763-1767) атты екінші пьесасын жазды. Комедиядағы оқиғаға жеті жылдық соғыс арқау болған. Онда офицер Тельхейм саксон қызы Миннаны сүйеді. Соғыс аяқталғаннан кейін Тельхейм демалысқа кетеді, бірақ оған біреудің ақшасын ұрлап алды деген жалған айып тағылады. Материалдық жағдайы төмендеп, аты қараланғаннан кейін, өзінің сүйгеніне қолы жете алмайды. Қыз Тельхеймді жақсы адам деп түсінеді. Кейін Тельхеймнің достары қол ұшын беріп, екі ғашық бақытты өмір сүреді. Пьесада Германияның өмірі, ұлттық мінезі бейнеленеді. Араға жеті жыл салып «Гец фон Берлихинген» және «Вертер» жазылды. Ал «Эмилия Галотти» трагедиясы Лессингтің таңдаулы пьесаларының бірі. Оны драматург 14 жыл бойы жазды (1757-1771). Бұл пьесада автордың ұстанған саяси бағыты бірден байқалса, соңғы «Дана Натон» пьесасы дін тақырыбына арналған.

Әдебиеттер

История всемирной литературы в 9 томах. – М.: Наука, 1983-1994; Зарубежная литература XVII-XVIII веков сост.: Новикова Н. – М.; 1998; Артамонов С.Д. История зарубежной литературы XVII-XVIII вв. – М., 1988; История зарубежной литературы XVIII века под редакцией Неустроева В., Самарина Г., – М., 1974; История зарубежной литературы XVIII века / под ред. Плавскина З.И. – М., 1991; Аникин Г.В., Михальская Н.П. История английской литературы. – М., 1985; хрестоматия по зарубежной литературе XVIII века: в 2 т / сост. проф. Пуришев Б.И. и др. – М., 1970-1973; Дүйсенғазин С.М. Шетел әдебиетінің тарихы. – Астана: ЕҰУ РББ, 2010; Қобланов Ж.Т. Шетел әдебиетінің тарихы. – Алматы, 2011; Көптілеуова Д.Т. Шетел халықтарының әдебиеті (орта ғасырлар). – Алматы: Қазақ университеті, 2011. Д. Дефо. Робинзон Крузо. (ауд. А.Құлыбеков); Гете. Фауст (ауд. М. Құрманов); Лессинг. Материалы к «Фаусту» (пер. В. Гаккель-Аренс); Дж. Свифт. Путешествие Гулливера (пер. А.Франковский).

Тақырып бойынша сұрақтар:

1. Халықаралық әдеби байланыстар.
2. Ағартушылық кезең әдебиетінде пайда болған жанрлар.
3. Ағартушылық кезеңдегі эстетика мен ойлар жүйесі.
4. Кейіпкердің жаңа типі.
5. Әдеби тілде кездесетін мәселелер .

XVIII ғасырдағы Шығыс елдерінің әдебиеті

Таяу Шығыс, Оңтүстік және Оңтүстік шығыс Азия елдеріндегі саяси, экономикалық, әлеуметтік жағдайлардың әдебиетке тигізген әсері; Д. Гурамишвили «Грузия апаты» поэмасы; Түркімен ақыны Махтумқули шығармашылығының ерекшелігі; армениялық Саят-Нова; тибеттік VI Далай-лама поэзиясы; Осы кезеңдегі әдебиеттердің жергілікті тілдерде қалыптасуы; қытай әдебиетіндегі роман жанрының дамуы;

XVIII ғ. шығыс елдерінің барлығы дерлік кейінгі ортағасырлық кезеңде болатын. Дегенмен әлемнің түрлі аймақтарында ортағасырлық қоғамдық институттар мен жаңа идеологияның қалыптасуы түрлі деңгейде жүреді. Батыс пен Шығыс елдерінің арасындағы қайшылықтармен қатар, Шығыс елдерінің де даму деңгейі түрліше болған.

Оңтүстік және оңтүстік-шығыс Азия, Таяу Шығыс (көрші араб және парсы елдеріне қарағанда жаңа бағыттар ертерек қалыптасқан Түркияны санамағанда) және Орта Азия елдерінде ортағасырлық қоғамдық құрылыс нық орнаған болатын.

Көптеген халықтардың тағдырына сол кездегі жойқын соғыстар өз әсерін тигізбей қоймады. XVIII ғ. Оңтүстік Азияның Күңгей Кавказдан Кампучийге дейін созылып жатқан кең байтақ даласындағы жағдай өте қайғылы болатын. Жаулап алушылар бірінен соң бірі бұл аймаққа басып кіріп, халқын бірнеше рет қырғынға ұшыратады. Мұндай қырғын-қабак соғыстар тек жекелеген билеушілер мен әулеттердің тағдырын ғана емес, сонымен қатар тұтастай халықтың тағдырын да шешіп отырған. Осылайша, ғасырдың соңына қарай ойраттар Орта Азияға басып кіріп, қазақтардың жеріне, олардың бірлігіне үлкен қауіп төндіреді. Бірақ отыз жылдан кейін-ақ ойраттар (жоңғарлар) 1755-1758 ж. маньчжур императоры әскерінің шапқыншылығынан кейін тарих сахнасынан біржола кетеді. Оңтүстік Азия аймағында өмір сүріп жатқан халықтар үшін Надир-Шахтың жаугершілік соғыстары өте ауыр болады. Ол Иранның ауған және түрік шапқыншыларына қарсы күресі кезінде үлкен күшке ие болады. Билік басына келген Надир-Шах 1736-1747 ж. аралығындағы бірнеше жаугершілік соғыстарынан кейін уақытша орта азиялық хандықтар мен Үндістанның солтүстік-батыс аймағын, Дағыстан мен Күңгей Кавказдың біраз бөлігін жаулап алады.

Қалалар мен ауылдар аңырап бос қалады, тірі қалған тұрғындар өмірлерін сақтап қалу үшін басқа жерлерге жаппай көше бастайды, егін, мал шаруашылығы, қолөнер құлдырап, халықтың саны азайып, мәдени ескерткіштер қиратылады, кітаптар мен қолжазбалар өртке оралып, көптеген ақын, жазушылардың аттары мәңгі ұмыт болады.

Бізге дейін сақталып қалған ақындардың шығармашылығынан тек мұң мен зарға, қайғы-қасіретке толы бірнеше жолдар ғана жеткен. Түріктердің шапқыншылығынан кейін аман қалған грузин ақыны Д. Гурамишвили өзінің поэмасын «Грузия апаты» деп атаған. Шексіз соғыстар мен жалпыға ортақ тоқыраулар сол кездегі халықтың жүрегіне үлкен қорқыныш сезімін ұялатқан болатын. Иранда тұтқында болып, көп қиындықтарды басынан кешірген түркімен ақыны Махтумкули өз еліндегі өзара қырғын-қабак соғыстарды тоқтатуға шықырып, әлемде үстемдік еткен зұлымдық пен қырғын соғыстан құтылудың шешімін іздеп, қайғыға батады. Ол үшін бүкіл әлем ақылынан адасып, «өмірлік негіздер» жойлып бара жатқандай көрінетін. Түркімен ақынының шынайы апаттарды жан-тәнімен сезінуі дәстүрлі сопылық формулалармен сәйкес келеді. Махтумкулидің қайғылы діни-философиялық дүниетанымының өзіндік ерекшелігіне қарамастан, оның шығармашылығы неміс ақындарының барокко стиліне жақын келеді. Махтумкулидің шығармашылығы - ерекше сипатқа ие.

Жалпы алғанда енді қалыптасып келе жатқан және кейінгі ортағасырлық поэзияда жаңа дәуірде өшпес із қалдырған талантты тұлғалар пайда бола бастайды. Мысал ретінде Армениядағы Саят-Нова мен Тибеттегі VI Далай-ламаны айтсақ болады.

XVIII ғ. батыстағы алып мемлекеттердің Азия мен Африка елдеріне шапқыншылығы өз жалғасын тауып, бұл елдердің өзара соғыстары мен талас-тартыстары отарлау саясатын жылдамдата түседі.

Отарлау халықтарды тонау, олардың саяси-экономикалық құрылымдарын бұзу, жаулап алған елдерді батыс елдеріндегі қалыптасып келе жатқан капиталистік қоғамдық құрылыстардың талаптарына еріксіз көндіруді білдіреді. Еуропалықтар-

дың шығыс елдеріне баса көктеп кіруі бір-бірінен мүлдем ерекше екі мәдениеттің қақтығысуына әкелді. Отарлаушы елдердің әскерінен кейін немесе олардан бұрын сол елдің саудагерлері, миссионерлер мен түрлі дін өкілдері, қазба байлықтарын іздеуді мақсат еткен геологтардан бастап, жаңа әлемнің мәдениетіне қызыға қараған этнографтар мен тілшілерге дейін түрлі саладағы ғалымдар келетін еді.

Испан католиктік шіркеуі жаулап алған халықтар христиан дініне сену керек деген ұстанымға сүйенеді. Осылайша, Филиппинде болған христиан дінін күшпен тарату елдің өзіндік мәдениетіне айтарлықтай әсер етеді. Бұл құбылыстың орын алуын Филиппинде мемлекеттік діннің болмауымен байланыстыруға болады. Сонымен қатар испан тілі жергілікті тілдерді біртіндеп ығыстыра бастайды. Елде ұлттық филиппиндік және батыстық мәдениеттердің синтезі ретінде қарастыруға болмайтын жаңа испантілді мәдениет пайда болады.

Ағылшын отарларында миссионерлер осындай маңыздылыққа ие болмады, ағылшын шіркеуі өзге сенімдегілерге үлкен сабырлықпен қарады, тіпті мемлекеттік саясатта да испан шіркеуіне қарағанда шешуші рөлге ие бола алмады. Ағылшындар қол астындағы халықтың мәдени өміріне араласпай, өздерінің ғалымдарына жергілікті тіл мен мәдениетті зерттеуге мүмкіндіктер бере отырып өздерінің стратегиялық және экономикалық жоспарларын құрып, алға қойған мақсаттарына жету үшін әрекеттер жасайды. Сөздіктер жасалып, грамматика жазылып, әдеби ескерткіштер ағылшын тіліне аударылып, еуропалық мәдениеттің құндылығына айналады.

XVIII ғ. өзара байланыстардың дами түсуі – (отарлау саясаты мен сауда қатынастары) біржақты сипатқа ие. Батыс бірте-бірте шығыс халықтарымен терең танысып, олармен тығыз байланыс орнатса, шығыс елдері әлі де батыс өркениетіне асқан сақтықпен қарады.

Осындай қалыптасқан жағдайларға байланысты XVIII ғ. әлем әдебиетінің тұтастығы болмады. Таяу шығыс, оңтүстік және оңтүстік шығыс Азия елдеріндегі әдебиетте өткен ғасырларда қалыптасқан дәстүрлер үстемдік етіп, ортағасырлық эстетикалық қағидалар мен жанрлар жүйесі сақталып қалады. Әдебиеттің гүлдену кезеңін ерте бастан кешірген араб елдерінде, Иран мен Үндістанда XVII ғ. сияқты XVIII ғ. әдебиет өткен дәуірде өмір сүрген ұлы ақындардың естелігімен байланысты болып, дәстүрлі тәсілдерді пайдаланып қана қоймай, оларды қайталаумен ғана шектеледі. Ортағасырлық дәстүрлер поэзияға айтарлықтай әсер етеді. Дәуірдің ерекше сипаты ретінде формасы жағынан нәзік әрі күрделі поэзияның кейбір ортада үлкен сұранысқа ие болуын айтса болады. Ауғанстан, Орталық Азия, Иран мен Үндістанның ақындары XVII ғ. парсы тілінде жазған М. А. Бедиль ақынның дәстүрінен негіз алады. Парсы тіліндегі әдебиетте оның есіміне байланысты философиялық (сопылық) поэзияның күрделі түрі болып табылатын *бедилизм* атты бағыт пайда болады. Осыған ұқсас құбылысты басқа да халықтардың поэзиясынан көруге болады (хинди тіліндегі рити-кави, Явадағы «явалық қайта өрлеу», Бирмадағы «тапқыр жолдар» поэзиясы). Бұл поэзияны батыстағы прециоздық поэзиямен, маринизм және гонгоризммен байланыстыруға болады.

Поэзиядағы стильдің күрделенуіне қарапайымдылық пен нақтылық қарсы қойылады. Осыдан классикалық дәстүрлер мен фольклордың поэтикасына деген талпыныс байқалады. Мысалы, парси поэзиясында ежелгі дәстүрге қайта оралу,

яғни моңғол дәуіріне дейінгі ақындардың шығармашылық тәжірибесіне қайта оралу құбылысы орын алады.

Қиыр шығыс елдері ерекше аймақ ретінде қарастырылады. XVIII ғ. бұл аймақта Қытай, Жапония, Корея және олармен мәдени-тарихи байланыста болған Вьетнам елдерінің әдебиеті ерекше көзге түседі. Осы кезде аталған төрт елдің әдеби дамуы мен ондағы керемет көркем шығармаларды көлемі жағынан еуропалық әдеби ескерткіштермен салыстыруға болады. XVIII ғ. Шығыс Азия мен басқа да аймақтағы елдердің әдебиеті үшін ерекше дәуір бола алмады. Жоғарыда аталған төрт елде жаңа бағыттар түрлі кезеңдерде пайда болады. Десе де бұл елдердегі әдеби үрдістер біркелкі болмады.

Сирхак қозғалысының³² қайраткерлері арқылы жасалған осындай әлемдік ұлы ашылулар сыртқы құрылымы жағынан Еуропа мәдениетіндегі Қайта өрлеу дәуірінде орын алған құбылыстарды еске түсірді. Дегенмен де Сирхак қозғалысы Ренессанстан айтарлықтай ерекшеленеді. Корей қоғамдық өмірінде орын алған күрделі әлеуметтік қайшылықтардың негізінде қалыптасқан бұл қозғалыс еуропалық Қайта өрлеу дәуіріндегі эстетикалық, философиялық, ойлармен байланысқа түспестен, «голландық ғылымның» жағымды жақтарын үлгі етіп, нақты ғылымдар саласында зерттеу жұмыстарын да жүргізеді.

XVIII ғ. орын алған күрделі қоғамдық жағдайларға қарамастан Шығыс Азия елдерінде XVII ғ. бастау алған дамулар өз жалғасын табады. Сол заманда өмір сүріп жатқан адамдардың тағдыры үшін алаңдап, адамның өмірі оның маңдайына жазылған тағдырына немесе қоғамда болып жатқан түрлі жағдайларға байланысты болатыны туралы толғанған ақындар мен қаламгерлер дүниеге келеді.

Әйел тағдырына деген алаңдаушылық осы аймақтағы әдебиетке тән сипаттардың бірі болады. Әлеуметтік және діни қағидалар әйелдің қоғамда алатын орнын анықтап, сол кездегі әйел баласының мүшкіл жағдайын көрсетеді. Әйел баласының ар-намысы мен оның адамдық құндылықтары үшін күрес жапон драматургиясында да, Вьетнам поэзиясында да негізгі орында тұрды.

Өмірлік қуанышқа толы сарындар Шығыстың жазушыларында да кездеседі, бірақ мұнда оптимизм мен пессимизмнің сипаты мүлдем басқаша болатын. XVIII ғ. өз күшін сақтап қалған конфуцийшілдік пен буддизмнің қалыптасқан нормаларына баға бере отырып бұл ұғымдарды еуропалық мағынасында қолдануға мүмкін болмады. Айталық, Қиыр шығыс пен Вьетнам әдебиетіндегі идеялық қайшылықтар XVIII ғ. еуропалық ойлардың арасындағы қайшылықтармен сәйкес келмейді.

Шығыс елдеріндегі ежелгі және ортағасырлық дәстүрлер ислам, буддизм, Лао-цзы мен Конфуцийдің діни философиялық тұжырымдамасымен тікелей байланысты болады. Олар үстем тап өкілдерінің ресми идеологиясының негізі болып қана қоймай, XVIII ғ. өмір сүрген халықтың ақыл-ойына үстемдік жасағаны соншалық, тіпті феодалдық институттарға жасалған сындар дәстүрлі этикалық және діни ілімдер негізінде жүргізілетін.

XVIII ғ. орын алған осындай ерекшеліктер мен әлеуметтік қайшылықтарға толы жағдайлардың, әлемнің түрлі аймақтарындағы шығармашылық дәстүрлер мен қиыншылықтардың, түрлі мәдени аймақтардың тұйықталуының нәтижесінде тек жекелеген әдебиеттерге тән ортақ бағыттарды ғана атап көрсете аламыз.

³² XVI-XIX ғ.басындағы корей қоғамдық өміріндегі философиялық ағым.

Дегенмен Таяу шығыс пен оңтүстік-шығыс Азия елдеріне қарағанда шығыс Азия (Қиыр шығыс) әдебиетінде еуропалық әдеби құбылыстармен салыстыруға келетін түрлі жаңа бағыттарды көре аламыз.

Осы аймақтағы әдебиетте тек жанрлардың түрлері өзгеріске ұшырап, прозада ортағасырлық мәдениетке тән шарттылық, символика мен фантастиканың алдын алуға үлкен мүмкіндіктер туып, әдебиет өмірдің шынайылығын суреттеді. Прозаикалық шығармалар күрделене түсіп, бірте-бірте ортағасырлық повестер мен оқиғаларға тән «бірізділік» бағыты жойыла бастайды. Дегенмен шығыс Азия елдеріндегі прозада шындықты шынайы түрде жеткізу тәсілдері ғана пайда болады. Бұл сипаттар белгілі бір эстетикалық жүйе ретінде қалыптаспайды (Цао Сюэ-циннің «Қызыл үйшіктегі ұйқы» романы, 1791 ж.). Онда сыни көзқарастар, кейіпкердің өзін қоршаған шынайы өмірге қанағаттанбауы даостық және буддизмдегі символдардың күрделі жүйесі арқылы суреттеледі.

XVIII ғ. әдеби тіл мәселесі өзінің маңыздылығын сақтап қана қоймай, сонымен қатар кейбір аймақтарда бұл мәселелер күрделене түседі. Ұлттық тіл үшін күрес дербес мемлекеттер мен ұлттық мәдениетті жою саясаты үстем болған отар елдерде түрлі деңгейде жүреді.

Айталық, оңтүстік және оңтүстік шығыс Азия елдерінде пали тілі мен санскрит тілі осындай үстемдікке ие болады. Бұл тілдерде XVIII ғ. өзінде Үндістанда ежелгі дәстүрлерге негізделіп, тек шектеулі ортаға ғана арналған әдеби шығармалар жазылады.

XVIII ғ. көптеген елдерде екі тіл қатар өмір сүреді. Мысалы, Корея мен Вьетнамда, тіпті Жапонияда әдеби шығармалар ұлттық тілде де, ежелгі қытай тілінің грамматикалық және лексикалық қағидаларына негізделген жалпыға ортақ әдеби тілде де жазылады. Қытайда әдебиет ежелгі классикалық тілде (вэньянь) де, жаңа тірі тілде де (байхуа) дами түседі. Корея мен Вьетнамдағы қытай тілінде жазылған шығармалар жанры жағынан классикалық қытай әдебиетіне тән дәстүрлермен тығыз байланысты болып келеді.

XVIII ғ. Азияның көптеген елдерінде жазу тілі мен сөйлеу тілі сәйкес келмейтін. Сондықтан да ұлттық тіл мәселесі әлі шешіле қоймады және ол үшін қолайлы тарихи жағдайлар да жасалмады.

Әдебиеттер:

История всемирной литературы в 9 томах. – М.: Наука, 1983-1994; Зарубежная литература XVII-XVIII веков. сост.: Новикова Н. – М.; 1998; Ивбулис В. Я. Индийско-западноевропейские литературные связи в конце XVIII начале XIX в. и некоторые аспекты общечеловеческого // Советское востоковедение: проблемы и перспективы. – М., 1988. Көптілеуова Д.Т. Шетел халықтарының әдебиеті (орта ғасырлар). – Алматы: Қазақ университеті, 2011.

Тақырып бойынша сұрақтар:

1. Таяу Шығыс аймағындағы халық әдебиетінде кездесетін шығармалар.
2. Әдебиеттердің жергілікті тілдерде қалыптасуы.
3. Қытай әдебиетіндегі роман жанрының дамуы.
4. Оңтүстік және оңтүстік шығыс Азиядағы әдебиетке тигізген жергілікті діндердің ықпалы.

Аралық бақылау сұрақтары мен тапсырмалары:*№1 аралық бақылау тапсырмалары:*

1. Ортағасырлық лирикалық жанрлар
2. Эддалар мен сагалар
3. Данте Алигьери шығармашылығы
4. Философиялық трактат жанры
5. Клерикальды әдебиет.
6. Трубадурлар поэзиясы, негізгі жанрлары, мотивтері.
7. Даниэль Дефо және «Робинзон Крузо»
8. Петрарка және еуропалық лирика
9. Ф. Камюэнс шығармашылығы
10. Шекспир және оның комедиялары
11. Араб әдебиетінде адаб жанры

№2 аралық бақылау сұрақтары мен тапсырмалары:

1. Т. Кампанелланың ең әйгілі утопиялық шығармасы – «Күн қаласы»
2. Джовани Боккаччо шығармашылығы
3. Сервантестің «Дон Кихоты»
4. Лопе де Вега шығармашылығы
5. Ренессанс дәуірі мен идеологиясы
6. Гетенің «Фауст» трагедиясы
7. Кальдеронның «Өмір деген – түс» (1634) еңбегі
8. Неміс рыцарлық романы және Генрих фон Фельдеке
9. Бен Джонсон және оның «Вольпоне» комедиясы
10. Жан-жак Руссо мен оның шығармасы «Жаңа Элоиза»
11. Д. Свифтің «Гуливер саяхаты» романы
12. Мильтон және оның «Жоғалған жәннәт» поэмасы
13. Г. Э. Лессинг – драматург, публицист

Студенттің оқытушымен бірлесе жасалатын өзіндік (СОӨЖ) жұмыстарының тақырыптары

1. Неміс батырлар дастандарының «шыңы» – «Нибелунгтар жайлы ән»
2. «Куртуазды» махаббат ұғымы.
3. Данте Алигьери «Күдіретті комедиясындағы» символизм
4. Трубадурлар поэзиясы, негізгі жанрлары, мотивтері.
5. М. Наварскаяның «Гептамеронының» тарихи-әдеби мағынасы.
6. Ортағасырлық неміс әдебиеті.
7. Э. Роттердамский шығармашылығы.
8. Дидроның «Інім Рамо» фәлсафалық диалогы
9. Ағылшын әдебиеті. Утопиялық романдар.
10. Т. Мор шығармашылығы
11. Тристан мен Изольда поэмасы
12. «Гамлет», «Отелло», «Макбет» трагедиялық туындылардың тақырыбы мен көтерген мәселелері.
13. Вольтердің фәлсафалық повестері
14. Батырлар жыры.
15. Беовульф – эпикалық шығармасы
16. Француз реализмі.
17. Ф. Стендальдың саяси көзқарасы, оның публицистикалық, әдеби-сыни мақалалары және «Расин мен Шекспир» романы.
18. «Эдданың» негізгі мазмұны
19. Ортағасырдағы қытай әдебиеті
20. Вольфрам фон Эшенбах пен оның «Парцифаль» романы

21. Исланд сагалары
22. Н. Макиавелли шығармашылығы
23. Барокко әдебиеті мен оның өкілдері

Студенттің өзіндік жұмысының (СӨЖ) тақырыптары

1. Әдебиеттегі сентиментализм бағыты және сонеттер
2. XIII-XIV ғасырларға жататын араб энциклопедия жинақтары
3. Вольтер шығармашылығы
4. Бүкіл еуропалық Қайта өрлеу дәуірі
5. Камбун жазуымен жазылған алғашқы өлең жинақтары
6. Отызжылдық соғыс (1618-1648) – неміс әдебиетіндегі негізгі тақырыптық аумақ.
7. Петрарка және еуропалық лирика
8. Ф. Камюэнс шығармашылығы
9. Шекспир және оның комедиялары
10. Араб әдебиетінде адаб жанры
11. Т. Кампанелланың ең әйгілі утопиялық шығармасы «Күн қаласы»
12. «Клерикалды» әдебиет
13. Джовани Боккаччо шығармашылығы
14. Жапон әдебиетіндегі фольклор негізінде құрылған алғашқы ұлттық повесі
15. Орта Азияның ортағасырлық әдебиеті
16. Сервантестің «Дон Кихоты»
17. Лопе де Вега шығармашылығы
18. Ренессанс дәуірі мен идеологиясы
19. Гете поэзиясы мен «Фауст» трагедиясы
20. Кальдеронның «Өмір деген – түс» (1634) еңбегі
21. XIV ғ. Шығыс Азияда пайда болған үштармақты рифмалық ұлттық өлең жанры
22. Неміс рыцарлық романы және Генрих фон Фельдеке
23. Жан-Жак Руссо мен оның шығармасы «Жаңа Элоиза»
24. Реализм ағымына тән сипат
25. «Грааль» туралы роман (Кретьен де Труа мен Вольфрам фон Эшенбах)
26. Таяу шығыс ортағасырлық әдебиеті
27. Классицизмнің негізгі тақырыбы
28. Д. Свифттің «Гуливер саяхаты» романы
29. Мильтон және оның «Жоғалған жәннат» поэмасы
30. «Британ корольдігінің тарихы» (1136) атты латын прозалық хроникасы мен авторы, келтірілген лирик – Гальфрид Монмутский
31. Торквато Тассо шығармашылығы
32. Руссоның «Жаңа Элоиза» шығармасы

Тест сұрақтары

1. Парсы поэзиясындағы рубай жанры ... пайда болды

- а) VIII ғасырда
- ә) IX ғасырда
- б) X ғасырда
- в) VII ғасырда
- г) VI ғасырда

2. Рубай жанры қанша бөліктен құралған?

- а) 3
- ә) 5
- б) 2
- в) 4
- г) 6

3. Рубай жанрында жазған

- а) Имрулькайс
- ә) Абу Нувас
- б) Гейне
- в) Омар Хайям
- г) Фирдоуси

4. Көне Исландия тілінде XIII-XIV ғасырда жазылған әдеби шығармалардың ортақ атауы

- а) Сага
- ә) Эн
- б) Митра
- в) Тама
- г) Руна

5. Қай ғасырларда миннезингерлер поэзиясы гүлдене түсті?

- а) XII-XIV ғасыр
- ә) XIV -XV ғасыр
- б) XI-XII ғасыр
- в) X-XI ғасыр
- г) XVI-XVI ғасыр

6. Серілер поэзиясын бастаушылардың бірі, әйел

- а) Анна Австрийская
- ә) Мария Французская
- б) Екатерина Вильмонт
- в) Астрид Линдгрэн
- г) Лаура Тосканская

7. Ибн әл-Араби өзінің өлеңдерін ... арнады

- а) Беатриске
- ә) Марияға
- б) Ясминге
- в) Низамға
- г) Лейләға

8. Қайта Өрлеу қозғалысы қай елден бастау алды?

- а) Италиядан
- ә) Англиядан
- б) Америкадан

- в) Германиядан
- г) Ираннан

9. Германиядағы Қайта Өрлеу құбылысының бастамасы –

- а) Неміс гуманистерінің қозғалысы
- ә) Иоганн Рейхлиннің әйгілі «Халық хаттары» шығармасының жарық көруі
- б) Себастьян Бранттың «Ақымақтар кемесінің» жариялануы.
- в) Мартин Лютердің Библияны неміс тіліне аударуы
- г) Роттердамскийдің «Ақымақтықты мадақтау» жариялануы

10. Авторлары белгісіз «Тиль Эйленшпигель», «Доктор Фауст», «Шильдбургерлер» және т. б. осындай туындылар қай жинаққа енген?

- а) «Шахнаме»
- ә) «Халық кітаптары»
- б) «Белгісіз ақындар жинағы»
- в) «Эдда»
- г) «Ақымақтықты мадақтау»

11. Петраркаға өзі тірі кезінде әлемдік даңқ әкелген шығармасы:

- а) «Африка»
- ә) «Филология»
- б) «Белгісіз хаттар» жинағы
- в) «Тристан мен Изольда»
- г) «Менің Италиям»

12. «Гаргантюа мен Пантагрюэль» шығармасы неше кітаптан тұрады?

- а) 7
- ә) 5
- б) 3
- в) 4
- г) 2

13. Алькофрибас Назье – қай автордың лақап аты?

- а) Бокаччо
- ә) Рабле
- б) Петрарка
- в) Сервантес
- г) Лопе де Вега

14. Тристан және Изольда қандай сусынды ішеді?

- а) махаббат сусынын
- ә) у
- б) шарап
- в) сүт
- г) бұлақтың суын

15. «Қасыда» қанша бөлімнен құралады?

- а) 3
- ә) 5
- б) 10
- в) 11
- г) 7

16. «Мың бір түн» қай елдің ертегісі?

- а) үнді

- ә) ағылшын
- б) славян
- в) парсы
- г) грек

17. Мәснауи жанры қай халықтан алынған?

- а) грек
- ә) иран
- б) қытай
- в) грузин
- г) үнді

18. Трубадур сөзінің түбірі француз тілінен аударғанда нені білдіреді?

- а) сөз тапқырлық, жырлау
- ә) ән айту
- б) билеу
- в) трубамен ойнау
- г) жылау

19. «Роланд туралы ән» авторы ...

- а) Гвенелон
- ә) Турольд
- б) Карл
- в) Турпин
- г) Сид

20. «Роланд туралы ән» ... тілінде жазылған

- а) ескі француз
- ә) грек
- б) испан
- в) ағылшын
- г) латын

21. Роланд кімнің әскерінде қызмет еткен?

- а) Ұлы Карлға
- ә) Марсилияға
- б) Вильгельмге
- в) Оливьеге
- г) Саладинге

22. «Айям әл-араб» – араб прозасы ... суреттейді

- а) тайпалар арасындағы соғысты
- ә) мемлекетаралық соғысты
- б) адам сезімін
- в) табиғатқа махаббатты
- г) Құранның толық мазмұнын

23. «Айям аль-араб» тікелей қалай аударылады?

- а) арабтар уақыты
- ә) арабтар кезеңі
- б) арабтар күндері
- в) арабтардың ұйқысыз түндері
- г) арабтардың тайпалар арасындағы соғысы

24. Шекспирдің сонеттерінен неше тұлғаның бейнесі көрінеді?

- а) 3: автор, оның сүйгені, досы
- ә) 2: автор және оның сүйгені
- б) 2: автор және оның досы
- в) 1: автордың сүйген қызы
- г) 4: автор, жолдасы, оның сүйгені, досы

25. «Отелло» трагедиясындағы зұлымдықтың символы қай кейіпкер?

- а) Яго
- ә) Родриго
- б) Кассио
- в) Данте
- г) Эмилия

26. Г. Гвиницелиден кейін кім «Дольче стиль нуово» ақындық мектебінің басшысы болды?

- а) Гвидо Кавальканти
- ә) Том Стоппард
- б) Данте
- в) Дино Дель Коро
- г) Джованни Боккаччо

27. «Жағымды жаңа стильдің» ең ірі өкілдерінің бірі ...

- а) Гвидо Гвиницели
- ә) Том Стоппард
- б) Сэмюэль Беккет
- в) Франц Кафка
- г) Николо Макиавелли

28. Макиавеллидің ең танымал шығармасы?

- а) «Государь»
- ә) «Ән кітабы»
- б) «Манъесю»
- в) «Армиана»
- г) «Африка»

29. Шекспирдің махаббат трагедиясына ... жатқызуға болады?

- а) Гамлетті
- ә) Макбетті
- б) Ромео мен Джульеттаны
- в) Король Лирді
- г) Ричард III-ті

30. Шекспирдің трагедиялық шығармаларына қандай сипаттама беруге болады?

- а) әлеуметтік
- ә) күнделікті тіршілік
- б) махаббаттық
- в) қоғамдық
- г) сыни

31. «Ромео мен Джульетта» трагедиясы орын алған ел ...

- а) Италия
- ә) Испания
- б) Англия
- в) Франция
- г) Германия

32. Дантениң туған жері –

- а) Флоренция
- ә) Фландрия
- б) Фракия
- в) Франция
- г) Фивы

33. Данте өзінің «Ұлы ұстазы» деп кімді атады?

- а) Петрарка
- ә) Овидий
- б) Венеций
- в) Вергилий
- г) Гвидо

34. Томас Мор – бұл ... ақыны

- а) ағылшын
- ә) неміс
- б) француз
- в) орыс
- г) италиялық

35. Томас Мордың шығармасындағы негізгі идея?

- а) көрнекті басшы
- ә) капиталистік тәртіптегі мемлекет
- б) үлгілі махаббат
- в) табиғатқа махаббат
- г) жеккөрініш

36. «Күдіретті комедияның» әр бөлімі неше өлеңнен тұрады?

- а) 37
- ә) 33
- б) 32
- в) 31
- г) 35

37. «Декамерон» неше новелладан құралған?

- а) 102
- ә) 100
- б) 90
- в) 70
- г) 150

38. «Рамаянаның» авторы ...

- а) Вальмики
- ә) Рамик
- б) Ралими
- в) Лакшман
- г) Хануман

39. Раманың әйелінің есімі ...

- а) Гита
- ә) Сита
- б) Лакшми
- в) Раши
- г) Парвати

40. «Доктор-педант», «Оқушы Гро-Рене», «Қаптағы Горжибюс» шығармаларының авторы –

- а) Жан Расин
- ә) Пьер Корнель
- б) Педро Кальдерон
- в) Жан Батист Мольер
- г) Гвидо Гвинецелли

41. «Манъесю» дегеніміз не?

- а) бірінші поэтикалық жинақ
- ә) бірінші жапон сөздігі
- б) ауыл сұлулары
- в) Отомо Якамоти тегі
- г) Отомо Якамоти өлеңі

42. «Нара кезеңі» қай елдің мәдениетіне жатады?

- а) Корей
- ә) Жапония
- б) Қытай
- в) Тайланд
- г) Вьетнам

43. Манъесю қай кезеңге жатады?

- а) Нара
- ә) Танка
- б) Эдо
- в) Хокку
- г) Зара

44. «Нәзік поэтикалық естеліктер»:

- а) Кайфусо
- ә) Манъесю
- б) Кахетии
- в) Минако
- г) Дзуйхицу

45. Кайфусо ... шығармадан тұрады

- а) 120
- ә) 50
- б) 10
- в) 6
- г) 2

46. XVII ғ. испан әдебиеті неше бағытта дамыды?

- а) 2
- ә) 1
- б) 4
- в) 5
- г) 3

47. XVIII ғ.батыс еуропалық елдерде басталған идеологиялық қозғалыс

- а) Ибсенизм
- ә) Ренессанс
- б) Реформация
- в) Романтизм
- г) Ағартушылық

48. Біздің заманымызға дейін сақталған Ибн Туфейлдің жалғыз шығармасы

- а) «Хай Якзан ұлы»
- ә) «Жарық кереметі»
- б) «Ғажайып»
- в) «Жұмақтағы өмір»
- г) «Керемет алқа»

49. «Қоғамдық келісім» трактатын жазған кім?

- а) Руссо
- ә) Д. Аламбер
- б) Дидро
- в) Дефо
- г) Кавалканти

50. «Жас Вертердің азабы» романының авторы –

- а) Гете
- ә) Гейне
- б) Байрон
- в) Ричардсон
- г) Виньи

51. «Фауст» поэмасы неше бөлімнен тұрады?

- а) 9
- ә) 3
- б) 4
- в) 5
- г) 2

52. Маньесюдің негізгі тақырыбы?

- а) әйелге махаббат
- ә) табиғат
- б) діни сезім
- в) табиғатқа махаббат
- г) императорлар батырлығы

53. Орта ғасыр поэзиясының негізгі тақырыбы?

- а) махаббат
- ә) табиғат
- б) табиғатқа махаббат
- в) дін
- г) императорлар батырлығы

54. «Оң қолымның даңқын шығару үшін сол қолымды құрбан еттім», – деген кім?

- а) Данте
- ә) Сервантес
- б) Боккаччо
- в) Петрарка
- г) Шекспир

55. «Кондзяку Моногатари» авторы кім?

- а) Минамото-но Ериеси
- ә) Минамото-но Сикибу
- б) Минамото-но Такакуни
- в) Минамото-но Еринобу
- г) Ки-но Цураюки

56. «Күдіретті комедия» авторы ...

- а) Данте Алигьери
- ә) Гвидо Кавальканти
- б) Чинно да Пистойя
- в) Франческо Петрарка
- г) Гвидо Гвиницели

57. XIX ғ. әдебиетіндегі басты әдеби стильдер –

- а) ибсенизм мен маздаизм
- ә) романтизм мен реализм
- б) символизм мен реализм
- в) сентиментализм мен романтизм
- г) реализм мен сентиментализм

58. Пасторела –

- а) саяси ән
- ә) махаббат әні
- б) үндеу, азан шақыру
- в) табиғат лирикасы
- г) батырлық эпос

59. Исландықтардың эпикалық шығармасы

- а) «Үлкен Эдда»
- ә) «Кұдай қалашығы жайлы»
- б) «Алексейдің, Алла адамының тұрағы»
- в) «Тәубе»
- г) «Калевала»

60. Француз қаһарман эпосы

- а) «Тәубе»
- ә) «Кұдай қалашығы жайлы»
- б) «Роланд жайлы ән»
- в) «Үлкен Эдда»
- г) «Нибелунг сақинасы»

61. Неміс қаһарман эпосы

- а) «Роланд жайлы ән»
- ә) «Тәубе»
- б) «Үлкен Эдда»
- в) «Нибелунг жайлы ән»
- г) «Калевала»

62. Франсуа Рабленің романында Гаргантюа мен Пантагрюэль қандай туыстық қатынаста болған?

- а) әке мен бала
- ә) ана мен қыз
- б) бөле ағайындылар
- в) ата мен немере
- г) ата мен бөле

63. Дзуйхицу жанрының негізін салған ...

- а) Сэй Сенагон
- ә) Нарихира
- б) Мурасаки
- в) Хитомаро
- г) Акихито

64. «Дзуйхицу» қай әдебиеттік жанрға жатады?

- а) қытай
- ә) корей
- б) жапон
- в) тайланд
- г) араб

65. Француз комедиясының жаратушысы

- а) Смоллет
- ә) Вольтер
- б) д-Аламбер
- в) Мольер
- г) Свифт

66. «Ақыл ғасыры » деп Еуропада ... атады

- а) XX ғ
- ә) Ренессанс
- б) XXI ғ
- в) XVIII ғ
- г) XVI ғ

67. «Куртуаздық» ... поэзия

- а) сарай маңындағы
- ә) халық поэзиясы
- б) патриоттық поэзия
- в) жауынгерлік поэзия

68. «Моральдік қағидалар мен максималар» шығармасының авторы –

- а) Ларошфуко
- ә) Никола Буало-Депрео
- б) Лабоюйер
- в) Пьер Корнель
- г) Кавальканти

69. «Гэндзи-моногатаридін» басты қаһарманы?

- а) Гэндзи
- ә) Фудзицубо
- б) Рэйсэн
- в) Касиваги
- г) Равана

70. Шекспир шығармасында кісі өлтіруші асыл таза адам болып табылады?

- а) Ромео и Джульетта
- ә) Король Лир
- б) Король Генрих IV
- в) Отелло
- г) Макбет

71. «Робинзон Крузо» романының авторы

- а) Сервантес
- ә) Гете
- б) Скотт
- в) Дефо
- г) Свифт

72. Ортағасырлар» дәуірі қандай уақыт шеңберін қамтиды?

- а) V-XV ғ.
- ә) I-X ғ.
- б) III-XII ғ.
- в) VI-XVIII ғ.
- г) V-XII ғ.

73. Орта ғасырларда ел арасына кең тараған, шамамен 700 ж. жазылған ағылшын – саксондық батырлық эпос –

- а) Боевульф
- ә) Нибелунгтар туралы жыр
- б) Ваганттар жыры
- в) Дитрих Бернский туралы жыр
- г) Сид туралы жыр

74. «Іздеуші, табушы» деп аталған ортағасырлық ақындар кімдер?

- а) арфистер
- ә) трубадурлар
- б) миннезингерлер
- в) ваганттар
- г) труверлер

75. Сирвента –

- а) саяси ән
- ә) махаббат әні
- б) табиғат лирикасы
- в) айтыс
- г) қасыда

76. Ваганттар деген кімдер?

- а) панегириктер
- ә) рыцарлық өмірді жырлаушылар
- б) сарай маңындағы ақындар
- в) кезбе ақындар
- г) жалынды махаббат жыршылары

77. Чосердің оны әлемдік әдебиетке танымал қылған шығармасы

- а) «Құстық парламент»
- ә) «Кентерберия әңгімелері»
- б) «Троил және Хризеца»
- в) «Герцогиня кітабы»
- г) «Артур туралы аңыз»

78. Дж. Свифт қай фантастикалық тетралогия авторы болып табылады?

- а) «Гулливер саяхаты»
- ә) «Бөшке ертегісі»
- б) «Кітаптар шайқасы»
- в) «Суконщик хаты»
- г) «Құстық парламент»

79. Свифт виртуоздық көркемдік пен театралдықты ... жанрына сыйлады

- а) памфлет
- ә) очерк
- б) ертегі
- в) сонет
- г) әңгіме

ХІХ ҒАСЫР БАТЫС ЕЛДЕРІ ӘДЕБИЕТІ

Романтизмінің бастаулары мен дамуы, кезеңдері; Француз романтизмі – Шатобриан, А. Дюма, Дж. Санд, Ламартин, Гюго, А. Виньи, Барбье, Мюссе, Нерваль; Ағылшын романтизмі – «Көл мектебі», оның өкілдері; Шелли, В. Скотт, Байрон; Неміс романтизмі – Йен және Гейдельберг романтизм мектептері; Гофман, ағайынды Гриммдер, Бретано, Арним, Гельдерлин, Тик, Шлегельдер; Америкалық романтизм – И. Вашингтон, Купер, Лонгфелло, По, Уитмен, Хемингуэй; Реализмнің қалыптасуы, дамуы; Француз реализмі – Стендаль, Бальзак, Мериме, Золя, Флобер, Мопассан; Ағылшын реализмі – Диккенс; Теккерей; Неміс реализмі – Клейст; Америкалық реализм – Стоу, М. Твен, Дж. Лондон.

Романтизм (француздың *roman* деген сөзінен) – XVIII ғ. соңы мен XIX ғ. алғашқы жартысында Еуропа мен Америка елдерінің рухани мәдениетінде, әдебиетте, филология, тарих ғылымдарында, жаратылыстану ғылымдарының кейбір салаларында кеңінен тараған идеялық бағыт. Бақытты өмірді, жақсы тағдырды болашақтан іздеу немесе ортағасырлық тәжірибелерге қайта оралуға шақыру – романтиктер шығармашылығының екі негізгі қыры болады. Осының алғашқысы ілгерішіл немесе революциялық романтизм, соңғысы кертартпа романтизм делінеді.

Олар дүниежүзі әдебиетінде тұңғыш рет адам жанының аса күрделі ішкі әлемін, оның тұңғық терең иірімдерін ашып көрсетеді. Бұл әдеби бағыт адамзат мәдениетінің тарихында тұтас дәуірді құрайды. Осынау көркемдік әдістің бүкіл болмыс-бітімін, өзіндік табиғатын тап басып танудың француз әдебиеті нақты дерек көзі болып табылады. Ол – өзіндік ерекшелігі мол ұлттық әдебиет болумен бірге, романтизм әдісінің өзіне ғана тән көркемдік қасиетін де таныта білген әдебиет.

Романтизм өзінің кемелденген көрінісінде қоғамдық дамудың жаңа буржуазиялық түрін ой елегінен өткізу барысында алуан түрлі шиеленіске түскен дара тұлғаның нақты әлем (объективтік дүние) мен жеке жанға (социум) қарсы тұру идеясын алға тартады. Тұлғаның романтикалық тұғырнамасы абсолюттік ақиқат ретіндегі даналықтың идеалына қарай ұмтылады, ал даналық болса жеке адамды мүмкіндігі орасан зор құдіретке ие қылып, оны шын мәніндегі Жаратушының сыңарына және оның жер бетіндегі өкіліне айналдыратын шығармашылық дарын болып табылады.

Франция әдебиеті

Франциядағы романтизм тағдырының өзіндік ерекшелігі – аталмыш жалпы еуропалық қозғалыстың XVIII-XIX ғ. тоғысында пайда болуына және дамуына қоғамдық және рухани алғышарттар қалыптастырған осы өзге ірі еуропалық әдебиеттерден, атап айтқанда, неміс немесе ағылшын әдебиеттеріне қарағанда түрлеріне кейінірек қол жеткізуіне байланысты. Демек, Франциядағы романтизмнің ұлттық тағдырының ерекшеліктерінің түп-тамыры осында жатыр.

Сонымен, Француз романтикалық әдебиетін шартты түрде мынадай кезеңдерге бөліп қарастырамыз:

1801-1815 ж. Консульдік және бірінші империя тұсында;

1815-1830 ж. Қайта құру науқаны кезеңі;

1830-1848 ж. Июль монархиясы кезеңіндегі әдебиет.

Франсуа Рене де Шатобриан (1768-1848) – *француз романтизмінің* алғашқы кезеңінің ірі тұлғасы. Бретондық ақсүйектер отбасынан шыққан Франсуа аристократиялық ортада тәрбиеленеді. Жасынан ағартушылық идеяларға бой ұрған ол Парижге әскери мансап қуу ниетімен келеді. Бірақ сарай мен шіркеу ішіндегі жемқорлыққа төзбей, оларға қарсы шығады.

1792 ж. Америка сапарынан еліне қайтып оралғаннан соң, мұндағы контреволюциялық қозғалысқа ат салысып, қолбасшы Конденің әскеріне де қосылады. Содан соң Англияға қоныс аударып, онда сегіз жылдай тұрақтайды. 1797 ж. Англияда жүріп Шатобриан эмигранттар арасында өзінің есімін танытқан «Революциялар туралы тәжірибе» атты белгілі шығармасын жазды. Көп ұзамай француз романтикалық эстетикасының әліппесіндей болған «Христиан данышпаны» (1802) атты философиялық трактатын жарыққа шығарды.

Францияға қайта келгеннен соң Шатобриан саяси істерге жиі араласып, өзінің эгоцентристік көзқарастарымен ерекшеленеді. Осындай бағытта жазылып, Шатобрианның атын әдеби әлемге танытқан шағын екі повесі «Атала» /1801/ мен «Рене» (1805) оқиғалары америкалық үндістер өмірінен алынған.

«Атала» туындысында автор француз әдебиетіне ұмыт болған антикалық лепті әкелуге талпыныс жасайды. Повестке жазған түсініктемесінде: «Француз әдебиетіне антикалық әлемді жақындатқым келді», – дейді. Құрылымы жағынан алғанда «Аталада» гректік рапсодтар формасы қолданылған. Бұл дегеніміз, мәтінді пролог, әңгіме, эпилогқа ажырату және әңгімені тарауларға бөлу болатын

Повестегі басты мотив – махаббат. Бұл – туыстық қатынастарға, ежелден қалыптасқан дәстүрге, жазадан қорқуға қарсы тұрған махаббат хикаясы. Басты кейіпкерлер Шактас пен жауласқан көрші тайпа көсемінің қызы Аталаның қысқа ғана бақытына «үшінші кейіпкер» болып табиғат араласады. Табиғат өзінің әр түрлі құбылыстары арқылы оларға деген сенімін, көмегін, тіпті ренішін білдіреді. Табиғаттың тамаша бейнесі кейіпкерлердің көңіл-күйімен бірге тыныстап, махаббат сырын шерткендей болады. Алайда бұл сәт ұзаққа бармай, христиандық заңға қайшы болғандықтан Шактаспен мүлдем тұрмыс құра алмайтындығын білген Атала, өз-өзіне қол жұмсайды.

«Атала» повесі өз оқырмандарына кереметтей әсер сыйлады. Себебі, шығармада америкалық әсем табиғат пен жергілікті жұмбақ халықтардың тұрмыс-тірші-

лігі айрықша бояумен суреттелген. Осыған орай Шатобриан француз әдебиетіне мүлдем жаңа – экзотикалы материалды енгізді.

«Рене» – Франсуаның екінші повесі. 1805 ж. жарық көрген бұл туындысы бастапқыда замандастары тарапынан қолдау таппады. Өмірден әбден түңілген басты кейіпкер Рене де өз басынан кешкен оқиғаларын еш бүкпесіз ортаға жайып салады. Бұл туындыда да кейіпкер экзотикалық табиғат аясында, ағаш түбінде отырып соқыр, әбден қартайған Шактас пен миссионер Суэлге өз өмірінен сыр шертеді.

Байырғы дворяндық отбасының кенжесі Рене әкесі қайтыс болғаннан соң «қайнаған өмір» ортасына күмп береді. Алайда, адамзат әлемінің тұрақсыздығы мен баянсыздығынан жапа шегіп, өкінішпен бар ғұмырын өткізеді. Өмірге деген құштарлығынан айрылып, дел-сал күйді басынан кешіреді. Өйткені шығарма кейіпкерлерінің арасындағы қарым-қатынастарға бұл ортадан мүлдем орын жоқ болатын. Ол өмірдегі жанына жақынның барлығынан айрылған еді.

Жалпы Шатобрианның бұл туындысы алғашында өз бағасын алмағанымен, кейіннен оның барлық шығармаларынан асып түсіп, оқырман қауымның рухани байлығына айналды.

Жазушының сондай-ақ, 1809 ж. «Азаптағылар» прозалық эпопеясы, 1810 ж. «Абенсрахтардың ақырғы тарихы» повесі, 1811 ж. «Парижден Иерусалимге саяхат» туындысы жарық көрді.

Жалпы Шатобрианның еңбегінің маңыздылығы – XVIII-XIX ғ. басындағы алғашқылардың бірі болып дүрбелең дәуіріндегі тарихи кикілжіңдерге душар болған адамның ішкі жан-дүниесін шебер аша білуінде. Ол осындай ерекшеліктерімен әлем әдебиетінің тарихындағы талантты жазушы, шебер суретші болып қала бермек.

Александр Дюма (1802-1870) – *француз романтизмі* тарихындағы кесек тұлғалардың бірі. Жас кезінен әр түрлі қызметтер атқарып, Парижде классицизмге қарсы романтикалық күрестің қайнаған ортасына түседі.

Жас талантқа оның алғашқы «Генрих III және оның ауласы» атты тарихи драмасы бірден атақ әкеледі. Бұл туынды өз ортасында алғашқы романтикалық драма тұрғысында қабылданып, жаңа бағыттың басы ретінде бағаланды.

Бұл туындының әр минуты шым-шытырық оқиғаларға толы. Көрермендерге король мен герцогия, астролог Руджери, герцог Гизолардың арасындағы қым-қиғаш қарым-қатынастар сахна төрінен өзгеше әсер тудырды.

Одан соң «Антони» (1931), «Нельдік мұнара» (1832) тағы басқа көптеген шығармаларын жазды. Отызыншы жылдардың ортасынан бастап, бірінен соң бірі жарық көрген тарихи романдарының талайы әлем оқырмандарына танылып, оның есімін елге танытты. Ал, ең атақты туындылары қырқыншы жылдармен сәйкес келеді: «Үш ноян» (1844), «Жиырма жылдан соң» (1845), «Марго ханшайым» (1845), «Граф Монте-Кристо» (1845-1846) т.б.

Дюма шығармашылығы алғашында демократиялық тынысты қосымша жанрлар – жеңіл мелодрамалар мен әлеуметтік-шытырман оқиғалы роман-фельетондармен байланысты болды. Көптеген туындылары, соның ішінде «Граф Монте-Кристо», ең алдымен, газет беттерінде жеке-жеке фельетон түрінде басылып, көпшілікке танылды. Оның романдарының көркемдік-эстетикалық табиғатына көбінесе қарапайымдылық, тіпті жеңіл мінезділік, қызу да асқан құмарлылық,

мелодрамалық әсерлілік, тартымды фабула, авторлық көзқарастар мен көркемдік қолданыстардың жалпыға бірдей жетімділігі тән болып келеді.

Дюма да Вальтер Скоттай тарихи оқиғалардың тереңіне бойлай бермейді. Оның романдары – авантюраға құрылып, көбіне тарихтың жарқын беттерінен алынған драматизм мен шым-шытырық, қызық оқиғаларға толы. Кейіпкерлерінің арақатынасы мен шынайы жайттарға өз қиялы да астаса келе, өзгеше бір әсер тудырады. Шығарма материалы ретінде автор мемуарлар мен құжаттардағы тіпті ақпарат құралдарындағы хроникалық материалдарды алып зерттеп, зерделей отырып көркем туындыға айналдырған. Тарихи басты соғыс, саяси төңкерістер секілді оқиғалар Дюмада өзінің жеке көзқарасы тұрғысында беріледі. Олар қоғамдағы ұсақ-түйек кемшіліктер, билеушілердің машақаты мен мінез-құлықтары, өзімшілдік пен жеке бастың қамы, сарай маңындағы абыр-сабыр оқиғалар төңірегінде өрбіп отырады.

Бұл, әсіресе, атақты «Үш ноян» туындысынан анық аңғарылады. Ришелье мен герцог Бекингемнің арасындағы келіспеушілік кардинал мен король Людовиктің теке-тіресіне ұласады. Тарихи оқиға Англиямен соғыстың туындау-туындамауы түкке тұрмайтын болымсыз дүниеге байланысты өрбиді. Ол кезейсоқ уақиға ноян д'Артаньянның жақұт алқаны ханымға уақытында жеткізуіне қатысты еді. Дюма өзінің осындай ойдан алынған кейіпкерлерін тарихи жайттарға белсенді түрде араластырып қана қоймай, оны қалауы бойынша бұрмалап та отырған. Мысалы, д'Артаньян мен Атос Карл II-нің Англияның королі болуына ықпал жасаса; король Людовик XIV-ші Арамиспен арасындағы шиеленіске байланысты Бастилия қамауындағы ағасымен ауысып кете жаздайды. Қысқасы, Дюманың тарихи романдарының сюжеті көбінесе мелодрамалық дәстүрге сай келеді.

Дегенмен, автор тарихи шындықтан мүлдем алшақ кетпей, осындай шегіністер мен қызықты оқиғалар, тосын кейіпкерлердің іс-әрекеттері арқылы өз шығармаларына айрықша рең беріп, оқырмандарына ерекше әсер сыйлауды мақсат тұтқан. Оның бұл көркемдік әдісі романтизм әлеміне жаңа бір леп әкелді. Дюма қашанда прогрессивтік күштер мен халық жағында болып, зұлымдық әлемімен күресте көрінеді. Оған жазушының демократиялық ойлары мен республикашыл түсініктерінің әсері мол болды.

Дюманың тарихи романдарының басты жетістігі – оның өткенді қазіргі өмірге мейілінше жақындатуында. Оқырман назарына тарихты жай ғана хроникалық түрде емес, өзгеше бояудағы әдемі де әсерлі, тартымды да қызықты оқиғалар мен тарихи персонаждардың іс-әрекеттері арқылы өз заманымен сәйкестендіре алып келеді. Суреткер жазушы туындыларының сюжеті көбінесе шым-шытырық оқиғаларға құрылған. Аяқ асты туындайтын шиеленістер мен оның шешімін шебер тауып, әдемі суреттер арқылы, тапқыр ойлармен өрнектейді. Суреткер романдарындағы басты кейіпкерлердің бейнесі тарихи персонаждардан кем сомдалмаған, керісінше, кей жерлерде өмірдегі болмысынан өзгеше, асыра суреттелген. Гаскондық д'Артаньян мен оның достарының бойындағы күш-қуат пен батылдық, тапқырлық пен өмірге деген құштарлықтары, әлсіздер мен қорлық көргендерге әр уақ көмек беру үшін жамандық пен зұлымдыққа қарсы бағытталған.

Дюма шығармашылығы гуманистік тамаша ойлармен сусындай келе, халық өмірімен тығыз байланыста болды. Сондықтан, жазушы мұрасы әлем мәдениетіндегі мәңгілік тұғырын сақтай бермек.

Аврора Дюдеван (1804-1876), әлем жұртшылығына **Жорж Санд** деген есімімен танымал. Француз әйелдерінің ішінен шыққан жазушы Люсиль Аврора Дюпен (күйеуінің тегі бойынша Дюдеван) – XIX ғ. психологиялық және тұрмыстық романтикалық шығармаларға қалам тартқан белгілі тұлғалардың бірі. Жорж Санд Париж қаласында дворян әскери шеңді отбасында дүниеге келеді. Әке өлімінен кейін Ноанд атты елді мекендегі әжесінің қолынан шын мәніндегі аристократтық тәрбие алған. Болашақ жазушы алғаш білімін католиктер пансионатында оқып алады.

1831 ж. шығармашылық және бас бостандығына қуанған Аврора Париждің интеллектуалды, қайнап жатқан мәдени ортасына аса бір ынтамен араласады. Осында белгісіз жазушы Жюль Сандпен бірігіп «Роза мен Бланш» атты романды «Жюль Санд» деген лақап атпен бастырады. Бірі – актриса, бірі – монохиния, әпкелі-сіңілі екі қыз туралы бұл роман өте табысты болады. Кейінірек ол өзін әлемге әйгілі еткен ер есімі Жорж Санд деген атты иеленіп, жеке жаза бастайды.

30-жылдардың екінші жартысынан бастап Ж. Санд утопиялық социалистермен жақынырақ араласып, сол кездегі солшыл республикалық оппозицияның жақтаушысы болады. Ж. Санд өмірінің маңызды қырларының бірі – оның күрескер ақындарға жасаған әдеби ықпалы. 1848 ж. «Ақпан төңкерісін» жазушы жалынды мемлекет қайраткерлерінше қарсы алады. «Халық ісі» газетін шығарып, төңкерілісшілердің өтініші бойынша тіпті «Революция бюллетеньдерінің» авторы болады. Алайда, революциядан кейінгі «қанды маусым» күндерінен соң қуғындалған Жорж Санд саясаттан мүлдем алыстап, өмірінің соңғы жылдарын өскен жері Наондта өткізеді.

Жазушының бізге белгілі 100-ден астам романдары мен повестері, 18 драмасы, көптеген публицистикалық мақалалары, бірнеше автобиографиялық көптомдығы, 18 мың хаты мен басқа жазбалары бар. Дегенмен, ол ешбір әдеби мектепке арнайы араласқан емес, бірақ оның басты шығармашылық концепсиясы романтизм идеялары болды.

Алғашқы «Индиана»(1832) атты романынан бастап Жорж Санд әйелдердің бас бостандығына баса назар аударып, осы тақырыпты басқа да «Жак», «Лилия», «Валентина» т.б. туындыларында одан әрі өрбітті. Өйткені бұл келеңсіздікті өз басынан да өткерген автор, деспотизм, қанаушылық пен бас пайдаға құрылған буржуазиялық некеге ашық қарсы шыға отырып, отбасындағы әйел тәуелсіздігін қалады. Сондықтан жазушының аталмыш туындыларында әйел бақыты үшін күрестің қайнаған ортасында әр уақыт тәкаппар, жалғызбасты қыздар көрінеді. Оның басты кейіпкерлері – Индиана, Валентина, Лилия т.б. нәзік жандардың адамгершілік құқықтары үшін күресіп, сезім бостандығын талап етеді. Жорж Сандтың өзіндік стилін көрсететін бұл шығармалардағы көркемдік ойлардың жиынтығы, романтикалық тебіреніс пен лиризмге құрылған.

1845-1848 жылдары Ж. Санд бірнеше әлеуметтік романдар жазды. «Антуан мырзаның күнәсі», «Кезбе ұста», «Анжибо диірменшісі», «Орас» романдарында Ж. Санд буржуазиялық қоғамды қатты сынға алды. «Анжибо диірменшісі» ауыл байы, кулак Бриколен өзінің үлкен қызының бақытты өмір сүруіне кедергі жасайды, қызын сүйгенінен айырады. Кіші қызына да тура осындай жағдай туады. Романдағы басты кейіпкер Бриколен образының шыншылдығын ерекше атай отырып, Белинский былай деп жазды: «Бұл романда бір типтік образ бар – ол Бри-

колен образы, сол кезгі Франциядағы жағдайды көрсететін сараңдық, ақылдың қысқалығы, ойдың шолақтығы, сезімнің төмендігі т.б.»

«Антуан мырзаның күнәсі» романында Жорж Санд ірі өндіріс өнімдерін шығарушы Карданнені ерекше көрсетеді. Оның фабрикасы ұсақ мекемелерді құртады, барлық аймағындағы тұрғындарға аштық пен өлім әкеледі.

Бұл екі романда да Жорж Санд екі қарама-қайшылықтан байлық пен кедейлік, еңбек пен капитал тартысын ұсынады. «Анжибо диірменшісі» бай дворян қызы Марсель де Бланшеман ғашығы қарапайым жұмысшы Анри Лемормен бірдей болу үшін бар байлығынан айрылуға бар. «Антуан мырзаның күнәсі» романында фабриканттың ұлы әлеуметтік көзқарасы бар жас Эмиль Нардонне өз қалыңдығының қалың малының орнына еңбектің барлық нәрсесі ортақ болатын еркін коммунистік колония салуды армандайды.

Ж. Сандтың әлеуметтік романына «Орас» та жатады. Провинциалды шеңулік отбасынан шыққан жас судент Орас Париж қаласына оқуға келеді. Өзін ғана сүйетін ерке таза сезімге бейім емес. Жұмысшы – Арсен Орасқа қарама-қарсы қойылған, кішіпейіл, қарапайым адам, бірақ нағыз игі, батыл, ер жүрек. Ж. Санд халықтың бақыты мен бостандығына бейбітшілікпен қол жеткізуге шақырады.

1848 ж. революциядан кейін Ж. Санд саяси өмірден алыстап кетеді. Оның шығармаларында әлеуметтік тақырып көрініс таппайды.

Альфонс Ламартин (1790-1869) *француз* поэзиясының жарық жұлдызының бірі ретінде XIX ғ. I жартысында көзге түсті. Ламартиннің танымал өлең жинақтары – «Поэтикалық ойлар» (1820), «Жаңа толғаныстар» (1823), «Поэтикалық және үндестік» (1830).

Алғашқы «Толғаудан» «Жаңа толғаныстарға» (1823), «Поэтикалық және діни үндестікке» (1830) дейінгі аралықта Ламартин поэзиясының эволюциялық даму, әсіресе, ең соңғы жинақтың атына сәйкес, дуализмнің түрленуімен ерекшеленеді. Жаңаша үндеуге жан-тәнімен берілу пафосы біртіндеп әлсіреп, әлемнің мүлтіксіз жасалмағандығы туралы баға романтикалық қайғы-қасіретке табиғат пен космостың үйлесімділігі алдында бас ию идеясы қарама-қарсы қойылды. Ол өзінің «Періштенің құлауы» (1838) атты екінші поэмасының символикалық сюжетінде періштенің жердегі сұлу қызға ғашық болғанын, күнәға батқан жердің барлық қайғы-қасіреті мен қиындықтарын жете танып білуге тура келгенін жазады. Бұл да романтикалық дәуірге аса тән тақырыптардың бірі.

«Періштенің құлауындағы» Сердардың жердегі бастан кешкен оқиғалары мен шеккен қасіретіндегі трагедиялық торығу сарыны да осыдан. Ламартиннің 40-шы жылдары өзінің саяси қызметтерінің нәтижелеріне көңіл толмауы, оның мұндай көңіл күйін күшейте түседі. Бұл кездейсоқ та емес еді. Оның ең соңғы шығармаларының бірі «Жүзім бағы мен үй» (1857) көркемдік тұрғыдан өте жоғары деңгейде жазылған шығарма болды. Ламартиннің жанның абыржуы мен екіге бөлінуі тақырыбын қайта жаңғыртқан бұл шығарма лирикалық поэма болатын. Ақынның оптимизмі мәңгі де әсем табиғатпен, бірлік сезімімен нәрленіп және Жаратушының игілікті еркінен үміт күте қайтадан сол ғарыш көгіне көтеріледі.

Виктор Гюго (1802-1885) шығармашылығының алғашқы кезеңі *француз* романтизмі тарихында маңызды орын алады. Біріншіден, Гюгоның есімі мен қызметі 20 жылдардың аяғында Франциядағы романтикалық қозғалыстың салтанатты

символына айналды. Оның «Кромвель» драмасына жазған алғысөзі романтизмнің басты манифестерінің бірі деп қабылданса, ақынның «Сенаклі» осы қозғалыс бағытын ұстанған жастарды (Виньи, Сент-Бев, Готье, Мюссе, Дюма) біріктірді. Ол бірден барлық жанрларда дерлік жаза бастады. Алғашқы одалар жинағы (1822) кейінірек балладалармен толықтырылды. «Бюг-Жагаль» (1826) романы арқылы ол өзін прозада да сынап бастады.

Оның жалпы шығармашылығына, әсіресе, лирикасына драматизм тән. Бірақ осы драматизмнің бәрін түгел қамтысам деген мақсаттан туған эпикалық ынта жоғары тұрады. Бұл тұрғыдан алғанда Гюгоның «Париж Әулие ана соборы» роман-эпопеясынан бастап және лиро-эпикалық «Жаза», «Ғасырлар аңызы», «Қаһарлы жыл» топтамаларына дейінгі жалпы қозғалысында белгілі бір заңдылықтар бар. Гюго романтизмінің түп негізінде эпикалық кеңдік жатыр.

Тарих тақырыбы мен халық тақырыбы «Париж Әулие ана соборы» романында бір-бірімен аса кеңінен тоғысады.

Альфред де Виньи (1797-1863) – ақын, драматург, прозашы, француз аристократтық және консерваторлы романтизмінің ірі тұлғасы. Ақын көзі тірісінде тек бір ғана – «Көне және қазіргі поэмалар» (1826) атты өлеңдер жинағын баспадан шығарды. Оның соңғы 30 жыл бойы жазған басқа туындылары автор қазасынан кейін, 1864 ж. ғана «Тағдырлар» деген атпен жарық көрді.

Ақын да ойшыл Виньи өзінің бар асыл ойлары мен басынан өткергендерін көбінесе библиялық мифтен не өмірден алынған оқиғалармен астастырып отырған. Хрестоматиялық мақамдағы «Қасқыр өлімі» туындысында бір түндік аңшылық жайында айтылады. Онда ізге түскен аңшылардан құтыла алмасын білген көкжал бөрі, үйірін аман қалдыру үшін бір топ итпен тайсалмай шайқасқа түсіп, өлермендікпен жолдарын бөгейді. Сөйтіп өз өмірін қия отырып, үйірі мен бөлтіріктерінің алысқа ұзап кетуіне жағдай тудырады. Ол бұл жерде қасқыр өлімінен адам баласының да үлгі аларлық жақтары бар екендігін аңғартқандай. Шығарма соңында оқиға желісі авторлық баяндаудан философиялық үлгі-өсиет сарынына ауысады. Виньи өзіндік өнегелі-адамгершілік көзқарасын осы туындысында анық көрсеткен.

Виньи шеберлігі – оның ойының мөлдір де тазалығында. Автор қандай жайды жазса да, оны ең алдымен әбден салмақтап, кесіп-пішіп алып, жинақы да қарапайым күйінде ғана оқырманына ұсынуды мақсат тұтқан. Бұл әсіресе оның белгілі кіші лирикалық эпопеяларынан айқын көрініс табады. Соның ішінде «Бақташының лашығы» туындысы нағыз романтикалық сарындағы нәзік лириканың көркем айшықтарымен көмкерілген.

Огюст Барбье (1805-1882). Әлемдік әдебиеттану ғылымы тарихында француз романтизміндегі азаматтық лириканың пайда болуын О. Барбье есімімен байланыстырады. Оның «Олжаны бөлісу» атты 1830 ж. шілде айында болған париждік көтеріліске үн қатуы, қоғамдық ортаға жай оғындай әсер етті. Ақын қоғамдағы бұл өзгерісті құптай отырса да, көтерілген қара халықтың жеткен жетістігін өз мақсаттарына пайдаланған монархиялық тоғышар топтың жымсықы қылықтарын келемеждейді. Соңында қабанды жабыла, таласа жеген «иттер тойының» жиіркенішті көрінісін береді. Бұл туынды Барбьенің алғашқы «Ямбтар» атты 1831 ж. жарық көрген кітабына енді.

Англияға жасаған сапарынан кейінгі «Лазарь» жинағында *француз* лирикасын алғаш рет заводтар мен көмір шахталарындағы өндірістік қайшылықтардың қырсырымен қанықтырды. Ондағы жұмысшылар өміріндегі ауыртпашылықтар мен өндіріс орындарындағы өрескел жағдайлар ақынды бей-жай қалдырмайды. Жалпы О. Барбье өз шығармалары арқылы XIX ғ. француз поэтикалық сатирасына күлкілі жайттар арқылы қоғамдағы шынайы таргедиялық хал-ахуалды көрсетуді енгізді.

Альфред де Мюссе (1810-1857) – романтизмдегі барлық лириктерде кездесетін жүрек азабы мен қиналысы өзгеше реңк алған ақын. Жас ақынның 1829 ж. жазылған «Испан және италия ертегілері» туындысында жаралы жүректің шағымын трагедия түрінде емес, керісінше Гюго мақамындағы назды да жалынды, өзгеше экзотика етіп көрсеткен. Пушкин кезінде оның бұл шығармасындағы «ерекше шынайылықты» атап айтқан.

Мюссе кейіннен де өзінің шеберлігін көрсететін эпиграммалық тапқырлыққа толы, жеңіл де қарапайым түрдегі ортағасырлық романстардай сәл көңілсіздік лебі есетін өлеңдерімен ерекшеленді. Алайда уақыт өте Мюссе лирикасы да «ғасыр дерті» атанған жан жабырқаушылығына, көңілсіздігі мен жегідей жеген күдікке толы болды.

Оның осындай жан тебіреністерін нақты көрсеткен өлеңдері «Түндер» (1837) атты жинағына енді. Оның үш бөлімінде – нәзік жанды ақынның музамен шын жүректен сыр шертісе отырып, мұның шағуына арналған. Ал «Желтоқсанның түнінің» төртінші бөлімінде автор тумасынан өлгенге дейін жанына ерген – «жалғыздық» жайындағы жан айғайы айтылады.

Дегенмен ақын француз лирикасындағы жеке тұлғаның ішкі жан дүниесінің сезім иірімдерін дөп басып көрсете білген романтиктердің бірі болмақ.

Жерар де Нерваль (1808-1857). Жерардың нақты есімі – Лабрюни, ол – Францияда дүниеге келген, романтик ақын. Бала кезінен жетім қалған, кедейшілік тауқыметін өмір бойы тартып өткен. Бақытсыз махаббат, ғашығының ерте дүниеден өтуі Нерваль тағдырын одан әрі ауырлата түсті. Мұның үстіне жүйке ауырының асқынуы, ақырында оның өз-өзіне қол жұмсауына әкеліп соқты. Ақынның осындай ауыр тағдырына байланысты Францияда оны «қарғыс тиген ақын» деп атады. Өз өмірі туралы ақын «Панасыз» атты еңбегінде нақты жазып кетеді.

Бізге жеткен Нерваль мұрасы – екі жинақ. Олар ертеректе жазылса да 1852 ж. жарық көрген «Кіші одалар» және 1854 ж. басылған «Химерлер» атты лирикалық сонеттер жиынтығы.

Өз шығармашылығында Нерваль көбінесе шығыс, грек мифтерін, орта ғасыр фольклорлық аңыздарын өзіндік қиял әлемімен шебер ұштастыра білген. Нерваль «түс – басқа өмір» деп айта отырып, онда шынайы өмірдің ақиқаты бейнеленгенін дәлелдемекші болды. Кейіннен оның бұл тұжырымын XX ғ. символистері мен сюрреалистері өз бағыттарында қолданды.

Оноре де Бальзак (1799-1850) Тур қаласында туған. Ата-анасының еркімен 1819 ж. Парижде құқық мектебін бітіріп, әрі Сорбоннада өз қалауымен әдебиет курсын тыңдап, жазушы болуға бекінді. Бальзак XIX ғ. *француз* әдебиетіндегі ірі есім, реалистік романның алыбы. Алғашқы шығармаларын Бальзак түрлі бүркеншік есімдермен бастырады. Фантастикалық кейіпкерлер, ойдан шығарылған жағдаяттар және «ажалмен ойнаған» құмарлықтар алғашқы кездегі шығармаларының сипаты болды.

Автордың 90 шығармасы енген «Адам комедиясының» алғысөзінде эпопеяның құрылысын мазмұндаумен қатар, оны негіздей де білді: I бөлім – адамгершілік этюдтары; II бөлім – философиялық этюдтар; III бөлім аналитикалық талдау этюдтарынан құралды. 1. Адамгершілік этюдтер тобының негізгі шығармалары – «Гобсек» (1830), «Отыздардағы әйел» (1831), «Горио атай» (1834-1835), «Евгения Гранде» (1833), «Беатриса» (1839), «Кәрі қыз» (1836), «Бойдақтың өмірі» (1841) т.б. 2) Философиялық этюдтер тобының негізгі шығармалары – «Жендет» (1830), «Шегірен былғары» (1830-31), «Көп жасаудың құпиясы» (1830), «Қызыл қонақүй» (1831), «Серафита» (1839) т.б. 3) Аналитикалық этюдтер тобының негізгі шығармалары – «Неке физиологиясы» (1829), «Отбасы өміріндегі ұсақ-түйек керістер» (1845-46) т.б.

Оқушыларға бұрыннан таныс кейіпкерлердің келесі кітапта тағы пайда болуының өзі оқырмандарына хикаяның ойдан шығарылмағанын сезіндіреді, әңгімелеуді құжаттармен дәлелдеп отырғандай әсер етеді. Қайта көрінетін кейіпкерлер роман құрылымын байланыстырып отырады. Растиньяк «Горио атай» шығармасына «Шегірен былғарыдан» келсе, «Гобсектегі» де-Ресто мен Максим де Трай отбасылары бұл шығармада алғаш көрінгенімен, «Адамдар әжуасында» қайта көрінетін кейіпкерлер.

«Адам комедиясында» тұтас тарихи дәуірдің өте кең суреті жаңғырды. Бальзак шығармалары XIX ғасырдағы Батыс Еуропа әдебиетінің шыңы болды. Оның суреткер ретінде қолданған көркемдік әдісі жиынтық формада (гуманизм, ағартушылық идеясы, готикалық роман, романтикалық мектеп, т.б.) көрініс берді. Бальзак әлемі жасанды, бірақ оқырмандар оған сөзсіз сенуге дайын. Басты шарт, олар кейбір жекелеген шығармаларда ғана емес, бұл дүниені толықтай бір бүтін ретінде қамтығанда ғана тұтас «Адамдар әжуасының» оқырмандары бола алады. Себебі мұндағы тұтастық-реализмнің ғажап ерекшеліктері.

Бальзак шығармашылығы тек Францияның ғана емес Әлемнің рухани байлығына айналды. Оның әрбір туындысының мағынасы мен маңыздылығы бостандық, әділеттік пен шындық жағында өрбиді.

Фредерик Стендаль (1783-1842) – атақты француз қаламгері. Ол Гренобль елді мекенінде буржуа отбасында дүниеге келген. Он алты жасында білім іздеп Парижге кетеді. Мұнда оның әдебиет пен философияға деген қызығушылығы арта түседі. 1814 ж. әскери қызметке алынып, Наполеон әскері құрамында Берлин, Вена, Мәскеу шабуылдарына қатысады.

Стендаль алғашқы туындыларын бүркеншік атпен 1814 жылдан бастап жариялай бастайды. Стендаль өз есімін «Рим, Неопал, Флоренция» (1817) атты еңбегінде қолданды. «Италия бейнелеу өнерінің тарихы», «Россинидің өмірі» (1873) еңбектері музыка мен театрды зерттеуге арналса, «Римді аралағанда», «Саяхатшы жазбаларында» (1838) философиялық пайымдаулар басым. «Парма мекені» (1839), «Люсьен Левен» (1836) Франциядағы монархияны әшкерелесе, «Махаббат туралы трактат» (1872) психологиялық тереңдікке бой ұрады. Стендальдың «Ванина Ванини» (1829), «Қызыл мен қара» (1831) сияқты көркем шығармаларында қоғамдағы кішкентай адамның ролі мен тағдыры суреттелген. Жазушының «Қызыл мен қара» романы – оны үлкен белеске көтерген туынды. Мұнда ұлы революция алыстатып, бірақ қайтып оралған монархия тұсындағы француз қоғамы-

ның өмірі суреттеледі. Романның басты кейіпкері Жюльен Сорель – балташының баласы, тірлік тауқыметінен мерт болады. Бірақ бұл бейне революциядан кейінгі бүкіл қоғам тарихының ауыр дерті болып көрінеді.

Романның «Қызыл мен қара» аталуы кезінде талай таласты пікірлер мен ойларды туғызған. Сараптап қарасақ роман атының астарында жатқан мағына көп. Оның өзіндік бір мәні бары анық.

Стендаль – реалист жазушы. Ол өте сезімтал психолог, адам жанының терең түкпірлеріне жете үңілетін, оны дәл басатын шебер жазушы.

Гюстав Флобер (1821-1880) – әйгілі реалист жазушы, романшы. Ол Францияның Руан деген қаласында дүниеге келген. Беделді хирург болған әкесінің ауруханасы Флоберлер тұрған пәтердің терезесінен көрінетін. Сөйтіп бала кезінен адамдардың бейнетін, қайғыларын көріп өскеннен кейін, оның әсері болмауы мүмкін емес қой. Әкесінің қалауымен 1840 ж. Гюстав Париж университетінің заң факультетіне оқуға түскенмен, жүйке ауруына шалдыққаннан кейін оны тастайды.

Гюставты бала кезінен өнер мен әдебиет қызықтырған. Ертеректегі шығармаларын тарихи авантюраға құрған, оның ішінде «Бір тәжге екі үміткер», «Герцог Гизаның ажалы», «Өліктер биі». Алайда 40-жылдарда Флобер романтикалық қиялшыл принциптерінен бас тартады. Ол 1849-1851 жылдары Таяу Шығысқа саяхат жасайды. Шығыс елдерінде шынайы өмірдің ауырлығы мен қайғысы, қатал салт-дәстүрлері қатты әсер етеді. Францияға қайтып келген соң оның пессимистік күйі өрши түседі.

Флобер Круассе қаласындағы өмірін жаңа стиль төңірегінде өрбітпекші болады. Ол ойын «Бовари ханым», «Сезім тәрбиесі» (1869), «Әулие Антония қаупі» (1874) атты романдары мен бірнеше новеллаларында қолданған.

1856 ж. «Бовари ханым» романы оған әлемдік даңқ әкелді. Романдағы оқиға қиялшыл романтик әйел туралы. Эмма Бовари тұрмысқа шығады да, күйеуін алдап, басқа біреуге ғашық болып, оған қымбат сыйлықтар сыйлайды екен. Соңында оның отбасы бұзылып, өз-өзіне қол жұмсайды. Осы сюжет арқылы Флобер өмірде өзін не мазалайтынын айтқысы келгендей. Бовари ханым тіпті бір шығармалардағыдай қиялға бас ұрады, шынайы өмірімен қайшылықта болған. Ал оны қоршаған адамдар ақымақ, өзімшіл, сараң. Қиялданып, көркем шығармадағы өмірді аңсап, соны шындыққа айналдырам деу қаһарманның құлдырауына, оның бойында пессимистік ойлардың пайда болуына, соңында өзіне қол жұмсауына алып келеді. Автордың романында не динамикалық сюжет жоқ, не авторлық пайымдаулар жоқ. Десе де Францияны дүр сілкіндірген бұл оқиға оның пессимизмін одан әрі тереңдетеді.

Флобер шығармашылығы француз әдебиетіндегі сыншыл реализмнің дамуына ықпал еткен.

Проспер Мериме (1803-1870) – ірі француз жазушысы, Париж қаласында дүниеге келген. Оның әкесі суретші болған. Әке қалауымен 1820 ж. Сорбонна университетінің заң факультетіне оқуға түссе де, Мериме тарихпен, археологиямен және көркем әдебиетпен шұғылдануға кірісіп кетеді.

1825 ж. жас автор «Клара Гасуль театры» жинағында өзінің бүкіл ынтасымен испан халқының азаттық жолындағы жеңісіне сенсе, 1827 ж. шыққан келесі кітабын «Гузл немесе Далмация мен Боснияда, Хорватия мен Герцеговинада жа-

зылып алынған илириялық өлеңдер жинағы» деп атады. Оның бұл жинағына енген қара сөзбен жазылған 29 балладаны Мериме түгелдей өзі шығарып, оны серб ауыз әдебиетінің туындылары деп жариялайды. Бұнда жазушы жат жерлік басқыншыларға қарсы азаттық үшін күрескен қаһармандарды шабыттана жырлайды. 1831 ж. жазылған «Карл IX дәуірінің шежіресі» тарихи романы шығармашылығының 1-ші кезеңін тәмамдайды.

Проспер Мериме сонымен қатар бірнеше новеллалардың авторы. Мәселен, «Таманго» (1829), «Матео Фальконе» (1830) және «Этрус құмырасы» (1830), «Коломба» (1840), «Кармен» (1845) туындылары жазушының тамаша туындысы болып табылады. «Этрус құмырасы», «Арсено Гийо», «Жаханнам» новеллаларында Мериме ақсүйектер қауымының зұлымдығы мен мейірімсіздігін, екіжүзділігін әшкерелейді.

Проспер Мериме шығармашылығы француз әдебиетінің жаңа беттерін ашқан үлкен суреткер болып табылады.

Эмиль Золя (1840-1902) Парижде дүниеге келген. Балалық шағы Экса қаласында өтеді. Жергілікті колледжді тәмамдайды. Париждегі басынан кешкен мұқтаждық пен жоқшылығы оның әдебиетке деген қызығушылығына айтарлықтай әсерін тигізбейді. Ол 1859 ж. бастап жариялана бастайды. Алғашқы «Сикырлы перизат» прозалық шығармасын «Экса» газеті басып шығарады.

Жұмыстан жұмысқа ауысқан Золя 1865 ж. достары Поль Сезанн мен Батисген Байльге арнаған «Клодтың тәубаға түсуі» атты романын жарыққа шығарады. Содан кейін жыл сайын бір роман жазуға бел бұғандай бірінің артынан бірін: «Қайтыс болған адамның өсиеті», «Марсель құпиялар», «Тереза Ракен», «Мадина Фераны» жазады және шыңдалған жазушы 20 томдық «Руго Маккарлар» бір отбасының шынайы және әлеуметтік тарихы туралы жазуға кірісіп кетеді.

Бұл топтаманың басты идеясын Ругон-Маккарлар әулеті арқылы жеке отбасылық салт-дәстүрлер, мұрагерлік т.б. біріктіруде бүтін бір мемлекеттің даму картинасын беру суреткердің мақсаты болатын. Бұл жұмыс оның ширек ғасырға жуық уақытын алған. Бұл топтамаға бірінші кітабы «Ругондардың қызмет дәрежесі» болса, соңғысы «Дәрігер Паскаль» деп аталады.

Золя шығармаларының ішіндегі шоқтығы биігі «Тұзақ» (1877) романы саналады. Адамгершілік тұрғысынан сәтті шыққан, жұмысшылар өмірінен алынған романның идеясын Золя 60-шы жылдардың соңында «Ругон Маккарлар» эпопеясына кіріскен кезде ойлаған екен. Бұл роман авторға орасан зор табыс әкеледі.

Сонымен қатар Э. Золя публицист және әдеби сыншы ретінде танылған. Золяның әдеби-сын мақалаларының құндылығы XIX ғ. тарихи-әдеби үдерістерінің маңызды жақтарын қарастырады және француз әдебиеті тарихындағы айтулы кезеңдерін қалыптастырады.

Ги де Мопассан (1850-1893) Нормандияда дүниеге келген. Әкесінен ерте айырылған. Мопассан Франция-Пруссия соғысының (1870-1871) басталуына орай әскер қатарына шақырылады. Болашақ қатардағы жауынгер Мопассан соғыстың ауырлығын, жеңістің мәнін түсіне білген, соғыстағы әсері кейінірек новеллаларында көрініс тапқан.

Он жыл ішінде 1880-1890 жылдары жазушы тек әдебиетпен айналысады, 16 новелла, 6 роман («Өмір», «Сүйкімді дос», «Монт-Орияль», «Пьер және Жан», «Өмірдей мықты», «Біздің жүрегіміз») жарыққа шығарады.

Мопассанның «Өмір» атты тұңғыш романы оның 33 жасында жарық көреді. Осы роман Мопассанды XIX ғ. француз әдебиетінің классигі етеді. Жазушының үздік шығармаларының ішінде «Сүйкімді дос» романының алатын орны ерекше. Мұнда әйелдер бейнесінің галереясын жасады: Форестье, Марель, Вальтер ханымдар айланы мен ақылдары бір адамға жететін еді. Бірақ Дюруа атты жас жігіттің ақша мен байлыққа деген махаббаты олардың бәрін тақырға отырғызды. Бұл романда тек Дюруа ғана емес министрлер мен депутаттардың да өз мүдделерін халық мүддесінен жоғары қойып, соның жолында саяси қылмысқа барғандары әшкереленеді.

Англия әдебиеті

Ағылшын романтизмінің бірінші кезеңі «Көл мектебі» немесе «Лейкистік» (лейкист, ағылш. Lake – көл) ағым өкілдерімен тығыз байланысты. Бұл термин алғаш рет 1800 ж. ағылшын әдеби журналдарының бірінде Вордсвортты «Көл мектебінің» басшысы, ал Колридж бен Саутиді оның мүшелері деп жариялаған кезден бастап қолданылды. Осы үш ақынның өмірі мен шығармашылығы негізінен Англияның солтүстігіндегі табиғаты өте әсем, көптеген көз тартар көлдерімен ерекшеленетін, көрікті жерлерімен байланысты еді. Сондай-ақ ақын-лейкистер С. Роджерс, У. Блейк, Т. Чаттертон, Д. Китс, Т. Мурлар өз жырларында туып-өскен өлкелерін асқан шабытпен жырлады.

Көлдік мектеп өкілдерінің әлем әдебиеті тарихының қоржынына қосқан үлестері айтарлықтай. Олар классицизм принциптерін ашық түрде сынға алды. Лейкистік ақындар өз шығармаларында қоғамдағы басты тарихи оқиғалар мен көрнекті тұлғаларды суреттемей, еңбекші-шаруаның күнделікті тұрмыс-тіршілігін, қарапайым адамдар өмірін жырлауды дәстүр етті. Сонымен қатар жаңа мектептің басым бағыты – халықтық бағыт, фольклорды кең түрде қолдануы болды.

Уильям Вордсворт (1770-1850) алғашқы туындыларын XVIII ғ. 90 жылдарының бас кезінде жаза бастады. Ақынның дүниетанымы Англиядағы радикалды-демократиялық қозғалыстың өрлеуіне, құрлықтағы революциялық жағдайларға байланысты қалыптасты.

Вордсворт Кэмберленд провинциясында заңгер отбасында дүниеге келіп, өмірінің көп жылдарын Көлді өлкеде өткізген. Ол Кембридж университетінде білім алып, Франция, Швейцария, Германия елдерінде болған. Уильям 14 жасынан шығармашылықпен айналыса бастайды.

Оның алғашқы шығармасы «Кінә мен қайғы» (1793) деп аталады. Мұнда ақын өнеркәсіптік және аграрлық төңкерістің шаруалар мен барша халық басына түсірген ауыртпашылығын, оның трагедиялық халін бейнелейді. Кедей-шаруаның ауыр тағдыры, ауылдың аянышты көрінісін суреттеуде ақын өзінің барлық шығармашылық шеберлігін таныта білген. Оның «Алиса Фелл немесе Кедейлік», «Отардың соңғысы», «Теңізші анасы», «Кемберлендік кәрі қайыршы», «Бейшара Сюзаннаның армандары» т.б. көптеген өлеңдері осының айғағы.

Вордсворт шығармашылығындағы табиғат лирикасы да ерекше. Ол туындыларында табиғаттың тылсым үнін, әсем бояуын, қимыл-қозғалысын, жұпар иісін

нәзік сезімді сөз өрнектерімен жандандыра отырып, ой-толғанысқа түсіре адамның қайғы-мұңын бірге бөліскендей болады («Көкек», «Жүрегім менің тулайды», «Шілік ағашы»), сол өңірдің тамаша көріністері тамаша бейнеленген. Философиялық лирикалық өлеңдеріне ақынның «Алыс досыма», «Венеция, Англия және Швейцария», «Лондон, 1802», «Сөнген махаббаты» жатады. Мұнда ақын көбінесе өткен өмірді, қайырылмай кеткен жастық шақты аңсай бір сәтке мұңға беріледі. «Түсіндірме нобайында» және саяси сонеттерінде ақын бостандықты қуанышпен қарсы алып, революциялық рухты дәріптейді. Ал, «Нышан» (1805) поэмасында революция нәтижесінде өзгерістердің болмағандығын, өзінің қателескенін айтып, ойын баршаға жайып салады.

Жалпы, Вордсворттың соңына қалдырған мол мұрасы тек қана ағылшын әдебиетінің өркендеуіне ықпал етіп қана қойған жоқ, әлемдік лирикалық поэзияның дамуына да зор үлесін тигізді.

Сэмюэль Колридж (1772-1834) – «Көл мектебінің» келесі көрнекті өкілі. Колридж Оттериде провинциялық дін қызметкері отбасында дүниеге келген. Мектеп жасында ол философияны көп оқып, Вольтер, Дарвин, Платон, Ямвлихтің туындыларымен танысты.

Француз революциясын 17 жасар Колридж «Бастилияның күйреуі» (1789) атты өлеңімен қарсы алады. Ақын шығармашылығы көңіл-күйіне байланысты өзгеріп отырған. Мысалы 1794-1798 жылдары жазған туындылары, әсіресе «Өткен жылға арналған ода», «Діни толғамдар», «Халық тағдыры» атты өлеңдерінде пессимистік сарын басым. Өмірдегі барлық зорлық-зомбылық атаулыға қарсы ақын жүрегі ағылшын әскерінің Ирландияда жүргізген жазалаушылық жорықтарын естігенде қатты толқып, қатыгездік пен үстемдікті қатты айыптайтын «От, аштық және кескілесу» (1798) атты әскери эклогын жазады.

1797-1802 жылдар Колридж шығармашылығының жемісті кезеңі болды, Оның көпшілікке танылған көркем туындылары «Кәрі Теңізші жайлы баллада», «Кристалль», «Кубла Хан», «Франция», «Уайым», «Махаббат пен кәрілік» т.б. жарыққа шыққан. Колридждің бұл аралықтағы лирикалық және прозалық туындылары оның шығармашылық белсенділігінің артқанын, романтикалық көркем ойларының толыққандығын аңғартады. Колридждің романтикалық эстетикасының басты бағыты – қиял әлемін көркемдік тұрғыдан қолдана білу. Қиял «өмірлік күш» ретінде алынып, оның ойынша дүниені өзгерту құралы болып табылады.

Суреткердің ақындық шеберлігін оның замандастары аса жоғары бағалаған.

Роберт Саути (1774-1843) – «Көл мектебінің» соңғы өкілі. Роберт Саути Бристолда саудагер отбасында дүниеге келіп, Оксфорд университетінде оқыған. 1795-96 жылдары Испанияда болуы, осы елдің тарихы, мәдениетімен жақын танысуға құмартқан жас ақынға ерекше шығармашылық серпіліс әкеледі. 1813 ж. Саути ақын лауреат атағын алады, бірақ В. Скотт оның бұл атағын оның реакциялық көзқарасына байланысты мойындамайды.

Ақынның алғашқы шығармасы – «Робеспьердің күйреуі» (1794) драмасы Колридждің есімімен жарияланғанымен, үш бөлімнің екеуін жазған.

Саути шығармашылығын екі кезеңге бөлуге болады: бірінші – 1794-1813 ж. поэзиялық және драмалық туындылары; екінші – 1813-1843 ж. аралығындағы шығармалары, әсіресе, прозалық туындылары кіреді.

Ол өзінің шығармашылық жолын 90 жылдары, халық жырларынан нәр ала отырып бастайды. Ақынның алғашқы туындылары кедей жарлылар мен қайыршыларға жанашырлық көңілден шыққан. Бірқатар туындыларында – «Жауынгер жұбайы», «Кедейлер мұңы», «Қайыршыны жерлеу» т.б. қара халықты қанаушылық пен зорлық-зомбылыққа ақын тарапынан қарсылық лебі білінеді. Дегенмен, ол буржуазиялық құрылыстың келеңсіз қырларын ашық түрде сынағанымен, оның себеп-салдарын ашып көрсетпей, байқаған дүниелерін ғана тізбектеумен шектелген.

Саутидің сыни көзқарасы әсіресе, соғысқа қарсы туындыларында басымырақ көрінеді. Соғыстың барлық ауыртпалығын көтеріп отырған қара халық тағдырын «Бленхеймдік ұрыс», «Жарлының мұңы» шығармаларында анық бейнелейді.

Саутидің поэзияға көзқарасы бәсеңсіп, прозаға ауысуын оның шығармашылығының екінші кезеңімен байланыстырамыз. Оның жазған «Нельсонның өмірі» (1813), «Артурдың қазасы» (1817), «Уэслидің ғұмыры» (1818) т.б. туындылары арқылы шебер прозаик екендігі аңғарылады. Саути бұл туындыларында тарихи тұлғаларға түбегейлі бет бұрады. Дегенмен, саяси көзқарасының тұрақсыздығының кеселінен оның шығармалары өз кезінде тиісті бағасын ала алмады.

Сонымен Көл мектебінің және басқа ағылшын романтиктерінің сол кезеңдегі шығармашылық өрлеуі өнеркәсіптік төңкерістің аяқталып, елде қоғамдық құрылысқа, мәдениетке жаңа көзқарастың қалыптасқан сәтімен байланысты. Осыған орай ағартушылық ізденістердің негізінде жаңа лирикалық поэзияның тарихи беттері ашылып, романтизм дәуірімен сабақтаса байланысып жатты.

Джордж Ноэль Гордон Байрон (1788-1824) – *романтизм* туын көкке көтерген *ағылшын* ақыны, шындық жолында күрескендерді жақтаған үлкен дарын иесі. Испания, Грекия, Италиядағы ұлт-азаттық қозғалыстарды қолдауымен ғана даңқы шықпаған, ол қаржылай көмек те көрсеткен, тіпті өзі күреске қатысқан. Сонымен қатар отар елдердегі ахуалды боямасыз жеткізе білген.

Байрон ағылшын дворян отбасында дүниеге келген. Лондонда туылған, бірақ балалық шағы Шотландияда өтеді. Әкесінен ерте айырылған ол Лорд лауазымының мирасқоры болып, 10 жасында-ақ Парламент мүшесі атанған.

Ақсүйектер тәрбиесін алған Байрон Кембридж университетін тамамдаған, керемет шабандоз, семсерлесу шебері, тамаша жүзе білген әрі мерген болған. Барлық жағынан алдына жан салмаған Байрон небәрі 36-ақ жасында өмірден өтсе де, артына өшпес мұра қалдырған.

Байрон шығармашылығын 1805-1812 ж. – бірінші кезең («Өткінші нобайлар», «Әр түрлі оқиғалар өлеңдері», «Бос уақытта», «Еркін болғым келеді»), 1812-1817 ж. – екінші кезең («Шығыстық топтама», «Прометей», «Луддиттарға өлең», «Шильон тұтқын», «Арман», «Түнек», «Еврей әуендері»), 1817-1824 ж. – үшінші кезең («Тассо шағымы», «Манфред», «Беппо», «Дантениң сәуегейлігі», «Сарданапал», «Ирландия аватарасы», «Дон Жуан» т.б) бөлуге болады.

Байронның романтикалық әдістері әр кезеңде әр түрлі деуге болады. Оның туындыларының көбі әділетсіз соғысқа, зорлықшыл өктемдікке қарсы жазылған. Ақынның «Шығыс топтамаларын» алайық, мұндағы қойылған мәселе – тұлға мәселесі. Романтикалық дара кейіпкер – қоғаммен қақтығысқа келген қайратты, сезім кернеген адам. Деспотизмге қарсы күресуде тәртіпті мойындамайды, десе де сүйгеніне адал. Бұл топтамадағы үш поэманың («Гяур», «Абидос қалыңдығы», «Корсар») сюжеті сабақтас, мұндағы оқиғалар желісі Грекияда орын алады.

Ақындық кемеліне келіп, толысқан шағында Байрон эпикалық жырға бет бұрған. Өкінішке орай, «Дон Жуан» сатиралық эпикасы ақталмаған.

Вальтер Скотт (1771-1832) – әлем әдебиетіне тарихи романның негізін салушы ретінде танымал болған *ағылшын* жазушысы. Адвокат отбасында дүниеге келген, ақындық жан дүниесіне жақын болса да, әке қалауымен құқықты оқып, заңгерлік тәжірибеден өтеді. Сөйткен ақынның өмірге көзқарасы қарама-қайшылықта қалыптасқан. Ол болып жатқан жағдайларға халық жоқтаушысы ретінде қарап, солардың жоғын жоқтайды.

Халық ауыз әдебиетіне құштарлығы оны романтикалық баллада жазуға итермелеп, қызығушылығын арттырады. Шотландия, Англия тарихымен жүйелі түрде шұғылданады. Салдарынан 1814-1820 ж. аралығында – «Шотландық романдар» («Уеверли», «Гай Маннеринг», «Антикварий», «Пуритандар», «Роб Рой», «Лорд Байронның өлімі», «Шотландия тарихы» 1-3 том және т.б.) топтамасы жарық көреді. Англия тарихына арналған «Айвенго», «Шіркеу», «Аббат», «Вудсток», «Квентин Дорвардты» атауға болады.

Жоғарыда аталған романдардың қай-қайсысы болмасын оқырмандарға ұлы сезімдері мен тарихи шым-шытырық оқиғалар легін айқара ашады. Шығармалар жүздеген жылдар аралығындағы Англия мен Шотландияның өмір белестерін парактайды. Жазушы шығармалары әрдайым «күйзеліс дәуірлер» мен қиын-қыстау уақытты қамтиды. В. Скотт үшін басты мәселе – уақыт пен жергілікті әдет-ғұрыптар мен салт-дәстүрлер. Автор өткен ғасырлар оқиғаларын керемет бейнелеумен қатар, асқан сезімталдықпен шебер суреттейді. В. Скотт бірінші болып өткен тарихты сараптап, азаматтық өмір тәжірибесіне сүйене отырып, шындықты игеруге қозғау салды. Жазушы өзінің шығармаларына өтпелі кезеңнің неғұрлым айқын көрінетін сипаттарын немесе заман алмасуындағы мемлекет пен қоғам өмірінің шешуші және күрт өзгерістер кезеңін таңдап алады.

В. Скотт – тарихи романның негізін салушы жаңашылдардың бірі. Оның мұралары XIX ғ. тек ағылшын әдебиетіне ғана емес, барлық еуропалық және америка әдебиетіне орасан зор ықпалын тигізді. Тарихи тақырыпты өз деңгейінде меңгерген В. Скотт барлық 28 романында тарихи өткен шақты жаңадан өндеудің, колоритті, шындыққа жанасуды, реалистік тәсілді қолдануда алғашқылардың бірі әрі негізін салушы ретінде танылады.

Перси Биши Шелли (1792-1822) – ағылшын романтизмінің көрнекті тұлғасы ғана емес, ойшыл да күрескер ақындардың бірі ретінде танымал. Шелли поэзиясы негізінен оптимистік идеялармен сусындаған. Тіпті оның ең көңілсіз деген өлеңінің өзінде ертеңгі өмірге деген үміт бар.

Шелли Сассекс графтығындағы ағылшын ақсүйегі отбасында дүниеге келген. 12 жаста Итондық колледжде түсіп, алғашқы өлеңдерін жаза бастайды. Бұл өлеңдерінде оның танымал ақын Саутиге еліктеушілігі аңғарылады.

1810 ж. Шелли колледжді аяқтап, Оксфорд университетіне түседі. Осы кезде ақын өзінің антимонархиялық өлеңдерімен таныла бастайды. Соның ішінде «Патша өлтірушінің жазбалары» атты саяси өлеңдер топтамасы автордың қоғамдық көзқарасының әлі де толыса қоймағанын аңғартса да, біршама өзіндік құнды ойларымен ерекшеленді.

Шелли бұл туындысында соғыс жағдайындағы Англияның мүшкіл халін бейнелеу арқылы барша Европаны бейбітшілікке шақырады. «Күдіреті күшті» евро-

палық монархтардың барша адамзат алдында жасаған қылмыстарын әшкерелейді, бейбітшілікті дәріптеу сол кезеңде көзсіз батылдықты қажет ететін.

Ал 1813 ж. тұңғыш көлемді лиро-эпикалық поэмасы «Маб ханшайымды» жарыққа шығарды. Бұл шығармасында автор тек монархтар мен аристократтарды құртып-жоюға шақырған жоқ, адамзат арасындағы қарым-қатынастарды бұзатын тойымсыздық, пайдакүнемдік атаулыға қарғысын жолдағандай. Дегенмен «Маб ханшайым» – өз қоғамының ең өзекті мәселелеріне жауап бере алған, жоғары деңгейде жазылған романтикалық туынды ретінде танылды. Поэманың басты кейіпкері – бойжеткен қыз Ианте, шығарманың композициялық құрылымына тірек бола үйлестіріп тұрған образ. Ианте – өмірден бақыт іздеген тұлға. Поэманың қысқаша сюжетіне тоқталар болсақ: ұйқы құшағындағы Иантеге түсінде бақытқа барар жолды көрсетуге сиқырлы ару – Маб ханшайым келеді. Ол өз сиқырының көмегімен ұйқыда жатқан қыздың рухын шақырып, сиқырлы күймеге отырғызып, әсем де әдемі гүлдермен көмкерілген кемпірқосақ үстімен көкке, күнге қарай алып ұшады. Ианте мен Маб аспан әлемінің қақ ортасында тұрған, «жарқыраған сансыз жауһарлары» көз қарықтырар сиқырлы сарайға келеді. Ханшайым үлкен сиқырлы айнадан қонағына адамзат тарихының өткені мен бүгінін, болашағын ғажайып суреттер арқылы көрсетеді.

Шелли поэмасының бірінші және үшінші өлеңдерінде кейбір романтиктер жырлағандай бұрын ешқандай бақытты күндердің болмағандығын дәлелдей түседі. Ал поэманың төртінші өлеңінде, монархтар мен аристократтарға ашық қарсы шығып, оларды «халық денесін құрттатқан жалтырауық көк шыбынға» теңейді. Негізінде автор бұл туындысында билеуші топтың қанауындағы езілген халықтың жиынтық образын сомдаған. Әлеуметтік теңсіздік мәселесі Шеллиде өз кезеңінің романтиктеріне қарағанда әлдеқайда тереңірек сипатталады. Ол саяси шиеленістердің барлығы экономикалық тәуелділікке байланысты туындайтындығын ашып көрсетті. Поэманың бесінші өлеңінде ақын аса пайдакүнемдік пен тойымсыздықтың адамгершілік қасиеттер – абырой, ар-ұждан, адалдық, білімге деген құштарлықтан жұрдай қылып, қайырымсыздыққа апаратындығын ескертеді. Ал соңғы, тоғызыншы өлеңінде болашақтың тапсыз қоғамы өзінің жарқын көріністерімен бейнеленеді. Адам баласы мүлдем басқа қырынан көрінеді. Тек қана жақсы қасиеттерді ғана бойына жинақтап, жаманшылық пен қылмыс атаулыдан мүлдем ада жұмақ – қоғам мүшелері бақытты өмір сүргендей. Алдағы өмірден зор үміт күтетін автор әлем жұртшылығының зорлық-зомбылық пен қанаушылықтан түбінде бір құтылатындығына кәміл сенеді.

Басынан түрлі жайттарды өткізген ақынның 1818 ж. жазған «Ислам көтерілісі» атты екінші лиро-эпикалық поэмасы – демократиялық күштердің белсенді күресіне ризашылығынан туындаған тамаша шығарма. Мұнда суреткер өмірге бұрынғыдай философиялық тұрғыдан қарамай, қоғам келеңсіздігін сатиралық мысқылмен сынауға көшеді. Билеуші топты келемеждей отырып, «халық және революция» тақырыбын асқақтата, көркем бейнелеген. Сондықтан Шелли поэмасынан халық революциясының нақты романтикалық бейнесін аңғарамыз. Ақынның табиғат суреттері терең философиямен астасады. Бұл «Құбылмалылық» топтамасында, «Бұлт» т.б. өлеңдерінде анық байқалады. Ақын табиғаттың мәңгілік екендігін, оның үнемі жаңғырып, жаңарып отыратындығын айта келе, қоғамды да сонымен салыстырады.

Сонымен Шеллидің шығармашылығында келешек жарқын өмір үшін күрес, тапсыз қоғам, бейбіт заман т.б. өзекті мәселелер шынайы көрініс тапқан демекпіз.

Чарльз Диккенс (1812-1870) – ағылшын әдебиетіндегі реалистік *романның* негізін салушы. Шенеуніктің отбасында дүниеге келген, кедейшілік тауқыметін жастайынан тартқан. Сондықтан кең мағынадағы білім алмаса да, өмірге деген құштарлықтан әрі таланты арқасында атақ пен даңққа қолын ерте жеткізді, ол кезде жасы небәрі жиырма бірде болатын. Журнал бетінде жарияланған «Теректі аллеядағы түскі тамақ» әңгімесінен кейін-ақ оқырман жүрегін жаулап алған. XIX ғ. ірі урбанист-қаламгер Диккенстің шығармаларында көрініс алған Лондонның сан қырлы бейнесін, күндізгі және түнгі өмірін дәлдікпен терең суреттеуін Бальзактың Парижімен не Достоевскийдің Петербурғымен салыстыруға болады.

Жазушы шығармашылығын төрт кезеңге бөліп қарастырады. 1-кезеңі 1833-1841 ж. бұл кезде «Боз очерктері», «Пиквик клубының жазбалары», «Оливер Твисттің басынан кешкендері», «Барнеб Радж» және т.б. тарихи романдары нағыз реалистік туындылар, ағылшын өмірінің панорамасы. 2-кезең 1842-1848 ж. аралығын қамтитын: «Жаңа жыл повестері», «Америка жазбалары», «Италия суреттемелері», «Мартин Чезлвиттің өмірі мен басынан кешкендері», «Домби мен баласы» секілді публицистика, очерктер, көркем шығармалардан тұрады. 3-кезеңі 1849-1859 ж. аралығында: «Дэвид Копперфилд», «Суық үй», «Ауыр кезеңдер», «Сүйкімді Доррит» шығармалары жарыққа шығады. Жазушы шығармашылығының 4-кезеңі 1860-1870 ж. Бұнда «Үлкен үміттер», «Біздің ортақ досымыз», «Эдвин Друдтың құпиясын» бітіре алмады. Сонымен Диккенстің шығармашылық мұрасы 16 роман, әңгімелер, очерктер, мақалалар, эсселер жиынтығынан тұрады. Олардан Англияның 1830-1870 ж. аралығындағы монументальды бейнесін көруге болады.

Диккенс алғашқы шығармаларынан-ақ, бұрын көзге шалынбаған, байқалмаған тың да жаңа дүниені ашты. Жазушыда талдау арқылы жинақтауға жетуге, әлеуметтік үрдістерге үңілуге бағытталған ұмтылыс бар екенін көреміз. Қалыптасып қалған дүниені қайта тануға, ортақ заңдылықтарды табуға, олардың байланыстарын зерттеуге алғашқылардың бір болып құлшыныс танытты.

Соңғы кезеңдегі «Үлкен үміттер» жазушы шығармашылығынан ерекше орын алады. Роман атауының өзінен-ақ кекесінді ирония мен астарлы сыр байқалады. Өйткені ақшаға табынған қоғамда «қарапайым» адамның арманы сирек орындалады. Ауылдан шыққан жетімек Пиптің арманы үлкен еді. Бір кезде ол қашқын, айдалған адамдарға көмек көрсеткен, сол уақыт өткен соң баяғы қылмыскер «джентельмен болуға пайдаланғын», – деп ақша салады. Бірақ ақсүйектер қоғамы оны қабылдамайды. Ал шынайы адамгершілік оны адал темірші Джонның үйінде табады. «Үлкен үміттер» тек Пиптің болашағы не тағдыры ғана емес, автор Пиптің, Эстелланың, мисс Хевишемнің өнегесі арқылы жеке бастың ақауларын: менмендікті, мансапқұмарлықты, арамтамақтықты, снобизмді³³ ашкерелейді. Диккенс реализмі болмысты, тұрмысты кең ауқымды қарастырумен, көқарасының кеңдігімен және ауқымды талдауларымен қайнасып кеткен

Уильям Мейкпис Теккерей (1811-1864) *ағылшын* әдебиетінің көрнекті өкілі, сатирик, *реалист* жазушы болған. Өз шығармаларында суреткерлік шеберлікпен танылған. Теккерей викториандық моральдің екіжүзділігін, ашкөздігін, бас

³³ Сноб – мораль мен адамгершілік туралы буржуаздық типтің түсінігін сақтаушы.

иіп, құлдық ұрушылығын қатал сынға алған. Жазушының өз заманындағы қоғамның әлеуметтік-типтік кеселдері адам ұрпағының бәріне тән бақытсыздық деп қарастырған «Күйкі тірліктің жәрмеңкесі», әлеуметтік түңілістегі «Пенденнис хикаясы», махаббат қасіретін шеккен, жан күйзелісті суреттеген «Генри Эсмонд хикаясы», әшкерелеушінің әлсіреген үнін «Ньюкомдар», тарихи тақырыпта «Виргиндіктер» т.б. керемет туындылары шықты. Интеллектуал, нәзік психолог, өткір тілді, шебер стилист жазушының шындықты еш қоспасыз көрсету басты мақсаттарының бірі болды.

«Күйкі тірліктің жәрмеңкесінде» көтерілген мәселелер әр түрлі. Қаламгер қоғамнан үлкен орын алатын буржуазия ақсүйектерінің некедегі екіжүзділігін, алдампаз-арамзалар мен алаяқтардың тірлігін әшкерелейді.

Теккерейдің қаламынан шыққан шығармалар легі әр алуан. «Снобдардан бұрын», «Джим де ла Плюштің жазбалары», «Мещандық хикая», «Барри Линдонның мансабы» шығармаларын айтпасқа болмайды. Өйткені жазушы өзі өмір сүрген дәуірдегі ағылшын шындығын кеңінен ашады. Жазушы – сынау арқылы шындықты аша білген шығармаларымен құнды.

Германия әдебиеті

Неміс романтизмінің бірінші кезеңі Иен мектебі қызметімен байланысты. 1796-1797 ж. Иен қалашығында романтикалық қозғалысты қалыптастырушылардың біршамасы: ағайынды Август Вильгелм және Фридрих Шлегельдер, Людовик Тик, Новалис бас қосып «Атенея» атты журнал шығарады. Бұл журналда олар өздерінің эстетикалық жоспарларын жариялайды. Осыған орай әдебиеттанушылар бұл жазушыларды «иен мектебі» өкілдері дейді. Неміс романтизмі осы мектептен бастау алады.

Романтикалық өнердің теориялық құрылымын алғаш қалыптастырғандар – **ағайынды Шлегельдер**. Олар өнердегі қатып қалған қағидалардан бас тартып, суреткердің толық еркіндігін қалайды. Шлегельдер романтизм өркендеуінің жаңа сатысына көтеріле білді.

Иендік романтизмнің талантты теоретиктерінің бірі Фридрих Шлегельдің «Люцинда» (1799) повесі ерекше көркем туынды болып табылады. Бұл шығарма романтикалық эстетиканың тұңғыш әліппесіндей болды.

Өзінің атақты берлиндік және веналық дәрістерінде А.В. Шлегель романтикалық өнерге тән шындықты жасаудың ерекшеліктеріне баса назар аударады. Фр. Шлегель француз революциясын «аса зор тенденция» деп атап, одан тек қана қоғамдық төңкерісті ғана емес, жеке бастың бостандығын көре білді. Фр. Шлегельдің эстетикалық толғамындағы басты идея – романтикалық ирония теориясы. Ол: «Иронияда барлығы орнымен болуы керек. Айтылатын ой шынайы, қарапайым түрдегі ашықтықпен және терең астарлы мысқылмен толық жеткізілуі тиіс», – деп жазды.

Неміс романтизмі өкілдерінің бірі **Фридрих фон Герденберг** (1772-1801) өзіне **Новалис** деген лақап ат алған. Новалис – иендік романтиктердің арасындағы ең көрнекті ақыны, тамаша жазушысы саналады. Гете оны «романтизмнің әмірші-

сі» деп атаған, себебі алғаш соның туындыларынан ғана ерте романтизм өнерінің озық ойларын тани білген. Шынайы өмірге Новалис аса бағалы, асқақ әуенді рухани тіршілікті қарама-қарсы қояды.

Оның 1802 ж. жарық көрген «Генрих фон Офтердинген» атты аяқталмаған романы неміс романтизмінің бағдарламасы іспетті. Бұл туындысы автор қайтыс болғаннан кейін жарыққа шығады. Романның басты идеялық-философиялық бағыты суреткердің ішкі жан дүниесінің қалыптасуымен байланысты. Жас Генрихке табиғатынан ақындық рух берілген. Дегенмен ақын жанды басты кейіпкерге әлі де көп талпынып, сан қилы өмір соқпақтарынан өтуі керек. Осы мақсатта автор тарапынан көптеген романтиктерге тән әдіс – жиһанкездік алынады. Ортағасырлық өмірден алынып, романтикалық қиялдан туған бұл туындысында автор сол замандағы адамзат пен табиғатты бір-біріне жақындастыра отырып, кейіпкерлер арасындағы қарым-қатынастарды әсерлі нақыштармен бейнелеген.

Генрих өз қиялындағы өзгеше өмірді іздеп, қауіп-қатері мол алыс сапарға аттанады. Шытырман оқиғаларды бастан кеше отырып, өз жолында әр түрлі адамдарға жолығады. Олар – саудагер, крест жорықшысы, дәруіш, кен қазушы болып келіп, жиһанкезге өздерінің кәсіптері жөнінде, бастарынан кешкен шым-шытырық жайттардан сыр шертіп, өмір мектебінен дәріс бергендей әсерде қалдырады. Романның бірінші бөлімі – «Күтуде», екіншісі – «Орындалу» деп аталады, бұларда Новалис өзіндік қиялымен дүниені әр қырынан қайта құруға талпыныс жасайды. Мұнда табиғаттың, тарихтың және шынайы өмірдің символ мен аллегорияға топтасып, жинақталуын көрсеткен. Кейіннен бұл туындыға «Генрих фон Офтердинген» романтикалық прозаның тамаша үлгісі. Өмірдің нақты бейнесі – музыкада деп романтиктер атағандай, әйнектен қарағандай, ән арқылы романның өн бойына үңілгендейсің», – деп зерттеуші Н.Я. Берковский баға береді.

Иен романтиктерінің арасындағы ерекше аталатын тұлғалардың бірі – **Людвиг Тик** (1773-1853). Ол өзінің шығармашылығында көбінесе новелла, драма, ертегілік сюжеттерге баса назар аударған. Людвигтің шығармашылық өрлеуіне иен мектебінің тигізген әсері мол болды.

1797 ж. жарыққа шыққан «Халық ертегілері» жинағына Тик прозалық және драмалық ертегілер енгізеді. Оның біразы неміс фольклорынан алынса, біразы өз туындысы болып келеді. Соның ішінде Людвигтің атын әлем жұртшылығына танытқан туындысы «Аққұба Экберт» новелла-ертегісінде оның романтикалық көзқарасының толысуы байқалады. Ол алғашқылардың бірі болып, адамзатқа жат келеңсіз қылықтар – ұрлық, тойымсыздық, қылмыс, мендіктің бет пердесін ашып, оған қарсы тұрар күш тек адамның ар-ұжданы екенін атап айтады.

Романтикалық ирония желісінде жазылған «Кебісті мысық» комедиялық туындысында Тик өзінің айлакер де тапқыр кейіпкерлерін қиял-ғажайып ертегіге араластыра бейнелеп, шынайы өмірден алшақ қиял әлемімен ұштастыра, оқырман қауымға бір сәтке болсын күлкі сыйлайды. Тиктің комедиялары – романтикалық иронияның классикалық үлгіде жүзеге асуының нақты көрінісі.

Неміс романтикалық әдебиетінің өзіндік көрнекті тұлғасы – **Фридрих Гельдерлин** (1770-1843). Ақын француз революциясын қуана қарсы алып, өзінің көптеген туындыларын арнады. Романтикалық асқақ сезімдерден құрылған өлеңдерінде автор барша әлемдік кеңістікті камтуға тырысады («Диотима», «Емендер»). Бұл –

ақынның өзіндік ерекшелігі еді. Мәселен, Гельдерлин неміс поэзиясына табиғи үнді гректік өлшем әкелсе, Новалис – еркін тынысты жаңаша рухтағы толғаныс, Брентано – халықтық дәстүрмен байланысты бөлігін, ал Тик – поэтикалық метафораны романтикалық дүниетанымды бейнелеуші құрал ретінде пайдаланды.

Романтиктердің басым көпшілігі ақын болғаны белгілі. Олардың көбінесе өз шығармашылықтарында баллада мен испандық романс (Гейне, Брентано) немесе шығыстық лирика (Рюккерт, Платен) түрлерін кеңінен қолданды. Ақындар туындыларында романтикалық поэзияның символы – сұлу табиғатқа жан бітіріп, дүниені құлпыртып, адам өмірімен байланыстыра өзгеше бір айшықты теңеулермен көз алдыңызға елестетеді. Барлық сезім атаулы бір арнада тоғысып, табиғатпен астасып жатады.

Неміс романтикалық әдебиетінің *екінші кезеңі* – *Гейделберг мектебі* қызметімен байланысты. 1806-1815 ж. аралығындағы бұл кезең Германиядағы ұлт-азаттық қозғалыспен тұстас келіп, халықтың ұлттық сана-сезімінің оянуына өз ықпалын тигізді. Наполеон басқыншылары Германия жерінің басым бөлігін жаулап алды. Осы кезеңде Гейдельберг университетінде топтасқан романтиктер, басқыншыларға қарсы халықты ұлт-азаттық күреске үндеуге тырысты. Олар бұған қарсы құрал ретінде халық тағылымына жүгіне отырып, ұлттық рух пен патриотизмді оятарлық тарихи тақырыптағы туындылар мен поэзиядан нәр алды.

Гейдельберг романтиктері құрамына **Клеманс Брентано** (1778-1842) мен **Людвиг Ахим фон Арним** (1781-1831) кіреді. 1806-1808 ж. аралығында екеуі бірігіп «Сикыр мүйізді бала» атты халық әндерінің жинағын жарыққа шығарды. «Сикыр мүйізді бала» оқырманға көне неміс лирикасының асыл қазынасын ашып қана қоймай, жаңа поэзияға жаңашыл ырғақ бере білді.

Сондай-ақ Брентаноның «Годви» (1801) атты романынан да иендік мектептің ықпалы сезіліп тұрғанымен, бір жағынан жаңа бағыттағы неміс романтикалық романының үлгісін аңғарамыз. Ол – қоғамдық ортаны бейнелеуде нақты шындыққа мейілінше жақын келуі.

Халық ауыз әдебиетінің үлгілерін жинауда *ағайынды Гриммдердің* еңбегін айрықша атап өткен жөн. **Якоб** (1785-1863) және **Вильгельм** (1786-1859) **Гримм** – көрнекті әдебиетші-ғалымдар. Олардың тілдің тарихы, неміс грамматикасы, заң, мифология және тарих жайлы жазған еңбектерінің маңызы өте зор. Дегенмен олардың есімдерін әлем жұртшылығына танытқан «Балалар мен үй іші ертегілері» жинағы – ерекше. Үш томнан тұратын бұл еңбек 200 ертегінің басын құрайды. Ағайынды Гриммдер ертегілерді бүкіл Германия жерін шарлай жүріп көпшілік аузынан жазып алса да, әр жыраудың мақамын, жырдың өзіндік ерекшеліктерін сақтауға тырысқан. Құрастырушылар бірнеше нұсқаның ішінен ең тәуірін екшелеп алып, оқиғаның бастапқы желісін сақтай отырып, көркемдік өңдеуден өткізгендері байқалады.

Гриммдердің ертегілері 3 топқа бөлінеді. Олар, қиял-ғажайып («Рапунцель», «Үш жыландық жапырақ», «Бұрқасын ханым» т.б.), жануарлар жайлы («Қасқыр мен жеті лақ», «Бремендік музыканттар» т.б.), тұрмыстық («Гензель мен Гретель», «Шаруаның ақылды қызы» т.б.) ертегілер.

Осы ертегілердің көпшілігінде өмірдің келеңсіз жақтарымен күресте жеңіс тұғырынан әр уақыт еңбекқор, тапқыр, төзімді, адал, батыл және мейірімді кейіп-

керлер көрінеді. Аңыздардағы халық талғамына сай осы кейіпкерлер қиыншылыққа, зорлық-зомбылыққа ұшыраған жандарға үнемі қол ұшын беріп, көмекке асығады. Батыл да жанкешті жауынгер, еңбекқор шаруа, қолөнер шебері халық өнегесінің айнасы іспетті. Ағайынды Гриммдердің жинағы көптеген халықтар тіліне аударылып, бүгінгі күнге дейін өз маңызын жоймаған, әлем халықтарының сүйіп оқитын туындыларының біріне айналды.

Неміс романтикалық әдебиетінің үшінші кезеңі – 1814 ж. кейінгі жылдардағы әдебиет. Осы уақыттың ірі суреткерлері А.Гофман, А.Шамиссо, Г.Гейнелердің туындылары жаңа дәуірмен үндесіп жатты. Бұл қаламгерлер заман шындығына сын көзімен қарап қана қоймай, әлеуметтік қарама-қайшылықтарға қарсы батыл пікірлер айта бастады.

Неміс әдебиетін жоғары сатыға көтеруге зор үлесін қосқан тұлға – **Эрнест Теодор Амадей Гофман** (1776-1822). Оның туындылары әлем жұртшылығына танылып, О. Бальзак пен Ч. Диккенс, Н. Готорн мен Э. По, Н. Гоголь мен Ф. Достоевский сынды белгілі суреткерлердің шығармашылық шеберлігін шыңдаудағы ықпалы айтарлықтай. Ол әдебиеттегі бұрынғы романтиктердің озық ойларын дамыта отырып, алға ұмтылады. Гофманның мысқылы дүниенің кемеліне келмеген, келеңсіз жақтарын барынша көрегендікпен сынға алып, ащы сатирамен ұштастырып отырады.

Гофманның «Шайтанның шипасы», «Серрапионовтық бауырлар», «Мурр мысықтың тұрмыстық көзқарастары» сынды тамаша романдарымен қоса көптеген әңгімелері, хикаяттары, аңыздары, новеллалары жарық көрді. Бұл шығармаларында кейінгі романтизмнің барлық қадір-қасиеті бір арнаға тоғысады.

Ұсақ герман князьдықтарының сатиралық бейнесі неміс романтиктері, әсіресе Гофманда, өзіндік ерекшеліктерімен көрінеді. Заманның түрлі жайттары терең мысқылмен беріледі. Оның шығармашылығының тағы бір қыры – суреткерлік және қоғам, адам және қоғам деуге болады. Гофман сомдаған сазгер, суреткер және ақын бейнесі тамаша романтикалық ойлардың қайталанбас көркемдік ерекшелігі. Ол әдебиетке романтикалық қаһарманның жаңа типін әкелді (Крейслер т.б.). Гофманның ирония, сарказм, юморға толы шығармашылығы сыншыл реализмге жол ашты. Мәселен, «Ергежейлі Цахес» оқиғасы ертегілік әлемінде болса да, автордың түпкі мақсаты, сол кезеңдегі ұсақ герман князьдықтарының тоғышарлық, жексұрын іс-әрекеттерін әшкерелеп көрсетуінде екенін аңғарамыз.

Гофманның ең ірі, қорытынды еңбегі – «Мурр мысықтың тұрмыстық көзқарастары» атты романы. Екі кітаптан тұратын аяқталмаған бұл туынды 1819 –1821 ж. басылып шықты. Автор мұнда өзінің романтикалық кейіпкері Крейслерге тағы айналып соқса да, романдағы басты роль үй мысығы Муррдың еншісіне тиеді. Муррдың өмір тарихын жаза отырып, капельмейстер Крейслердің тағдырына тоқталады.

Өмір шындығын жан-жақты қамтыған, қоғам мен қоршаған ортаның жағымсыз жақтарына ымырасыздығын қалыптастырған суреткер күресін көрсететін Гофманның осындай туындылары, неміс романтикалық әдебиетін биік белестерге көтерді.

Германиядағы ұлт-азаттық қозғалыс кезеңінің ірі тұлғаларының бірі прозаик және драматург – **Генрих Клейст** (1777-1811). Пруссияның Наполеоннан күйреуін Генрих трагедияға балап, өз шығармаларының көпшілігінде сезім тебірені-

сіне жиі берілген. Осыған орай оның туындылары көбінесе трагедиямен үндесе келеді. Тіпті оның 1806 ж. жарық көрген «Сынған құмыра» атты жалғыз комедиясының өзі трагедияға жақын.

Клейсттің белгілі трагедиялық туындылары – «Шроффен-штейн отбасы» (1803), «Пентезиля» (1908), «Гейльброндағы Кетхен» (1810), «Гамбургтік ханзада» (1811) т.б. басты кейіпкерлері батыл мінезді, жігерлі болып келіп, соңғы сәтке дейін арпалысса да, ақыр-аяғында трагедиялық күйді бастарынан кешіреді.

Ал, прозалық шығармаларының ішінде «Михаэль Кольхаас» (1810) атты повесі ерекше аталады. Мұнда феодал фон Тронка мен бүкіл мемлекеттік құрылым әділетсіздігінің құрбаны болған ат сатушы Кольхаастың өмір тарихы баяндалады. Туындыда жеке бастың тағдыры халық тағдырымен сабақтаса феодалдық құрылысқа қарсы шығып, әділдік үшін айқасқа түседі.

Сонымен Клейст өзінің өміршең туындыларында алған беттерінен қайтпайтын, қайсар да әділдік жолында өлімге дейін басын тігетін батыл кейіпкерлерді шебер сомдай отырып, шығармаларын неміс реалистік әдебиетінің озық үлгілеріне айналдырды.

АҚШ әдебиеті

Америкалық романтизм Еуропа елдеріндегі романтизмнің қалыптасуына септігін тигізді. Америкада буржуазиялық төңкеріс Францияға қарағанда ерте болды. Америка поэзиясында алғашқы романтизм тенденциясы 1770 ж. Филип Френо, Вашингтон Ирвинг және басқалардың шығармаларында көрінеді.

Ирвинг Вашингтон (1783-1859) – Америка әдебиетінің классигі, романтикалық әңгімелер мен тарихи зерттеулердің шебері, Еуропаға кеңінен танымал болған алғашқы кәсіби әдебиетші. Оның шығармалары романтика, мистика, ертегі және фантастикамен тығыз байланысты болды.

В. Ирвинг Нью-Йоркте шотланд текті отбасында дүниеге келді, әкесі Уильям француздармен соғыста америкалық теңіз әскерінде қызмет етеді. Жас Ирвингтің жазу өнеріне деген қабілеті балалық шағында әзіл өлеңдер, драмалық шығармалар мен эссе жазып жүргенде білінеді. Өзінің 1802 жылы жарық көрген «Джонатан Олдстайлдың хаттары» атты алғашқы әдеби басылымында ол сол кездегі театрды әрі актерларды сын садағына алған болатын. 1806 жылы Нью-Йоркта ешбір қызығушылығы, құлқы болмаса да, заң саласындағы білімін ары қарай жалғастырып, барристер лауазымын иемденеді, бірақ денсаулығының нашарлауына байланысты құқықтану саласын тастап, өзінің сүйікті кәсібі әдебиетпен айналыса бастайды. 1809 ж. Ирвингтің «Нью-Йорк тарихы» романы америкалықтардың өткен өмірі мен бүгінгі тыныс-тіршілігі жайлы жазылған жылнамалық-мистификациясы – автордың өткен тарихқа деген қызығушылығының айқын көрінісі. Кейінгі өмірінде жазушы Англия, Испанияда тұрады. Атақты «Альгамбра» сарайында болып, бүгінгі күнге дейін миллиондаған оқырманның сүйікті шығармаларына айналған новелла, эссе, тарихи баяндама мен аңыздарын жазды. Ал 1828 ж. Ирвинг «Христафор Колумбтың өмірі мен саяхаты» атты үш томдық тарихи-биографиялық еңбегін 3 жылдан соң қайта басып шығарады. Одан кейін Ирвинг Аме-

риканың негізгі тұрғындары үндістер туралы «Прерияға саяхат» (1835), «Астория» (1836), «Капитан Бонвильдтің басынан кешірген қызықты оқиғалары» атты үш жаңа танымдық очерктерін жазып шығады. Сонымен бірге «Испанияны жаулап алу туралы аңыздар», «Мұхаммед және оның жақтастары» (1849) атты мұсылмандық тақырыптағы еңбектерін жазады. Ирвинг дүниеден өткен соң 1860-1861 ж. оның толық 21 томдық шығармалар жинағы басылып шықты. Ол «Корольдік әдеби қоғамнан» тарих саласындағы еңбектері үшін алтын медальмен марапатталады, көп ұзамай Оксфорд, Колумбия және Гарвард университеттерінің «құрметті профессоры» дәрежесіне ие болған.

Джеймс Фенимор Купер (1789-1851) – әлемдік даңққа жеткен тұңғыш америкалық жазушы. Ол еуропалық саяхаттары жайлы очерктер, Еуропа тарихына арналған роман және әлеуметтік-утопиялық романдар жазған. Алайда америка революциясы тақырыбын қозғаған «Шпион», «Бостонды қоршау», «Лоцман» атты романдары Отанына деген сүйіспеншілікті көрсететін аяқталмаған топтама. Кейін Купер тағы «Пионерлер», «Аңсоғар», «Могиканның соңғы тұяғы», «Прерия», «Ізкесер» романдары пентология топтамасына кіреді. Бұл романдар әлемдік әдебиетте сілкініс тудырып, жазушының көзі тірісінде ондай даңққа бөленген қаламгер болмаған делінеді.

Купер даңқының қайнар көзі – оның «Былғары байпақ» туралы романдар топтамасында жатыр. Барлық бес романда америкалық пионер, аңшы Натаниэль Бумпоның бейнесі арқау болған. Ол әр романда оқырманға Аңсоғар, Ізкесер, Қырғи көз, Ұзын карабин есімдермен таныстырылады. Шындығында бумпоның жастық шағынан («Аңсоғар») өліміне дейінгі («Прерия») өмірі баяндалады. Куперстоуннан шыққан Шимпэн деген кәрі аңшы Натаниэль Бумпоның өмірдегі прототипі болған.

Жалпы «Былғары байпақ» топтамасында Купер Американы отарлаудың 1745-1805 ж. аралығындағы 60 жылдық кезеңді қамтиды. Осы кезеңде пионерлер мен аңсоғарлардың өміріне жаңа дәуірдің, өнеркәсібі өркендеген капиталистікке тән өзгешеліктердің ене бастағанын басып айтады. «Былғары байпақ» топтамасындағы бес роман АҚШ-тағы буржуазиялық өркениеттің қалыптасу тарихындағы бес тарау іспеттес, яғни жаңа жерлерді игеру шежіресі.

Америка тарихындағы трагедиялары көп кезеңді Купер өзіне тән ерекшелікпен ашуға тырысады. Өзінің Бумпосын, Былғары Байпақ батырын қанша мадақтап, дәріптегенмен, ол – жалғыз. Егер Ункас – «ең соңғы Могикан» болса, Бумпо – «ең соңғы Пионер» дейді. Купердің романдарында Американың адам аяғы баспаған сонау батысын отарлаудың үрейлі суреттері ешбір бояусыз, романтикалық әшекейсіз көрсетілген.

Америкалық үнділер өмірінің айшықты көріністерін, жауынгерлік шайқастарының жарқылын бір кездері дүрілдеп тұрған тайпалардың азып-тозып, құлдыраған жайттарын сезе білу арқылы сол халықтың тамаша бейнесін жасап берді. Оның қаһармандары – романтикалық жабайылар емес, қатал да қаһарлы жауынгерлер. Сондықтан жазушы олардың адалдығына, әділдігіне, парасаттылығы мен қаһармандылығына тәнті.

Генри Уотсуорт Лонгфелло (1807-1882). Мэн штатындағы Портленд қалашығында белгілі заңгер отбасында дүниеге келген. Брунсвиктегі колледжді та-

мамдаған ол Еуропада болады. Бұдан соң 20 жыл бойы Брунsvик, Кембридж, Гарвард оқу орындарында сабақ бере жүріп, өмірін шығармашылық жолға арнайды. Атақ алып келген алғашқы «Түн дауыстары» (1839) өлеңдер жинағынан кейін-ақ «Балладалар мен басқа да өлеңдер» (1841), «Брюггедегі мұнара» (1845), «Теңіз жағасында» (1850) т.б шығармалары жарық көрді.

Лонгфеллоның көптеген өлеңдері америка поэзиясы антологиясының ажырамас бөлігіне айналып, тіпті кей өлең жолдары қанатты сөздерге де айналған.

Эдгар Аллан По (1809-1849) керемет талант иесі болған жазушы өз заманының алды болды. Ол қысқа әңгіме жанрымен америка әдебиетінде толыққанды танымал болған. Жазушы осы жанрдың шебері болып қана қойған жоқ, оның қаламынан туған шығармалар әлі күнге дейін құндылығын жоғалтпақ емес. Оның эстетикалық көзқарасы америкалық ағартушылық идея әсерімен қалыптасты.

Жастайынан ата-анасыз қалған, оны қамқорлығына алған бақуатты Дж. Алланмен қатынастары жараспады. Үй-күйсіз қалған ол тағдыр тауқыметін көп көреді. Алғашында жарыққа шыққан 3 жинағының гонорары мардымсыз болады. Қаражаты жетіспегендіктен көп жағдайда тек арман мен қиялға беріледі. Әйелі қатты ауырғанда қол ұшын беруге де дәрменсіз күйі оны алкоголь мен апиынға итермеледі.

Десе де ол жазуын тоқтатпайды, 1840 ж. «Гротески мен арабески» новелласының екінші томын шығарады. 1845 ж. «Қарға және басқа өлеңдер» жинағы басылып шыққаннан кейін, жазушы даңқы арта түседі. Осы қарқында жазушы «Қоңыраулар» (1849), «Улялюм» (1847), «Аннабелли» (1849) поэтикалық жинақтары жарыққа шығады.

Э. По шығармаларында психика жағынан сау адам мен ауруға шалдыққан адам арасындағы шекараны жояды. Оның сау адамдары ессіз болып көрінсе, керісінше ессіздері сау адамдардың кейпін ойнайды. Мысалы «доктор Смол мен профессор Перроның жүйесі» новелласында қанішер психологиясы жан-жақты суреттелсе, «Эшер үйінің құлауы» новелласында ессіз аксүйектің сау деп танылуы оның қабілеттілігін арттырады. Эшер өз қарындасын тірідей жерленуін математикалық дәлдікпен ойша орайластырады.

Э. Поның «Ганс Пафаллдың айрықша хикаялары» Жюль Верннің «Әуедегі бес апта» шығармасының тууына ықпал етсе, «Артур Гордон Пимнің оқиғалары» новелласы Ж.Верннің «Мұзды Сфинкс пен Майн Ридтің «Теңіз бөлтірігі» туындысында жалғасын тапқан

Уолт Уитмен (1819-1892) ұлы жаңашыл ақын Нью-Йорк қаласына жақын, Лонг-Айлен жерінде шаруалар отбасында дүниеге келген. Кейін отбасы Бруклинге көшіп кетеді. Он екі жасқа дейін болашақ ақын бастауыш мектепке барып, одан кейін оның өмірлік еңбектері басталады. Ол көптеген мамандықтарды ауыстырды: типографияда оқытушы болып жұмыс істейді, кейіннен ауылдық мұғалім, ұста, репортер, редактор қызметтерінде болды. Уитмен әрқашан өздігімен дайындалып жүйелі түрде болмаса да, көлемді білім алды.

Ақынның алғашқы «Шөп жапырақтары» (1855) атты өлеңдер жинағына 12 шығармасы кірді. Бірақ бұл шығармасы едәуір сынға ұшырады.

Соғыста болған, министрлікте қызмет атқарған, бірақ ауру салдарынан өмірбойы мүгедек арбасында бұғауланады. 1873-1874 жылдары оның «Еуропа»,

«О'Франце жұлдызы», «Жеңіске жеткен еуропалық революционер» поэтикалық жырлары дүниеге келген. Уитменнің еркін өлеңдері, тақырыптарының маңыздылығы мен интонациясы сол кездегі Америка әдебиетінің өркендеуіне үлкен әсерін тигізді.

Эрнест Хемингуэй (1899-1961). Бірінші дүниежүзілік соғыс (1914-1918) әдебиетке «Жоғалған ұрпақ» ағымын әкелді. Адамның өмірден түңілуі, өзінің қоғамға қажет еместігін сезіну аталған ағымның шығармаларынан көрініс тапты. Бұл терминді алғаш рет Гертруда Стайн қолданысқа енгізген. Э. Хемингуэй – осы ағымның ең ірі суреткері.

Э. Хемингуэй Американың Иллинойс штатындағы Оук-Парк қалашығында дүниеге келген. Әкесі дәрігер, баласын фермерлерге не үндіс жерлеріне дәрігерлік көмекке барғанда алып жүретін. Міне, балалық шағын керемет табиғат аясында өткізген дарынға әсер етпеуі мүмкін емес еді. Нәтижесінде «Үндіс қалашығы», «Дәрігер мен оның әйелі», «Он үндіс» т.б. новеллалары дүниеге келді.

Соғысқа дейін де, одан кейін газет басылымдарында қызмет істеген. Сол себепті соғыс өрті тұтандыруға әкелетін қоғамдық жүйеге наразылық білдіру Хемингуэй шығармашылығының басты тақырыбына айналады. Оның кейіпкерлері – мақсат-сенімдерін жоғалтқан жандар.

Хемингуэй адамзаттың маңызды, трагедиялық жақтарын, әрі өз дәуірінің қоғамдық-саяси өмірін жазған. Оның ең басты тақырыптары – адам мен соғыс, адам мен табиғат, олардың философиялық аспектілері – үздіксіз күресуші адам болмысының көрінісі. Соғыс коррида секілді, ал қатыгез өмір матадор мен өгіздің күресі өтетін аренаның бейнесіне теңестіріледі. Хемингуэйдің шығармаларындағы басты кейіпкер жеңілуден еш қорықпай, тірі тұрғанында күресуден бас тартпайды. Адам жеңілу үшін жаралмаған. «Адамды жойып тастауға болады, бірақ жеңу мүмкін емес», – дейді Хемингуэй «Шал мен теңіз» повесінде.

Хемингуэйдің Канзас-Ситидің журналистика мектебінде алған сабақтары жас репортердың кейінгі уақытағы тілшілік қызметіне көп пайдасын тигізеді. Ол өзінің жазу стилін өткірлей түседі. Осы кезде ғана ол қарапайым нәрсені қарапайым түрде жазу қиын екенін түсінеді.

1918 жылы көктемде америкалық Қызыл Крест бөлімшесіне жүргізуші болып кірген Хемингуэй Италияға аттанады. Оны көзінің дұрыс көрмеуіне байланысты әскер қатарына алмаған болса да, жас жауынгер италия-австриялық соғыста майданға қатысады. Қатты жарақат алып, үш ай Милан ауруханасында емделеді. АҚШ газеттеріне Италиядан репортаждар жібереді. Соғыс біткен соң Оук-Паркқа қайта оралады. Соғыс кезеңін «Біздің уақытта» (1925) атты әңгімелер жинағында, «Күн шығып келеді» (1926), «Қош бол, қару!» (1929) атты романдарында өте шебер суреттейді.

Оның шығармашылығында Испания тақырыбы ерекше орынға ие. «Испандық репортаж», «Мадридтік жүргізуші» атты әңгімелері мен очеркісінде, «Бесінші бағана» (1938) атты пьесасында осы тақырып қозғалады. Соғыстан кейін Хемингуэй Кубада тұрады. Ал 1952 ж. суреткерді әйгілі еткен шығармалардың бірі – «Шал мен теңіз». Өзі кәсіпқой балықшы болғаннан кейін, балық аулаудың қыр-сырларын біреуден естіп жазбаған, керісінше назарға алына бермейтін тұстарға көңіл бөле отырып, бұл кәсіптің әдіс-тәсілдерін керемет суреттеген. Мұнда

да балықшылардың төзімділігі мен шыдамдылығын, өз істеріне деген берілгендікті де тамаша бейнелеген. Балықшы Сантьяго қарт 84 күн теңізден бос қайтқанда да, 85-ші күні қармағына ілінген балыққа тіл қатуы, одан айырылып қалудың қаупі, тіпті өлім мен өмір арасындағы арпалыс әсерлі берілген. Балықтан айырылған қарттың рухы күшейеді, ол тіпті мойымайды. Міне, осындай рухани табандылыққа жетелейтін ерлік пен кісіліктің бірігуі жазушының оқырманға сіндірер мақсаты болған.

1954 жылы Хемингуэй әдебиет бойынша Нобель сыйлығының лауреаты атанады. Оның «Кімге қоңырау соғады» атты еңбегі XX ғасырдың ең керемет романдарының бірі ретінде танымал болған. Хемингуэй романдарына шығарманың проблематикасы, құрылымы, ішкі монолог, авторлық комментарийлер, психологизм, лиризм, образдардың жарқындығы тән.

XVIII ғ. әдебиеті **реализмнің** қалыптасуына қосқан үлесі зор болған. Әдебиеттің қамтитын тақырыптары кеңейіп, көбіне демократиялық бағытта болады, үшінші таптан шыққан жаңа кейіпкер басты орынға ие болады.

РЕАЛИЗМ (лат. *relis* – заттылық, шындық) – әдебиет пен өнерде өмір құбылыстарын шынайы қалпында, нақтылық белгілерін сақтай отырып, жинақтап бейнелейтін көркемдік әдіс. Реализм әдісі өмір құбылыстарын, маңызды қоғамдық мәселелерді, күнделікті тұрмыстағы сан алуан жайттарды мейлінше кең қамтып, әлеуметтік қайшылықтарды, адам бейнесін терең ашып көрсетуді мақсат тұтады. Реализмнің өмір шындығын бейнелеудегі әдісі, стильдік формасы алуан түрлі. Реализмнің белгілерін топтастырсақ, олар – жағдаятты, ахуалды, детальдарды, бейнелеудегі шыншылдық, өмір шындығының дәлдігі, мінез даралығы, әмбебаптық және т.б. Реалистер шындықты айқындауда фантастика, символика, гротеск және т.б. қолданады.

XIX ғ. соңында Америка тарихында батыс жерлерін басып алу үдерісі өз мәресіне жетеді. Испан-америка соғысы 1898-1899 жылы Пуэрто-Риконы АҚШ-тың басып алумен аяқталады. XX ғ. басында АҚШ фермалық мемлекеттен Чикаго, Нью-Йорк, Питсбург, Детройт сияқты индустрияланған орталықтары бар, техникалық жағынан жоғары дамыған мемлекетке айналады.

Гарриет Бичер Стоу (1811-1896) Лаймен Бичер деген шіркеу қызметшісінің отбасында дүниеге келген. Ол өте қатал дәстүрлі тәрбие алған, сол себепті бұл тәрбие оның шығармашылығынан айқын көрінеді. Сонымен бірге әкесі мен ағаларының құлдыққа қарсы көзқарастары Гарриетті аболиционистер қатарына қосады. Жас кезінде Гарриет қыздар мектебінде сабақ береді.

Ол 1830-1850 жылдары Виргиниядағы құлдар көтерілісімен сәйкес келеді. Оқиға әсерінен «Том ағайдың лашығы» атты романы жарық көрген. Бұл шығарма АҚШ-тағы құлдықты жоюдың идеологиялық дайындығында елеулі роль атқарды.

«Том ағайдың лашығы» – америка әдебиетіндегі реалистік бағытты ұстанған алғашқы әлеуметтік романдардың бірі. Қара нәсілді құлдардың тағдыры мен өмірі романда өте шынайы бейнеленген. Бірақ Гарриет құлдықтың эксплуататорлық бейнесін ашуға ұмтылған жоқ, оны құлиеленушілер мен құлдардың моральдық мәселесі қобалжытты. Шығарманың идеялық ерекшелігі – жазушының сол кездегі америка өмірін көрсете білуі. Яғни, қара нәсілділерді құлдықтан босату үшін жүргізілген күрес мәселесінің ұлттық мәселеге айналуы.

1853 ж. Г. Бичер-Стоу өзінің келесі еңбегі «Қарғыс атқан батпақты жер туралы повесть» тағы да құлиеленушілікке қарсы тақырыбын жалғастырды.

Мұнда басты назар қара нәсілділерді қалай тәуелсіз етуге болады деген сұраққа ауады. Жазушыны «оған қанды жолмен әлде бейбітшілік жолмен жету керек пе?» деген сұрақ толғандырады.

Г. Бичер-Стоудың құлиеленушілікке қарсы романдары америкалықтардың ойына қатты әсер етеді.

Марк Твен (1835-1910) әлемге танымал америкалық реалист-жазушы әрі сатирик. Ол – америка қоғамының жарты ғасырдан астам уақыты терең суреттелген ғажайып әңгімелер мен романдардың авторы. Марк Твен – өзінің шығармаларында сатирик ретінде сол замандағы «тарихтың ирониясын» жеткізуші.

Әкесі қайтыс болғаннан кейін, бірден аяғына тұрып кету қиынға соқты. Ол біраз қиналады, қарапайым жұмысшы, қызметкерден бастап барлық сағыдан өтеді.

М. Твеннің Миссури Штаты Ганнибал қаласындағы темірге байланған негр құлдарға жаны ашитын. Олардың тағдырлары жайында «Ақымақ Вильсон» (1894) туындысында құлдарға деген әділетсіздік, зұлымдық пен адам құқығын аяққа басу секілді мәселелермен бірге қозғайды. Оның құлдарға деген көзқарасы өзінің үйіндегі Дэннен басталады да, «Гекльберри Финаның бастан кешкендері» шығармасындағы негр Джимнің бас прототипі болады. Бұл шығарма америка әдебиетінің үздігі болып танылған.

Ал 70-жылдары Твен қоғамдағы зұлымдықтың негізі Америкадағы ақшаның кесірі дегенді алға тартқан «Түзетілген катехизис» (1871) шығармасы америкалық буржуаздар тек ақшаға бағынатындығы туралы. 90-жылдары жазылған шығармалардың тақырыбы байлық туралы болады. Оған мысал ретінде «1000000 фунт стерлинг тұратын Банк билеті» (1893), «Гедлибергті құрған адам» (1899) туындыларын айтамыз. Твен 1889 ж. өзінің «Король Артурдың ауласындағы Коннектикуттың янкалары» атты соңғы романын жазады. Роман Чикаго демонстрациясына қатысқан жұмысшылардың құқығын қорғау ретінде жазылған. Демонстрацияны ұйымдастырушыға бомба лақтырылып, 19 жұмысшы өлім құшқан.

Твен өз шығармашылығында 100-ге жуық әңгіме жазды. «Әскери серт беру» (1923), «Қойын кітапшалар» (1935), «Жерден хат» (1960) т.б. шығармалары жазушы қайтыс болған соң жарық көрген.

Джек Лондон (Джон Гриффит, 1876-1916) – америкалық реалист жазушы, өгей әкесінің қолында тәрбиеленген. Жас кезінде зауыт, фабрика, станцияларда түрлі жұмыстар істеген. әдеби шығармалар жазумен 17 жасынан шұғылдана бастаған. Оның «Қасқырдың баласы» (1900), «Оның әкесінің құдайы» (1901), «Аяздың балалары» (1902), «Қар қызы» (1903) романы, «Ақ азу» (1906) повесі, «Жолда жүрген жолаушылар үшін» (1899), «Солтүстік жорығы» (1900), «Тыртық адам» (1900), «өмірге құштарлық» (1900), «Темір өкше» (1912), «Айлы алқап» (1913), «Үлкен үйдің қожасы» (1916), «Телегей теңіз, аттаныс» атты көптеген әңгімелері, повестері, романдары жарыққа шыққан. Жазушы шығармашылығындағы шоқтығы биік саналатын «Мартин Иден» (1909) роман-биографиясында автордың өзіндік тұлғасы, қоғам мен қоршаған ортаны тануы, шығармашылық өнер жөніндегі ойлары көрініс тапқан.

Әдебиеттер:

История всемирной литературы в 9 томах; История зарубежной литературы XIX века, под редакцией Соловьевой Н. – М., 1989; Зарубежная литература XIX века. Романтизм / сост.: Дмитриев А., Колесникова Б., Новикова Н., – М., 1990; Зарубежная литература XIX века: Практикум / отв. ред. Луков В.А. – М., 2002; История зарубежной литературы конца XIX-начала XX в.: курс лекций / под ред. Елизаровой М.Е. и Михальской Н.П. – М., 1970; Плавский З.И. Испанская литература XIX-XX вв. – М., 1982, Полуяхтова И.К. История итальянской литературы XIX века. – М., 1970; Хрестоматия по зарубежной литературе XIX века / сост. Аникст А.А. – М., 1955; Зарубежная литература: XIX век. Романтизм, критический реализм: хрестоматия / под ред. Засурского Я.Н. – М., 1979; Әшімханова С. XIX ғасырдағы Батыс Еуропа әдебиетінің тарихы. – Алматы: Қазақ университеті, 2006; Дүйсенғазин С.М. Шетел әдебиетінің тарихы. – Астана: ЕҰУ РББ, 2010; А. Дюма Үш ноя (ауд. Ә. Жұмабаев); А. Дюма Монте Кристо хикаялары (ауд. Ә. Жұмабаев); В. Гюго Тоқсан үшінші жыл (ауд. Ә. Рахымбеков); В. Гюго. Гаврош (ауд. Б. Қойшыбаев, А. Сұлтанов); Стендаль Қызыл мен қара (ауд. Ж. Ысмағұлов); Бальзак Горио әкей (Ә. Ахметов); Бальзак Шегірген былғары (Х. Өзденбаев); Э. Золя Шабыт. Тереза Ракен (ауд. О. Сәрсенбай, Ә. Әбілтай); П. Мериме. Қиямет түні (ауд. Ә. Жұмабаев); Г. Мопассан Өмір (ауд. Ә. Кекілбаев); Э. Хемингуэй. Шал мен теңіз (ауд. Н. Ғабдуллин); Э. Хемингуэй Қош бол, майдан (ауд. Қ. Қараманұлы); Г. Мопассан Томпыш (Б. Нұржекұлы); Д.Ф. Купер. Могиканның соңғы тұяғы (ауд. Т. Жанұзақов); Г.Б. Стоу Том ағайдың лашығы (Ш. Құдайбердіұлы); Дж. Лондон. Теңіз қорқауы (ауд. Д. Әшімханұлы); М. Твен. Том Сойердің басынан кешкендері (ауд. М. Жанғалин); Ч. Диккенс. Оливер Твисттің басынан кешкендері (ауд. З. Әбдешев); Флобер. Госпожа Бовари (пер. Н. Любимов); Э. По. Алтын қоныз. Әңгімелері (ауд. Б. Баймаханов)

XIX ғасыр шығыс әдебиеттері

XIX ғасырдағы Азия елдерінің әдебиеттеріндегі ағартушылық ерекшеліктер. Түркия, Қытай, Үндістан, Корея, Жапония, Араб елдері әдебиеттерінің дамуы. Шығыс елдері әдебиеттеріндегі ұлттық, халықтық шығармашылық дәстүрлердің сақталуы. Әлемдік әдеби-шығармашылық байланыстар аясында прозалық, поэзиялық, драмалық жанрлардың дамуы.

Түрік әдебиеті

XIX ғ. түрік әдебиетінің даму үдерісі мен кезеңдері; Танзимат кезеңдері (дайындық, 1-ші және 2-ші) мен өкілдері; публицистика рөлі мен ағартушылық; Шинаси, Намык Кемал, З. Паша, А.М. Ефенди, Э. Нихад, Ш. Сами, А.Вефик, Әли Суави, Садуллах Паша, А. Жәудет Паша, Ә.Х. Тархан, Р.М. Екрем, М. Нәжи, С. Сезаи, Н. Назым, М.Мұрат, Е. Тевфик, И. Сафа, Ә. Бей; Сервет-и Фунун кезеңі мен өкілдері;

Түрік әдебиетінің батысқа бет бұруы XIX ғ. **Танзимат** (1839-1896) деп аталатын кезеңнен басталады. Жалпы түрік әдебиетінің батысқа бағытталуы XIX ғ. басынан басталып, қазіргі таңға дейін жалғасып келеді. Батысқа бағытталған түрік әдебиетінің өзі төрт кезеңнен тұрады. Олар: Танзимат, Сервет-и Фунун, Ұлттық әдебиет және жаңа әдебиет кезеңдері.

Танзимат – араб сөзі. Қалыпқа келтіру, реттеу, реформа деген мағынаны білдіреді. XIX ғ. бас шенінде Осман Империясының ішкі жағдайы шиеленісе түседі. Сол кезде тақта отырған сұлтан Әбдүлмәжит жаңа реформаның жасалу қажетті-

лігін сезінді. Сөйтіп, 1839 жылы Әбдүлмәжит сұлтанның ризашылығымен ұлы уәзір Мұстафа Решит Паша атақты «Гүлхане Хатт-ы Хұмаюн» жарлығын дайындап, оны Гүлхане саяжайында сұлтанның, мемлекет қайраткерлерінің, шетелдік елшілердің, дін адамдары мен халықтың алдында оқиды. Бұл «Гүлхане» жарлығы сол кездегі шиеленіскен әлеуметтік-саяси жағдайды біраз орнықтыруға өз септігін тигізген болатын. Сондай-ақ, Танзимат әдебиетінің қалыптасуына тікелей әсер етуде аталмыш жарлықтың рөлі зор.

Саяси тұрғыдан бұл жарлық Осман Империясындағы мұсылман емес (христиандар мен еврейлер) халықтардың көптеген жеңілдіктерге ие болуына негіз болды. Осылайша, Түркиядағы христиандарды қорғап қалуды сылтау еткен Франция, Англия және Австрия мемлекеттері түріктерге жақындауды мақсат етті. Елдегі христиандарды Осман Империясын іштей бөлшектеу үшін қорғап отырған Еуропа мемлекеттері бұл жарлықпен христиандарға берілген жеңілдіктерді өз есебіне болымды санап, риза болған-ды.

Құқықтық тұрғыдан «Гүлхане жарлығы» – жеңілдік жарлығы сипатында. Яғни, бір сұлтанның өзіне берілген құқықтарынан бас тартып, өз отандастарына жаңа құқықтар беруін көздейді. Сөйтіп, сұлтан Әбдүлмәжит:

Теріс іс-әрекеттердің заңды сақтамағандықтан туындайтындығы;

Әр азаматқа жан, мал, мүлік қауіпсіздігін қамтамасыз ететіндігі;

Империя азаматтарынан өзінің байлығы мен жағдайына қарай салық алына-тындығы;

Жаңа Ұлттық армияда әскери қызметке алынатындарды белгілі тәртіппен жинап, әскери қызмет мерзімін толық анықтайтындығы;

Парақорлықты жойып, қызметкерлерге белгілі айлық төленетіндігі;

Мұсылмандар мен христиандардың шыққан тегіне қарамастан тең құқылы болатындығын Танзимат жарлығымен ант іше отырып, қабылдаған болатын.

Сана-сезімдік, яки ментальдық тұрғыдан Танзимат жарлығы – Осман Империясының Батысқа толық бет бұрғандығын, сөйтіп ұлттық тұлға мен тәуелсіздігінен белгілі бір мөлшерде ауытқып, Еуропаға рухани тұрғыдан жеңілгендігін жүйелі түрде баяндаған алғашқы ресми құжат ретінде қабылданды. Осылайша, Осман Империясы конституциялық монархиядан алшақтап, жоғарғы әскери және азаматтық тұлғалардың сөзі өтетін зайырлы мемлекет сипатына енді.

XIX ғ. алғашқы ширегінен бастап түрік, француз, грек, армян тілдерінде шыға бастаған газеттер мен 1860 жылдардан басталатын аударма қызметі жаңа көзқарастар, жаңа талап-тілектерді таратуда ерекше мәнге ие болды. Батысқа бағытталудың тағы бір ірі ошағы Бабыали еді. Өйткені мұнда қызмет атқаратындардың көбінің Еуропаға барып-келу жеңілдігі болды. Батыстық үлгіде киініп, батыстың мінез-құлқын тез қабылдайтын. XIX ғасырдың басынан бастап Еуропаның рухани және материалдық ықпалы түрік қоғамының әр саласында кең қанат жайды.

Міне, Танзимат әдебиеті осындай қым-қуыт кезеңде пайда болып, дами бастады. Бұл әдеби кезең бір жағынан жаңа көркемдік көзқарастар мен батыстық әдеби түрлерді алып келсе, екінші жағынан, түрік халқын күтпеген жерден басып қалған Еуропа өнеркәсібі мен өмір сүру дағдысы орнатқан күйзеліске, олардың менсінбеушілік сезіміне қарсы қажетті шаралар іздеуге мәжбүрледі. Бұл дәуір Кіші Азия жерінде батыс пен шығыстың арпалысып жатқан тұсына тура келді. Сол

кездегі әдеби үрдіс екеуіне қаншалықты қарсы шықса да дуализмнен құтыла алмады. Әр саладағы дуализм мен тербеліс іздері – Танзимат кезеңін өзгелерден ерекшелеп тұрды.

Танзимат әдебиеті өз ішінде – дайындық кезеңі, 1-ші Танзимат және 2-ші Танзимат деп үшке бөлінеді. Дайындық кезеңі шамамен XIX ғ. алғашқы ширегінен бастап 1860 жылға дейін жалғасады. Бұл кезде әдебиетке үлес қосқан белгілі ақын-жазушылар мен аудармашылар Мүтержим Асым (1755-1819), Садық Рыфат Паша (1807-1857), Мұстафа Асым Ефенди, Мүниф Ефенди, Жүсіп Кәміл Паша, Акиф Паша (1788-1847) және Етхем Пертев Паша (1824-1873) сынды әдебиет майталмандары дайындық кезеңінің басты өкілдері болып табылады. Осы бір уақыт ішінде Танзимат поэзиясы мен прозасы өзіндік стилі, көзқарасы және ой-пікірі тұрғысынан толық дайындалды десе болады.

Дей тұрғанмен, нағыз Танзимат кезеңі батысқа бағытталған түрік әдебиетінің ақылгөй көсемі және XIX ғ. басынан бері байқалған әдеби жаңалықтардың басты себепкері Ибрахим Шинасидің 1860 жылы «Тержұман-ы Ахвал» газетін шығаруынан бастау алады. «Азияның ықтияр ақылымен Еуропаның кіршіксіз таза пікірін бірлестіру керек» деген концепцияны алғаш ұсынған осы Шинаси болатын. Сөйтіп, әдебиетке батыстық көзқараспен бағыт алған және елеулі өзгерістер әкелген 1-ші Танзимат өкілдері өзінен кейінгі жас ұрпаққа ерекше ықпал етті. Танзиматтың бірінші кезеңі шартты түрде шамамен 1860 пен 1880-ші жылдар арасын қамтиды. Танзимат әдебиетінің негізгі сипаты мен ерекшелігі осы кезеңде басталады. 1-ші Танзимат кезеңінің негізгі өкілдері Шинаси, Намык Кемал, Зия Паша, Ахмет Митхат Ефенди, Эмин нихад, Шемседдин Сами, Ахмет Вефик Паша, Әли Суави, Садуллах Паша, Ахмет Жәудет Паша т.б. жаңашыл әдебиеттің жаршылары болды.

2-ші Танзимат кезеңі 1880 мен 1895-ші жылдар арасын қамтиды. Бұл кезде әдебиетке жаңа пішін, жаңа сезім, халыққа беймәлім ажарлау мен әсірелеу түрлері ене бастады. 2-ші Танзимат өкілдері бір жағынан алғашқы Танзиматшылардың жасаған жаңалықтарын жаңғыртып, оны дамыту үстінде болса, екіншіден Сервет-и фүнун кезеңінде қалыптасқан жаңа көзқарас пен жаңа стильдің негізін салды. Бұл кезеңнің белді ақын-жазушылары Әбдұлхак Хамит Тархан, Режеизаде Махмұт Екрем, Муаллим Нәжи, Самипашазаде Сезаи, Набизаде Назым, Мехмет Мұрат, Ебуззия Тевфик, Исмаил Сафа, Әли Бей өздерінің шығармашылығымен оқырмандардың жаңа сипаттағы дүниетанымының қалыптасуына ықпал етті.

Танзимат әдебиеті прозада да, поэзияда да түбегейлі өзгеріс жасай білді. Бұл әдебиеттің негізгі үлкен жаңалығы проза саласында анық байқалды. Өйткені, жаңа ой-пікірлер туындады, жаңа образдар сомдалды, батыстан жаңа ұғымдар алынды. Танзиматпен бірге түрік әдебиетіне роман, мақала, драматургия, әңгіме, нутук деген жаңа әдеби жанрлар енді. Жаңа прозаның қалыптасып орнығуында орасан зор рөл ойнаған газеттер болды. 1860 жылдан басталатын жеке журналистика қызметі аз уақыт ішінде халыққа үн қататын жаңа түсініктің қажет екендігін мойындатты. Батыс әлемінен түрік жұртына келген жаңа көзқарастар мен ой-пікірлер, тың ұғымдар халыққа газет дәнекерлігімен тарап жатты.

Танзимат ақындары – Диван ақындары секілді жеке бастың қамын ойламайды, олар қоғам мәселесін көтеруші, белгілі бір мақсаты бар өнер адамдары. Әде-

мілік пен әсемдіктен гөрі дұрыстық пен жақсылықты қолдайды. Халықтың дерті тұрғанда ақын өз басының қайғысын есепке де алмауы керек деп түсінеді.

Диван ақындары дін мен сопылықтың ықпалында болғандығы үшін дүниауи құндылықтарды соншалықты аңсай қоймайды. Дүние – фәни, алдамшы, жалған әлем. Сол үшін де күресуге, өзін босқа әурелеуге ешқандай қажеттілік жоқ деп түсінеді. Ғажап дүние – ақырет. Сондықтан да диван ақыны өмірге, табиғатқа, қоғамға жақындай қоймайды. Ал танзимат ақыны өмірге әлемдік көзқараспен қарайды, оның тигізер пайдасының көп екендігіне сенеді. Өмір сүруді жақсы көреді, оны тек ұлы идея үшін ғана құрбандыққа шалуға болады деп түсінеді. Табиғатқа есіл-дерті кеткенше қайран қалады. Діннен бас тартпайды. Құдайға сенеді, алайда дінге тереңдей еніп кетпейді.

Танзимат ақын-жазушыларының ең басты мәселесі – тіл мәселесі болып табылады. Осман тілінің күрделі екендігін, оны қарапайым халықтың түсіне алмайтындығын ілгері тартқан танзиматшылар тіл реформасын жасауға, әдеби тілді күнделікті халық тіліне айналдыруға тырысты. Арабша, парсышы сөздер мен изафеттердің неғұрлым аз қолданылғанын, сөйтіп түрік тілінің негізіне оралуын көздеді. Қалай дегенмен танзиматшылардың бұл қызметі жүзеге асты.

Танзимат ақын-жазушыларының әрқайсысының өзіне тән тұлғалық ерекшелігі бар екендігіне ешкімнің күмәні жоқ. Танзимат өкілдерінің жалпы ерекшеліктерін сипаттасақ:

1. Танзимат ақын-жазушыларының барлығы батыстық үрдістер мен үдерістерді жақтаушы, жаңалық аңсаушы, ғылым мен білімге құштар зиялы топ болып табылады. Батысқа тамсанады, алайда өз елін сауатсыздықтан, артта қалудан құтқаруға тырысады. Жаңа нәрселерді ашуға құлшыныс көрсетеді. Түрік халқының рухани құндылықтарына ерекше көңіл бөледі. Барлығы да түрік ұлтының өткені мен тегіне қамқорлықпен қарайтын ұлтжанды кісілер. Ислам дінін қадірлейді. Дін мен мәдениет біртұтас деп қарап, екеуінің арасында ешқандай қайшылық болмағандығын дәлелдеуге тырысады.

2. Танзимат әдебиетінің өкілдері француз мәдениетімен тәрбиеленген. Олар үшін Еуропа – «Франция» деген сөз. Шинаси мен Ахмет Вефик Пашадан басқалары француз тілін белгілі бір жастан кейін, өз күштерімен үйренген. Көбі жүйелі білім ала алмаған, сондықтан француз замандастарынан гөрі романтизм ағымы көбірек қызықтырған.

3. Өнерден гөрі ой-пікір мен идея жақтаушысы ретінде көрінеді. Сол себептен француз әдебиетінің, әсіресе XVIII ғ. ағартушылық дәуірінің Монтескье, Руссо, Вольтер секілді революцияшыл ойшылдарын өздеріне үлгі тұтқан. Зұлымдыққа, әділетсіздікке бір ауыздан қарсы шығады.

4. Танзимат өкілдерінің барлығы да «Өнер – қоғам үшін» деген көзқарасты жақтайды. Әдебиетті пайдалана отырып, өз ұлтын көтеру арқылы дертке дауа іздейді. Бұқара халыққа үн қатып, олармен тығыз байланыста болу үшін тілдің күрделі мәселелерін шешіп алуға ұмтылды.

5. Танзимат өкілдерінің пікірінше, Диван поэзиясы көңіл көтеру, сергелдеңге түсу, құдайға шектен тыс құлшылық ету мәселелерін қарастырады. Ал мұнымен халыққа жақындай алмайтындарын түсінді.

6. Танзимат әдебиеті өкілдері әрі ақын, әрі жазушы, әрі драматург, тарихшы, сыншы, журналист болуға тырысқан. Бұның себебі, француз әдебиетінің барлық

жанрларын түрік әдебиетіне енгізу болса, екінші бір себебі, мақсаттарын жүзеге асыру үшін, әдеби жанрлардың барлығын қолдануға тырысқан.

7. Танзимат өкілдерінің көбі – журналист, саясатшы және күрескер адамдар. Олардың басым көпшілігі құпия түрдегі революциялық топтардың мүшесі болған. Елден қашқан, темір торға да түскен, айдалып та кеткен. Өз газеттерінде өткір тілмен сын айтқандықтары үшін оларға шығармашылықпен айналысуға тыйым салынған. Ішкі және сыртқы саясаттан хабардар. Кейбіреулері мемлекет қайраткері болған, демек, заңды жақсы білген. Мысалы, Намык Кемал, Зия Паша және Әли Суави сынды Танзимат өкілдері сол кездегі атазаңды жазып дайындаған.

Отанға деген махаббат, ұлтты көтеру, бостандықты аңсау, әділетсіздікке қарсы күрес, ұлы идеялар үшін жанын қию, парасаттылық, османшылдық көзқарастары Танзимат тақырыбының негізгі мәйегі болған. Яғни табиғатқа, ғылымға, техникаға деген ұмтылыс, бірлік, шындық, әділет сияқты жаңа ой-пікірлер.

XIX ғ. 2-ші жартысында түрік әдебиетінің даму үдерісінде бой көрсеткен екінші бір кезең – **Сервет-и фүнун** (1896-1901) деп аталады. Танзиматтан бастау алып, батыс әдебиетіне бет бұрған түрік әдебиетінің әсіресе алға кеткен кезеңі деп есептеледі. Сервет-и фүнунды прозада да, поэзияда да өзіне тиесілі орны бар әдеби ағым ретінде бағалауға болады. Бұл ағым – өзіне дейінгі түрік әдебиеті кезеңдерімен бүкіл байланыстарын үзіп, француз әдебиеті дәстүрін өзіне үлгі тұтқан, сөйтіп, жаңа әдеби бағыт құрғысы келген Намык Кемал мен Әбдүлхак Хамит жолының жеңісі іспеттес. *Сервет-и фүнун* – *ғылым қазынасы* деген сөз. Сонымен қатар, бұл ағымның екінші «едебиат-ы жедиде» деген атауы да кездеседі. *Едебиат-ы жедиде* – *жаңа әдебиет* деген мағынаны білдіреді. Сондықтан сервет-и фүнуншылар өздерін жаңа әдебиетшілерміз деп есептеген.

Сервет-и фүнун – негізінде бір журналдың аты. Танзимат әдебиеті өкілі Режеизаде Екремнің шәкірті Ахмет Ихсан Бейдің 1891 жылы шығарған журналы. Бұл журнал 1896 жылға дейін батыс газеттерінен алынған тақырыптағы мақалаларды суреттермен безендіре жария етіп тұрған.

Сервет-и фүнуншылардың Батысқа деген қызығушылықтары тым үлкен болды. Сөйтіп, олардың еуропаланған шығармалары түрік қоғамына тез арада сіңісе алмады. Керісінше, Ахмет Митхат, Ахмет Расим, Муаллим Нәжи сынды әдебиетшілер бұл ұстанымды жатырқаған да болатын. Сервет-и фүнун әдебиетшілерінің Еуропаға тым еліктеушілігі 1911 ж. кейінгі «ұлттық әдебиет» өкілдері тарапынан да өткір сынға алынған.

Сервет-и Фүнун – абсолютизм дәуірінің әдебиеті. Бұл кезді түрік әдебиеттанушылары XIV Луис кезеңіндегі классикалық француз әдебиетімен салыстырады. Билік басындағылар түрік ақын-жазушыларының саяси, тіпті әлеуметтік тақырыптарға деген ұмтылысының алдын алып отырған. Елде болып жатқан әр түрлі жағдаяттарды жазуға қатаң тыйым салған.

Қалай дегенмен Франция мен сол кездегі Түркияның мүшкіл жағдайын еш салыстыруға келмейді. Өйткені бұл ұлы империяның талан-таражға түсіп жатқан кезіне сәйкес келеді. Қоғамды үмітсіздік жаулап, зиялы қауым халықтан алыстап, ал көпшілік мұсылман қауымы сауатсыздықтың шырмауында қалған. Осы кезде цензура тіпті дауыс көтеріп жылауға да қатаң тыйым салған. Цензура мен зорлық-

зомбылық елдің бірлігі мен тыныштығын сақтап қалудың бірден-бір тәсілі ретінде қарастырылды. Бұл жағдай ішкі сезімге бағынышты, зәре-құты қалмаған «ауру» әдебиетті туғызды.

Дайындық кезеңі: Едебиат-ы жедиде әлемдік көзқарасы, өнердегі таным-түсінігі және стилі жағынан кейбір дайындық сатысынан өткен. Бұл дайындық кезеңін екі негізбен ұштастыруға болады. Олар: а) Танзимат әдебиетінің ықпалы; ә) Батыс әдебиетінің ықпалы;

Танзимат ықпалы. Қоғам өзгеріп әдебиетте жаңа бетбұрыстар белең алғанда, өмірге келген жаңа әдебиет бұрынғы әдебиеттің кейбір нышандарын сақтап қалады. Айталық, алғашқы танзиматшылар (Шинаси, Намык Кемал, Зия Паша) диван поэзиясы дәстүрінен алшақтап кете алмаған.

Ережелерге үлкен өзгеріс енгізген 2-ші танзиматшылар (Ә. Хамит, Реже-изаде) болды. Міне, сондықтан, кейбір сервет-и фүнун өкілдері осылардың ықпалында қалып қойып, солардың дәстүрлік шеңберінен шыға алмаған. Дегенмен Сервет-и фүнун тақырыбы өзіне дейінгі әдеби кезеңдерде жырланған тақырыптардан оқшаулана түседі. Әлеуметтік тақырыптарға қалам тартқан Намык Кемал, өресі биік философиялық пайымдарды толғаған Әбдұлхак Хамит, «гүл, қозы, жапырақ көбелек» секілді кішігірім нәрселерді жырлаған Екрем Бейден секілді сервет-и фүнуншылар өлеңге тың тақырыптар алып келген болатын.

Жаңа әдебиетшілердің табиғатқа деген көзқарасы да мейілінше өзгеше. Табиғаттағы әр қимылға, әр дыбысқа өздерінің шексіз қызығушылықтары бар. Олардың ойынша табиғат жансыз заттан құралған үйінді емес, өзіне тән рухы бар жанды болмыс.

Қорыта айтқанда, сервет-и фүнуншылар өлеңде қалай болса роман мен әңгімеде дәл солай «өнер – өнер үшін» деген принципті ұстанғандығы, суреткерлердің тәрбие моральдық немесе ұлттық мақсатпен емес, тек «жақсы роман» жазу үшін ғана талаптанғандығы, кейіпкерлерін жоғарғы тап өкілдерінен, яғни еуропалық үлгіде өмір сүруге құлшынған кісілерден таңдағандығы, романтизмнен гөрі реализм ағымының ықпалында болғандығы, уақиға орнында Ыстамбұлдан тысқары аз шығып, суреттеу мен талдауда танзиматшылармен салыстыруға келмейтін шебер екендіктерін айрықша атап өткен жөн болады.

Әдебиеттер:

История всемирной литературы: в 9 томах. – М.: Наука, 1983-1994; Меликли Т.Д. «История литературы Турции». – М., 2010; Эйюн Г. Турецкая литература: биографии самых известных поэтов и писателей, направления их творчества и примеры произведений. – М.: 2008; Кямилев Х. У истоков современной турецкой литературы. – М., 1967; Алькаева Л.О. Очерки по истории турецкой литературы. – М., 1959; Әбілдаев Ж.Ә. Түрік әдебиетіндегі Сервет-и Фунун кезеңі (1896-1901) // ҚазҰУ хабаршысы. Шығыстану сериясы. – Алматы, 2002. – №1.

Тақырып бойынша сұрақтар:

1. XIX ғ. түрік әдебиетінің дамуын сипаттаңыз.
2. Танзимат кезеңдері (дайындық, 1-ші және 2-ші) мен өкілдері жөнінде айтыңыз.
3. XIX ғ. түрік әдебиетіндегі публицистиканың рөліне тоқталыңыз.
4. XIX ғ. түрік әдебиетіндегі ағартушылық қалай жүрді?

Араб әдебиеті

ХІХ ғ. Египеттегі ағартушылық қозғалыстың ерекшеліктері; Сириядағы ағартушылық; Р. Тахтауи шығармашылығының негізгі ерекшеліктері; Бутрус әл-Бустанидің ағартушылық қызметі; публицистиканың дамуы мен оның рөлі;

Араб әдебиетінің жаңа кезеңі ХІХ ғ. алғашқы ширегінен басталады. Мұндай хронологиялық шектеу Наполеонның Египетке жасаған жорығы (1798-1801) және Мұхаммед Алидің (1769-1849) билігінің күшеюімен байланысты қарастырылады.

«Қазіргі араб әдебиеті» деп аталатын әдеби үрдістің көшбасшысы ретінде заңды түрде Египет және Сирия (Ливан, Палестина, Йордания) әдебиеті саналады. Бұл, ең алдымен, Египет пен Сирияның ХІХ ғ. басынан Еуропамен жақын, әрі тығыз қарым-қатынаста болуымен байланысты.

Бұл байланыс әдеби басылымдар, газет-журналдар шығару, аударма ісі, ғылыми-зерттеу жұмыстары, эмиграциядағы әдебиеттің, әдеби мектептердің қалыптасуы т.б. арқылы жүзеге асты.

Қазіргі араб әдебиетінің тілдік ерекшелігі де бар. Ол – араб елдерінде батыс отаршылары жүргізген араб мәдениетін «европаландыру» немесе «француздандыру» саясатымен байланысты. Бұл құбылыс – Алжир, Тунис, Марокко сияқты елдерге ерекше қатысты. Аталған елдердің әдебиеті мен ғылымы бүгінгі күнге дейін тек араб тілінде ғана емес, француз тілінде де қарқынды даму үстінде. Мысалы, Марокко әдебиетіне «араб тіліндегі Марокко әдебиеті», «француз тіліндегі Марокко әдебиеті» деген ұғымдар тән.

Қазіргі араб әдебиетінің қалыптасуына ХІХ ғасырда Еуропа мәдениеті мен әдебиетінің әсері үлкен болды. Бұл ретте әдебиеттің дамуында екі мәселе туындады:

- ескі мен жаңаның қақтығысы;
- жаңа әдебиетті дамыту мәселесі.

Әдебиеттің аға буын өкілдері мен жас қаламгерлер арасындағы айтыс әдебиеттің әртүрлі мәселелерін қамтыды және әртүрлі кезеңдерде әртүрлі толқулар тудырып отырды. Әдебиет аренасындағы осы айтыстар нәтижесінде үш бағыт пайда болып, қазіргі күнде де сақталуда:

- бірінші топ жаңалық атаулының бәріне қарсы шығып, көнені жаңғыртуды қолдады;
- батыс әдебиетінің дәстүрлеріне көзсіз еліктеп, классикалық дәуірдегі араб әдебиетінің принциптеріне қарсы шықты;
- жаңа дәуір ғылымы мен қазіргі заманғы рухани мәдениеттің қол жеткізген жетістіктерін пайдалана отырып, тарихы бай араб әдебиеті дәстүрін жалғастыра дамытуды жақтады.

Қоғамдық-саяси өмірдің айнасы ретінде ХІХ ғ. әдебиеті көркем туындыларға қарағанда ағартушылық сипаттағы шығармаларды көптеп тудырды. Кез-келген қоғамның әдебиеті сол ортаның көркемөнердегі сипаты болатындықтан, бұл кезеңдегі әдебиеттің даму үрдісіне елдегі саяси оқиғалардың барысы үлкен әсер етті. Египет қоғамы түріктердің саяси үстемдігінен арыла бастаса, оның өкілдері рухани, ұлттық тәуелсіздікті сезіне бастады. Бұл құбылыс Египеттен басқа қазіргі араб елдерінің әрқайсысында әртүрлі кезеңдерде түрлі сипатта, мазмұнда және формада өтті.

Англиямен арадағы қақтығыста жеңіп шығу үшін Наполеон Бонапарт Египет пен Сирияны отарлап алуды көздеді. «Египет экспедициясы» *أيصرصملا* («эл-хамла эл-мисрийа») (1798-1801) аталған бұл жорық француздар үшін сәтсіз аяқталды.

Сирия құрамындағы Палестина жерінде де Наполеон өз мақсатына жеткен жоқ. Акканы екі айдан артық қоршауға алу еш нәтижесіз аяқталды, француз лагерін теңізден ағылшын эскадрасы аяусыз атқылады және әскер арасында шығын мен ауру көбейіп кетті, соңында (1799) Наполеон алған бетінен қайтуға мәжбүр болды.

Француз экспедициясы батысеуропалық державалардың Араб Шығысында өз үстемдігін орнату үшін жүргізген өзара күресіндегі алғашқы әскери-саяси шара болды және ол Египеттің батыстан тыс, өз еркімен өмір сүруіне шек қойды, яғни Египетке Еуропаның ықпалы басталды.

Наполеон Бонапарт пен оның әскері Египеттен шыққанда өздері елде болған мерзімде жинап үлгерген аса құнды ғылыми материалды, соның ішінде көне Египет тарихын иероглифтер арқылы оқып-зерттеуге қатысты қажетті мәліметтерді алып кетті. Сонымен бірге француздар елде өздеріне жақтас болған христиан-арабтарды да өздері кеткен соң Францияға адал қызмет еткені үшін түрік билеушілерінің қуғындауынан қорғау мақсатымен ала кетті. Олардың арасында сириялық Михаил Саббағ (1780-1816) пен копт Элиос Боктор (1784-1821) сияқты әдебиетшілер де болды. Олар Францияда тұрып, кезінде XIX ғ. эмиграциядағы араб әдебиетін дамытуға өз үлестерін қосты.

Ал елде қалғандарға француздардың жоғары дамыған мәдениеті айтарлықтай әсер етіп, үлкен із тастап кетті. Егер қалың халық арасынан шығып, мемлекетті басқаруға қол жеткізген белсенді ой мен ақыл иесі Мухаммад Али сияқты қайраткер болмаса ол әсер жақын арада тез өшіп те қалар еді. Мухаммад Алидің билігі мен қызметіне нақты көзқарас оның түптеп келгенде Наполеонның көздеген жоспарын іске асырғанын танытады.

Мухаммад Али түрік сұлтанының өкілі (*вали*) болып саналғанмен ол Египетті іс жүзінде дербес мемлекетке айналдырды. Оның мәмлүктердің жерге билігін жою, өндірістік монополия енгізу, сыртқы сауда монополиясын жолға қою, мануфактура құру, тұрақты армия ұйымдастыру, жаңа заманғы білім беру жүйесін дамыту сияқты реформаларының арқасында Египет XIX ғасырда алдыңғы қырық жыл ішінде экономика саласында Түркияны басып озды, ал Мухаммад Алидің жаулап алушылық соғыстарынан кейін құрылған империя көлемі жағынан түрік сұлтанының иелігінен де асып түсті.

Мухаммад Алидің Египетті қуатты, егемен елге айналдыру мақсаты жүзеге асуы үшін Еуропа елдерінің әскери, ғылыми-техникалық және әкімшілік тәжірибесін оқып-үйрену қажет болды. Алайда Мухаммад Али көне салт-дәстүр мен әдет-ғұрыптарды жойып жіберіп, Египетті «еуропаландыруды» (*«тагриб»*) көздеді деуге болмайды. Оның реформаларының мәні мұсылман елдерінің саяси, әлеуметтік, рухани құрылымын сақтай отырып, әскери-техникалық кейін қалушылықты жоюда болды. Дегенмен Мухаммад Али-пашаның жүргізген саясаты жаңа заман жаңалықтарымен бірге айтарлықтай күрделі нәтижелерді де көрсетті.

Сирияда еуропалық және америкалық үлгідегі **Бутрус эл-Бустанидің** (1819-1883) «ұлттық» мектебі ашылып, олар қазіргі заманғы университеттер бе-

ріп жатқан еуропалық білім берудің алғашқы қадамдары болып саналды. Жастарды Еуропа елдеріне, соның ішінде Францияға оқуға жіберу ағарту саласындағы жаңа және батыл қадам болды. Білім жолындағы бұл сапарлардың нәтижесі араб әдебиетінде осыдан біраз кейін пайда болған жаңа есімдер мен туындылардан, ғылыми-зерттеу жұмыстары, қорғалған ғылыми тақырыптардан көрініс тапты, француз тілі Египетте кең тарады.

Француз экспедициясының Египетке әкелген тағы бір тың жаңалығы мерзімді баспасөз болды. 1828 жылы Мухаммад Али қалпына келтіргеннен кейін баспасөз құралдары бүкіл жаңа араб әдебиетінің қарқынды дамуына аса зор ықпал етті. Кейбір жанрларға баспасөз жаңа сипат берсе, енді біразын жандандырып, қайтадан әдебиетке қосты.

Типография аударма өнеріне үлкен серпіліс беріп, алдымен ғылыми, аздан соң көркем әдебиеттің жиі, өнімді аударылуына себепкер болды. Әдеби аударма араб әдебиетінің жаңа дәуірінде өзіндік сипатты, үлкен роль атқарған сала болды. Типографияның шын мағынасында жолға қойылуы нәтижесінде классикалық дәуірдегі әдеби шығармаларды кеңінен таратып, оқырманға жеткізу мүмкіндігі туды. Өз кезегінде классикалық шығармалар әдебиеттің жаңа өкілдерінің қалыптасуындағы жетекші міндетті атқарды. Жас қаламгерлердің классикалық дәуір шығармаларынан сусындаумен қатар, әдебиет зерттеушілерінің оған жаңа дәуір тұрғысынан көзқарасы қалыптаса бастады.

XIX-XX ғғ. араб халқының өміріндегі саналуан экономикалық, саяси оқиғалар эмиграциядағы әдебиеттің тууына себепкер болды. XX ғ. басталған эмигранттар әдебиеті әлі күнге дейін жалғасын тауып келеді. Эмигранттар Михаил ас-Саббағ (1784-1816) Францияда, Шейх ат-Тантауи (1810-1861) Санкт-Петербургте университеттерде араб тілінен дәріс бере жүріп, классикалық дәуір әдебиетін зерттеумен айналысты.

Рифа‘а Рафи ат-Тахтауи (1801-1873) Жоғары Египеттің шағын қалаларының бірі Тахта қаласында дүниеге келген. Ол әл-Азһарда оқып, 1824 жылы шейх атағына ие болды және сол жылы армия полктарының біріне имам болып жіберілді. Мухаммад Али Парижге оқуға жіберетін жастардың қатарына қосуға имам іздегенде әл-Азһардың сол кездегі ректоры Хасан әл-Аттар оған өзінің шәкірті Рифа‘аны ұсынады.

Жазушы «Парижді суреттеу» шығармасында өзінің Францияға сапарының маңызы мен мәнін өте терең түсінеді, ол кезіндегі тарихы мазмұнға бай, өркениеті дамыған араб-мұсылман қоғамының, ал бүгінде құлдырап кеткен мәдениет өкілі екендігін мойындайды.

Рифа‘а ат-Тахтауидің шығармасының толық атауының аудармасы – «Париж сапарынан таза алтынды сұрыптап алу». Кітап арнау, кіріспе бөлімнен (*хутба*, *муқаддима*), жеті тараудан тұратын негізгі бөлімнен (*мақала*) және қорытындыдан (*хатима*) тұрады, яғни автор шығарманың құрылысында дәстүрден алшақ кетпеген, ал оған жаңа сипат беріп тұрған ерекшелік – Еуропаның буржуазиялық мәдениетіне Тахтауидің берген сипаттамасымен қатар, автордың өзінің шексіз танымы, ұғымы мен көзқарастары, ойының еркіндігі мен икемділігі, өз отандастарының игілігіне пайдалы деп тапқанның барлығын біртіндеп насихаттау. Кітаптың мазмұнынан оның батыл қадамы көрініс тапқан, Парижге алғаш келіп, француз тілін

жаңадан үйрене бастағанына қарамастан, ол өз шығармасында екі кітапшаның аудармасын да береді: «Дәрігер кеңестері» және Людовиктің XVIII «Хартиясы».

Рифа'а ат-Тахтауидің «Парижді суреттеу» шығармасы араб әлемін Батыспен салыстыруға, сол салыстыру нәтижесінде араб қоғамының кемшіліктерін анықтауға, олардан арылудың жолдарын таңдауға мүмкіндік беруімен жоғары бағаланды және бұдан кейін *рихла* жанрында жазылған басқа шығармалардың мазмұнынан ат-Тахтауи идеяларының кең қолдау тапқанын байқауға болады.

«Ан-Наһда» және исламды реформалау. XIX ғасырда Египет пен Сирияға Еуропаның әсері барған сайын арта түсті. Барлық араб елдерінің ішінде саяси, экономикалық және мәдени салаларда алға шыққан бұл екі ел капиталистік даму жолына түсуге дайын тұрды. Екі елде де таптар арасындағы қайшылықтардың шиеленісімен қатар азаттық жолындағы күрес біртіндеп күшейіп, рухани өмірде де айтарлықтай өзгерістер басталды. Арабтардың өзі бұл қозғалысты «*قضاء من لا*» «*ан-Наһда*» («қайта өрлеу») деп, ал осы қозғалыс жүрген дәуірді «ан-Наһда дәуірі» деп атады және ғылыми әдебиетте бұл сөз терминге айналды.

«Ан-Наһда» қозғалысы араб халқының өткен тарихындағы даңқын қайтадан оралтып, басқа халықтардан басым болған саяси, экономикалық және мәдени күш-қуатын жаңғыртуды көздеді. Қозғалыс басшылары қайта өрлеуге қол жеткізу үшін халықтың ғасыр бойғы кейін қалуын жеңіп шығу қажет, яғни ең алдымен қалың халық бұқарасының сауатын ашып, діни қателіктер мен келіспеушіліктер жойылуы керек, діннің шынайы қағидалары қоғамды дамытуға қызмет етуі тиіс деп санады. Сонымен қатар «ан-наһдашылар» қоғамды дамыту мен ағарту үшін еуропалық өркениеттің, ғылым мен мәдениеттің жетістіктерін меңгеру міндетін қойды.

Египет пен Сирияның алдыңғы қатарлы ойшылдары мен саяси қайраткерлері рационалистік ұстаным арқылы араб әлемінің бүкіл өмір сүру дәстүрін сынға алды: олар әдет-ғұрып пен салт-сана, отбасының тұрмысы мен жағдайы, елдің сыртқы саясаты, мемлекеттік мекемелер, дін жаңа заманға сай қайта қарауды, жаңа көзқарасты керек етеді деп санады.

Ислам модернизмі аталған діни бағыт араб елдерінің қоғамдық өмірінде маңызды роль атқарды. Исламда бұл елдердің XIX ғасырдағы тарихы арқылы дайындалған төңкеріс пісіп жетілді. Орта ғасырларда қалыптасқан ортодоксальды мұсылмандық ілім баяғыда схоластикаға айналып кетті және жаңа XIX ғасырдың талаптары мен мақсаттарына ешбір жауап бере алмады.

Исламға реформа жасау қозғалысының басында белгілі ауған ғалымы, әрі саяси қайраткері **Джамал ад-Дин әл-Афғани** (1839-1897) тұрды. Қозғалыс басшысы Египетте жетпісінші жылдары өмір сүрді. Ол мұсылман халықтарын еуропа ықпалынан тыс, біртұтас халифатқа біріктіру идеясын ұстанды. Әл-Афғани исламды бүгінгі күн талабына сай лайықтап, мұсылмандарды жаңсақ наным-сенімдерден арылту қажет, оларды біліммен қаруландырып, өздерінің ешкімге тәуелсіз, еркін қоғамын ұйымдастыру қажет деп санады. Ислам модернизмі идеясын прогресшіл ғалымдар – шейх Мухаммад Абдо бастаған әл-Азһардың ғалым, дін мамандары қолдады.

Әл-Афғанидің шәкірттері барлық жағынан әртүрлі болды, олардың қатарында египеттік ақсүйектер де, қарапайым отбасынан шыққандар да – Махмуд Сами

әл-Баруди, Абдалла Надим, Йақуб Санну, әкелі-балалы Ибраһим және Мухаммад әл-Муайлиһи, Саад Зағлул, сириялық христиандар да – Адиб Исхақ, Салим Наққаш және т.б. болды.

Әл-Афғанидің ең жақын досы оның шәкірті Мухаммад Абдо болды. Араби-паша көтерілісі жеңіліске ұшыраған соң Египеттен қуылған Мухаммад Абдо мен оның алдында кеткен әл-Афғани Парижде *«әл-‘Уруа әл-усқа»* («Берік байланыс») газетін шығарып тұрған. Газеттің идеясы ислам халқын біріктіріп тұрған байланысты күшейтуге шақыру, басқыншыларға қарсы тұру, жаңаша біліммен қаруланған қоғам құру болды.

Ислам реформаторлары «ескі» мен «жаңаның» – ортодоксальды консервативті көзқарастағылар мен Европада білім алып, жаңаша оқығандар арасындағы күрестің ортасында қалды. Олар қайта жаңғырып, даму үшін «ой мен сананы дәстүрдің құрсауынан босатып», дінді дұрыс түсінуге, яғни «негізгі қайнар бұлаққа» оралуға тиіс болды.

Араб ағартушылық ойының негізі болған мәдени дәстүрлер синтезі құрылып, ол адамның ақыл-ойының мүмкіндіктері жайлы мәселені түпкілікті жаңаша қойды. Адамның өмірдегі орны, ерік бостандығына жаңа көзқарас жеке тұлғаның алдында ғылым мен діннің жаңа синтезін іздеуге жол ашып берді.

Бұл XIX ғасырдағы араб-мұсылман ақыл-ойы дамуының басты жемісі болды және ол XX ғасырдағы араб мәдениетіне, ең алдымен ғылыми зерттеулердің сыни әдістерінің қалыптасуына аса зор әсерін тигізді.

Баспасөз бен публицистиканың дамуы. XIX ғасырдың екінші жартысында Египет пен Сириядағы қоғамдық қозғалыстардың нәтижесінде туған ағартушылық баспасөз жаңа араб әдебиетінің басты бағыттарының бірі ретінде дамыды және ол публицистикалық жанрлардың айтарлықтай дамып, поэзия мен прозаның жаңа сипатқа ие болуына себепші болды. Ағартушылық саладағы әдебиет өкілдері баспасөз арқылы халыққа толассыз үндеу тастап, патриоттық тақырыптағы шығармалар көптеп туындады. Феодалдық қоғамға қарсы күреске үндеген алдыңғы қатарлы қоғам және саясат қайраткерлері араб әлемінде терең тамыр салып, қанат жайған бүкіл өмір сүру дәстүрін: әдет-ғұрып, отбасылық қарым-қатынас, сыртқы және ішкі саясат, мемлекеттік мекемелер, оқу-ағарту жүйесін, тіпті дінге жаңаша көзқарас қалыптастыруды мақсат етті және өткір сынға ұшыратты. Олар тұтастай алғанда бүкіл ұлт өкілдеріне білім беруді тарихи кезең талабы, жаңа идеяларды іске асырудың шешуші жолы деп санады. Осыған байланысты әдебиеттің де алдына үлкен міндеттер қойылып, оның оқу-тәрбие ісіндегі маңызды ролі, даму бағыттары айқындалды.

Египет, Сирия әдебиетіндегі басты жанр болып қалыптасқан ағартушылық публицистика мен романтикадағы классикалық бағытқа қоса XIX ғ. екінші жартысында романтизм және сентиментализм пайда болды. Өз кезегінде романтикалық және сентименталдық шығармалар сыни реализмнің тууына жол бастады.

Публицистика XIX ғ. әдебиетіндегі алғашқы жаңа дербес жанр болып қалыптасты. Публицистиканың өз алдына дербес жанр болып қалыптасуында араб халқының сөз өнерінде ертеден жоғары бағаланып келе жатқан шешендік сөздердің орны үлкен болды. Баспасөз стиліне бұл кезеңде өте үлкен көңіл бөлініп, ол көркем әдебиеттің ролін атқарды. Баспасөзге араб публицистикасы мен журналис-

тикасының ең көрнекті өкілдері шоғырланды және араб публицистерінің басым бөлігі Джамал ад-Дин әл-Афғанидің айналасына жиналған барлық шығармашылық күштер негізінен ұлт-азаттық және антифеодалдық қозғалыстың өкілдері еді. Аға буын публицистер Мухаммад Абдо, Адиб Исхақ, Абдалла Надим Араби-паша қозғалысымен байланысты болса, әл-Кауакиби ең алғашқы саяси үйірме мүшесі саналды, ал Мустафа Камил бастаған жас журналистер Египетті жаулап алған ағылшын оккупанттарына қарсы күрес жүргізді және т.с.с. Жаңа араб әдебиетінің өкілдері арасында саяси мәселелерден тыс, тек ағартушылық мақсатта қызмет еткен қаламгерлер де болды, солардың бірі ретінде тарихшы ғалым, «әл-Хилал» әдеби журналының тұңғыш редакторы, араб әдебиетінде тарихи роман жанрын қалыптастырушы жазушы **Джиржи Зайданды** (1861-1914) атауға болады.

XIX ғ. жетпісінші жылдардың соңы мен сексенінші жылдардың басы журналистика саласының қызметі ерекше дамып, баспасөздің кең тараған тұсы болды. *مص* «*Миср*», *تراجتلا* «*ат-Тиджара*», *تسورحما* «*әл-Махруса*», *فئاطلا* «*ат-Тауф*» сияқты көптеген басылымдар бірінен-кейін бірі шетелдіктердің араб елдерінің ішкі мәселесіне араласуына қарсы тұрып, Египет үкіметін сынға алды. Үкімет олардың бұл қызметіне қаншалықты шек қойып, жауып тастап отырса да, олар өз қарсылықтарын білдірудің басқа жолдарын іздестірді, солайша тәуелсіздік жолындағы күресті қолдаушылардың саны барған сайын арта берді.

Ағылшындардың оккупациясына байланысты журналистер белсенділігіне үлкен кедергі туды: алдыңғы қатарлы журналистер қамауға алынды, қуғындалды, газеттер жабылды. Ағылшын жаулап алуының алғашқы бірінші, екінші жылында тек ақпараттық парақ түрінде жалғыз «әл-Аһрам» газеті ғана шығып тұрды.

Египетте туындап, дамыған публицистика мен баспасөз тек елдің өз ішінде ғана емес бүкіл араб елдері үшін де үлкен маңызға ие болды, себебі басқа елдер баспасөзі мұндай қарқынмен дами қойған жоқ, олардың қатары санаулы болды: Ирақта «*аз-Заура*», «*әл-Басра*» Алжирде «*әл-Мубашиш*», «Тлемсен», Тунисте «*ар-Раид ат-туниси*», Йеменде «Сана» газеттері шығып тұрды, олардың қоғамдағы ролі египеттік газеттердің дәрежесіне жете қойған жоқ.

Египеттен кейін баспасөз ісінде Сирия дәрежесі айтарлықтай болды, сириялық баспагерлер өз елінде газет шығарумен бірге египет баспасөзінің негізін қалап, қалыптастыруға үлкен үлес қосты. Сирия территориясында Бейрут қаласында шығып тұрған «*Хақиқат әл-ахбар*» (1857 ж.б.). Дамаскде шыққан «*аш-Шам*» газеттері тарады, олардың бетінде Бутрус әл-Бустанидің ағартушылық көзқарастары барынша белгілі болды.

Сириялық баспасөз құралдары дамуының әр кезеңінде онда ірі араб публицистері еңбектенді, мысалы «*ат-Тақаддум*» газетінің редакторы болып Адиб Исхақ, «аш-Шахба» газетінің редакторы болып Абд ар-Рахман әл-Кауакиби жұмыс істеді.

Публицистика мен баспасөздің қатысымен тіл мен әдебиеттің әр түрлі саласында өзгерістер, әртүрлі жаңалықтар жүріп жатты, қоғамдық өмірдің тікелей айнасы ретінде баспасөз Европа елдерінен толассыз келіп жатқан барлық жаңа ұғымдарды белсенді түрде таратты. Философия, жаратылыстану, тарих ғылымдарымен қатар жаңа сөздер мен терминдер саяси, мәдени салаларға көптеп ауысты. Баспасөз арқылы енген сөздер бірден араб тілінің заңдылықтарына бағынып, жылдам қолданысқа енді, сондай-ақ араб тілінің сөздік қоры калька тәсілі немесе

бұрыннан қолданыста бар сөздерге жаңа мағына үстеу, ертеден қолданыста келе жатқан түбірден сөз тудырудың белгілі тәсілдері арқылы жаңа сөз жасау т.б. жолдармен кеңейіп, дамытылды.

Араб тілінде осы дәуірде пайда болған неологизмдер төңірегінде қызу айтыстар жүрді, араб тілінің консерватор қозғаушылары араб тілінің сөздік қорына шет тілдер элементтерін енгізуге үзілді-кесілді қарсы болды, ал жаңа заман ағымын барынша қолдаумен болған ағартушылар материалды тұрмыс пен қоғамдық өмірде алға басу толығымен тілден көрініс табу керектігін айтып, халықтық қолданыстағы тіл үнемі басқа халықтардың тілімен тығыз қарым-қатынас үстінде дамитынын түсіндірді.

Әдебиеттер:

История всемирной литературы: в 9 томах. – М.: Наука, 1983-1994; Акбарова М.Х. Очерки истории арабской литературы нового времени. – Т., 2001; Долинина А.А. Очерки истории арабской литературы нового времени. Египет и Сирия. Публицистика. – М., 1968; Кирпиченко В.Н., Сафронов В.В. История египетской литературы XIX-XX веков. Т.1. – М., 2002; Қалиева Ш.С. XIX ғасырдағы араб әдебиеті. – Алматы: Қазақ университеті, 2006.

Тақырып бойынша сұрақтар:

1. XIX ғ. араб елдеріндегі саяси жағдайларды сипаттау арқылы әдебиет дамуына тигізген әсері жөнінде баяндаңыз.
2. Египет және Сириядағы ағартушылық қозғалысы қалай жүрді, басты өкілдеріне тоқталыңыз.
3. XIX ғ. араб әдебиетіндегі публицистиканың рөлі.
4. Дж. Зейдан шығармашылығы туралы не айтасыз?
5. Мухаммед Абдо публицистикасы
6. «Ан-Наһда» қозғалысы және жаңа дәуір әдебиеті

Үндістан әдебиеті

XIX ғ. Үндістан әдебиеті және ағартушылық қозғалыс; публицистиканың дамуы мен оның рөлі; тамиль – бенгал – урду – хинди тілдеріндегі әдебиет дамуының ерекшеліктері; А. Навалара, В. Пиллаи, С. Баради, Вали, Н. Аурангабади, Галиб, Чаттерджи, С. Ахмад-хан, Бхаратенду Харичандра;

XIX ғ. Үндістан әдебиетіне елде британдық отарлау жүйесінің орнауы айтарлықтай әсерін тигізген. Міне, осы кезде әдебиеттегі ағартушылық ағым белең алады. Тамилнадта еуропалық үлгідегі оқу орындары құрыла бастайды, ежелгі заман тарихы мен әдебиетіне деген қызығушылық та арта түседі, миссионерлер өз тарапынан грамматика мен сөздіктер құрастырылуына септігін тигізеді. 1831 ж. алғашқы журнал басылып шығады. Алғашқы прозаикалық шығармалар да осы уақытта шығады. 1876 ж. тамиль тілінде алғашқы роман дүниеге келеді.

Суппираманья Баради (1882–1921) қазіргі заман тамиль әдебиетінде жаңа бағыттың қалыптасуына ат салысты. Ол – поэзия мен прозадағы жаңашыл жазушы есебінде тамиль тіліндегі біртума әңгіменің негізін салушы. Сол секілді ол елеңмен проза және публицистикалық очерктер жазған. Өз шығармашылығында

Рамайна мен Махабхаратаға арқа сүйейді, патриоттық және азаматтық мазмұндағы поэзия жазады.

Қазіргі заман тамиль прозасы, поэзиясы мен драматургиясы жалпы үнді әдебиеті үдерісінде дамып, бұл жанрлар тұрғысында кәсіби деңгейдегі көптеген шығармалар берген.

Урду әдебиеті де өз дамуында сарайлық-ақсүйектіктен халықтық-патриоттыққа дейін қиын белестерден өтті. Урду тілі грамматикалық тұрғыдан таза үнділік негізде оның қазіргі грамматикасы хинди тілінің қазіргі грамматикасымен тіпті бірдей десе де болады, алайда урду тіл ретінде хинди тілінен бұрынырақ қалыптасқан. Урду тілі парсы-тәжік және парсы-үнді әдебиеттерінің тоғысқан жерінде пайда болып, өзінің лексикалық қорында араб-парсы және үнді лексикасын қолданған. Осыдан урду тілінің жанрлық ерекшелігінің парсы поэзиясына ұқсауы, ал тақырыптық тұрғыдан үнділік болмысқа келуі шығады.

Алғашында урду, аудармадағы «әскери лагерь не базар тілі» Декана мұсылман билеушілері сарайында пайда болды. Декандық мектептің ең ірі ақындарының бірі **Вали** (Уали Мұхаммед, 1667-1707) шығармашылығы Солтүстік Үндістанда кеңінен тарады. Кейбір деректерде оның газельдері делилік ақындарды урдуға көңіл аударуларына әкелгені жазылған.

Солтүстік Үндістанда урду тілінің кең таралуы бір жағынан сопылық ағым өкілдерінің парсылық формадағы, бірақ үнділік мазмұндағы шығармаларының халық арасында танымалдылыққа әкелгенімен ерекшеленеді. Екінші жағынан бұл үдеріске, яғни парсы тіліндегі әдебиеттің бәсеңдеуі мен урду мәртебесінің өсуі, моғол империясының ыдырауымен де байланысты. Осы кезеңдегі есімдері классикалық дәрежеге жеткен ақындар **Назир Аурангабади** – (Уали Мұхаммед, 1740-1830) және **Галибты (Асадулла-хан, 1797-1869)** айта аламыз.

Назир сол кезеңдегі ақындар ішінен өз шығармаларында қарапайым халықтан шыққан кейіпкерді алғашқы болып енгізген. Назир шығармашылығында дәстүрлі ислами сюжеттер жалпыүнділікпен кезектеседі. Оның тілі өзі өмір сүрген Агра қаласының ауызекі тіліне өте жақын.

Галиб классик-ақын ретінде танылды. Ол алғашында сопылықты жырласа, кейін дінге тәуелсіз ұйым өкілдерінің жағына шыққан. Ол қарапайым адамның өмірі мен оның еңбегін жырларына қосып мадақтаған. Галибтың прозаикалық, соның ішінде эпистолярлық шығармалары қазіргі заман урду прозасының қалыптасуына айтарлықтай ықпал етті. Оның поэзиясы XIX ғ. бірінші жартысындағы урду тіліндегі дамуын айқындады.

XIX ғ. екінші жартысында Үндістанда жергілікті тілдердегі аймақтық әдебиеттер ескі дәстүрлі жанрлармен қатар батыстық әдеби формаларды да игере бастады. Жоғарыда айтылғандай, Үндістандағы түрлі тілдерде және ағылшын тілінде газет-журналдар басылып шығарылды. XIX ғ. ортасындағы бенгалдықтардың интеллектуалды және рухани оянуындағы XX ғ. дейін Үндістанның ұлттық қозғалысындағы мәдени ішінара саяси жетекшілігі Бенгалдық ренессанс аталған, яғни өнер мен әдебиеттегі гүлдену кезеңіне алып келді.

Осы уақыттағы ең беделді жазушыларының қатарындағы Чаттерджи (Бонк-мчондро Чоттопадхай) романдары (Қуаныш мекені, 1881) ұлттық сана-сезімнің қалыптасуына тек Бенгалия ғана емес Үндістанда да өз әсерін тигізді.

XIX ғ. екінші жартысында урду әдебиетінде де ағартушылық ағым мен оның ұстанымдары еуропалық өркениет пен жағдаяттар әсерінен белең алады.

1857-1859 ж. ақын-жазушылар дәстүрлі мұсылмандық және индуистік сюжеттерден бас тартып, нақты уақыттағы шындықты жазуға ұмтылады. Осы күнге дейінгі әдебиет көңіл көтеру, не уақыт өткізу, не ашық түрдегі діни насихат мақсатында қызмет етсе, ағартушылар шығармаларында публицистикалық, азаматтық мінездегі қоғамдық ой туғызатын құралға айналды. Бұл жаңа бағыт әдебиетте **Сайид Ахмад-хан** (1817-1898) есімімен тығыз байланыста болды. Өз жақтастарымен бірге шығармаларында еуропалық мәдениет пен ғылымының жетістіктерін мұсылман бауырларының арасына таратуға тырысты. Ағартушыларға бұл игі істеріне Дели колледжінің (1825 ж. негізі қаланған) және Алигарх мұсылман университетінің (1875 ж. негізі **Сайид Ахмад-хан** бастамасымен қаланған) түлектері септігін тигізді.

Осы кезеңдегі әдебиетте сол секілді әйел-авторларының шығармашылықтары үлкен маңыздылыққа ие бола бастайды. Олардың ішінде ағылшын тілінде жазған **Тора Дутти** және **Сароджини Найд**у есімдері бөлек тұрады. Найд – ақын, қоғам қайраткері, Үндістан егемендігін алғаннан кейін Уттар штатының губернаторы болған. Оның қысқа да мәнді халық өлеңдеріне келетін поэзиясы «Алтын босаға» жинағына енсе, ақынның өзін «Үндістанның бұлбұлы» атаған.

Жазушы-прозаиктар қатарына Тарабаи Шинденің «Еркек пен әйелдің салыстырмалы портреті» (1882) атты эссесі, «Жоғарғы кастадағы үнділік әйелдің» (1887) авторы Пандита Рамабаи Сарасвати, бенгалдық жазушы Ракая Сахават Хоссайндерді жатқызамыз.

XIX-XX ғ. хинди тілінде жазған авторлардың ішінде ағартушы-жазушы **Бхаратенду Харишчандра** (1850–1885) есімі ерекше. Ол әдеби тілдің реформаторы, халықтық ауызекі тілге жақын жазған, драматургия («Горе Индии, нильдеви» және т.б.) мен поэзияда жаңашыл ретінде танылған. Премчанд (1880–1936) – хинди және урду әдебиеттеріндегі сыншыл реализмнің негізін салушы, публицист, әдебиеттанушы, аудармашы.

Жалпы XIX ғ. үнділік прозада Махатма Ганди ой-толғамдарының әсері, төменгі әлеуметтік топтардың өміріне деген қызығушылық, әділеттік жолындағы күрес тақырыбы алдыңғы қатарға шығады (Премчанд, Маник Бандиопадхьяй және т.б.).

Әдебиеттер:

История всемирной литературы: в 9 томах. – М.: Наука, 1983-1994; Ивбулис В.Я. Индийско-западноевропейские литературные связи в конце XVIII-начале XIX в. и некоторые аспекты общечеловеческого // Советское востоковедение: проблемы и перспективы. – М., 1988; Хусейн Э. История литературы урду. – М., 1961; Серебряков И.Д. Литературы народов Индии. – М., 1985

Тақырып бойынша сұрақтар:

1. XIX ғ. Үндістан әдебиеті дамуының ерекшеліктері.
2. Тамилнадтағы оңтүстік әдебиеттегі өзгерістер мен публицистиканың рөлі.
3. Урду әдебиетінің жалпыүнділік әдеби үдерісте алатын орны.
4. Бенгаль әдебиеті қалай дамыды?
5. XIX ғ. хинди әдебиеті жөнінде не айтасыз?

Корея әдебиеті

XIX ғ. корей тіліндегі дәстүрлі поэзия мен проза; пхансори, поэзиядағы сиджо жанры мен оның принциптері, Чон өмірнамасы, Пак Ын Шик, Ким Тхэгён, ядам және Лю Монин.

XIX ғ. корей және қытай тілдеріндегі поэзия мен прозаның дәстүрлі жанрларымен қатар орта және шағын көлемді корей тілінде жазылған проза (повестер мен әңгімелер), қытай тіліндегі драмалар мен *пхансори* ұлттық драмасына арнап жазылған авторлық мәтіндер пайда болды.

Сиджо жанры коре кезеңінің соңында пайда болғанымен, қытайлық Суң әулетінің дәуірлеп тұрған жаңа идеологиясы – жаңа конфуцийшілдіктің әсерімен Чосон дәуірінде ерекше қарқынмен дамып, өркендеді. Сиджода материалды үш бөлікке бөлу композициялық принципі бар. Алғашқы екі жол тақырыбы тұрғысынан бір-бірімен байланысты: *бірінші* жол көп ретте сұрақ түрінде өлең тақырыбын немесе көтерген мәселесін білдіреді, *екінші* жолда ситуация дами түседі, соңғы *үшінші* жол шешуші жол, негізгі түйін жасалады. Сиджо көркем сөзбен оқылған жоқ, ол музыкалық аспаптың көмегімен әндетіп айтылды. Сиджо тақырыбы ауқымды болып келді, себебі көптеген сиджо өлеңдері табан астында шығарылды.

Корей поэзиясындағы сиджоның негізгі тақырыбы:

- адамгершілік, отанды қорғау;
- елде тыныштықты сақтау;
- билікке келген жаңа династияға демеу көрсету;
- бұрынғыны талдау;
- өз отаны мен билеушісіне адал берілген патриотизм мәселесі;
- табиғат суреттері.

XIX ғасырдағы ұлттық жанрлардың бірі – Чон өмірнамасы. Чон өмірнамаларында мемлекеттік қайраткерлер, ван ұрпақтары, сонымен қатар қарапайым халық арасынан шыққан адамдардың да өмірі суреттеліп отырды. Тарихта аты шыққан, атақты мемлекеттік қайраткерлердің өмірбаяны көбінесе ресми және бейресми жазбаларда жазылып отырды.

Халық қаһармандары туралы да чон өмірнамаларында жазылған. Мысалы, сол заманның атақты ақын-жазушысы Пак Ын Шик тарихта өздерінің батырлық, қайсарлықтарымен көзге түскен батырлардың өмірбаянын жазған. Мысалы, мемлекеттік қайраткер, сонымен қатар Силла мемлекетінің билігін нығайтып, Үш мемлекеттің басын қосқан қолбасшы Ким Ю Шин, Имчжин соғысында өзінің батырлығымен көзге түскен Ли Сун Шин батырлардың өмірлері мен ерліктері баяндалды.

Сонымен қатар, ағартушылар халыққа сол кездердің атақты ақындарын, тәуелсіздік үшін күрескерлерді де осы шығармалар арқылы таныстырып отырды. Олар қызықты әңгіме түрінде корей тілінде жазылды. Пак Ын Шик, Ким Тхэгён сияқты жазушылар Ан Чун Гынның өмірбаянын жазған. Ан Чун Гын о қытай тілінде патриоттық өлеңдер шығарған, жапон әскеріне қарсы соккы берген талантты ақын. Осы кезеңде бостандық үшін күрес тақырыбындағы дербес өмірбаяндар көптеп жазылды. Мысалы, оған *Хонам ыйбёнчжан ёльчжон* «Хонамдағы әділеттік армия басшыларының өмірбаяны» жатады.

Корей тіліндегі өмірнаманың пайда болуы әдебиеттегі жаңа құбылыс болды. Бұл, ең алдымен, халықтың сана сезімін ояту, тәрбиелеу, білім беру пікірімен байланысты болды. Бұндай өмірнамалар мазмұны жағынан романдарға ұқсас болды.

XIX ғ. қытай тіліндегі прозаның дәстүрлі жанрлары – *ядам* «қысқа әңгімелер» жинақтары мен романдар өз өмірлерін жалғастыра берді. Өмірден алынған жағдайларды баяндайтын оқиғалар XVI-XVII ғғ. пхэсоль жинақтарында пайда болды, алайда өз жинағының атауына *ядам* терминін қосқан бірінші жазушы Лю Монин болған.

Авторлары белгілі және авторлары белгісіз «қысқа әңгімелер» жинақтарының тұтас бір сериясы пайда болды. Олардың арасында үш жинақ анағұрлым танымал болған. Олардың біріншісі: Хванчжу (Оңтүстік Хванхэ пров.) билеушісі **Ли Хипхён** (1772-1839) құрастырған *Кесо ядам* «Кесо жайлы әңгімелер» жинағы. Оған 300 оқиға енгізілген. Олардың басым көпшілігі халық арасында кең тарап кеткен, ауызша әңгімелердің жазбаша нұсқалары.

Екінші жинақ *Тонья хвичжип* «Корея әңгімелерінің жинағы» 1869 ж. құрастырылған. Оның авторы **Ли Вонмён** (1807-1887) лауазымдар министрлігінің басшысы қызметін атқарған. Ол бұл жинаққа ертеректе Лю Монин мен өзінің аға буын замандасы Ли Хипхён құрастырған жинақтардан іріктеліп алынған оқиғаларды, сондай-ақ өзі жазған әңгімелерді енгізеді. Сөйтіп, әдетте төменгі тап өкілдері арасында айтылатын оқиғалардың қызықты әңгімелер жинағы пайда болды. Әрбір әңгіме суреттелген жағдай мен кейіпкерлердің өзін-өзі ұстауын бағалайтын «өсиетпен» қоса берілген. Ли Вонмён бүкіл материалды мазмұны бойынша жіктеген. Жинаққа сегіз қвонға бөлінген 260 оқиға енгізілген.

Үшінші жинақ *Чхонгу ядам* «Жасыл таулар елінен жеткен қысқа әңгімелердің» авторы белгісіз. Бұл жинақ шамамен XIX ғ. ортасында пайда болып, бірнеше нұсқада қытай тілінде де, корей тіліне аударылып та тараған. Төменгі таптың арасында әсіресе соңғысы өте танымал болды. Олар, әдетте, 260 оқиға енгізілген алты кітаптан тұрған. Әрбір әңгіменің жеті буынды өлеңмен жазылған атауы болды.

Әдебиеттер:

История всемирной литературы. в 9-ти томах. – М., 1989-1993; Концевич Л.Р. Корееведение. Избранные работы. – М., 2000; Ли В.Н. Корейская литература // История всемирной литературы. – М., 1989, т. 6; Никитина М.И. Корейская поэзия XVI-XIX вв. в жанре сичжо. – СПб., 1994.

Тақырып бойынша сұрақтар:

1. XIX ғ. корей тіліндегі дәстүрлі поэзия мен проза туралы не айтасыз?
2. Пхансори жанры?
3. Поэзиядағы сиджо жанры мен оның принциптерін сипаттаңыз.
4. Чон өмірнамасы жанрына тоқталыңыз.
5. Пак Ын Шик шығармаларының ерекшелігі неде?
6. Ядам жанры және Лю Монин туралы айтыңыз.

Жапон әдебиеті

XIX ғ. жапон әдебиетінің даму үдерісі мен ағартушылық қозғалысы; Кокугаку («ұлттық ғылым») мектебі және оның өкілдері; Хирата Ацутанэ; қытай тілінен жасалған аудармалар; Хокусай аллегориясы; Канагаки Робун, Такабатакэ Рансэ, Гэсаку: фуси мен коккэй; әдеби реформалар;

XIX ғ. басында Жапонияда экономикалық тоқырау орын алды. Елдегі нарықтық қатынас пен капиталистік қоғамның дамуы билік етуші әскери дворяндық таптың әлсіреп, феодалдық жүйенің ыдырауына әкеліп соқты. Қоғамда феодалдық құрылым кезіндегі ерлік жасауға дайын тұратын ержүрек рыцарьлар емес, рониндер, яғни самурайлар маңызды орынға ие болды. Мырзалары мәнсап, беделдерінен айырылғаннан кейін рониндер күнкөріс қамы үшін қалаларға қоныс аудара бастады. Көптеген рониндер белігілі бір кәсіп иесіне айналып, сауда-саттықпен айналысса, кейбіреулері жазушы, суретші немесе дәрігер болды. Дворяндардың саяси-экономикалық мүмкіншіліктері мен қоғамдық беделдерінен айырылуы билік басындағыларды қатты алаңдатты. Олар өздерінің жағдайларын жақсарту мақсатымен халықты қанауды күшейте түсті. Бұл халық наразылығын тудырып, елде жаппай көтерілістер орын алды.

Осы кезде императорлық билікті жаңарту және сәгунат (Жапониядағы әскери-феодалдық үкімет) жүйесін құрту мақсатымен Токугаваның саясатына қарсы одақ құрыла бастады. Бұл одаққа қаржылай мүмкіншілігі жоғары, бірақ саяси күші жоқ қалалық буржуазия мен радикалдық бағыттағы зиялы қауым өкілдері де қосылды. Феодалдық жүйеге қарсы басты қозғалыстар «голландық ғылым мектебінің» өкілдеріне тиесілі болды. XIX ғ. Такано Тээй, Ёсида Сёин, Ватанабэ Кадзан сынды ғалымдар батыс ғылымының жетістіктерімен (негізінен голландық) таныса отырып, Жапонияның батыс елдерінен әлдеқайда артта қалғанын алға тартып, сегунаттың оқшаулау саясатын қатты сынға алып, басқа елдермен сауда-саттық байланыстарын дамытуға шақырды. Сегунатқа қарсы оппозициялық идеологияның қалыптасуына «ұлттық ғылым» мектебінің өкілдері (кокугаку) де үлес қосты.

XIX ғ. бірінші жартысындағы бұл ағымның көрнекті өкілі ретінде **Хирата Ацутанэны** (1776-1843) ерекше атап өтсек болады. Ол өз еңбектерінде сол кездегі жүйені қатты сынға ала отырып, билік ету үлгісі ретінде ежелгі монархияны мадақтады. Хирата Ацутанэның көзқарастары сол кездегі басқару жүйесіне қарсы бағытталған қозғалыстардың идеологиялық негізіне айналды. Бірақ билік өкілдері халық арасындағы наразылықты жою мақсатында елде қатаң бақылау орнатты. Үкіметке қарсы шығушылар өлім жазасына тартылып, қуғын-сүргінге ұшырады. Әдебиет пен театрда қоғамда орын алып жатқан жағдайды суреттеуге қатаң тыйым салынып, жазушылар өз шығармаларында конфуциандық әдепті ұстануға міндеттелді. Жапон тарихшылары қараңғылық кезеңі деп суреттейтін XIX ғ. бірінші жартысында орын алған жағдайлар әдебиет пен мәдениетке де өз әсерін тигізбей қоймады. Әдебиет пен театрда салыстырмалы түрде батысеуропалық бароккомен тең келетін жаңа стиль пайда болды.

XIX ғ. бірінші жартысындағы әдебиетте XVII ғ. жазушылардың шығармаларына арқау болған жеке тұлға құндылықтары емес, тек белгілі бір әулетке тиесілі, әлеуметтік орны бар адамның тағдырын суреттеу басым болды. Сол кездегі

драмалық және ерлікті жырлайтын шығармаларда кейіпкерлер саны арта түсті. Адамның жандүниесі тек оның іс-әрекеттерінен ғана көрініс тапты. Кейіпкердің тұрмыстық өмірі нақты уақытпен шектелмей, шартты-тарихи антураж арқылы суреттелді. Кейіпкерлердің мүмкіншіліктері мен қабілеті, әскери жорықтар, шытырман оқиғалар мен кейіпкерлердің құпия тағдырлары өте шебер бейнеленді. Сонымен қатар осы кездегі көркем стильдің ерекшелігі ретінде жазушылардың XIV ғ. қытай романдарына («Троецарствие», «Речные заводи») сүйенуін атап өтсек болады.

XIX ғ. бірінші жартысында әдебиетте қытай тіліндегі шығармалардың сюжеті мен ондағы образдарды кеңінен пайдалану орын алып, жапон тілінде жаңа аудармалар пайда болды. Бұл жапон әдебиетіне өзіндік стильдік сипат берді. Шығармаларда, тіпті халыққа белгілі оқиға мен тарихи деректерді суреттеуде де фантастикалық элементтер кеңінен қолданылып, ақырет өміріне деген қызығушылық арта түсті. Драмалық шығармалар мен романдарда өлген адамның рухын, елестерді, тозақ оты мен өлімді бүге-шігесіне дейін суреттеу орын алды. Әлем өте қорқынышты түрде суреттеліп, адам ұсқынсыз, ақымақ, бейшара халде бейнеленді. Мысалы, атақты **Хокусай** (1760-1849) аллегориялық гравюраның сериясын жасап, адамды бірде өрмекшінің торына түскен шыбын, бірде балықшының қармағына ілінген бейшара балық ретінде суреттеді. Осылайша аллегория мен символды қолдану сол кездегі жапон әдебиетінің ерекшелігіне айналды.

XIX ғ. бірінші жартысында әдебиетте шынайы өмірді аңызға айналдыру орын ала бастады. XVII ғ. жазушылардың шығармаларында адамның тағдыры мен оқиғалар шынайы өмірлік жағдайлармен байланыстырылса, кейінгі токугава кезеңінде әлемде орын алған жағдайлар мен адамның тағдыры тек жоғарғы күштермен, карма ұғымымен байланысты болды. Драмалық шығармалар өз кезегінде прозаға әсер етіп, кейіпкерлер арнайы театрлық ампула арқылы суреттелді. Бұл сол кездегі өнерге шарттылық сипатын берді. Әлем театр сахнасы секілді болса, адам тағдыры бірде трагедия, бірде көңілді фарсқа айналды.

XIX ғ. бірінші жартысында әдебиет XVII-XVIII ғ. гуманизм, шынайылық және өмірге деген құштарлық сияқты әдебиеттің жетістіктерін жоғалтып алды. Дегенмен сегунаттың құлдырау кезеңіндегі көркем мәдениетті тек тоқыраумен байланыстыру қате пікір. Бұл кезеңде гравюра өнері мен Кабуки театрының драматургиясы жоғары деңгейде дамыды. Көптеген жазушылар өздерінің ерекше стилі мен әлемдегі үйлесімсіздікті сезіну қабілеті арқылы дәстүрлі шеңберден шығып, түрлі символикалар мен гротеск арқылы өмірдегі карама-қайшылықты шебер көрсетіп, адамның жан дүниесін терең көрсете білді. Прозада тұтас сюжеттік-композициялық жүйеден тұратын жаңа жанр, роман-эпопея және ауызекі сөйлеу тілінде демократиялық проза пайда болды. Поэзияда қарапайым бейнелеу тәсілдерін қолдану орын алды. XIX ғ. басында Эдо, яғни астана мәдениеті өркендей түсті. Ол XVIII ғ. соңына дейін Жапонияның мәдени өмірінде үлкен маңыздылыққа ие болған Киото және Осака сияқты қалалардағы Камигата мәдениетін ығыстырды. Эдо қаласының мәдени орталыққа айналуы тілге де өз әсерін тигізді. Бұрын әдебиетте Киото мен Осакидегі *кансай* диалектісі қолданылса, кейін *кантиос* диалектісі кең қолданысқа ие болды. Мәдени орталықтың батыстан шығысқа ауысуы елдің мәдениеті мен әдебиетіне де әсер етті.

XIX ғ. екінші жартысынан бастап батыс державаларының әсерімен Жапонияда саяси-экономикалық өзгерістер орын алды. Тең құқықсыз жасалған келісім-шарттардың (1854-1859) негізінде батыс елдерімен сауда қатынасы орнады. Кейбір ғалымдардың Еуропамен байланысты қолдап, батыс өркениетін үйренуге шақырғанына қарамастан халық Жапонияның оқшау саясатын қолдады. Оқшау саясатты жақтаушылар Еуропаның техникалық жетістіктері табиғатпен үйлесімділікті жояды деп дабыл қағып, оларды елден қууға шақырды. Бірақ 1847 жылы сёгун үкіметінің басшысы (бакуфу), Абэ Масахиро шарасыздан шетелдіктермен келісім жасады. Осы келісімнен кейін «жабайыларды елден қуу» қозғалысы «сёгунатты тақтан тайдырып, билік басына императордың қайта келуі» қозғалысына ұласты.

Жапонияның басқа елдермен экономикалық қатынасының нәтижесінде елде көптеген өзгерістер орын алды. Жабайыларды елден қууды талап еткен самурайлар шетелдіктердің өздерінен кеме мен қару-жарақ алып, ішкі және сыртқы жауларына тойтарыс берді. Сыртқы сауданың дамуының нәтижесінде ел экономикасы айтарлықтай дамығанмен, әлеуметтік құрылымда тұрақсыздық орын алды. 1867 ж. желтоқсанда сёгун биліктен бас тартып, 1868 ж. қаңтарда императордың басқаруымен жаңа үкімет орнады. Бұл оқиға «**ағартушылық бағытына**» үлкен өзгерістер әкелді. Жапонияның Еуропа елдерімен тең дәрежеге жетуге ұмтылысы мен жаңғыру үдерісін жүргізуі барлық саяси-экономикалық жүйенің өзгеруіне әкеліп соқты.

70-ші жылдары жапон әдебиетінде көңіл көтеруге арналған әдебиет – *гэсаку* жандана түсті. Көптеген оқырмандар жауыздар туралы күлкілі әрі өнегелі әңгімелерге қызығушылық танытты. Мұндай әңгімелердің мақсаты оқырмандардың көңілдерін көтеріп, конфуциандық ұстанымдарды насихаттау болды. *Гэсаку* әдебиетінің көрнекті өкілі ретінде **Канагаки Робунды** (1829-1894) ерекше атап өтсек болады. Ол жастайынан күлдіргі поэзияға қызығушылық танытып, «көңіл көтерудің» асқан шебері атанған. **Такабатакэ Рансэн** (1838-1885) де сол кездегі талантты қаламгерлердің бірі болып табылады. Ол сёгун сарайында білім алып, қытай тілін үйреніп, хайку өнерін, каллиграфия мен шай салтанатын өте жақсы меңгерген. 1872 ж. «Токио нитинити» («Күннен күнге») атты жеке газетін жарыққа шығарып, сол жерде өзінің көзқарастарын жариялап тұрды.

Гэсаку әдебиетінің басты элементі қалжың (фуси) мен әзіл (коккэй) болып табылады. Бастапқы кезде мұндай проза шынайы болса, кейін Бакину, Икку, Сюнсуй сияқты жазушыларға еліктеудің нәтижесінде халық талғамына қайшы келе бастады.

Жас ұрпақ *Гэсаку* әдебиетіне немқұрайлы қарап, жай ғана күлкілі оқиға ретінде қабылдады. Қалам қайраткерлері беллетристикаға арнайы уақыт бөлгеннен гөрі, Мэйдзи (1868-1911) дәуірі «ағартушыларының» шығармаларын көп оқуды әдетке айналдырды. Олар халықтың санасы мен дүниетанымы өзгермейінше Жапония тәуелсіз дамыған елдер қатарына кіре алмайтынын түсінді. Олар оқырмандардың дүниетанымына әсер ету арқылы әлемді өзгертуге болады деп сенді. Сол жылдардағы атақты қаламгерлердің ішінде **Фукудзава Юкитидің** (1834-1901) есімі кең таралды. Ол буддизм мен конфуциандық сияқты дәстүрлі ілімдердің орнына батыстың «практикалық білімін» үйренуге шақырды. Фукудзава өзінің «Әлем елдері туралы барлық ақпарат» (1869), «Ғылымның дамуы үшін» (1872), «Өркениет туралы жалпы ақпарат» (1875) сияқты өз шығармаларында ғылымның маңыздылығын көрсетуге тырысады. Сол кезде көптеген жапон авторлары өз шы-

ғармаларында адамның еркіндігі мен құқы туралы сөз қозғай бастады. Оған мысал ретінде Уэки Сисэйдің «Халықтың еркіндігі мен құқы туралы» (1879), «Сөз бостандығы туралы» (1880), Мацусима Такэсидің «Қоғамдық теңдік туралы» (1881), Баба Тацуйдің «Адамның табиғи құқықтыры туралы» (1882) атты шығармаларын ерекше атап өтсек болады.

Смайлс, Милль, Бентам, Карлейль, Эмерсон сынды қаламгерлер жастардың сүйікті авторларына айналды. Смайлстың 1871 жылы «Батыс елдеріндегі өз күшімен жетістікке жеткен тұлғалардың биографиясы» деген атпен жапон тіліне аударылған «Өз-өзіне көмек көрсету» атты кітабы халықтың сүйікті кітабына айналды. Әлеуметтік мәселелерге деген халықтың мұнша қызығушылық танытуы жаңа ақпарат құралдарының пайда болуына әкелді. Газет ісі тез дами бастады. Газеттер «үлкен» және «кіші» деп бөлінді. «Үлкен» газеттерде саяси және философиялық трактаттар жарияланса, «кіші» газеттерде қалада орын алған уақиғалар, гэсаку шығармалары, өркениет туралы әңгімелер жарыққа шығып тұрды. Канагаки Робун Фукудзава Юкитидің «Әйгілі жаратылыстану» шығармасына «Қиярды қалай қолдану керек», ал «Әлем елдері туралы» еңбегіне «Сатқын махаббат әлемі туралы» атты пародияларын енгізді. Ол Фукудзаваның «өркениет және ағарту» ұранына қатысты «Еуропалық нәрселердің сәнге айналуы тек сырт келбеттің өзгерісі ғана емес пе?» – деп өз кейіпкері арқылы үн қатады.

Зиялы қауым өкілдері жаңа заман талабына сай келетін көркем әдебиетті жасауда көптеген аудармалар жасағанмен, шығарманы таңдау мен интерпретация жасауда өзіндік стиль мен ұлттық нақыш көрініп тұрды. Еуропалық беллетристикалық шығармалардың ішінде алғашқылардың бірі болып Бульвер-Литтонның «Эрнст Малтроверс» (1878) атты еңбегі үлкен сұранысқа ие болды. Бұл роман халық арасында кең таралғаны соншалық, кейін Жюль Верннің «Әлемді 80 күн ішінде шарлау», Фенелонның «Телемақтың шытырман оқиғасы», В. Скоттың «Ламмермур қалыңдығы» және «Айвенго», А. Дюманың «Дәрігердің естеліктері», С. Степняк-Кравчинскийдің «Жасырын Ресей», Томас Мордың «Утопия» атты шығармалары бірінен кейін бірі жарыққа шықты.

1882 ж. ағартушы Накаэ Тёмин Руссоның «Қоғамдық келісім» атты шығармасын жапон тіліне аударады. Алдымен әлемді тануға және мемлекеттік құрылымды дамытуға пайдалы дүниелер аударылды. Шекспир шығармашылығы бойынша әйгілі маман Цубоути Сёё «Юлий Цезарьдің» аудармасына жасаған алғысөзінде «Пьесада кездескен кейбір дүниелерді өзгерттім, кейбірін алып тастап, жаңа нәрселер қостым» деп жазады. Мұндай шығармалардың деңгейі мен оқырмандардың талғамын роман тақырыптарының аудармасынан аңғаруға болады. Мысалы, Л.Толстойдың «Соғыс пен бейбітшілік» атты шығармасы жапон тілінде «Гүлдер мен қайғырған ағаштардың жасы, Солтүстік Еуропадағы қантөгіс шайқастың соңғы мәйіті», ал Пушкиннің «Капитан қызы» «Гүлдің жүрегі мен көбелектердің қиялы. Ресейден таң қаларлық жаңалықтар» деп аударылды. Мұндай аударманың себебі, сол кезде оқырман бір жағынан сентиментальдық бағыттағы «сезімдер кітабынан» (ниндзёбон) бас тарта алмаса, екінші жағынан саяси мұрат іздеді. 80-ші жылдардың басында «халық бостандығы мен құқы» үшін демократиялық қозғалысқа қатысқан жастар «бостандық, еркіндік, бауырластық» ұғымдарын әдебиеттен тапты. Бастапқыда аудармалар, кейін саяси романдар дүниеге келді.

Шекспирдің «Юлий Цезарі» «Бостандық семсерінің соңғы соғысы», ал В. Скоттың «Айвенго» атты шығармасы «Саяси роман» деп аударылды.

1880 ж. Тода Киндоның «Сезімдер теңізіндегі дауыл. Халықтың құқы туралы әңгіме» атты алғашқы романы дүниеге келді. Яно Рюкэйдің Спарта әміріне қарсы күрескен Фивтің ерлігі жайлы «Мемлекетті басқару туралы тамаша баяндама» (1883) атты романы да үлкен жетістікке жетті. Басқарудың кемел үлгісі туралы жаңа сюжеттердің көбі дәстүрлі конфуциандық ұстанымдармен сәйкес келді. Жалпы саяси романдар көркем шығарма ретінде емес, саяси құбылыс ретінде оқырманды қызықтырды. 80-ші жылдардағы «халық бостандығы мен құқы үшін» қозғалыс жеңіліс тапқаннан кейін саяси романдар азая бастады. Бірте-бірте қиял әлемі де жоғалып, аударманы тиімді пайдалана отырып, әдебиеттің де өзіндік бағасы арта түсті.

1888 жылы Фтабатэй Симэй Тургеневтің «Көрісу» және «Үш кездесу» атты екі шығармасын жапон тіліне аударып шықты. Бұл аудармалар жапон қаламгерлерінің жазушы қызметі туралы түсініктерін түбегейлі өзгертіп жіберді. Бірақ орыс әдебиеті ағылшын тілінен аударылды. 1892 ж. Достоевскийдің «Қылмыс пен жаза», 1893 жылы Лермонтовтың «Тамань», «Казактар», 1895 ж. Толстойдың «Крейцер сонатасы» атты шығармалары аударылды. 1896 ж. Фтабатэй Тургеневтің «Ася», 1897 ж. «Рудин» шығармаларын жарыққа шығарды. Француз әдебиетіне деген қызығушылық та өте жоғары болды: Гюго, Золя, Мопассан, Флобер, ағайынды Гонкурлар және т.б. шығармалары жапон тіліне аударылды. Халық Дефо, Свифт, Шекспир, Байрон, Вордсворттың шығармалары арқылы Англияны таныды. Ағылшын әдебиетінің жапон әдебиетіне әсерін атақты Коэ, Бимё, Тококу, Тосон, Доппо, Сосэки сияқты жазушылардың шығармаларынан да байқауға болады. Лонгфелло, Твен, Уитмен, әсіресе Эмерсонның шығармашылығы арқылы америка әдебиеті де өз әсерін тигізді.

Сонымен, ерте Мэйдзи кезеңіндегі әдебиеттің ерекшелігі ретінде екі топты көрсетуге болады. Бірінші топқа оқырманның көңілін көтеруді ғана мақсат тұтқан дәстүрлі бағытты ұстанушы *гэсаку* жазушылары жатса, екінші топқа Еуропа мәдениеті арқылы азаттықты көздеген *саяси трактаттар мен публицистиканың* жақтаушылары жатады. Бірақ аталған екі топ та формаға мән бермегендіктен үлкен сәтсіздікке ұшырады.

Әдеби реформалар. Ағылшын әдебиетінің маманы **Цубоути Сёэ** (1859-1935) сол кездегі прозаның жағдайын, *гэсаку* және саяси романның кемшіліктерін қатты сынға алды. Ол «Прозаның мәні» (1885-1886) атты трактатында өз ойларын алға тартып, прозаға деген қызығушылықтың жоғары екенін және прозаның ешқашанда мұндай бейшара халге түспегенін, жазушылардың Бакину, Танэхико, Икку, Сюнсуйға орынсыз еліктеуін сынға алды. Ол өз еңбегінде жапон әдебиетін Еуропа әдебиетінің деңгейіне көтеру мақсатында прозаның түрлері, мәні мен теориясы, баяндау тәсілдері, композиция заңдылықтары мен кейіпкерлер туралы сөз қозғайды. Сёэ прозаның жаңа түрі пайда болу үшін «еуропалық баяндау тәсілдерін» колдана отырып, жапон әдебиетінің дәстүрлеріне сүйену керек деп сенді. Ол әдебиет көңіл көтеру құралы деген дәстүрлі көзқарасқа қарсы шығып, «психологиялық реализмнің» тәсілі ретінде жаңа сядзицусюги (дәлме-дәл бейнелеу) тәсілінің қажеттілігін алға тартты. Сёэ прозалық шығармаларда адам сезімін басты орынға қойып, адамның жан дүниесін психоаналитикалық тұрғыда терең суреттеу керек екенін айтты.

Ол жапон және батыс дәстүрлерінің ерекшелігін мойындай отырып, екеуінің үйлесімділігі арқылы жетістікке жетуге болады деп сенді. Сёё адам болмысын суреттеудің жапон әдебиетіне тэн инь (қараңғы, құпия) және батыс әдебиетіне тэн ян (жарық, айқын) тәсілдерін көрсетті. Инь тәсілі арқылы адам болмысы толығымен ашылмайды, ал ян тәсілі арқылы кейіпкердің жан дүниесі толығымен суреттеледі. Ол жазушының жетістігі осы екі тәсілдің үйлесімділігіне байланысты екенін айтты.

Бірақ Цубоути Сёеның шәкірті **Фтабатэе Симэй** (1864-1909) өз ұстазының тек сезімдер мен оқиғаларды бейнелеумен шектелген әдеби теориясын сынға алып, «Проза туралы кейбір ойлар» (1886) атты мақаласында тек өмірдің сыртқы көрінісін ғана бейнелеп, белгілі бір идеяны негізге алмаса нағыз проза бола алмайтынын айтты. Фтабатэй орыс әдебиетінің маманы болғандықтан да, оның ойларынан Белинскийдің ұстанымдарын да байқауға болады. Ол орыс жазушыларының шығармашылығына қызығушылық танытып, онда көтерілген мәселелерді талдап, зерттеумен айналысты. Фтабатэй жазушы Ямада Бимёмен бірге әдеби стильді гэмбун иттитай (жазба және ауызекі сөлеу тілінің бірлігі) негізінде жаңғырту идеясын көтерді.

Жапон жазушылары XIX ғ. соңғы он жылдығындағы жапон әдебиетін қараңғылықпен байланыстырады. Елде орын алған жаңғырту үдерісінің нәтижесінде ғасырлар бойы қалыптасқан мұра жоғалып, жапон әдебиетінің жаңа сипаттары пайда болды. Жазушылар белгілі бір адамды суреттеп, нақты бір мәселе көтеріп, әлемге сыни көзқараспен қарай бастады. Жаңа жапон әдебиеті өзіндік сипатқа ие болу үшін уақыт керек болды.

Сёёның трактаты гэсакудің сол кездегі жағдайына байланысты пайда болды. Реформатор бар нарсені қайта жасау арқылы жетістікке жетуді көздеді. Сёёның реформасына жауап ретінде «Кэньюся», ал Сёё мен «Кэньюсяға» қарсы романтиктер пайда болды. Осының нәтижесінде жекелеген жанрлардың қайшылығына қарамастан тұтас көрініс пайда болды. Сол кездегі жапон әдебиетінде орын алған әрбір құбылыс өзіндік ерекшеліктер мен мәнге ие, оларды бөліп қарауға болмайды. XIX ғ. соңғы он жылдығындағы әдебиеттің ерекшелігі ретінде қоғам мен адамға деген жаңа қатынастың, жаңа дүниетанымының пайда болуы үшін бір-біріне тәуелді әдеби құбылыстардың орын алуы болды.

Әдебиеттер:

История всемирной литературы. В 9-ти томах. – М., 1989-1993; Долин А.А. История новой японской поэзии в очерках и литературных портретах в 4 томах. Т.4. Танка и хайку. – СПб.: Гиперион, 2007; Долин А.А. Японский романтизм и становление новой поэзии. – М., 1978; Чегодарь Н.И. Литературная жизнь Японии между двумя мировыми войнами. – М., 2004.

Тақырып бойынша сұрақтар:

1. XIX ғ. жапон әдебиетінің даму үдерісі мен ағартушылық қозғалысын сипаттаңыз.
2. Кокугаку («сұлттық ғылым») мектебі және оның өкілдеріне тоқталыңыз.
3. Қытай тілінің рөлі мен аудармалар жайлы.
4. Хокусай аллегориясы;
5. Гэсаку: фуси мен коккэй;
6. XIX ғ. Жапонияда орын алған әдеби реформаларға тоқталыңыз.

Қытай әдебиеті

XIX ғ. қытай әдебиетінің даму үдерісі мен ағартушылық қозғалысы; Қытай жаңа заман романының қалыптасуы мен дамуы; Цао Сюэ-цин; Чжан Ши-дэн; У-ган; Хуан Хань; Чэнь Цю; Фэн Мэн-чжэн; Хэ Мэн-мэ; Дин Бин-жэн; Цзоу Би-сян.

XIX ғ. бірінші жартысындағы баяндаудың ең басты формасы болып роман саналды. Романшылар қалыптасқан дәстүрлерді берік ұстанып, белгіленген шеңберден шықпағанымен, шығармашылық ойды дамытып, бұл жанрды байыта алмады. Ақырында романның дамуы тежелді.

Ең үлкен сұранысқа ие махаббат романы еді. Барлығына ортақ – махаббат сезіміне берілген адамдардың әртүрлі тағдырын – бақытты немесе мұңды, ашып көрсететін сюжетке деген ерекше назар. Осы іспеттес романдардың желісінде конфуцийлік рухтағы пәктікті дәріптеушілік байқалады. Алайда конфуцийлік өсиеттердің кереғарлығына қарсы әрекет ретінде бұл дәріптеушілікпен қоса эротика элементтері де қатар жүріп отырды. Сүйіспеншілік қайшылығын бейнелеуге әлеуметтік орта, күнделікті тұрмыс, отбасының әдет-ғұрпы мен дәстүрлерін сипаттау үйлесімін тапты.

XIX ғ. басында қытай халқы «Қызыл үйшіктегі түс» романын қызыға оқу үстінде болды. Бірінен соң бірі тоқтамай танымал романның жалғасы мен еліктеулері жарық көрді: «Қызыл үйшіктегі түстің жалғасы» (1805), «Қызыл үйшіктегі бақытты түс» (1814), «Қызыл үйшіктегі түске қосымша» (1819), «Қызыл үйшіктегі ғажайып түс» (1843)... бұл шығармалардың авторлары туралы еш мәлімет жоқ, себебі олар Хайпу чжужэнь – Теңіз бағының иесі, Мэнмэн сяньшэн – Күнгірт арманның иесі және т.б. лақап аттармен таңбаланған еді. Романның кейіпкерлері Цао Сюэ-цин романындағыларымен аттас болғанымен, әр автор роман соңын немесе жалғасын сәтті етуге тырысты.

XVIII ғ. махаббат туралы романдардың жанрлық алуандығы ретінде қалыптасқан «дарындылар мен сұлулар прозасын» Чжан Ши-дэннің «Үш бөлімді түстің толық хикаясы» (1835), Цао У-ганның «Алхоры мен орхидея туралы ғажайып әңгіме» (1839), Хуан Ханьнің «Ақ Балықтың жаппасы» (1842) арқылы көрініс тапты. «Дарындылар мен сұлулар» туралы шығармалардың арасында Чэнь Цюдің «Яньшаньнің бейресми хикаясы» атты романы болды. Әдеттегідей байхуа емес, кітап тілінде жазылған бұл роман желісі Фэн Мэн-чжэннің «Студент Доудің хикаясы» (XVI в.) атты новелладан алынған. Роман желісі – студент Доу мен оның ғашығы Ли Ай-гудің махаббат жолында кездескен қиындықтары мен соңында бастан кешірген зардаптары үшін сый ретінде мәңгілікке қосылуы жайында.

«Адами сезімдер прозасы» негізінен дәстүрлерді жалғастыра отырып, алдыңғы орынға әншілер, жасыл үйшіктердің тұрғындары іспеттес конфуциандық көзқарасқа лайықтанған, тартымды келбетті, сезімтал жаңа кейіпкерлерді шығарды.

Вэй Сю-жэннің (1819-1874) «Гүлдер мен айдың іздері» (1858) атты романының кейіпкерлері оқырмандарына осы сипаттарға тән болып ұсынылды. Роман Вэй Чи-чжу және Хань Хэ-шэн атты екі достың жезөкшелер үйінде танысқан Цю-хэнь (Күздің елесі) мен Цай-цюдің (Жарқын күз) ары қарайғы тағдырлары туралы. Вэй Чи-чжу мен Цю-хэньнің махаббаты екеуінің де өлімімен қайғылы аяқталса, Хань Хэ-шэн мен Цай-цюдің махаббат жолы бақытқа кенелумен аяқталады. Вэй

Сю-жэнь осы қарапайым композицияны қолдана отырып тағдырыңа жазылғаны болатынын дәлелдеді. Эмоционалды әсерді күшейте отырып, романға сентиментальді-лирикалық сипаттармен толықтырып, көптеген өлең жолдарын енгізді.

«Адами сезімдер прозасына» қытайлық дәстүр Чэнь Сеннің «Махаббат көркемдігінің асыл айнасы» (1852) атты романын да жатқызады. Бұл романда XVIII ғ. екінші жартысындағы Қытай ғалым-шенеуніктерінен құралған элитаның әдет-ғұрыптары, әдеттері мен ойын-сауыққа толы өмірлері жайында, және сол кездегі қытайлықтар үшін аномальді құбылыс болып саналатын актерлік конкубинат туралы баяндалады. Чэнь Сэн сол заманның келбетін осы роман арқылы анық берген, әрі ақсүйектердің әдеттен тыс қылықтарын сырттай бақылаушы ретінде объективті түрде көрсеткен.

Махаббат туралы романдардың авторлары адам өмірінің интимді тұстарын сипаттағанымен, кейіпкерлерінің психологиясын сипаттауға келгенде әлсіз болып шықты. Роман авторлары кейіпкерлерінің даралығы мен мінез-құлқының ерекшелігін емес, көбіне белгілі бір әлеуметтік топқа тән екендігін көрсету үшін қолданылатын бұрыннан қалыптасқан стереотиптерді пайдалана отырып бейне жасап отырған. Өзіндік даралықтан гөрі шаблон, мінезден гөрі тип маңыздырақ болды.

«Адами сезімдер прозасымен» танымалдылығы жағынан авантюрлік немесе батырлық роман бәсекелес болатын. Бұл романдардың негізгі желісі әділетсіздікпен қашан да шайқасқа шығуға дайын, батыр қарақшылар, «жасыл ормандардың батырлары» және олардың романтикасы бағытында дамып, үлкен сұранысқа ие болатын. Бұл бағыт феодалды идеологияның күшті әсерімен императорға деген адалдыққа үгіттеуші ретінде қолданылып отырған. Мұндай романдарға **Юй Вань-чуннің** (1794-1849) «Қарақшыларды бағындыру хикаясы» (1851) және **Ши Най-аннің** (XIV в.) «Өзен қойнаулары» жарқын мысал бола алады.

Авантюрлы-батырлық жанрға жататын тағы бір роман Вэнь Канның «батырлар мен батыр қыздар туралы повесі» (1850) еді. Ғасыр ортасындағы қытайлық прозаның алды болып саналатын бұл романда қытай сыншыларының пікірінше, «Өзен қойнаулары» мен «Қызыл үйшіктегі түстің» ықпалы бар. Роман – басты кейіпкерлері батыл, өжет мінезді, пәк Хэ Юй-фэн атты бойжеткен мен жасық, нәуетек, конфуцийлік өмірге берілген Ань Цзи атты бозбала екеуінің Цзи Сяньтанның қулығы мен өтірігінің құрбаны болған әкелері үшін кек алу мақсатында тағдырдың ағымымен біріккен жастар туралы. «Батырлар мен батыр қыздар туралы повесінде» әлеуметтік сынның элементтері кездеседі: романда әділетсіздік пен озбырлық, арамдық пен өзгенің өміріне қастандық ойлау сынды сипаттар сыналады. Алайда жалпылама алғанда сын конфуцийлік өсиетпен толтырылып тасталынған: басшыға, әкеге деген адалдық, балалардың үлкенге деген құрметі мен борыштық сезім және т.б. Императорлық билікті дәріптеушілік те анық байқалады. Бұл жағынан алғанда «Батырлар мен батыр қыздар туралы повесть» – ортодоксальды шығарма.

Авантюралы романдарға мазмұны мен кейіпкерлерінің құрамы жағынан сот жанрындағы романдар да жақын. Бұл – қиын сот істерін шешу кезіндегі ерекше қырағылық пен адалдық, борыштылық сезімі қатар жүретін «адал шенеуніктер» туралы шығармалар. Істі жүргізу тәсілі детективті жанрға жақын болғандықтан, мұндай романдар да ерекше сұранысқа ие болды. Осындай романдардың ішіндегі

ең танымалдарының бірі болып саналатын – белгісіз автордың «Сот Шидің істері» (1838) шығармасы. Көлемі жағынан ең ауқымды болып саналатын бұл роман - (97 бөлім) император Кан-сидің (1662-1722) кезінде өзінің даналығымен танымал болған Ши Ши-лун шенеунігі жайында. Ши Ши-лунның көзқарастары, сот жүргізу тәжірибесі, адамдарға деген қарым-қатынасы сол кездегі феодалды Қытайға тән құбылыс еді.

Сот романдарында «жасыл орман батырлары» да үлкен рөл атқарған. Олар заңды биліктің дұшпандары немесе оған қарсы шиеленісте болатын, алайда әр түрлі жағдайлардың арқасында қарақшылық өмірден бас тартып, күнәларын мойындап келіп, билік басындағылармен қызметке алынатын. «Сот Шидің істері» романында да осындай өзгеріс Хуан Тянь-бамен болады. Тұтқындыққа түскеннен кейін Ши Ши-луннің нандыру күшіне берілген ол өзінің қағидаларына, серіктестеріне қарсы келіп, биліктің жағына өтеді. 66-бөлімде ол қарақшылардың қолына түскен Ши Ши-лунді құтқарумен қатар өзінің бұрынғы серіктестері мен олардың әйелдерін айуандықпен өлтіреді. Белгісіз автор Хуан Тянь-ба бейнесінен ізгі, әрі таңдануға тұрарлық екендігіне, ал шаруаларды билікке қарсы тұруға шақырған Доу Эр-дуньді кереғар кейіпкер ретінде көрсеткісі келеді.

Баяндау прозасының тағы бір маңызды бағыты ретінде сатиралық роман болып саналды. Бұл жанрға Цуй Сян-чуаннің «Нефритті құрбақа» (1827), **Ли Жу-чжэньнің** (1763-1830) «Айнадағы гүлдер» романдары жатады. «Айнадағы гүлдер» сол замандағы қытай прозасының шоқтығы биік шығармасы болып табылады. Алайда, «Айнадағы гүлдер» романын тек сатиралық деп айту болмас, себебі бұл ө фантастикалық, тұрмыстық, ғылыми, әрі шытырман романдардың элементтері көрініс тапқан ауқымды әрі күрделі шығарма. Осы романды зерттеушілердің көбісі оны Свифттің «Гулливёрдің саяхатымен» салыстыруы негізсіз емес. Ли Жу-чжэнь романында көптеген мәселерді көтереді, олардың ең негізгісі – әйелдер тағдыры мен олардың құқықтары болып табылады.

Көркемдік жағынан «Айнадағы гүлдер» романы – дәстүрлі. Романның кейбір алдыңғы қатарлы бейнелері (ер адамның болсын, әйел адамның болсын) басқалардан гөрі сырт келбет, мінез-құлық, ойлау, жүріс-тұрыс даралықтары тереңірек белгіленген. Ли Жу-чжэнь белгілі әлеуметтік топтарға тән сипаттарды ашып көрсетуге тырысқан. Қалған бейнелер әдеттегі сипаттар жинақтарымен берілген, бұл автордың сипаттаудағы шарасыздығы емес, ортағасырлық дәстүрлерге деген құрметімен түсіндіріледі.

Романда жүз бойжеткеннің бейнелері берілген, олардың әрқайсысына жеке-дара сипат беру қиын болғандықтан, бүкіл роман бойы олар топ-тобымен бейнеленеді. Сонымен қатар романда тарихи прозаның әсері байқалады, яғни, кеңістікті сипаттау – аса қанық сипаттау (жүз бойжеткеннің аттарын толығымен беру, шараптың елу бес атын атап шығу және т.б.). Бұл ерекшеліктер автордың ортағасырлық көркем ойлау заңдылықтарына жақындығын романның стилінің тарихи шығармалар стиліне жақындығымен көрсетеді.

Мұндай дәстүршілдікті Хэ Мэн-мэнің «Цзяннаньда Чжэн-дэ ұранымен билік жүргізген Ұлы Мин императорының сапары» (1821), Дин Бин-жэньнің «Яо Хуаның хикаясы» (1824), Цзоу Би-сяннің «Жолы болмағырдың толық хикаясы» (1843) атты романдарынан да, одан да кіші ауқымды прозаларынан да байқауға болады.

Баяндау прозасы авторларының дүниетаным позициялары ортодоксальды неоконфуцийлік және легитимизмді рухта көрініс тауып отырды. Неоконфуцийлік идеалдар буддистік және даостық идеялармен ұштасып отырды.

Осы кезеңдегі драматургия жарық көркемдік құбылыстармен белгіленбеген. Басты рөлді дәстүрлі цзацзюй және чуаньци жанрлары атқарды. Драматургтер сюжетті сол мезеттегі шынайы уақыттан емес, ілгерідегі тарихи немесе көркемдік шығармадан табуға тырысты. Пьесалардың авторлары жаңа туынды жасаудан қашқақтап, бұрын қалыптасқан стереотиптерді ғана азғана өзгертіп, бұрынғыдай басты кейіпкердің даралығын емес, жалпылама сюжетті сипаттауға басты мән беріп отырды. Театрлар үшін пьеса жазатындар проза мен поэзия жанрларында алдыңғы қатарлы авторлар болатын, мұны қытай әдебиетіндегі екі ағымның – ортодоксальды және демократиялық – жақындауы деп бағалауға болады.

XIX ғ. басында прозаиктар ғана емес, драматургтер де «Қызыл үйшіктегі түс» романының желісімен пьесалар жазатын болған. Кейде тіпті аса көп қиналмай-ақ романның мазмұнын драматургиялық формаға салып бере салушылар да болды, мысалға, Чэнь Чжун-линь бұл романды 80 көріністен тұратын ұзақ, әрі мағынасыз пьеса етіп көрсеткен. Алайда шығармашылық шешімдер де көрініс тауып отырды. Цзинши шаньжэнь (Цзинши тауының тұрғыны) деген лақап атпен таңбаланған У Хао бұл романның ұтымды жерлерін алып, оларды 16 көрініске сыйдырып берген. Тура сондай тәсілмен ғылыми-бюрократиялық элитаға жататын **Ши Юньюй** (1796-1837) бұл романды 10 көріністе береді.

Түпкі ойлары бір болатын «Аспанды жөндеуге арналған тастар» (1837) атты 8 пьесадан тұратын топтамасын ел арасында әділ және шыншыл деп танылған драматург **Чжоу Лэ-цин** (1785-1854) жазған болатын. Мифтік Нюй-ва апасы зақымдалған аспанды таспен жөндегеніндей, Чжоу Лэ-цин де тарихи әділетсіздіктерді түзеткісі келеді. Ол әр пьесасында әйгілі тарихи оқиғаларды сюжет ретінде алып, тек соңын ғана жақсылықпен өзгертіп аяқтайды. Мысалы, «Орталық елді жуасыту» пьесасында Сыма Иді ойсырата жеңіп, таққа Лю Чэнді отырғызып, да-нагөй министр Чжугэ Лян Шу патшалығының билігімен Қытайды біріктіргендігі туралы баяндалады, ал шынайы өмірде бәрі мүлдем керісінше болған.

Әдеби өмірдің елеулі құбылысы ақын Хуан Се-циннің драматургиялық шығармашылығы болып табылады. Ол тарихи материалдарға сүйене отырып жеті пьеса жазған болатын. «Маолиндік ішектер» пьесасында ол ақын Сыма Сян-жу мен жас жесір Чжоу Вэнь-цзюньнің арасындағы махаббат пен Сыма Сян-жудің У-ди императорына жақын болып, оның кеңесшісі болғандығы туралы баяндалады. Алдымен махаббат хикаясы пьеса желісін ынталандырып отырады, кейін баяндау автордың батыл саяси көзқарастарын ашуға бағытталып кетеді. «Шабдалы өзеніндегі қар» атты пьесасында батыл және әдемі У Цзян-сюэньнің жеке басының қайғылы тағдыры туралы баяндалады. Ал «Император қызына арналған гүлдер» пьесасында Мин династиясының соңғы императорының он бес жасар ханшайымы Кунь-юйдің басына түскен сындары туралы әңгімеленеді.

XIX ғ. ортасында Пекинде кейінірек астаналық музыкалық драманың атын алған (цзинцзюй) жергілікті театрдың жаңа формасы қалыптасты. Оның репертуарында алғашқы кезеңде куньшаньдық драманың өңделген түрлері болатын. Әдетте үлкен пьесалардан цзинцзюй жанрының талабы бойынша бір немесе екі

актіні алатын. Тарихи сюжетті пьесалар, әсіресе «Үш патшалық»-тан («Батырлар кездесуі»), «Динцзюньшань тауы», «Цао Цаоны тұтқынға алу мен құтқару», «Чэндудің бас тартуы») алынғандары сұранысқа ие болатын. Бұл пьесалардағы басты ампула болып негізгі қария кейіпкердің «лаошэн»-нің ампуласы алынатын, себебі сол кездері бұл рөлді атақты актерлер сомдайтын. Либреттоны қойылым кезінде пьесаның мәтініне жеңіл қарайтын актерлердің өздері жазатын. Цзинцзюй театрына арналып басылған мәтіндер кейіндеу пайда бола бастады. Ксилографиялық тәсілмен жарық көрген алғашқы астаналық музыкалық драма болып «Жоғарғы бақыттың әлемі» саналады. Оның кіріспесі 1840 жылмен танбаланған. Гуэньцзюй даожэнь (Даос-театрал) деген лақап атпен жасырынған автор сюжетті Пу Сунлиннің «Ракштардың теңіз саудасы» романынан алған. Жалпы астаналық драма тез күш жинап, ғасырдың ортасына қарай аса танымал болды.

Әдебиеттер:

История всемирной литературы в 9-ти томах. – М., 1989-993; Литература Востока в новое время (Китай). – МГУ, 1975; Литература Востока в новейшее время (Китай). – МГУ, 1977; Сорокин В., Эйдлин Л.З. Китайская литература: краткий очерк. – М., 1962.

Тақырып бойынша сұрақтар:

1. XIX ғ. Қытай әдебиетіндегі роман жанрының дамуы.
2. Қытай әдебиетіндегі ағартушылық романдар.
3. Қытай әдебиетіндегі поэзиялық, прозалық драматургия дамуының ерекшеліктері.
4. Цзинцзюй – музыкалық драма.

Аралық бақылау сұрақтары мен тапсырмалары:

№1 аралық бақылау тапсырмалары:

1. Романтизм, оның негізгі жанрлары.
2. Романтизмдегі табиғат концепциясы.
3. Ағылшын әдебиетіндегі «лейкистер» мектебі, басты өкілдері, тақырыптары.
4. Неміс романтизм өкілдерінің эстетикалық көзқарастары.
5. Э. Поның «Қарға» поэмасы.
6. Ф. Купер романдарындағы романтикалық кейіпкер.
7. Гейдельбергтік мектепті қалыптастырушылар.
8. Гофманның неміс әдебиетіне қосқан жаңалығы.
9. Капельмейстер Крейслер – романтикалық кейіпкер.

№2 аралық бақылау тапсырмалары:

1. «Реализм» терминінің пайда болуы. Реализм эстетикасы.
2. Постмодернизм. «Мәтін» және «интермәтін».
3. Социалистік реализм.
4. Неореализм.
5. Экзистенциализм.
6. Француз экзистенциализмі. Сартр.
7. Модернизмнің философиялық және психологиялық негіздері.
8. XX ғ. көркем әдебиетіндегі миф пен мифтік шығармашылық мәселесі. Шығармашылықтың «ойындық» тұжырымдамасы.
9. 1910-1920 ж. аралығындағы авангардистік ағымдар.
10. Золя мектебі.
11. Германиядағы натурализм.

12. Сатиралық-юморлық реализм: Г. Манн, Марк Твен, О. Генри
13. Реализмдегі батырлық сарын: Роллан, Джек Лондон.

Студенттің оқытушымен бірлесе жасалатын өзіндік (СОӨЖ) жұмысының тақырыптары

1. «Қос әлемдік» түсінігінің мәні.
2. Мериме және Стендаль шығармашылықтарындағы «романтизм».
3. Бальзак «эклектизмі».
4. Диккенс шығармашылығындағы романтикалық дәстүр.
5. Флобердің антиромантизмі.
6. Гюго, Ж. Сандтағы романтизмнің ерекшелігі.
7. Реализм эстетикасының қалыптасуы.
8. XIX ғасырдағы реализм.
9. Классикалық түрдегі әлеуметтік романның негізделуі (О. де Бальзак, Ч. Диккенс, У.М. Теккерей).
10. 1848 жылдан кейінгі әдебиеттің дамуы.
11. Флобер романдарындағы кейіпкер, оның эстетикасы мен әлеуметтік анализіндегі әрі көркемдік психологизмдегі жаңашылдығы.
12. Неміс новелласы (Шторм, Раабе) және «поэтикалық реализм» ұғымы
13. Адам концепциясы (Бодлер және Уитмен).
14. Натурализм.
15. Стендаль шығармашылығы «*Ванина Ванини*» (1829) новелласы, «*Қызыл мен қара*» (1830) романдары. Кейіпкер және жанр мәселесі.

Студенттің өзіндік жұмысының (СӨЖ) тақырыптары

1. Проспер Мериме новеллалары («Кармен», «Этрис құмырасы»).
2. Оноре де Бальзак «Гобсек» *повесі*, «Горио ағай», «Кузина Бетта» (1847) *романдары*. Бальзак психологизмінің ерекшеліктері және XX ғасырдағы реализм психологизмі.
3. 1830-1870 ж. ағылшын әдебиеті.
4. «Кішкентай адам» тақырыбы және реалистік батырлық.
5. Чарльз Диккенс романдары.
6. Уильям Мейкпис Теккерей «Ярмарка тщеславия».
7. Шарлотта Бронте (1816-1855) және ағылшын реалистері. «Джейн Эйр» (1847) романы.
8. Джордж Элиоттың шығармашылық кезеңдері және ағылшындық әлеуметтік романның эволюциясы.
9. Г. Гейне шығармашылығы.
10. Гюстав Флобер «Бовари ханым» шығармасының көркемдік ерекшелігі.
11. 1848 жылдан кейінгі АҚШ әдебиеті.
12. У. Уитмен және неміс әдебиеті.
13. А. Шопенгауэрдің тарихи скептицизмі және кейінгі романтикалық философия.
14. Теодор Шторм және Теодор Фонтане.
15. Флобер кейіпкерлері және романтизм (Эмма Бовари, Фредерик Моро).

XX ҒАСЫР ӘДЕБИЕТІ

XX ғ. шетел әдебиетінің тарихын үлкен екі кезеңге (1910-1945 және 1945-1990) бөліп қарастыруға болады. Бұл осы дәуірдің ерекшеліктері мен осы кезеңде өмір сүрген адамдардың дүниетанымын анықтайтын әдеби процестерді сол дәуірде орын алған үлкен оқиғалар арқылы түсінуге септігін тигізеді. Сол кездегі маңызды оқиғаларға 1914-1918 және 1939-1945 жылдардағы дүниежүзілік соғыстар мен саяси-әлеуметтік төңкерістерді, ұлт-азаттық қозғалыстар мен ғылыми-техникалық дамуды және т.б. жатқызуға болады.

Әдебиеттегі тың өзгерістерді сезіну Бірінші дүниежүзілік соғыс жылдарына сәйкес келеді. Бұл XX ғ. басындағы авангард қозғалысымен байланысы бар жазушылардың шығармашылықтарында көрініс табады. Жаңа көркемдік ойлау процесі етек ала бастады. Жазушылардың әдеби жаңалықтары мен шығармашылық ізденістерінің мазмұны мен бағыттарына сол дәуірдің келеңсіз жағдайлары мен әлемде болып жатқан өзгерістер өз әсерлерін тигізбей қоймады.

Ғылыми-техникалық төңкерістер мен дүниежүзілік соғыстар, әлеуметтік-саяси өзгерістер дәуірінде философия-әлеуметтану еңбектерде көрініс тапқан өнер жайлы бағыттар ендігі жерде эстетикалық ізденістер мен көркем жаңалықтарды, әдебиеттің түрлі жанрларында үлкен жетістіктерге жетіп, жарқын есімдермен байи түскен XX ғ. әдебиеттің үздік дәстүрлерін жаңарту мен дамытудың маңыздылығын жоққа шығара алмады. Реализм өзінің дамуында жаңа сатыға көтеріліп, модернизм мен постмодернизмнің түрлі бағыттары мен мектептері пайда бола бастады. Әдебиет сол дәуірдің ерекшеліктері мен сол кезде өмір сүрген адамдардың дүниетанымын, ақындар мен жазушылардың шығармашылық тілі мен ойлау жүйесін жеткізе отырып, философия, ғылым және саясатпен тығыз байланыста өмір сүруін жалғастырды.

Көркем ойдың реалистік түрі XX ғ. тән адамзаттың ғылыми-философиялық ойлау деңгейі мен адам болмысының күрделілігі туралы түсініктері арқылы анықталады. Жазушы-реалистердің әлеуметтік жағдайлармен қатар адамның жан дүниесі мен оның жеке сана-сезіміне деген қызығушылықтары арта түседі; психологияның терең дамуына Бергсонның интуитивизмі және Фрейдтің психоталдаулары өз әсерлерін тигізеді; модернистердің жаңалықтары іске аса бастады. Осылардың барлығы классикалық әдебиет дәстүрлерімен байланысты У. Фолкнер, Ф. Мориак, Р. Роллан,

Т. Ман, Л. Пиранделлон сияқты жазушылардың шығармашылығында байқалады. Реалистік туындылардың түрлері ұлғайып, романдардың жанрлық модификацияларының саны өсе түседі (философиялық, ғылыми-фантастикалық, философия-аллегориялық, саяси, отбасылық, философия-психологиялық, утопиялық, эпикалық, детективтік, әлеуметтік-тұрмыстық, тарихи). Шығармалардың негізі ретінде әрқашан өмірмен тығыз байланысқа түскен *адам* алынды.

1910-20 жылдар аралығында **модернизм** деген атауға ие болған әдеби бағыттың эстетикалық концепциясы қалыптаса бастады. Оған авангардтық *дадаизм*, *сюрреализм*, *футуризм*, *экспрессионизм* сияқты ағымдар келіп қосылды.

1970-80 жылдары **постмодернизм** әдеби бағыты дүниетаным мен шығармашылық өнердің ерекше тәсілі ретінде қалыптасып, XX ғ. ортасынан бастап постмодернистік тенденциялар күшейе түседі. Жаңа заман әдебиеттануында постмодернизм «тарихи, әлеуметтік және ұлттық нақыштағы философиялық, эпистемологиялық, ғылыми-теориялық және эмоциялық-эстетикалық түсініктердің кешеніне байланысты жан-жақты, динамикалық қозғалыс ретінде анықталады. Постмодернизм, ең алдымен, дүниетанымның ерекше тәсілі мен адамның өзін-өзі тану мүмкіндігі, оның қоршаған ортадағы рөлі мен орнын бағалайтын белгілі бір ділдің сипаты ретінде қарастырылады».

Постмодернизм дәуірінде көп ғасырлық тәжірибеге деген күмәндар туып, осыған байланысты орталандырылған идеология, дін мен философиядан бас тарту байқала бастайды. Постмодернизм қандай да бір құндылықтардың өлшемі болмайтын, әлемді хаос деп қабылдайтын «постмодернистік сезімталдықпен» тығыз байланысты.

Өз заманындағы дүниетаным мен ділдің көрінісі болып табылатын постмодернизм ерекше эстетикалық құбылыс ретінде 80-ші жылдарда әдеби сыншылардың назарына ілікті (француз философы Ж.Ф. Лиотардың «Постмодерн жағдайы» атты еңбегінде берілген анықтама бойынша, 1979). Ол туралы «әлемнің жаңа көрінісі» ретінде жаза бастады. Оның бастауы болып Джеймс Джойстың «Финнеган бойынша ас беру» атты романы (30-шы жылдардың соңы) есептелінеді.

Ғасырдың модернизмнен постмодернизмге өту кезеңі 1960 жылдарға сәйкес келеді. Осы кезде лингвистикада, әдебиеттану мен философиялық ойлардың даму барысында негізгі бағыт *структурализм* болған. Бұл бағыт Францияда айрықша күшке ие болған. Структурализмнің теоретигі этнограф әрі әлеуметтанушы К. Леви-Строс болды. Ол мифологияны зерттеу барысында мифтер «тілінің» сыртқы (көрінетін) және терең (көрінбейтін) құрылымдарының арақатынасын анықтаған. Әдебиеттануда бұл принцип көркем мәтіндерді талдауда қолданылған болатын. Оның барысында мәтіннің құрылымы ондағы элементтер мен олардың арасындағы байланыстар арқылы зерттеледі.

Әдебиеттануда Р. Барт, Ю. Кристева, Ж. Деррид сияқты структуралистердің еңбектерінде постмодернистік көзқарастардың жарқын көріністері байқалады. Постмодернистік сынды кейіпкерлердің бейнесін толық суреттеп, өмірдің ақиқатына ұмтылатын реалистердің шығармалары да, экзистенциалистердің субъективтік тұжырымдамалары да қызықтырмады. Оның зерттеу пәні негізінен постмодернистік мәтіндер болып табылады.

Постмодернистік әдебиетке жататын шығармаларда шынайылықты өзінің даму барысында белгілі бір заңдылықтарға сүйенетін тұтастық ретінде түсіндіруден бас тарту орын алады. Бір құбылысты түсіндіруде бірнеше нұсқалар пайда болады. Постмодернистер «шынайы ақиқатты» жоққа шығара отырып, ақиқатты іздеу мен әмбебаптылыққа ұмтылмайды. Олар адам мен әлемнің әмбебап үлгілерін құруда реализмнің эстетикасымен де, модернистердің талаптарымен де келіспейді.

Басқа мәтіндерді енгізу арқылы құрылған постмодернистік мәтіндерде барлық нәрсе салыстырмалы әрі орнықсыз және олар белгілі бір заңдылықтарға бағынбайды. Онда әзіл-сықақ пен мысқылдың элементтері орын алады. Ескі композициялық құрылымнан бас тарту айтысқа жол ашады.

Постмодернистердің арасынан Францияда Ален Роб-Грийе және Мишель Бютор, Англияда Джон Фаулз, Джулиан Барнс, Дэвид Лодж және Питер Акройд, Германияда Патрик Зюскинд, Италияда Умберто Эко көріне бастады.

Постмодернизм дәуірінде элитарлық және бұқаралық мәдениет пен әдебиетті поляризациялау айқын көзге түседі. Постмодернистік мәтіндер қатардағы оқырмандарды "баурап" алады. "Әдебиет" осындай "кереғарлықтардың" арасында "өмір сүруін одан әрі жалғастырады.

Франция әдебиеті

XX ғ. әдебиетінің дәуірлерге бөлінуі мен негізгі бағыттары; модернизм; шынайы реализм; сюрреализм, экспрессионизм; экзистенциализм; постмодернизм; М. Пруст, А. Барбюс, Р. Ролан, Ж.П. Сартр, Ф. Мориак, А. Жид.

XX ғ. бірінші жартысындағы әдебиет ауқымды әдеби жаңалықтарға толы болып, ақындар мен жазушылардың жарқын есімдерімен байи түседі. Жаңа ғасыр тарихы көптеген құбылыстар мен үдерістерге жаңаша көзқарасты талап еткен 1914-1918 жылдардағы Бірінші дүниежүзілік соғыстан бастау алады.

XX ғ. Франция поэзиясы Гийом Аполлинер, Луй Арагон, Поль Элюар, Пьер Реверди, Поль Клодел, Блез Сандрер және Поль Валери шығармашылықтарымен тығыз байланысты. Жаңа буын өкілдеріне жататын драматургтар қатарына Жан Кокто, Жан Жироду және Антонен Артоларды жатқызуға болады. Марсель Пруст, Анри Барбюс, Ромен Ролан, Роже Мартен де Гар, Франсуа Мориак, Андре Жид пен Анре Мальроның шығармалары әлемдік деңгейде танымал болған.

Француз әдебиетінің тарихындағы жаңа кезең түрлі эстетикалық бағдарламаларды негізге алған көптеген әдеби ағымдар мен мектептердің пайда болуымен есте қалды. Әдеби өмір түрлі шығармашылық манифестер, декларациялар мен жобалар арқылы байи түседі. М. Пруст «Өткен уақытты іздеу барысында» атты өзінің көптомдық романын жазу арқылы «модернизмнің атасы» аталған. Анархистік-нигилистік көтерілістермен айналысқан авангардтық бағыттарға қатысушылар өткен дәуірге тән өнердің жеткен жетістіктерінен бас тарта отырып, жаңа тәжірибелер жүргізеді. 1918 жылы Блез Сандрер өзінің «Он тоғыз эластикалық өлеңін» жарыққа шығарды. Ал, Жан Кокто кубизм бағыты мен сюрреалистік тәжірибелерінен («Әскери шеру», 1921; «Орфей», 1927), реалистік тұрғыдағы еңбектерге («Қиын ата-аналар», 1938; «Жазу машинкасы», 1941) қарай ығысады.

20-30 жылдары көптеген жазушылардың шығармаларында Бірінші дүниежүзілік соғыс басты тақырыпқа айналады. Соғыста орын алған оқиғалар оған қатысқан жауынгерлер мен олардың замандастарының шығармаларында түрліше көрініс тапқан. Соғыстың шынайы тұстары ең алғаш рет **Анри Барбюстің** (1873-1935) «Жалын» (1916) деп аталатын романында айқын суреттелген. Бұл шығарма бүкіл әлемге танымал болған. Онда соғыс оқиғалары ащы шындық арқылы бейнеленген. Сонымен қатар Барбюс өзінің осы еңбегінде келешекке болжау жасайды, оның кейіпкерлері болашақта болатын төңкерістер мен қоғамда орын алатын өзгерістерді көре алды.

Барбюстің «Жалын» атты шығармасы деректі көркем проза болып табылады. Романда соғыс кезінде жазылған хаттар мен күнделіктер өте жиі келтірілген. Романның кейіпкерлері – Барбюс майданда, кейін госпитальда кездестірген адамдар. Ол майданда санитар болып жүрген кезінде жарақаттанғандардың әңгімелерін тыңдап, оларды қағаз бетіне түсіріп отырған.

Барбюстің романы капитан Бертран басқарған бір взводтың тағдыры сөз болатын күнделік үлгісінде жазылған. Әңгіме бірінші жақтан баяндалады, бірақ баяндаушы «біз» есімдігін жиі қолданады. Әрбір кейіпкердің тағдыры взводпен, тіпті бүкіл халықтың тағдырымен тығыз байланысты. Барбюс үшін соғысқа қатысқан адам мен олардың өмірден алған қорытындылары өте маңызды. Халық соғысты кім бастайды, ол кім үшін пайда әкеледі деген сияқты сұрақтарға жауап іздеп, шындықты білгісі келеді. Халық көптеген қиындықтарды бастан кешірген сайын күшейе түседі. Автор өзінің кейіпкерлерін осындай қиындықтар арқылы жақсылыққа жетелейді.

Соғыс жылдарында француз жазушыларының шығармашылығында «Адам және қоғам» мәселесі алдыңғы шепке шығады. Олар өздерінің көзқарастары, дүниетанымы мен эстетикалық ұстанымдарына байланысты бұл мәселені шешуде түрлі тәсілдерді қолданады. Олар өздерінің кейіпкерлерімен бірге өмірдің мәні мен ақиқатты іздеу барысында қилы-қилы жолдармен жүреді.

Марсель Пруст (1871-1922) әлем әдебиеті тарихына «Өткен уақытты іздену барысында» атты романның авторы ретінде еніп, «*модернизмнің атасы*» атанған. Ол батыл тәжірибеші, импрессионистік прозаның шебері ретінде танылады. Прустың поэзиясы автордың жаңа эстетикалық ұстанымдары арқылы ерекшеленеді. Ол: «Жалғыз ғана шынайы әлем, бұл – ішкі әлем» деп жазады. Пруст өзінің басты кейіпкерін Марсель деп атап, өзінің ішкі әлемін көрсетпекші болады. Романда Марсельдің өткен өмірі жайлы сөз қозғалып, шығарманың сюжеті жазушының ішкі дүниесінде болып жатқан түрлі сезімдері мен оның естеліктеріне негізделіп құрылған.

Марсель Парижде дүниеге келіп, өмірінің соңына дейін сонда тұрған. Оның әкесі атақты дәрігер болған. 1890 жылы саясаттану ғылымын оқытатын жоғарғы мектепке түсіп, философ Анри Бергсонның лекцияларын тыңдайды. 1890 жылдары Марсель өзінің алғашқы мақалаларын («Консерваториядағы демалыс күн», «Париждің келбеті») жарыққа шығарып, очерктер мен новеллалар («Виоланта») жаза бастайды. Олардың біразы 1896 жылы басылып, «Өмір мен ермек» атты алғашқы кітабында жинақталады.

Пруст бірнеше жыл «Жан Сантей» (1896-1904) романын жазумен айналысып, оны аяқтай алмайды. Бұл роман жазушы өмірден өткеннен кейін 1952 жылы ба-

сылып шықса, екі жылдан кейін оның «Сент Бевқа қарсы» атты романы да жарық көреді. Бұл романда XIX ғ.ы француз сыншысы Сент Бевтың ұстанымына қарсы пікір айтылып, жүрек ақыл-ойдан жоғары қойылады. Пруст өмір бойы өнерге адал қызмет етіп, өнердің ең басты мақсаты ақиқатты табу деп түсінеді. Ол осы мақсатқа жету үшін түрлі жолдарды қарастырып, Бальзак, Флобер сияқты аға буын өкілдерінің еңбектерін жоғары бағалай білген. Пруст ақиқатқа жету үшін жеке тұлғаның ерекшелігін тарихи-әлеуметтік себептермен түсіндіруден бас тартқан. Оны адам психологиясы мен ақыл-ойының жұмыс істеу механизмі қызықтырды.

Ромен Роллан (1866-1964) Бірінші дүниежүзілік соғыс басталмай тұрып-ақ романист, драматург, әдебиет пен өнер қайраткерлерінің өмір жолын зерттеуші, әдебиет, сурет және театр туралы мақалалардың авторы ретінде кеңінен танылады. Ол 1890 жылдан бастап «Сенім қасіреті» және «Төңкеріс театры» деп аталатын драмалық шығармаларын жарыққа шығарады. Роллан өзінің «Халық театры» кітабына енген «Идеализмнің уы» атты мақаласында өзінің өнерді жаңартуға деген талпынысын көрсетіп, барлық аурудың бір ғана емі – шындық екенін айтады. Ол өмірдің шынайы жақтарын ғана көрсету керек деп есептейді. Роллан Толстойды данышпан әрі өмірді суреттеудің асқан шебері, ал оның «Соғыс және бейбітшілік» атты романын қазіргі замандағы ең үздік дастан деп қарастырады. Ол өзінің «Ерлік өмір» атты шығармасында ұлы өнер қайраткерлерінің өмірбаянын жазады: «Бетховеннің өмірі» (1903), «Микеланджелонның өмірі» (1906), «Толстойдың өмірі» (1911). Соғыс жылдарына дейін Ролланның роман-симфония ретінде жазылған «Жан-Кристоф» (1904-1912) деп аталатын шығармасы үлкен атаққа ие болады. Ол 1914 жылы «Кола Брюньон» атты романын аяқтайды.

Р. Роллан 1915 ж. Нобель сыйлығының лауреаты атанады. Ол өзін саясаттан аулақ ұстап, үнді философиясы мен Ганди іліміне қызығушылық танытады. Алайда көп ұзамай Роллан қоғамдық-саяси өмірге араласып, соғысты бастағандарды өткір сынға ала бастайды. Оның сөздері бүкіл Еуропаға тарап, өзінің «Рухтардың тәуелсіздік декларациясы» атты мақаласында Еуропа зиялыларын бір тудың астына бірігіп, рухани бостандық үшін күресуге шақырады. Роллан 1917 жылы көктемде Ресейде болған Ақпан төңкерісін жақтап, өзінің мақалаларында («К. Бальмонт пен И. Бунинге жауап», 1928; «Өткенмен қоштасу», 1931) Ресейдегі өзгерістердің маңыздылығы туралы жазады.

Андре Жид (1869-1951) – психологиялық прозаның асқан шебері. Оның арғы атасы Джидо Францияға XVI ғ. қоныс аударған. А. Жид «Әдепсіз» (1902), «Ватикан зынданы» (1914), «Жалған ақша жасаушылар» (1925) атты романдар мен Достоевский туралы еңбектердің («Достоевский», 1923), «КСРО-дан оралу» (1936) атты кітаптардың авторы ретінде танымал болған. А. Жидтің шығармашылығында жеке тұлғаны азат ету, оның бостандығы мен құқықтары басты орынға ие. Оны «еркін таңдау» идеялары арқасында Франция әдебиетіндегі *экзистенциализм бағытының* негізін салушы ретінде қарастыра аламыз.

А. Жид өзінің алғашқы туындыларында-ақ кейіпкерлердің жан дүниесіне үңіліп, олардың жан күйзелісін шебер суреттеген («Андре Вальтердің қойын дәптері», «Нарцис туралы трактат», «Махаббат тәжірибесі»). Бұл туындылардан Оскар Уайльд пен Марсель Прустың әсерін байқауға болады. Жазушы «Имморалист»

атты романында Мишель атты жас ғалымның әрекеттері мен өзімшілдігі туралы жазады. Шығарманың соңында осы кейіпкердің өзімшілдігі әйелі Марсельдің өліміне әкеліп соғады. А. Жид өзінің «Ағайынды Карамазовтар» романы туралы жазылған мақаласында Достоевскийді Рембранд, Бетховенмен салыстыра отырып: «Ол әр жаңа қадамын жаңаша бастап, әрқашан өзін жетілдіріп отырған», – дейді.

Жан Поль Сартр (1905-1980) философ әрі жазушы, атеистік экзистенциализмнің өкілі ретінде танымал болған. Оның шығармашылық ерекшелігін «Жүрек айнуы» (1938) атты романы мен «Еркіндік жолы» (1946-1949) трилогиясынан, «Қабырға» (1939) атты әңгімелер жинағы мен «Шыбындар» (1943), «Жерлеусіз қалған өліктер» (1946) атты пьесаларынан, сонымен қатар «Әңгіме» (1964) атты автобиографиялық туындысы мен Г. Флобердің балалық шағы туралы еңбегінен («Отбасылық ақымақ, 1972») көруге болады. Сартр жоғары педагогикалық білімді (Эколь Нормаль) Парижде алады, армияда қызмет етіп, Гавр лицейінде философиядан дәріс берді. Оның еңбектері 1936 жылы жарық көре бастайды. Сартрдың негізгі философиялық еңбектеріне «Қиял» (1936), «Сезім теориясының нұсқасы» (1939), «Болмыс және тұл» (1943) атты шығармаларын жатқызуға болады.

Сартр Екінші дүниежүзілік соғыста Қарсыласу қозғалысына қатысып, соғыстан кейінгі жылдары бейбітшілік үшін күрес жүргізеді. 60 жылдардың соңына қарай жастар қозғалысына белсене қатысады. 1964 жылы Сартрға Нобель сыйлығы беріледі, бірақ ол одан бас тартады.

Экзистенциализмнің негізгі принциптері Сартрдың «Болмыс және тұл» атты еңбегінде көрініс табады. Бұл шығарма «Жүрек айнуы» атты романмен байланысты. Бұл романдарда адамның өз таңдауы мен құқығы, оның бостандығы мен адам болмысы туралы жазылады. Оның «Шыбындар» атты пьесасы фашизмге қарсы жазылып, онда әлеуметтік мәселелер сөз болады.

Альбер Камю (1913-1960) – прозаик, драматург, эссеист, философ-экзистенциалист. Жазушының дүниетанымына Кьеркегор, ницше мен Хайдеггер, әсіресе Достоевскийдің шығармашылығы көп әсерін тигізеді. Камю Алжирде дүниеге келген. Әкесі француз Люссен Камю фермада жұмыс істеген. Ол соғыстың бас кезінде Марне шайқасында қайтыс болады. Жесір қалған испандық Катрин Камю жетім қалған екі ұлын өзі тәрбиелейді. Кейін Алжир қаласына қайта көшіп келеді. 1932 ж. Алжир университетінің филология факультетіне оқуға түседі. 1936-1939 ж. аралығында бірқатар шығармаларды жазуды жоспарлайды. Жазушының университетті аяқтауына туберкулез ауруына ұшырауы кедергі болады. Ол Парижде емделіп Алжирге қайта оралады. Осында оның эсселер жинағы жарыққа шығады («Келбет және ішкі әлем», «Алжирдің жазы» және т.б.). 1937 жылы Камю социализмнің кеңестік нұсқасынан туындаған зардаптарға байланысты коммунистік партиядан шығады.

Оның «Бүлік шығарған адам» атты трактаты философиялық тұрғыда жазылса, 50-жылдары жарық көрген шығармаларында адам мен табиғаттың байланысы көрсетілген. Камю «Құлдырау» атты повесінде екіжүзділік пен жалғандықты, өзімшілдікті қатты сынға алады. Камю өз шығармаларында ХХ ғ. туындаған философиялық мәселелерді оқырман назарына ұсынып, оны шешу жолдарын қарастыруға шақырған.

ХХ ғ. екінші жартысындағы француз прозасында ХІХ ғ. классикалық реализмінің дәстүрлері өмір сүруін жалғастыра береді. Олар адамдардың қазіргі за-

мандағы орны мен ролін, оның ерекшеліктеріне мән беруге арналады. XX ғ. өмір сүрген Роберт Мерль, Эрве Базен, Жюльен Грин, Бернар Клавель, Франсуа Нурисье, Жозе Кабанис секілді француз жазушыларының шығармашылықтарында классик жазушылардың дәстүрлерімен байланыс сақталған. Осы дәуірге жататын атақты ақын-жазушылардың қатарына ағылшын, француз тілдерінде жазып, Гонкуровтық сыйлыққа ие болған Ромен Гари (1914-1980), «абсурд театры» мен «антидраманы» дүниеге әкелген Эжен Ионесконы (1912-1994), франко-ирландық драматург, романист, бірнеше өлеңдер мен әңгімелердің авторы Сэмюел Беккетті (1906-1989), «жаңа романның» негізін салған теоретик Ален Роб-Грийені (1922-2008), «француз тілінің сиқыршысы» атанған Натали Саррот (1900-1999) пен «жаңа романды» құрған жазушылардан кейінгі буынға жататын Жан Марри Гюстав Леклезюны (1940), қазіргі француз әдебиетінің классигі атанған Патрик Модиаконы (1945) жатқызуға болады.

Әдебиеттер:

История всемирной литературы в 9 томах. – М.: Наука, 1983-1994; Зарубежная литература. XX век. под ред., Михайловской Н.П. – М.: Дрофа, 2003; Яхонтова М.А., Соловьева О.М. Литература "Франции 1917-1945. – М.: "Просвещение, 1984; Зарубежная литература. XX век. Под ред., Андреева Л.Г. – М.: Выс. школа, 2004; Толмачев Л.Г. Зарубежная литература. XX век. – М.: 2003. Белова Н.А., Концепции постмодернизма в зарубежной литературе XX века – ЮГУ, 2009; Көптілеуова Д.Т. Шетел халықтарының әдебиеті (XX ғасыр). – Алматы: Қазақ университеті, 2012.

Тақырып бойынша сұрақтар:

1. 1910-1945 жылдардағы ақын-жазушылардың шығармашылығындағы басты тақырып.
2. Франция әдебиетінің кезеңдері.
3. Соғыстан кейін пайда болған «жаңа реализм» туралы айтыңыз.
4. 60-жылдардағы трилогиялар.
5. Франция әдебиетіндегі экзистенциализм бағытының ерекшелігі мен осы бағытта қалам тартқан жазушылар.

Ұлыбритания әдебиеті

Англиядағы XX ғ. I жартысындағы әлеуметтік, саяси, экономикалық жағдай, оның әдебиетте көрінуі; Осы кезеңдегі ағылшын әдебиетінің негізгі мектептері мен бағыттары; Б. Шоу, Г. Уэллс, Дж. Голсуорси, Дж. Джойс, В. Вулф, Лоуренс, С. Элиот

1910-1945 ж. аралығында Ұлыбритания әдебиетінде орын алған елеулі өзгерістер Бірінші дүниежүзілік соғыс және оның салдарымен байланысты болады. XIX ғ. аяғында әдебиетке қадам жасаған Бернард Шоу, Герберт Уэллс, Джон Голсуорси, Арнольд Беннет сынды жазушылармен қатар жаңа прозаик, ақындардың есімдері жарыққа шығады. Олардың ішінде Джеймс Джойс, Томас Стернз Элиот, Вирджиния Вулф, Дэвид Герберт Лоуренс сынды жазушы-модернистерді ерекше атап өтсе болады.

Көптеген жазушылар әдебиетті қайта жаңғыртуға талпынып, оның әрі қарай дамуына өз үлестерін қосты. Әсіресе модернистер жаңалық жасауға құштар болады. Джеймс Джойстың «Улисс» романы модернизмнің энциклопедиясы атанады.

30-жылдар қоғамдық күрес пен әдебиеттің саясилануының асқынған кезеңі болады. Осы кезде еңбекшілердің өз құқықтары үшін күресі жайлы жазылған Грессик Гиббонның (1932-1934) «Шотландық дәптер», Джон Сомерфилдтің (1936) «Мамыр күні», Джек Линдсейдің «1649 жыл» (1939) атты әлеуметтік-тарихи романдары дүниеге келді.

«Шулы» 30-40-шы жылдардың бірінші жартысындағы әдебиетте соғыс пен фашизмге қарсы рух байқалады. Бұл Герберт Уэллстің «Крокет ойыншысы» (1936) повесінде, «Сақтық қажет» (1941) романдарында көрініс табады.

Бұл шығармалар өз кезегінде 1910-1945 жылдар аралығындағы әдебиеттің дамуы мен онда орын алған тың өзгерістерді көрсетеді. XX ғасырдың бірінші онжылдығында аға және кіші буын жазушыларының арасында әдебиеттің маңызы мен жазушының мақсаты, романистің міндеті мен жаңа дәуір шығармалары арқылы шындықты жеткізу тәсілдері төңірегінде пікірталастар жүріп жатты.

Бернард Шоу (1856-1950) – өзі өмір сүрген дәуірдегі театрдың қайта құрылуына үлкен үлес қосқан XX ғ. ағылшын әлеуметтік драмасының негізін салушы. Б. Шоу үшін театр – дәуір мәселелерін талқыға салатын арена, ал актер – қоғамның жетілуіне өз үлесін қосып, шындықты қорықпай айта алатын адам. Драматург-новатор Шоу ағылшын театрында өзі «талқылау пьесасы» деп атаған пьесаның жаңа түрі интеллектуалды драманы енгізді. Онда жетекші рөл шиеленіске емес, кейіпкерлердің арасында талқыға түсіп, оларды қатты толғандырған мәселелерге беріледі. «Актерлік театрды» жақтаушы Шоу үшін шеберлік пен актердің моральдық бейнесі өте маңызды болды.

Нағыз жаңашыл ретінде Шоу өзін драма саласында көрсете алған. «Ибсенизм квинтэссенциясы» (1891) атты еңбегі жазушының үндеу хатына айналады. Шоу әйел теңдігі, отбасы тәрбиесі және қоғамдық құрылыстың жетілмеуі сияқты сол заманда орын алған түрлі мәселелерге аса назар аударады. Шоу «Ибсенизм квинтэссенциясы» атты романында өзінің жағымды кейіпкерінің шегін айқындап, өмірге шынайы көзқараспен қарайтын, өзінің әрекеттерінде романтикалық елеске емес, керісінше саналы ойға сүйенетін бейнені дүниеге әкеледі. Шоу өз шығармасында «реалист» пен «романтикті» қарама-қарсы қояды.

Екінші дүниежүзілік соғыс кезінде фашизмге қарсы болған Бернард Шоу ұлтшылдықпен күресуге шақырады. Жазушы Кеңес үкіметі жеңіске жеткеннен кейін Кеңес үкіметінің «әлемнің рухани орталығына» айналатынына сенген.

Герберт Уэллс (1866-1946) ғылым мен қоғамның болашақта дамуы туралы пікірлер көрініс тапқан әлеуметтік-философиялық фантастиканың шебері әрі жазушы-фантаст ретінде танымал болған. Ғылыми-техникалық прогрестің жолдары мен оның адамзат тағдырына әсері жайлы мәселелер Уэллс шығармашылығының негізін құрайды. Уэллстың ойынша, техникалық жетістіктер адамдарды бақытты ете алмайды. Оның болашақ жайлы суреттерінде оптимизмнің белгісі болмады. Ол ғылым мен адам миының мүмкіндіктері, әлеуметтік қозғалыстар мен әлемдік апаттар, соғыс пен жаулаушылық күрестердің қатыгездігі жайлы жазады.

Уэллс адамды оның өткенінен бастап болашаққа қарай қозғалысы арқылы, яғни оның даму үрдісі арқылы қарастырады. Оның шығармаларында ойдан шығарылғандардың дәлдігі мен шындықтың сенімділігі бір-бірімен үйлесімді келеді («Сиқыр адам», «Қабырғадағы есік»).

XX ғ. ғылыми фантастикаға Уэллстің қосқан үлесі ұшан теңіз. Жазушы романдарында қозғалған тақырыптар мен онда кездескен бейнелер А. Кларк, Д. Уиндем, А. Беляев, И. Ефремов пен ағайынды Стругацкийлердің шығармашылықтарында өз жалғасын тапты.

Джон Голсуорси (1867-1933) – реалистік өнердің нағыз жақтасы, «Форсайттар туралы сага» атты роман топтамасының авторы. Голсуорси үшін реализм түсінігі өзі өмір сүрген дәуірдің ерекшеліктерімен анықталатын кейіпкерлердің шынайы бейнесін жасаумен тығыз байланысты болады. Оның шығармашылығына – элеуметтік-психологиялық бақылаудың маңыздылығы, күнделікті өмірдегі адамның бейнесіне терең бақылау жасау мен лиризмге толы сыншылдық тән. Жазушының «Әдебиет және өмір» (1930), «Әдебиеттегі характердің құрылуы» (1931) атты мақалалары реализм манифесті болып табылады. Джойс, Лоуренс сынды модернистермен пікірталасқа түсе отырып, Голсуорси оларға Шекспир мен Диккенсті, Теккерей мен Мопассанды оларға қарсы қояды. Ол Тургенев пен Толстойды өзінің ұстазы ретінде қабылдап, «жалпы адамзаттық және элеуметтік мәселелерді» шешіп, халыққа қызмет етуді өзінің борышы деп санайды.

1932 жылдың қараша айында Голсуорсиге Нобель сыйлығының берілгені туралы хабар келеді. Сол уақытта жазушы қатты сырқаттанып, ауыр халде болатын. Жазушы дәстүр бойынша сыйлықты тапсыру салтанатында айтатын сөзін дайындай бастайды, бірақ желтоқсанға белгіленген салтанатты рәсімге қатыса алмайды. Голсуорси 1933 жылы қайтыс болады.

Джеймс Джойс³⁴ (1882-1941) – модернизмнің атасы, модернизм энциклопедиясы деп танылып, жазушыға әлемдік даңқ алып келген «Улисс» романының авторы. XX ғ. Джойс өзінің «Улисс» атты шығармасында өзі шығарған көркем бейнелеудің жаңа принциптерін пайдалана отырып, тұрмыстың әмбебаптығын, адам мен әлемнің үлгісін жасады. Джойс өзінің тәжірибесінде адамның соқыр сезіміне терең үңіле отырып, «ойлау ағымының» көмегіне жүгінеді. Ол дәстүрлі классикалық роман құрлымынан бас тартып, жаңаша мазмұндау тәсілін құрады. Экспозиция мен бір ізді дамиды сюжеттен, портрет пен суреттеуден Джойс бас тартады. Ол өзінің мақсаты ретінде тұрмыстың негізгі заңдарын жан-жақты суреттеп, адамның табиғатына тән инстинк, құмарлық және ниет сияқты қасиеттерін толық көрсетеді.

Джойс шығу тегі жағынан ирландық, ол Дублинде дүниеге келген. Мұнда оның балалық және жастық шағы өтеді. Осы кезде Ирландия өзінің тәуелсіздігі үшін Англиямен күрес жүргізеді. Джойс қоғамдық күреске тікелей қатыспаған. Ол өзін саяси шиеленістерден алыста ұстағанымен, Ирландияда болып жатқан жағдайларға немқұрайлы қарамаған.

Модернист жазушы тілдегі түрлі мүмкіншіліктерді барынша қолданып, кейіпкерлердің жарқын бейнесін жасау арқылы оқырмандарға үлкен әсер қалдыратын. Мұндай жетістікке өзінің әуенді прозасының есту және көру ерекшеліктері арқылы жетеді. Джойстың «Жас кездегі суретшінің портреті» романында жазғаны «Улисс» көрініс тапқан. Ондағы көркем бейне біздің алдымызда кеңістікте немесе уақытта пайда болады. Құлақпен естілетін нәрсе уақытта, ал көзбен көрінетін нәрсе кеңістікте пайда болады.

³⁴ «Улисс» романының авторы Д.Джойс «біздің дәуіріміздің Гомері» (С. Цвейг)

«Улисс» романында кеңістік – Дублин, ал уақыт ұзақтығы – таңертеңгі сегізден түнгі үшке дейінгі аралық. Роман «Телемахид», «Улистің саяхаты», «Қайта оралу» атты үш бөлікке бөлінетін 18 эпизодтан тұрады. Джойс романның қолжазбасында әрбір эпизодқа атау берген.

Джойс роман құрлымының дәстүрлі түсінігінен бас тартып, XX ғасырдағы әдебиет тарихында әрқашан баяндаудың жаңа түрін іздеуші жазушы ретінде қалады.

Вирджиния Вулф (1882-1941) – импрессионизм бағытындағы проза жанрының асқан шебері, дарынды әдебиет сыншысы әрі ағылшын модернизмінің теоретигі. Өте батыл тәжірибелі жазушы Вирджиния әдебиеттегі роман жанрының жаңаруы мен дамуына өз үлесін қосқан. Вулф жеке тұлғаның ішкі сезімін сомдау, өмірлік көзқарасының өзгеруін сипаттау сияқты шындықты жеткізудің жаңа түрін өз романдарында шебер қолдана білген.

Бір сөзбен айтсақ, Вулфтің шығармашылығы жаңа замандағы психологиялық прозаны байыта түсіп, оған жаңаша дем берді. Оның шығармашылық мұрасы XX ғ. ағылшын әдебиетінің ажырамас бөлігіне айналды.

Дэвид Герберт Лоуренс (1885-1930) – жазушы, ақын, новеллист – XX ғ. ағылшын әдебиетінің ірі тұлғасы. Лоуренс: «Өнер екі түрлі қызмет атқарады: ол адамның ішкі сезімін сыртқа шығарады, кейін егер де сезімдеріміздің қауқары жетсе, күнделікті өмірдегі шындыққа айналады», – деген. Лоуренстің шығармашылығында сезімдер әлемі мен күнделікті өмірдің ащы шындығы үйлесімді болып келеді. Оның шынайы әлемді көре алу қасиеті кейіпкерлердің жан дүниесіне терең бойлау арқылы жүзеге асады. Ол Джойс пен Вулф секілді тәжірибеге бой ұрмаса да, солар секілді жалпылай қорытуға жүгінеді.

Лоуренстің шығармашылығында көбіне адамды өзінің құлына айналдырған «техникалық өркениет» туралы қозғалады. Бұндай қарсылық «Адам және машина» өлеңінен айқын көрінеді.

Лоуренстің соңғы шығармаларының біріне «Чаттерли ханымның ашынасы» атты романы жатады. Автор онда да «жаңа діннің» қолдаушысы ретінде суреттеледі. Жазушының шығармашылық жолын тәмамдаушы бұл роман оның кейінгі және алдыңғы романдарының синтезі болып табылады.

Томас Стернз Элиот (1888-1965) модернистік поэзияның шебері ретінде танылған. Ол тек ақын ретінде ғана емес, сонымен қатар драматург, әдеби сыншы, мәдениет тарихшысы ретінде де танымал. Элиот XX ғ. қайғылы қасіретке толы жағдайдың өзінде адамгершілік құндылықтарды уағыздап, соғысты басынан кешірген адамның ішкі сезімін қағаз бетіне түсіріп, «құдайсыз» әлемге аяқ басқан адамның мұң-мұқтажын, қайғы-қасіретін жеткізе білген. Элиот шығармашылығында қозғалған өзекті мәселелер ретінде тіршілік қасіреті мен рухани азғындалуды айтсақ болады. Бұлар адамгершілікке қарсы өркениеттің салдарынан болады. Оның поэзиясындағы негізгі образдар – «құнарсыз жер» мен «жүрексіз» адам. Жазушы жаңа замандағы адамдардың өздері өскен әлемнен тым алшақтап бара жатқандарын жазады. Еуропа мәдениетінің құлдырайтынын алдын ала болжап, христиан дінінен, рухани әлемнен пана іздейді.

Элиот АҚШ-ғы Сент-Луис қаласында ауқатты отбасында дүниеге келген. Ол кішкентай кезінен бастап қатаң пуритандық тәрбие алып өседі. Гарвард универси-

тетінде әдебиетті, тарих пен философияны оқиды. 1914 ж. ол Америкадан Еуропаға қоныс аударады. Элиот Лондонға тоқтап, Англияда қалады.

Элиот үшін поэзия – тек құрғақ лирика, яғни өзінің сезімін жеткізу ғана емес, сонымен қатар өткен ғасырдың мәдениетін зерттеп, оны дамыту. Сол кезде ғана жазушы өзін құрбандыққа шалу арқылы, өмірін маңызды нәрсеге бөле алады.

1945-1990 жылдар. Ұлыбритания өмірінде және ағылшын әдебиетінің дамуында ерекше тарихи кезең болған Екінші дүниежүзілік соғыстан кейін Британия империясы саяси жүйе ретінде өмір сүруін тоқтатады. Соғыстан кейінгі алғашқы жылдардың өзінде-ақ Ұлыбритания өзінің бұрынғы отар жерлерінен айырыла бастайды. Соғыстан кейін елде көптеген демократиялық өзгерістер орын алады. 1945 ж. парламент сайлауынан кейін билік басына лейбористтер келеді. 50-60 жылдардағы әлеуметтік реформалар лейбористтер мен консерваторлар тарапынан да қолдау табады. Бұл реформа зейнетақы қорын көбейту, жұмыс уақытын қысқарту, демалыс ақысын төлеу мәселелерін қамтыған еді.

Елде орын алған жағдайлар әдебиетке де өз әсерін тигізбей қоймады. Дэсмонд Стюарттың («Шөпте жатқан қабылан», 1953; «Жарамсыз ағылшындық» 1955; «Рөлдердің ауысуы» трилогиясы, 1965-1968), Базил Дейвидсонның («Өзен табалдырығы», 1957); Джмейс Олдриттің («Шөл даланың батырлары», 1954) және романдары дүниеге келеді. Онда отар елдерде орын алған оқиғалар суреттеледі. Шығармаларда шынайы атаулармен қатар Африка мен Шығыс Араб елдерін білдіретін Бахрас, Дельмина, Мидня сияқты ойдан құрастырылған географиялық атаулар да кездеседі. Латын Америкасы, Үндіқытай, Африка және Араб елдерінде орын алған отаршылдыққа қарсы күрестер бейнеленеді.

Жазушылар елде және әлемде болып жатқан оқиғалар туралы түрлі пікірде болады. Грэм Гриннің романдарында жаңа заманның өзекті мәселелері сөз болса, Уильям Голдинг, Аэрис Мердок, Мюриель Спарктың шығармаларында экзистенциалистік ойлар келтіріледі.

XX ғ. Ұлыбритания әдебиетінің дамуына Ивлин Во (1903-1966), Джон Осборн (1929-1994), Кингсли Эмис (1922 жылы туылған), Джон Уэйн (1925-1994), Джон Брейн (1922-1986), Сид Чаплин (1906-1986) сынды жазушылар өз үлестерін қосады. XX ғ. ағылшын әдебиетінің ұлттық дәстүрлерінде эпостық топтамалар пайда болады. Оған мысал ретінде Чарл Сноудың (1905-1980) «Бейтанис және ағайындылар», Джек Линдсейдің (1900-1990) «Британ жолы», Энтони Поуэллдің (1905-2000) «Заман әуені» атты эпостық топтамаларын келтіруге болады.

XX ғ. соңғы ширегінде ағылшын әдебиетінде постмодернизм ағымы пайда бола бастайды. Бұл ағымның пайда болуы туралы зерттеушілер түрлі көзқараста. Постмодернизм «дәуірдің рухын» көрсететін әдеби бағыт ретінде XX ғ. соңына қарай Питер Акрой (1949), Джулиан Барис (1946), Дэвид Лодж (1935), Анджела Картер (1940-1992), Антоний Байет (1936), Грэм Свифт (1949), Мартин Эмис (1949) сынды жазушылардың шығармаларында көрініс табады.

Әдебиеттер:

Ивашева В.В. Литература Великобритании XX века. – М.: Высш. шк., 1984; Литература Англии, XX век / под ред. Шаховой Н.А. – Киев: Вища школа, 1987; Михальская Н.П., Аникин Г.В. Английский роман XX века. – М.: Высш. шк., 1982; Бурцев А.А. Английский

рассказ, конец XIX – начало XX века. – Иркутск: 1991; Ионкис Г.Э. Английская поэзия XX века. 1917-1945. – М.: Высш. шк., 1980; Зарубежная литература. XX век. под ред., Андреева Л.Г. – М.: Выс. школа, 2004; Дудова Л.В. Модернизм в зарубежной литературе. – М., 1998; Жлуктенко Н.Ю. Английский психологический роман XX века. – Киев: Вища школа, 1988; Затонский Д.В. Художественные ориентиры XX века. – М., 1988; Урнов Д. Дж. Джойс и современный модернизм. – М., 1964; Көптілеуова Д.Т. Шетел халықтарының әдебиеті (XX ғасыр). – Алматы: Қазақ университеті, 2012.

Тақырып бойынша сұрақтар:

1. Ағылшын модернизмі: басты өкілдері, кезеңдері.
2. Дж.Джойстің жаңашылдығы.
3. XX ғ. екінші жартысындағы ағылшын жазушылары мен олардың көтерген тақырыптары.

Испания әдебиеті

Испан әдебиетіндегі «алтын ғасыр» мен кезеңдері; Испан әдебиетіндегі «98 жылдың ұрпақтарының» жаңашылдығы мен өкілдері; Термендизм ағымы, өкілдері, шығармалары. 50-жылдардағы әдебиеттегі өзгеріс. Мачадо, Х. Гассет, Гроссо, Гойтисол.

XX ғ. алғашқы онжылдығын испан әдебиетінің «екінші алтын ғасыры» деп атайды. Қайта өрлеу дәуірінде әлемге Сервантесті таныстырып, Гангора, Кеведо, Кальдерон, Лопе де Вега шығармашылықтары арқылы XVI-XVII ғ. поэзия мен драматургияны дүниеге әкелген испан әдебиетінің гүлдену кезі болды. XX ғ. басталысымен испан әдебиеті Еуропа әдебиетінде маңызды орынға ие болады. Оған елде болған маңызды оқиғалар да әсер етеді.

XX ғ. испан-америка соғысында Испания жеңіліс тауып, өзінің отарлары мен бұрынғы күшінен айрылған болатын. Бұл оқиға 1898 ж. орын алады. «XIX-XX ғасырға өткен испан жазушылары – 98 жылдың ұрпағы» деп аталады. «98 жылдың ұрпақтарының» басында Мигель де Унамуно болды, Пио Бароха-и Несси, Антонио Мачадо, Хуан Рамон Хименестердің шығармашылықтары да осы кезеңмен байланысты әрі испан әдебиетінде белең алған ең маңызды құбылыс болады. Бұл жазушылар сыни реализм канондарына қатаң бағынатын, дәстүршіл аға буын өкілдеріне өздерін қарсы қойды. Олардың Кончи Эспино мен Бласко Ибаньесаның күнделікті тіршілікті суреттейтін шығармаларына көңілдері толмайтын. Унамуно, Бароха-и Несси, Мачадо, Хименес сияқты жазушылар көркемдік әдіспен оқырманға ықпал етудің жаңа жолдарын іздестіру үстінде болады. Олар шығарманың стилі арқылы автордың өзіндік ерекшеліктерін көрсетуге тырысады. Натуралистер өз кейіпкерлерінің бойындағы ата-бабаларынан алған қасиеттеріне үлкен мән берген болса, олар керісінше өз кейіпкерлерін қоршаған ортаның әсеріне берілмейтіндей етіп бейнелейді. Қарапайым адамдардың өмірін суреттеуде олар испандықтарға тән ержүректілікті ашып көрсетеді: оларды ұлттық психологияның негізі қызықтырып, шығармашылықтарында халық пен Отан тақырыбы үлкен маңыздылыққа ие болады. Елде болып жатқан оқиғалар философиялық роман мен лирика жанрын ұстанған испандық жазушылардың шығармашылықтарында көрініс табады.

XX ғ. бірінші жартысында авангардтық ағым пайда болады. Алғашқылардың бірі «креасьонизм» (испанша *crear* – жасау) болған. «Креасьонизмнің» эстетикалық ұстанымдары мен оның артынша пайда болған «ультраизм» (латынша *ultra* – шегінен тыс, тысқары) француздық авангард пен сюрреализмнің ықпалы арқылы қалыптасады.

1919 жылдан бастап испандық авангардистердің манифестері бірінен кейін бірі пайда бола бастайды. Солардың алғашқыларының бірі – 1919 жылы басып шығарылған «Ультрада» (Жас жазушылар манифесі): «Әдебиеттен ультра әдебиетке!» деген ұран тасталады. 1921 жылы жазушы авангардист Гильермо де Торрениң «Ультраманифесі» жарыққа шығады. Бұл шығарма ағымның эстетикалық концепциясын алға шығарады. Ультраманифесте «мен» культіне негізгі орын беріліп, ақын өзінің табиғи ерекшелігіне аса көңіл бөліп, «теңдесі жоқ өзіндік «менге» шақырады.

«Креасьонизм» «ультраизммен» байланысы жоқ «таза» ақындар тобымен құрылады. Оларды кейде «университеттік ақындар» немесе «академик ақындар» деп те атады. Олардың ішінде француз поэзиясын аударған әйгілі ақын, әрі филолог – Хорхе Гильенді ерекше атап өтсек болады. Оның метафорасы күрделілігі жағынан Гангора поэзиясына ұқсас. Оның алғашқы өлеңдері 20-шы жылдары басылып шыға бастайды. Х.Гильеннің испандық барокко поэзиясының дәстүріне сүйенуі 20-жылдардағы испан әдебиетіндегі неогонгоризмнің бір көрінісі болып табылады.

Испан әдебиетінде 40-жылдары диктаторлық режимге қарсы көңіл-күйлер «тремендизм» (исп. *tremendo* – қорқынышты, жаман) әдебиетінде көрініс табады. Философиядағы экзистенциализмнен негіз алған «тремендизм» әдеби ағым ретінде Камило Хосе Селаның (1916-2002) шығармашылығында, әсіресе оның «Паскуале Дуартенің отбасы» (1942) мен «Ара ұясы» (1943) романдарында көрініс тапқан. Села фашизм кезіндегі адамдардың қорқыныш пен үрейге толы өмірін шынайы көрсете білген.

Жазушының «Махаббат және педагогика», «Тұман» романдары адамның қалыптасуы, рухани өмірге қол жеткізу сияқты мәселелерді қамтиды. Бұл романдардың XX ғ. әдебиетіне қосқан үлесі зор. Бұл романдардың біріншісі трактатқа жақын болса, екіншісі – өсиет. Унамуноның өзі бұл шығармаларының романдарға ұқсамайтынын айта отырып, оларды испан тілінде «роман» мағынасын беретін «*po Yela*» сөзімен атамай, өзі ойлап тапқан «*po Yila*» деген сөзбен атайды.

«Сана скептицизмі» мен сезімдер арасындағы күрес – Унамуно шығармашылығындағы негізгі ойлардың бірі. Унамуно өзін «98 жыл ұрпақтарының» көңілін философиялық-патриоттық лирика арқылы бере білген ақын ретінде көрсете білген. Оның өлеңдерінде Отан («Рух қаны»), Испания табиғатының әсемдігі («Ашық көздеріммен өлейін»), фашизмге қарсы күрес («Фашизм»), болашаққа сенім («Эй, испандықтар! Уақыт келді!») жайлы айтылған. Унамуноның «Поэтикалық кредо» атты көркем манифесті өлеңмен жазылған.

Антонио Мачадо (1875-1939) – XX ғ. бірінші жартысындағы танымал испан ақындарының бірі. Ол да «98 жыл ұрпақтары» қатарына жатады. Ол 20-30 жылдар арасында авангардтық бүлікшіліктен әдебиеттің жаңа шарттарын қабылдауға өткен жас жазушылардың жақтасы болған.

А. Мачадо Севильяда дүниеге келген. Оның әкесі танымал ғалым-фольклортанушы болған. Антонио Мадрид университетінде білім алған. Францияда екі рет болып, осы жерде Оскар Уайлд пен латын америкалық Рубен Дариомен танысқан. Мачадо фольклор мен оның поэтикалық жанрларына қызығушылық танытады. Халық өлеңдері, романстар, «канте хондо» өнерін игерген халық әншілерінің шеберлігі оның ақындық шабытының қайнар көзіне айналады. Мачадо өзінің философиялық лирикасында мақал-мәтел, «копле» (төрт жолды шумақ) сияқты халықтық поэзияның формаларын қолданып, «глосстар» (шумақ) мен «эстрибильоны» (қайырма) алма-кезек пайдалана отырып, өлеңдерін халық поэзиясының заңдылықтары бойынша жазған.

Республика жылдары мен азаматтық соғыс жылдарында Мачадо фашизмге қарсы шығады. Ол Испаниямен, халықпен бірге күреске шығу керек екендігіне сенімді болады. Мачадо республикалық басылымдарда шығармаларын жарыққа шығарып, жиындарда сөз сөйлейді. Гарсиа Лорка өліміне элегия жазады, соғыс кезінде қираған қалалар жайлы өлеңдерді дүниеге әкеледі. Мачадо қашқындармен бірге Франция шекарасынан асып, сол жерде қайтыс болады.

Хосе Ортега-и-Гассет (1883-1955) Мадридте дүниеге келген. Малагадағы колледжде оқып жүрген кезінде латын және көне грек тілдерін үйренеді. 1904 жылы Комплутенсе мадриттік университетін бітіреді. Одан кейін жеті жыл уақытын Германия университеттерінде өткізеді. Еліне оралған кезден Мадрид университетінде 1936 ж. азаматтық соғысына дейін қызмет атқарады.

Ортега-и-Гассет 20-жылдарда әдебиеттегі жас буын өкілдерін өзінің энциклопедиялық білімімен, қызу публицистикалық темпераментімен, буржуазиялық қоғамға деген ашық жеккөрушілігімен таң қалдырды.

1914 ж. Ортега өзінің алғашқы кітабы – «Дон-Кихот жайлы ой толғауларын» (*Meditaciones del Quijote*) басып шығарып, өзінің «Жаңа және ескі саясат» (*Yieja u nueYa politica*) атты атақты дәрісін оқиды. Ол аталған дәрісінде сол кездегі зиялылардың Испанияның саяси және рухани мәселелеріне қатысты көзқарастары жайлы айтып береді. Кейбір тарихшылардың айтуы бойынша, Ортеганың бұл жолдауы монархияның құлауына әсер еткен себептердің бірі болған. Ортега Асорин, Бароха және Перес де Айелмен бірігіп 1915 ж. «Испания», 1917 ж. «Эль Соль» атты газеттердің негізін қалайды. Көп ұзамай Ортега Латын Америкасында танылып, Аргентинада бірнеше дәрістер оқып, 1923 ж. «Ревисте де Оксиденте» журналының негізін салады. Бұл журналда испантілді халыққа философияның, ғылымның және әдебиеттің жетістіктері ұсынылады. Ортега 1933 ж. саясаттан бас тартып, азаматтық соғыс басталған кезде Испаниядан кетеді. 1936-1945 ж. аралығында Еуропада, Аргентинада, Португалияда өмір сүреді.

50-жылдардың ортасында пайда болған қала мен ауыл жұмысшылары туралы шығармалар әдебиетте маңызды орынға ие болады. Өз шығармаларын осы тақырыпта жазған жазушылардың бірі – **Альфонсо Гроссо** (1928-1995). Ауқатты отбасынан шыққан Гроссо жас кезінде шенеунік ретінде қызметте болды, өз шығармашылығын 30 жасында бастайды. Ол «Канава», «Көз шағылыстыратын көк аспан», «Торлар» романдарын жарыққа шығарады. Гроссо өзінің барлық шығармасында су құбырының құрылысшысы («Канава»), балықшылар («Торлар»), орманшылар («Көз шағылыстыратын көк аспан») секілді еңбек адамдары жай-

лы жазады. Жазушы олардың өмірін егжей-тегжейлі суреттегенімен, оның негізгі мақсаты өз кейіпкерлерінің өмір сүру жағдайларын көрсету емес, олардың қоршаған ортасымен қарым-қатынасын сипаттау болатын. Көптеген жазушылар психологиялық талдаудан бас тартып шынайы өмірді «объективті» бейнелеуге бетбұрыс жасап жатқан кезде Гроссо сол өмір шындығын психологиялық анализ арқылы бейнелейді.

Хуан Гойтисоло (1931) Барселонада әдебиетшілер отбасында дүниеге келді. Оның үлкен ағасы Хосе Агустин ақын, ал кіші інісі Луис атақты прозаик болған. Хуан Барселона және Мадрид университеттерінде құқық саласында білім алады. 1950 ж. ортасынан бастап Парижде өмір сүреді.

Гойтисоло профессор ретінде XIX ғ. дессиденті Хосе Мария Бланко Уайттың антологиясын баспаға дайындайды. Ол осы еңбегі арқылы Франко режимін өткір сынға алмақшы болады. Шетелде жүріп танымал болған испан зиялыларының бірі Гойтисолонның шығармалары «Элб Паис» газетінде басылып тұрады. Бұл газетте ол Чечня мен Босния әскери корреспонденті болып қызмет атқарады. Гойтисоло батыс өркениетін қатаң сынға алады.

Хуан Гойтисоло «Қол ептілігі» (1954) және «Жәннаттағы қайғы» (1955) романдарында өзін франкистік испандық ретінде көрсетіп, осы ойын «Ерекше белгілер» (1966) романында да жалғастырады.

Әдебиеттер:

Испанская новелла XX века. сост.: А. Мансо и Н. Томашевский. – М.: Худ. литература, 1965; Испанская новелла 70-е годы. – М.: Радуга, 1982; Тертерян И.А. Современный испанский роман 1939-1969. – М.: Худ. литература, 1972; Тертерян И.А. Испытание историей: очерки испанской литературы XX века. – М., 1973; Плавский З.И. Испанская литература XIX-XX веков. – М., 1982; Штейн А.Л. История испанской литературы. – М.: УРСС, 2001; Көптілеуова Д.Т. Шетел халықтарының әдебиеті (XX ғасыр). – Алматы: Қазақ университеті, 2012.

Тақырып бойынша сұрақтар:

1. Испан әдебиетіндегі «алтын ғасыр» мен кезеңдері.
2. Испан әдебиетіндегі «98 жылдың ұрпақтарының» жаңашылдығы мен өкілдері.
3. Ортеги-и-Гасеттің философиялық ойлары.
4. Термендизм ағымы, өкілдері, шығармалары.
5. 50-жылдардағы әдебиеттегі өзгеріс. Гойтисоло шығармашылығы.

Италия әдебиеті

Италиядағы XX ғ. әлеуметтік, саяси, экономикалық жағдай, оның әдебиетте көрінуі; XX ғ. италия әдебиетіндегі футуризм, герметизм, неореализм бағыттары; Габриэль Д'Аннунцио, Луиджи Пиранделло, Итало Зевево, Филиппо Томмазо Маринетти, Альберто Моравиа, Васко Пратолини, Дино Буццати, Умберто Эко

Италия Сомали, Эритрея, Триполитания, кейіннен 30-жылдары Эфиопия мен Албания секілді жаңа отарларды өздеріне қосқан жаулаушылық соғыстары арқылы XX ғасырға аяқ басады. Бірінші дүниежүзілік соғыста Италия Германия-

ның жағында болады. Соғыстан кейінгі жылдары елде Муссолинидің (1922-1943) фашистік тәртібі орнап, бұл кезең тарихта «Қайғылы жиырма жылдық» деген атқа ие болады. 1930 жылы Италия Испанияға қарсы басқыншылық соғысына, 1940 ж. Германиямен одақтаса отырып, Екінші дүниежүзілік соғысына қатысады. 1945 жылы халықтың қарсылық көрсетуі Сәуір көтерілісіне әкеледі. Екінші дүниежүзілік соғыс аяқталғаннан кейін, Италия республика болып жарияланады.

Италия әдебиетіне XX ғ. Габриэль Д'Аннунцио, Луиджи Пиранделло, Итало Звево, Филиппо Томмазо Маринетти, Альберто Моравиа, Васко Пратолини, Дино Буццати, Умберто Эко секілді тамаша жазушылар дүниеге келеді.

XX ғ. алғашқы онжылдығының соңында италия әдебиетінде *футуризм* атты бағыт пайда болды, ол латынның future (болашақ) деген сөзінен шыққан. Италиялық футуризм техникаландандырылған қоғам өмірімен ерекшеленеді. 20-40-жылдары Италия поэзиясында *герметизм* бағыты пайда болды, осы бағыт жақтастары: Эудженио Монтале, Джузеппе Унгаретти және Сальваторе Квазимодо. *Веризм* (италия тілінде Verismo – шындық, шыншыл) – италиялық реализм нұсқасы. Әлемдік резонанс италиялық *неореализм* бағытына ие болды. 40-50-жылдары неореализм бағытындағы италиялық кино және әдебиет саласында көптеген қайраткерлер шықты.

Габриэль Д'Аннунцио (1863-1938) өзінің шығармашылық жолын XIX-XX ғасырлардың тоғысында бастайды. Эстетизмге қызығушылық танытқан шебер ақын неміс философы ницшенің ілімін жақтап, италия әскерінің даңқын көкке шығарып, халықты «Римнің ұлылығы» үшін күресуге шақырады. XIX ғ. аяғында Д'Аннунцио италия декадансының³⁵ басшысы ретінде жарияланады. Оның үздік өлеңдері «Аспан, жер мен батырлаға арналған мақтау өлең» (1903-1912) атты бес томдық топтаманың бір бөлігі болып табылатын «Алциноно» атты жинаққа енеді. Ол өзінің «Керемет әрекеттер туралы ән» (1911) атты туындысы мен «Ұлы Италия үшін» (1915) атты мақалалар жинағында Италияның ұлылығы мен әскери күштерін дәріптейді.

«Соғыс – әлемнің жалғыз гигиенасы», – деп футуристердің алдыңғы қатардағы жазушысы **Филиппо Томмазо Маринетти** (1876-1944) жырлаған. Адам-машина образы футуристерге тән қасиет. «Біздің көз алдымызда, жаңа кентавр – мотоциклдегі адам пайда болды», – деп жазған Маринетти «Футуризмнің алғашқы манифесінде» (1909).

Футуристік қозғалыс Италияда шамамен 15 жылға созылған. Ол әдебиетте Лучано, Палацески, Соффичи поэзиясы арқылы танылады. Футуристік манифестерде италиялық авангардтық өнер белгілері пайда болады. Оның шеңберінде тек манифестер ғана емес, сонымен қатар Маринеттидің өлеңдері («Занг-тумб-тумб» (1914), «Әкенің ұшақтары» (1915) жинағы мен «Футурист Мафарка» (1910) атты көркем шығармасы да пайда болады. Бұл романда аты аңызға айналған Африканы басып алушы Мафарка жайлы айтылады. Ол ерік күші арқылы өзінен «механикалық адам» Газдрабаланы дүниеге әкеледі. Италия мен Ливия арасындағы соғысқа дейін жазылған бұл романда басқыншылық соғыстар көрініс алады. Маринеттидің романындағы жасандылық замандастары тарапынан аса бір қызығушылық тудырмаған.

³⁵ Декаданстық – күйзеліс, мәдени регресс

Италия әдебиетінде дүниежүзілік соғыстар кезінде **Итало Звевоның** (1861-1928) шығармашылығы маңызды орынға ие болады. Оның «Дзеноның өзін-өзі тануы» атты 1923 ж. жазылған романы Джойстың «Улисс» романына ұқсас. Бірақ Звево өзінің әдебиеттегі шығармашылық жолын славян халқының классикасымен, орыс әдебиетімен танысу арқылы бастайды. Ол Тургеневтің шығармашылығы жайлы мақалалар жазған. Оның «Бельподжо көшесіндегі қылмыс» (1890) новелласынан Достоевскийдің ықпалын байқауға болады.

20-40 – жылдары италия поэзиясында *герметизм* бағыты пайда болады. Бұл бағытқа Эудженио Монтале (1896-1981), Джузеппе Унгаретти (1888-1970) және Сальваторе Квазимодоны (1901-1968) жатқызуға болады. Олар өз шығармаларында адамның сезім әлеміне үлкен мән беріп, оның жан дүниесіне терең үңіледі. Бұл бағыттың өзіндік ерекшелігі италиялық сыншы Франческо Флораның «Герметикалық поэзия» (1936) атты еңбегінде көрсетіледі.

Италиялық герметизм поэзиясы француз авангардтық поэзиясының әсеріне ұшыраған. Ол жас кезінде Париж қаласында өмір сүрген **Дж. Унгареттидің** шығармашылығынан да байқалады. Ол Парижде жүріп Валери және Аполлинермен кездесіп, олардың көркем шығармашылығына қызығушылық білдіреді. Унгаретти «Қараусыз қалған порт» (1916) атты өлеңдер жинағында соғыс жылдары басынан кешкен оқиғалары туралы жазған. Ол «Кеме апатындағы шаттық» (1919) атты поэтикалық жинағында әскери өмір, үмітсіздік пен қайғы-қасірет туралы айтады. Унгаретти өз сезімдерін асқан байыптылықпен өте шебер жеткізіп, рифма мен тыныс белгілерінен бас тартады.

С. Квазимодоның (1901-1968) поэзиясына пессимисттік көңіл-күй тән. Олардың ерте өлеңдеріндегі мұң мен лирикалық меланхолия өмірдің қатыгездігін көрсететін сезімдерге айналады. Бұл Сальваторе Квазимодоның шығармашылығынан айқын байқалады. Ол бастапқыда табиғат сұлулығы жайлы өлеңдер жазып («Су мен Жер» жинағы, 1930), кейін өмірдің қатыгездігі мен қасіреті жайлы жазуға көшкен. Ол өзінің 1942 ж. жарыққа шыққан өлеңдер жинағын «Кенеттен кеш батты» деп атаған. Қиын қыстау кездегі халықтың ауыр жағдайы ақынның жан дүниесіне қайғы-мұң ұялатады. Кейінгі жылдары Квазимодо ақын-азамат ретінде көрініп, Италия жайлы, халыққа қайғы-қасірет пен өлім алып келген қатыгез соғыс жайлы жыр толғайды. Ақын өзінің «Менің елім Италия» (1949), «Өмір түс емес» (1947), «Күннен күнге» (1958), «Теңдесі жоқ жер» атты өлеңдерінде адамзаттың жауына қарсы күреске шақырады. 1959 жылы С. Квазимодо Нобель сыйлығының лауреаты атанады.

Луиджи Пиранделло (1867-1936) – Италияның ең атақты жазушыларының бірі, Сицилия аралының Агридженто деген жерінде дүниеге келген. Оның отбасы италия халқының бірігуі мен тәуелсіздік жолында күрескен. Оның атасы – адвокат Грамито 1848 ж. Сицилия көтерілісін ұйымдастырушы ретінде әйгілі болған. Әкесі Стефано Пиранделло – күкірт кенінің қожайыны, ұлына инженерлік білім беруді армандайды. Бірақ Луиджи Рим университетінің гуманитарлық факультетіне оқуға түсіп, «Джирдженти провинциясының диалектілері, ертегілер, халық әндері, айтыс» тақырыбына диссертация қорғап, өзінің филологиялық білімін Бонн қаласында аяқтайды.

Альберто Моравиа (1907-1990) – атақты новеллист. Ол 20 жылдары Италияда орын алған адамды шеттету мен халықтың бытыраңқылығы жайлы («Селсок қарайтындар», 1929) романын, фашизмге қарсы («Маскарад», 1941), («Чочара», 1957) күрес пен соғыс туралы жазған. Оның соғыстан кейін жазған шығармалары («Римдік әйел», роман, 1947; «Римдік әңгімелер», 1954 және «Жаңа Римдік әңгімелер», 1959 өлең жинақтары) неореализм әдебиетіне жақын келеді. Сонымен қатар Моравиа буржуазиялық отбасылардың құлауы мен ыдырауы, қазіргі замандағы суретшілердің тағдыры жайлы («Жек көрушілік», 1954; «Көңілсіздік», 1960 атты романдары), қатардағы жауынгерлер жайлы жазады. Жазушының шығармаларында лирика ирониямен, көңілсіздік күлкімен байланыстырылады. Моравианың реализмі әлеуметтік-психологиялық анализдің шеберлігі және сатиралық әуенмен ерекшеленеді.

Умберто Эко (1932) – қазіргі Италия әдебиетіндегі ірі жазушылардың бірі, атақты оқымысты-медиевист³⁶, семиотик, мәдениет қайраткері, Болон және бірнеше әлемдік университеттердің профессоры. Ол тек нағыз академиялық ғылымның ғана емес, сонымен қатар еркін шығармашылықпен, ізденістермен айналысқан.

1980 ж. Умберто Эко «Раушан есімі» атты өзінің алғашқы романын жарыққа шығарады. Бұл шығарма үлкен жетістікке ие болып, жазушыға әлемдік атақ алып келеді. 1988 және 1994 жылы жазушы өзінің «Фуко жол сілтеушісі» және «Накануне аралы» атты екі романын жарыққа шығарды. Эко көркем шығармашылықпен айналысып жүріп, публицистикалық және ғылыми мақалалар жинағын да басып шығарады. Ол өзінің семинарына студенттерді жинақтау үшін компьютерлік емтихан ойлап тауып (бір орынға 70 адам конкурсқа түседі), лекция курстарын оқиды. Жазушы апта сайын Италияның ең атақты «Эспрессо» журналының соңғы бетіндегі айдарға қазіргі кездегі өзекті мәселелерді қозғайтын мақалаларын баслымға беріп тұрады.

Умберто Эконың «Ашық шығарма» (1962), «Визуальды коммуникацияның семиологиясы» (1967), «Жалпы семиотика туралы Трактат» (1975), «Түсіндірудің шектері» (1990) атты шығармалары әлемдік семиотиканың қалыптасуына негіз болған. Умберто Эконың үш романы И.Ильин сияқты зерттеушілердің көзқарасы бойынша постмодернизмге жатса, Ю. Лотманның көзқарасы бойынша – семиотикалық романға жатады.

Сонымен XX ғ. италия әдебиеті фашистік Муссолини тәртібінің әсерінен көптеген қиындықтарды басынан өткізеді. Италия поэзиясы XX ғ. басында футуризм бағытының әсеріне ұшырайды, футуризм бағыты қазіргі өмірге жаңа дәстүр енгізеді. Футуризм көптеген италиялық ақындардың шығармашылығына әсер етпегенімен, халықтың өмір салтына айтарлықтай ықпал етеді. Италия көркем әдебиетінде фашизм мен соғысқа қатысты тақырыптар сөз болады. Екінші дүниежүзілік соғыстан кейін әдебиетте неореализм басымдыққа ие болып, Италияда қайта құру кезіндегі романдардың пайда болуына өз әсерін тигізеді.

1960-жылдары әдебиетте тұлға мәселелері қарастырылды (Дж. Бассани, Н. Гинзбург). Жазушылардың еңбектерінде неореализм бағытынан гөрі неоа-

³⁶ Медиевист – орта ғасырлар тарихымен айналысатын маман.

вангардизм басым болады. Екінші Дүниежүзілік соғыстан кейінгі Пьер Паоло Пазолини, Франко Фортини, Маргерита Гуидаччи, Рокко Скотелларо, Андреа Дзанотто, Антонио Ринальди және Микеле Пьерри сынды жас ақындардың шығармашылығы италия әдебиетінің дамуына өз үлесін қосады.

Әдебиеттер:

История всемирной литературы в 9 томах. – М.: Наука, 1983-1994; Зарубежная литература. XX век. под ред., Михайльской Н.П. – М.: Дрофа, 2003; Володина И.П., Акименко А.А., Потапова З.М., Полуяхтова И.К. История итальянской литературы XIX-XX веков. – М.: Высшая школа, 1990; Көптілеуова Д.Т. Шетел халықтарының әдебиеті (XX ғасыр). – Алматы: Қазақ университеті, 2012.

Тақырып бойынша сұрақтар:

1. XX ғасырда италия әдебиетінің жалпы жағдайы және ондағы пайда болған бағыттар.
2. Италия әдебиетінде футуризм бағытының дамуы және оны ұстанған жазушылар.
3. Веризм бағытын ұстанған жазушылар және олардың шығармашылығы.
4. 1945-1990 жылдардағы әдебиет. Неореализм бағыты.
5. Умберто Эконның шығармашылығы.

АҚШ әдебиеті

XX ғ. АҚШ әдебиетіндегі романтикалық дәстүр, критикалық реализм, модернистік ағымдар; С. Фицджеральд, Т. Драйзер, С. Льюис, Хьюз, Э. Хемингуэй, У. Фолкнер, Дж. Стейнбек, Юджин О'нилл, Ш. Андерсон, Р. Фрост, К. Сэндберг, Э. Паунд, Г. Стайн, У. Лоуэфелс, Дж. Болдуин, К. Воннегут, Дж. Керуак, Дж. Сэлинджер, Дж. Андаик, А. Миллер, Дж. Чивер

XX ғ. бірінші жартысында АҚШ әдебиеті қарқынды дами түседі. Америка әдебиетінде Теодор Драйзер, Синклер Льюис, Эрнест Хемингуэй, Уильм Фолкнер, Джон Стейнбек, драматург Юджин О'нилл, новеллист Шервуд Андерсон, ақындар Роберт Фрост және Карл Сэндберг сияқты жарқын тұлғалар пайда болады. Көптеген америкалық жазушылардың шығармашылығы әлемге танылып, үлкен жетістікке ие болады. АҚШ әдебиеті 1910-1945 жылдары түрлі бағытта дамыды. Онда көбіне романтикалық дәстүр, критикалық реализм, модернистік ағым басым болды.

20-30 жылдары Америка Құрама Штаты Батыс елдерінің алдыңғы қатардағы мемлекетіне айналады. 20 жылдары елде экономикалық даму болып, Скотт Фицджеральд бұл уақытты «джаз ғасыры» деп атайды. Ол америкалықтардың көңіл-күйі мен әсіресе жастайынан соғысты бастарынан кешірген адамдар жайлы айтады. Ол өзінің атақты «Джаз ғасырының әуені» атты мақаласында: «Бұл – кереметтердің ғасыры, бұл – өнердің ғасыры, бұл – сатираның ғасыры... Джаз ғасыры саясатқа деген ешқандай қызығушылық болмағанымен ерекшеленді», – деп жазған. Оның «Ұлы Гэтсби» (1925), «Түнгі самал» (1934), аяқталмай қалған «Соңғы магнат» атты романдарында кездесетін кейіпкерлер – өмірдің шындығын көріп, рухани күйзелістерге ұшырап, үміт-сенімдерінен айырылғандар.

Фицджеральдтың «Ұлы Гэтсби» атты шығармасы үлкен жетістікке ие болады. Т.С. Элиот бұл туындыны жоғары бағалап: «Көз алмай үш рет оқып шықтым.

Мен бұл кітапты соңғы жылдарда Америка мен Англияда жазылған кітаптардың ішіндегі ең қызықтысы және ең үздігі деп санаймын», – деген.

«Ұлы Гэтсби» романының заңсыз ішімдік сатумен айналысып байыған кейіпкері өзін де, бар байлығын да сүйіктісі Дэзи үшін құрбан етуге дайын. Оның жанында маххаббат жайлы тәтті арман мен бақытқа жету үміті өмір сүреді. Гэтсби байлық пен сән-салтанаттың әлеміне енеді. Бірақ Дэзи Гэтсбидің соғыстан қайтып келгенін күтпей Том Бьюкененге тұрмысқа шығып кетеді де, байлық Гэтсбиге бақыт әкелмейді. Байлық Дэзидің тағдырын құртып, шынайы махаббат, адамгершілік, имандылық жайлы ойын өзгертеді. Дэзи мен оның күйеуі Гэтсбидің өліміне кінәлі болғанымен, сән-салтанатта өмір сүретін жандар ол туралы мүлдем ойланғысы да келмейді. Дэзи Гэтсбидің махаббатын бағалай алмады. «Ұлы Гэтсби» романында 20 жылдары үлкен маңыздылыққа ие болған Фицджеральдтың көркем ойы толық көрсетілген.

1929 жылы қазанда Нью-Йорктағы биржа төмендеп, елде жұмыссыздыққа әкеліп соқтырған үлкен дағдарыс басталады. «Ұлы депрессия» деп аталатын бұл кезең түрлі шерулер мен толқулар, жұмыссыздардың көтерілістері арқылы тарихта қалады. 30 жылдары елде әлеуметтік-саяси наразылық өрши түседі.

Халық наразылығы мен жұмысшылар қозғалысы пролетариаттық әдебиеттің дамуына ықпал етіп, социалистік идеяны жақтаушылар пайда болады. Бұл Синклер Льюис, Шервуд Андерсон, Юджин О'нилл, Карл Сэндберг сынды жазушылардың шығармашылығында көрініс тауып, 1935 жылы «Америка Құрама Штатындағы пролетариаттық әдебиет» антологиясы басылып шығады. Бұл антологияға Джон Дос Пассос, Эрскин Колдуэлл, Крифффорд Одет, Ленгстон Хьюэ, әдеби критик Мальколм Каули сынды түрлі жанрда жазған 63 автордың екектері енеді.

XIX ғ. әдебиетінде жырланып, XX ғ. шығармаларында әрі қарай жалғасын тапқан АҚШ әдебиетіне сай «америкалық арман» тақырыбы айтарлықтай өзгеріске ұшырайды. «Америкалық арман» көптеген жазушылардың шығармаларында «америкалық трагедия» тақырыбына ауысады. Теодор Драйзердің ең атакты романы «Америкалық трагедия» деп аталады.

Америка басынан кешірген экономикалық дағдарыстың қараңғы түнегі Джон Стейнбектің (1902-1963) «Тышқандар мен адамдар жайлы» повесі (1937) мен жазушыға үлкен жетістік әкелген «Ашу оты» (1939) атты шығармаларында көрініс табады. Бұл романда жұмыс іздеп, Американы кесіп өткен Джоудтардың отбасы жайлы айтылады. Аталған шығарма жазушының маусымдық жұмыскерлермен танысу барысында жинаған нақты мәліметтер негізінде жазылған. 1940 жылы Стейнбек өзінің «Ашу оты» романы үшін Пулитцер сыйлығына ие болады.

20-30 жылдардағы әдебиетте жиі қозғалған негізгі тақырыптардың бірі соғыс тақырыбы болған. 20 жылдардағы Эрнест Хэмингуэйдың «Күн шығады» (1926) және «Қош бол, қару» (1929), Уильям Фолкнердің «Солдаттың жеңісі» (1926) мен «Сарторис» (1929), Дос Пассостың «Үш солдат» (1921) және «Манхэттен» (1925) атты шығармалары осы тақырыпқа арналған. 30 жылдары әдебиетке «Тамыздағы жарық» (1932) романының авторы Уильям Фолкнер, «Бізде бұл мүмкін емес» (1935) атты шығарманы жазған Синклер Льюис пен «Бесінші колонна» (1938) пьесасының авторы Хэмингуэй сынды фашизмге қарсы күрес туралы жазатын жазушылар келеді.

Роберт Фрост, Карл Сэндберг, Ленгстон Хьюздің шығармашылығы XX ғасырдың бірінші жартысындағы Америка әдебиетінде әдеби сыншылар мен тарихшылардың «поэтикалық-Ренессанс» жайлы айтуына мүмкіндік берді.

Роберт Фрост (1874-1963) америка халық ақыны атанады. Халық оның өлеңдерін ойдың тереңдігі мен нақтылығы, тілдің жеңілдігі мен көркемдігі үшін ұнатады. Фрост өзінің қарапайымдылығы арқылы данышпан болған.

Роберт Фрост Калифорнияда журналистердің отбасында дүниеге келген. Ол отбасына көмектесіп, өзін асырау қамын ойлап жүріп, университеттік жоғары білім ала алмайды. Фермада, газетте, мектепте жұмыс істейді. Англияда 3 жыл (1912-1915) тұрып, сонда өзінің ең бірінші «Баланың еркіндігі» (1913) және «Бостоннан шығысқа қарай» (1914) атты поэтикалық жинақтарын жариялайды. Бұл жинақтар өте сәтті шығып, ақынға үлкен жетістік сыйлайды. Ол АҚШ-қа қайтып келген соң Нью-Гермпширдағы фермаға қоныстанып, фермерлердің күнделікті өмірі мен еңбегі жайлы жаза бастайды. Оның жинақтарының арасынан «Нью-Гермпшир» (1923), «Алыс жота» (1963), «Ағаш-куәгер» (1942) атты еңбектерін ерекше атап өтсе болады.

Карл Сэндберг (1867-1967) шведтік эмигрант жұмыскерлердің отбасынан шыққан. Ол орта білімін аяқтамастан сылақшы, жүк тасушы, кейін ағаш ұстасы болып жұмыс істеді. Әскерде барып, Испан-Америка соғысында болып, 1890 жылдары әлеуметтік қозғалысқа қатысады. Сэндбергтің еңбекшілердің күші мен талантына деген сенімі, демократиялық нанымдары мен оптимизмі оның поэзияларында көрініс табады. Ол Уитмен дәстүрін жалғастырып, поэзияны «Өмір жолын түсіндіретін тізбек» деп түсінеді. Сэндберг өзінің өлең шумақтарын такси жүргізушісі, полиция қызметкері, машинистер мен қарапайым адамдар сияқты оқырмандарға арнады.

Сэндберг өз шығармашылығында еркін өлеңді таңдаған, оның лирикасы халық тілінің байлығы мен әсемдігін көрсетеді. Ол фольклорлық шығармаларды жинап, америкалық халық әндері мен балладалардың антологиясын құрастырып, басып шығарады. Маяковский Сэндбергті «Американың үлкен индустриалды ақыны» деп атаған. Алып елдің тынысы Сэндбергтің шығармаларында шебер суреттеледі. Оның негізгі жинақтарына «Түтін және болат» (1920), «Америка, қайрлы таң» (1928), «Халық, иә!» (1936) атты еңбектерін жатқызуға болады.

Қаратүсті америкалық **Ленгстан Хьюзды** (1902-1967) «негрлер Ренессансының» ақыны деп атайды. Ол өзінің алғашқы жинағын 1926 жылы басып шығарады. Осы уақытқа дейін Хьюз қағаз тасушы, қонақ үйде күзетші, жүк тасушы, ыдыс жуушы, матрос сияқты қызметтер атқарады. Ол Линкольн университетін аяқтап, афро-америкалық поэзияның дәстүрлерін жалғастыра отырып өзін ақын, прозаик, драматург және публицист ретінде көрсете білген. Хьюз қорланғандардың қайғысына ортақтасып, адамдар теңдігі туралы идеяны қорғай отырып, блюздың дәстүрлі формасына жаңаша мән береді («Арман», «Менің түсім», «Портъе» атты өлеңдері). Хьюз «Кепілдіктегі ең жақсы заттар» (1927), «Жаңа көлеңке» (1938), «Гарлемдегі Шекспир» (1942) сияқты он үш поэтикалық жинағын басып шығарады. 1930 жылы оның «Жас шығарған күлкі» атты романы мен 1932 жылы «Скотсборо» атты пьесасы жарыққа шығады.

Көркем бейнелеудің жаңа мүмкіндіктерін іздеуде **Джон Дос Пассостың** (1896-1970) шығармашылығы ерекше. Архитектура мамандығы бойынша Гарвард университетін аяқтаған соң, Дос Пассос өз қалауымен майданға аттанып, Италия мен Францияда орын алған ұрыстарға қатысады. Оның «Үш сарбаз» (1921) атты романында соғыс пен майданда жауға қарсы күрескен жауынгерлер жайлы жазылған. Дос Пассостың «Манхэттен» (1926) атты романы кинематографияда қолданылатын монтаждау мен конструктивизм техникасы секілді жаңаша әдістердің батылдығымен ерекше көзге түседі. 30 жылдары Дос Пассостың «АҚШ» трилогиясының «42-ші параллель» (1930), «1919» (1932), «Үлкен ақша» (1936) атты романдары жарыққа шығады.

АҚШ театры мен драматургиясының қайта жаңарып, дамуына драматург **Юджин О'нилдің** (1888-1958) қосқан үлесі зор. Ол драматургияны коммерциялық театр өктемдігінен босатып, оны ұлттық өнердің игілігіне айналдырды. Актердың баласы Юджин О'нилл театр репертуарларымен жақсы таныс болып, өз шығармашылығын оны қайта құруға арнап, шындықты бейнелеп, өзекті мәселелерді көтеретін пьесалар жазды. Ол өзінің «Көкжиекте» (1920) атты пьесасында фермерлердің кедейленуі жайлы жазса, «Император Джонс» (1920) пьесасында нәсілшілдік мәселесі мен оның түрлі-түсті адамдардың рухани өміріне тигізер әсері туралы сөз қозғайды. Юджин О'нилл драмалар мен трагедиялар жазған.

АҚШ әдебиетінде модернизмнің қалыптасуы Еуропа елдерінің, әсіресе Франция мәдениетінің әсер етуімен жүрді. XX ғ. Францияның астанасын «Идеялар лабораториясы» деп атаған Хемингуэй, Скотт Фицджеральд, Дос Пассос, Гертруда Стайн, Эзра Паунд сынды көптеген американдық ақындар Парижде өмір сүрді. Франция арқылы Томар Стернз Элиоттың Англияға жолы ашылып, өмірінің соңына дейін сол жерде тұрады. Әдебиет тарихшылары нақты негіздерге сүйене отырып, ғылымға «Американдық модернизмнің еуропалық мектебі» деген түсінікті енгізеді. Ол Эзра Паунд пен Гертруда Стайннің есімімен тығыз байланысты.

Теодор Драйзер (1871-1945) өзін «қазіргі заман реализмінің өкілі» деп атаған. Драйзер XX ғасырдың америка әдебиетіндегі көрнекті реалисті болып табылады. Ол Марк Твен, Генри Фуллера, Фрэнк Норристың дәстүрін жалғастыра отырып, әлеуметтік-реалистік америкалық романның дамуына өз әсерін тигізді.

Драйзер Индиана штатында фабрика жұмыскерінің отбасында дүниеге келген. Оның әкесі Германиядан Америкаға қоныс аударған неміс болған. Ал анасы чехиялық босқындар отбасынан шыққан. Теодор отбасындағы он екінші бала болған. Табысты өмір іздеген Теодордың ата-анасы бір орыннан екінші орынға көшуге мәжбүр болады. Болашақ жазушы жүйелі білім ала алмай, орта мектепті бітірген соң оқытушысының көмегімен бір жыл бойы Блумингтондағы университетте лекция тыңдайды. Ол газет, киім таратушы, газет сатушы, ыдыс жуушы сияқты түрлі қызметтерді атқарады. Алайда бір жылдық студенттік өмірінде Толстоймен, философ-позитивист Спенсердің еңбектерімен танысады. Чикагоға барып, Драйзер бір газетте репортер болып қызмет атқарды. Осы қызметі барысында ол үлкен қалалардың өмірі мен ондағы халықтың тұрмыс-тіршілігі жайлы өз ойын кеңейте түседі. Ол Кливлендте, Питсбургте, Сент-Луиста, Нью-Йоркта болады. 1899 жылы Америкада жарыққа шыққан анықтамада Драйзердің есімі ақын-журналист ретінде көрсетіледі.

Драйзер өз еңбектерін «роман-карьер» формасында жазған. Осы жанрда жазылған шығармаларға жас қыздың актерлік өмірі жайлы баяндалған «Кэрри әпкей» романын, суретші мен өнердің тағдыры жайлы айтылатын «Данышпан» (1915) атты еңбегі мен бас кейіпкер өзінің қалауын бәрінен де жоғары қоятын «Қалау трилогиясы» (1912-1947) атты романын жатқызуға болады. Драйзердің ең атакты романы «Америкалық трагедия» (1925) да «роман-карьер» формасында жазылған.

Драйзердің шығармалары – орындалуы үлкен қайғы тудыратын «америка арманы» жайлы баяндама. Арман мен шындықтың арасындағы қарама-қайшылықтар оның «Америкалық трагедия» романында шебер көрсетілген. Бұл романның кейіпкері жетістік туралы бос қиялдың артынан құр жүгіру адам үшін үлкен қауіп екеніне тағы да көз жеткізеді. Драйзердің дүниетанымы мен шығармашылғына Герберт Спенсердің әлеуметтік дарвинизмі мен позитивизм философиясы өз әсерін тигізеді.

Эзра Паунд (1885-1972) – англо-америкалық поэтикалық имажизм мектебінің негізін қалаушылардың бірі. Бұл мектептің пайда болуы мен дамуының бастапқы кезі 1905-1909 жылдарға сай келеді. Осы кезде Томас Эрнст Хьюманың басшылығымен ағылшын және америкалық Ричард Олдингтон, Эзра Паунд, Хильда Дулитл, Фрэнк Стюарт Флинт сынды жас талантты әдебиетшілер Лондонда бас қосып, өздерінің жиналыстарын өткізе бастайды.

Философия, эстетика, саясаттану, экономика саласындағы мәселелерді шешуге бағытталған лондондық топтың басшысы Т.Э. Хьюм болады. Бірақ ең басты әдебиет пен жаңа заман поэзиясына көп көңіл бөлінеді. Хьюманың негізгі ойлары оның «Ойлану» (1924) және «Тіл мен стиль жайлы мақала» (1929) атты еңбектерінен айқын көрінеді.

Романтикаға қарсы болғандардың ізін жалғастырушы Хьюм романтизмді гуманизмнің ең соңғы сатысы деп есептеді. Жаңа заман поэзиясы саласында Хьюм «Академиялық дәстүрден» бас тартуға шақырады. Америкалық модернизмнің поэзиясы Эзра Паунд шығармашылығында беріледі.

Гамильтон колледжін (Нью-Йорк штаты) бітіріп, 1906 жылы Пенсильвания (Филадельфия штаты) университетінің дипломын алып, Э.Паунд Еуропа бойынша үшінші саяхатына аттанады. Ол бұл жолы Лопе де Вега мен провансаль ақындары жайлы диссертациясына материал іздеуге барған болатын. 1907 жылы Паунд АҚШ-қа қайтып келіп Кроуфордсвиллда Уобекж-колледжіне роман тілдерін оқытушы ретінде жұмысқа қабылданады. Аз уақыттан соң Паунд қайтадан Еуропаға аттанады. 1908 жылы Венецияда оның «Өшкен жарықта» атты ең алғашқы кітабы 100 дана болып басылып шығады. 1916 жылы Паундтың «Lustra» өлеңдер жинағы жарияланады.

1910 жылдары Паунд имажизмнен алыстап, Уиндемом Льюиспен біріге отырып вортицизм бағдарламасын жасайды. Бұл мектептің мақсаты жаңа өркениеттің «автоматты рухы» мен оның формасының әдемілігі мен кемтарлығын жеткізу болды. Паунд осы қозғалысқа белсене араласып, аталған мектептің өкілдерін бір тудың астына біріктіретін «Blast» журналының жарыққа шығуына өз үлесін қосты. Паундтың ерте шығармашылығына «Бетперде» (1909), «Салтанат» (1909), «Канцондар» (1911) еңбектерін жатқызуға болады.

1921 жылы Паунд өз жұбайы Доротимен Парижге қоныс аударады. Онда Паунд эстетикалық шеберлікке қызығушылық танытып, Кокто, америкалық суретші Пикабиямен, сондай-ақ Равел және Стравинский сынды атақты музыканттардың бір қатарымен танысады. Дәл осы уақытта Парижде тұрып жатқан америкалықтардың ішінен ол Э.Хемингуэймен жақсы қарым-қатынаста болады. Ал 1924 жылы Паунд отбасымен бірге Италияға қоныс аударады.

20-30 жылдарда Паунд әдебиеттегі сын, экономика мен саясатқа да қызығушылық танытады. Паунд атаулары өз пікірінің кесімділігін айқындайтын бірнеше кітаптар басып шығарады: «Экономикадан бастауыш кітап» (1933), «Джефферсон немесе Муссолини» (1935), «Жанартыл» (1935). Паундтың назары бірте-бірте саясатқа қарай ығысып, 1933 жылы Муссолинимен кездеседі.

Паунд қытай поэзиясына қызыға бастаған кезден-ақ Э.Феноллозаның қолжазбаларын зерттеп, идеограмматикалық ойлау принципін жасай бастайды. Иероглифтік жазу принципін негізіндегі қытай идеограммасы нақты бір ойды әр түрлі бейнелеулер арқылы көрсете алады. Мысалы, «шығыс» сөзін қытайлықтар ағаштың бұтағында күн суретін салу арқылы көрсетеді. Паунд экономика, мәдениет пен поэзияға жалпы тарихи-мәдени мән беру арқылы идеограммалар құрады.

Екінші Ұлы отан соғысы жылдарында Паунд антиамерикалық радиорепортаждарымен (жалпы саны 125) көрінеді. 1945 жылы Паунд тұтқындалып, америкалық әскери күшке беріледі. Алдымен 60 жастағы ақынды Пизадағы лагерге жібереді, кейін Вашингтонға жіберіліп, түрмеге қамалады. 1945 жылы 21 желтоқсанда қасиетті Элизабеттің жүйке ауруына шалдыққандар емханасына жатқызылады.

1950 жылдан бастап, әдеби орталарда Паунд жайлы қайта айтыла бастайды. Ол поэзиялық шығармалар жазып, аудармалар жасап, антологиялар құрастырумен айналыса бастайды.

Паунд өзінің «Cantos» поэмасына қытай хроникасы мен Конфуций ілімдері, америкалық төңкеріс пен Джефферсонның тәуелсіздік декларациясы, Одиссейдің оқиғалары секілді бірнеше тақырыптарды енгізді. Паунд әуенді композиция құрастыруға тырысқан. Журнал редакторы, ақын, сыншы, антология құрастырушы ретінде Паунд Америка мен Еуропа әдебиетіндегі модернизмнің дамуына зор үлес қосады.

Гертруда Стайн (1847-1946) – жазушы-экспериментші, «жоғалған ұрпақ» терминінің авторы. Стайнның жаңартулары Дж. Джойсты, Э. Хемингуэй мен Ш. Андерсонды қызықтырған.

Сан-Францисконың тұрғыны Стайн Гарвард–Аннаексте білім алады. 1896 жылы психолог У. Джеймстің жетекшілігімен жүргізілген зерттеу жұмысының есебі ретінде жазылған «Дұрыс моторлы автоматизм» атты алғашқы еңбегі жарық көреді.

1897 жылы Стайн Джон Хопкинстің Балтимор университетінің қарамағындағы медицина колледжіне ауысып кетеді. Онда ол әйелдің жүйке күйзелісі проблемаларын зерттемек болады. Дегенмен бақытсыз махаббат Стайнның оқу жоспарларын бұзады. Ол оқуды мүлдем ұмытып, соңында емтиханда да сәтсіздікке ұшырайды. Бірақ Стайн еш қайғырмастан, бұдан былай дәрігер болуға зауқы жоқтығын және ең алдымен өзінің ақын екендігін жариялайды.

Стайн кейін Америкадан кетіп, Парижге келеді. Көп ұзамай оның азапқа толы махаббатының куәсі ретінде жазылған «Дәлелдеуді қажет еткен нәрсе» атты романы жарық көреді. Бұл романдағы «махаббат үшбұрышының» ерекшелігі – оның

барлық жақтары әйелдер. Стайн романның мәтініне төлтума хаттар мен сұхбаттарды енгізген. Парижде бір жыл тұрған соң ол өзінің бауыры Леоның жанына көшіп барады. Көп уақыт өтпей-ақ осы үй Париждегі жаңа заманға сай өнердің атақты салондарының біріне айналады.

Бірде, оның ағасының айтуынша, ол өзімен бірге Гертруданы алып сурет галереясына барады. Онда Лео Гертрудаға ұнаған картинаны алуды ұсынады. Басында Гертруда келіспей қояды, бірақ көп кешікпей бір картинаны толықтай сатып алуға келісім береді. Кейін Стайнның салонынан Пикассоның шедеврлерімен қатар Матисса мен Сезаннаның картиналары да табылған еді. Гертрудамен танысқан Пикассо оның портретін салуға ұсыныс жасайды. Бірақ Гертруда Стайнның портретін салу Пикассо үшін оңайға соқпайды. Өте көп уақытын кетіреді. 80 сеанс жасаған ол сала бастаған портретін өшіріп тастайды. Ол портретті қайта салуға бірнеше ай өткен соң ғана кіріседі. Ал Стайн Пикассоның алдында тұрып, өзінің жаңа «Үш өмір» атты еңбегін ойластыра бастайды. 1909 жылы жарияланған «Үш өмір» повесі Стайнға үлкен атақ әкелді. Оның кітабы, автордың айтуынша әйелдер жайлы триптихті (алғашқы екі оқиғада неміс қызметшісі, ал үшіншіде қара нәсілді әйел) құрайды. Әдебиет сыншылары бұл шығарманы өте жоғары бағалап, оны «реалистік әдебиеттің үлкен жемісі» деп атаған.

1913 жылы ақпан-наурыз айларында Нью-Йорк қаласында атақты Арсенал көрмесі өтеді. Онда модернистік өнердің нұсқалары, соның ішінде Стайнның жинақтары да көрсетіледі. Осы көрме Гертруданың есімін әлемге жайып, оның шығармашылығына үлкен жеміс әкеледі.

30-40 жылдары Стайн сөйлем құрылысындағы тұрақты қалыптасқан баяндау ретін бұзып, жаңа сөйлем құру үшін түрлі тәжірибелер жасайды. Стайнның бұл тәжірибелері оның «Он портрет», «Ұзақ қызықты кітап» атты еңбектерінде көрініс табады. Стайн драматургия саласына да қызығушылық танытады. Оның көптеген пьесалары шартты түрде актілерге бөлінген прозалық мәтін ретінде әсер етеді. Стайнның атақты пьесаларына «Төрт әулие үш актіде» (1934), «Ана бәрімізге» (1947), «Доктор Фауст шам жағады» (1949) атты еңбектерін жатқызуға болады.

1934-1935 жылдары Гертруда Стайн АҚШ-та «жалғастырмалы шындық» әдісін дамыту мақсатымен 40-қа жуық лекция оқиды. Стайнның әдебиеттегі көзқарастары мен шығармашылық принциптерін «Түсіндірме ретіндегі композиция» (1926), «Қалай жазу керек» (1931), «Алиса Б.Токластың автобиографиясы» (1933), «Төрт лекция» (1935) атты еңбектерінен көре аламыз.

Уильям Фолкнер (1897-1962) – «ұлы Америка романын» дүниеге әкелген көрнекті жазушылардың бірі. Ол атақты Фрэнк Норрис пен Марк Твендердің ізін жалғастырып, Драйзер, Стейнбек, Дос Пассостармен қатар әлемдік әдебиетке өзіндік мұрасын қалдырған.

Миссисипи штатының тұрғыны Уильям Фолкнер АҚШ әдебиетінде 1920 жылдары пайда болған «оңтүстік мектептің» өкілі. Аға буын өкілдерінің реалистік дәстүрлерін сіңірген таланты мен жаңа дәуірдегі модернизм жаңалықтары оның шығармашылығына әсер етпей қоймады. Жазушы жергілікті көріністер арқылы жалпыға ортақ мәселелерді ашуға тырысады. Фолкнер «адам жүрегінің мәселелеріне» басты назар аударып, 1949 жылы Нобель сыйлығын алған

кездегі сөйлеген сөзінде өзге жазушыларды да осыған шақырады. Ол: «адам жүрегінің ескі иделдарына – махаббат пен намыс, өркөкіректік пен жанашырлық, азап пен құрбандыққа» назар аудармау әдебиетті өлтіреді», – деп біледі.

Хемингуэйге жауап ретінде Фолкнер адам мен жазушыға қатысты өз пікірін былай білдіреді: «Мен адамның тек қарсы тұра алатынына емес, сондай-ақ оның жеңетініне де сенемін».

Фолкнердің шығармаларынан «Солдат сыйлығы» (1926), «Москиттер» (1927), «Мәрмәр фавн» (1924), «Фолкнердің қойын дәптері» (1946), «Қала» (1957) және т.б. еңбектерін ерекше атап өтсе болады.

1945-1990 жылдар. Екінші дүниежүзілік соғыстың аяқталуы америка әдебиетіндегі жаңа кезеңнің басталуына ықпал етеді. АҚШ жаңа дәуірге дамыған алып мемлекет ретінде енді. 50 жылдардың өзінде-ақ америкалық жазушылар мен сыншылар соғыс арасындағы 10 жылғы әдеби көрсеткіштерді бағалай отырып, жаңа кезеңдегі әдебиетті қандай нәрселер күтіп отыр екен деген сұрақтарды алға тарта бастады. Әдебиеттің жанаруына үміттеніп отырып, ХХ ғ. бірінші жартысындағы америкалық классиканың жеткен көркем жетістіктерінен айырылғандарына да өкініш білдіреді.

1995 жылы Фолкнер Орегон штатындағы университеттердің бірінде сөйлеген сөзінде ғасырдың ортасындағы әдебиет мәселесіне баға беріп, кейін бұл мәселені өзінің «Жеке өмір туралы. Америкалық арман: оған не болып жатыр?» – деген мақаласында сөз қылады. Фолкнер орын алған мәселелердің себебі ретінде адамгершілік құндылықтардың жоғалуын көрсетеді. Жазушының бұл сөздері «суық соғыс», Вьетнамдағы соғыс және «маккартизм» кезеңінде айтылған болатын.

«Жеке адам мен қоғам» және ХХ ғ. адамдардың қажеттіліктері мен қарым-қатынастарында, әдебиінде орын алған өзгерістер сол уақыттағы әлеуметтанушылар мен философтардың өзекті мәселесіне айналады. Д. Рисмен өзінің «Жалғызсыраған халық» атты кітабында адамның даралығы жоғалып, оның орнына қоғамға бағыныштылық пайда болды деп жазған. Фолкнер секілді Э. Фромм да өзінің «Үміт революциясы» атты еңбегін «Біз қайдамыз және қайда бара жатырмыз?» – деген сөздермен бастап, қазіргі замандағы ұйымның құрылысын «мега машина» – деп атаған. Қоғам машина секілді жұмыс жасайды, ал адамдар осы машинаның құрамдас бөлшектері секілді. Техника адамзат пайдасы үшін емес, керісінше адам техника үшін қызмет жасап жатқандай.

Әдеби шығармалардың типологиясы, жазушының өмірге деген көзқарасы мен эстетикалық идеалы жаңа кейіпкердің типологиясын анықтап береді. Бұл америкалық жазушылар мен драматургтердің, ақындардың шығармаларындағы кейіпкерлердің арасынан – Норман Мейлердің шығармашылығындағы соғысқа қатысқандар, Джеймс Болдуин мен Уильям Стайронның романдарындағы қара нәсілді адамдар, Аллен Гинсбергтің поэзиясындағы заманның жас түлектері, Джек Керуак пен Джероми Дэвид Сэлинджердің романдары мен әңгімелерінде, Артур Миллер мен Теннесси Уильямстың «Орта америкалықтар» пьесасында, Джон Апдайк мен Джон Чивердің әңгімелері мен романдарында, интеллектуалдар Сола Беллоу мен Торнтон Уайлдердің шығармаларындағы кейіпкерлерден көрінеді. Сонымен қатар Курт Воннегуттың романдарындағы пародиялық кейіпкерлерін ерекше атап кетуге де болады.

Конформизм мен қалыптасқан қоғамдық нормаларға қарсы Джек Керуак пен Аллен Гинсберг шықты. 60 жылдары елдегі саяси-әлеуметтік тәртіптерге көңілдері толмаған халықтың қарсылық қозғалыстары тек публицистикада ғана емес, сонымен қатар көркем әдебиетте де орын алады. Жазушылар көбіне саяси-әлеуметтік мәселер мен бостандық үшін күрес тақырыптарын қозғайды.

60 жылдардағы әдебиетте **Уолтер Лоуэнфелстің** (1897-1976) шығармашылығы ерекше орын алады. Лоуэнфелст өз поэзиясында Уитмен дәстүрлерін жалғастырады. Оның өлеңдерінде техника мен саясат, мифология мен нақты ғылым сияқты әртүрлі саладағы бейнелер мен түсініктер шебер үйлестірілген. Оның «Саған деген махаббатпен атомды ғасыр» атты еңбегі атомдық энергия дамыған заманында өмір сүретін адамның тіршілігі жайлы ой-толғаулардан тұрады. Бұл поэмада Уолтердің өз жұбайы Лирианға деген сүйіспеншілігі көрсетіліп, Вьетнамдағы соғыс туралы айтылады. Атомдық жарылыс қауіпі соғыс заманындағы адам баласының бөлініп кетуіне теңестіріледі. Тек соғыстан бас тарту арқылы ғана адам баласы бейбітшілікте бақытты өмір кеше алады.

Вьетнамдағы соғысқа қарсы шыққан АҚШ-тың XX ғасырдағы аса көрнекті ақыны ретінде **Роберт Лоуэллді** (1917-1977) ерекше атап өтуге болады. Оның философиялық-лирикалық поэзиясында Дж. Донның, Т.С. Элиоттың, Р. Фросттың дәстүрлері көрініс тапқан. Лоуэллдің өлеңдеріндегі лирикалық кейіпкер – автордың өзі. Ол өз өмірінің поэтикалық реттілігін қалыптастырып, кейін бұл Американың ұлттық өмірінің тарихи бейнесіне айналады. Лоуэллдің лирикасында қоғамда болып жатқан жағдайларға жанашырлық, ал оның еркін өлеңдерінде соғыс пен қантөгушілік кезеңінің трагедиялық жағдайы суреттеледі.

60-70 жылдары соғысқа және саяси қозғалыстарға белсенді түрде жас студенттер де қатысады. 1971 ж. «Жаңа америкалық қозғалыс» атты студенттік ұйым құрылады. Бұл қозғалыс буржуазиялық тоқыраулар мен Вьетнамдағы агрессияға қарсы бағытталған болатын. Нью-Йорк, Принстон, Сан-Франциско, Лос-Анджелес сынды АҚШ-тың көптеген қалаларында соғысқа қарсы демонстрациялар мен толқулар орын алады. Осы кездегі жастардың көңіл-күйі публицистика мен поэзияда көрінеді. 1971 ж. «Қарсылықтың жалыны. Қозғалысқа қатысушылардың поэзиясы» атты поэтикалық антология жарық көреді. Толығымен өзгерген көзқарастар революциялық қимылдарға шақырған үндеулерден айқын көрінеді. Бұған Г. Снайдер («Революциядағы революция») мен Д. Георкастың («Мен өзімнің тапаншамды аламын») өлеңдерін мысал ретінде келтірсек болады. Осы кезде фольксингерлердің (ақын-өлеңшілер) өлеңдері жарыққа шыға бастайды. Олардың ішіндегі ең атақтысы Фред Гарднер болды. Ол өз өлеңдерін митингтерде, шерулерде, әскери бөлімдердің жанында орындап жүрді. Оның «1905 жыл» атты революция туралы өлеңі мен «Потемкин», «Мемлекет құриды» атты еңбектері халық арасына кең тарайды.

Фольксингер бейнесі Эдвин Гилберттің «Джейми» романында шебер сомдалған. Роман кейіпкері елде болып жатқан оқиғаларға түсінік бере отырып өлеңдер оқиды. Гилберт үкімет пен нәсілшілдікке, соғысқа қарсы сипаттағы өлеңдер жазады. Ол өз шығармаларында жұмысшылар мен студенттердің, ақ пен қара нәсілдердің бірігуіне шақырады. Романда 60 жылдары қоғам өмірінде орын алған

шынайы оқиғалар суреттеледі: жастар жедел хаттарды жыртып тастап, әр кез полиция қызметкерлерінен қашып жүріп, хабарламаларды өздері басып, оларды елге таратады.

Уоллес Грейвздың «Трикси» атты романы күнделіктік жазулар негізінде құрылған. Онда студенттік өмір мен жастар қозғалысы суреттеліп, оқиға қара нәсілді Трикси атты қыздың атымен баяндалады. Оқиғаның болған уақыты 1963-1968 жылдар аралығы, яғни президент Джон Кеннедидің өлімінен қара нәсілділердің көшбасшысы Мартин Лютер Кингтің өліміне дейінгі кезең.

Нәсілшілдік мәселесі көптеген ақ және қара нәсілді американдықтардың назарын аударды. **Джеймс Болдуин** (1924-1987) Гарлемде дүниеге келіп, сонда өскен. Джеймс осы жерде мектепте оқып жүріп, журналдарға мақалалар жазады. 40 жылдардан 1957 жылға дейін Парижде тұрып, осы жерде «Бар да таудан жарияла» атты романын жазады. Аталған шығармада ақ нәсілділер әлемінен қуылып, қайғы-қасіретке душар болған Джон Граймстың образы бейнеленген.

Қозғалыстың қызған шағында АҚШ-қа азаматтық алу үшін келген Болдуин осы қозғалысқа өзі де белсене араласып, публицистикалық мақалаларын жарыққа шығарып, көгілдір экранға да жиі шығып тұрады. Ол экзистенциализм идеяларынан бас тартып, күнделікті өмірдегі мәселелерге көшеді. Дәл осы кезде оның «Маған поезд қашан кететінін айтшы?» деген романы жарыққа шығады, онда заман ағымынан қалмай, уақытпен бірге жүру және қара нәсілділердің бостандығы үшін күресу жайлы айтылады. Болдуин Американың болашағын бостандық үшін күресушілердің жаңа ұрпақтарымен байланыстырып, оның мақсаты – ұлттық және әлеуметтік мәселерді шешу деп түсіндіреді.

Уильям Стайрон, Эрскин Колдуэлл, Шерли Энн Грау сынды америкалық жазушылар өз шығармаларында нәсілшілдік және онымен күресу мәселелерін көтереді. Уильям Стайронның «Ната Тернердің мойындауы» атты романында 1831 жылғы Ната Тернер бастаған құлдар көтерілісі туралы айтылған. Стайрон өз шығармасын тарихи романнан гөрі, тарих жайлы ойлар деп атаған. 1831 жылғы оқиғалар екі жақты қарастырылады – өткен дәуір мен қазіргі заман тұрғысында. Баяндау Ната Тернердің өз өмірі туралы әңгімелері мен қозғалыс жайындағы ойларынан құралған. Ол түрмеде сот шешімін күтіп отырған кезінде барлық оқиғаны өз адвокатына айтып береді. Тернердің алдында екі жол тұрады: көну немесе құлшылыққа қарсы шығу. Әрине ол күрес жолын таңдайды. Жауапқа тартудың алдында Ната Тернер аспанда жарық жұлдызды көріп, оны бостандық үшін күресушінің өшпес ізі ретінде қабылдайды. Стайрон Ната Тернерді әділеттілік пен теңдік үшін тек нәсілшілерге қарсы күрескер ретінде ғана емес, сонымен қатар барлық ақ адамдарды жек көретін адам ретінде де бейнелейді.

Шерли Энн Граудың «Үйді аңдушылар» атты романы да нәсілшілдікке қарсы бағытталып, ақ нәсілді Абигейл атты әйелдің атынан баяндалады. Бұл шығармада оңтүстік Америка штаттарында орын алған сегрегацияға қарсы қозғалыстар жайлы айтылады. Жазушының гуманизмі Абигейлдің атасының әйелі болған қара қыз Маргареттің образын бейнелеуде айқын көрінеді. Шерлидің романында халық көтерілісі жоқ болғанымен, жалпы сол 60 жылдардағы жағдайлар суреттелген.

1948 жылы Норман Мейлердің «Өлілер мен жалаңаштар» деген романы жарық көреді. Жазушының бұл шығармасы Екінші дүниежүзілік соғыста болған

оқиғаларға арналып, аз уақыттың ішінде үлкен жетістікке жетіп, авторға бүкіләлемдік атақ алып келеді. «Өлілер мен жалаңаштар» әскери роман болса да, Мейлер бұл шығармасында әскери қимылдарға қарағанда, кейіпкерлердің мінезі мен адамгершілік қасиеттері жайлы көбірек жазған. Мейлердің өзі де Екінші дүниежүзілік соғысқа қатысқан. Оның романы жазушының басынан кешірген оқиғалары желісінде жазылған. Романда Тынық мұхиты аралдарының бірінде американдықтар мен жапондықтардың арасында болған шайқас пен сержант Крофт пен лейтенант Хирн сынды кейіпкерлердің бейнесі асқан шеберлікпен суреттелген. Бұл осы романды XX ғасырдағы америка әдебиетінде дүниеге келген ең үздік шығармалардың қатарына жатқызуға негіз болады. Автор америка халқы үшін болып жатқан соғыстың негізгі мағынасын ашып беруге тырысады. Ол көптеген соғысқа қатысқан американдықтар үшін, бұл соғыстың себебі мен мақсаты белгісіз болды деп жазды. Не себепті олар жапондықтарға қарсы соғысып жатыр, не үшін өз өмірлеріне қауіп төндіре отырып, басқа адамдарды өлтіріп жатыр деген сұрақтар жауынгерлердің ешқайсысын да толғандырмады. Оларға жақсы ақша төледі, сол үшін олар атысты да жақсы жүргізді. Тіпті олардың көпшілігі соғыс біткен соң да армияда қалғысы келді.

XX ғ. америка әдебиетіндегі романның жанрлық бөлінуі сан түрлі. Торнтон Уайлдердің «Сегізінші күн», «Қасиетті Людовик патшаның көпірі» атты шығармалары философиялық уағыздарға жақын келеді. Жазушы өзінің «Сегізінші күн» атты романында Эшли отбасының мүшелерін Америка ұлтына теңестіре отырып, оларды еңбекқор, күш-жігері мықты, ақыл-ойлары кең адам ретінде суреттейді. Ол «Наурыз айының он бесінші күні» атты тарихи романын жазып, онда ойдан шығарылған оқиғалар мен шынайы өмірдегі нақты айғақтарды шебер үйлестірген. «Теофил Норт» атты романы автобиографиялық әңгімелер мен дұрыс жол көрсететін нұсқаулықтарды қамтиды, оның кейіпкері айналасындағы адамдарға қол үшін беретін, Уайлдердің эстетикалық идеалына айналады.

Курт Воннегут (1922-2007) сатиралық фантастика үлгілеріне сүйене отырып, «Титанның сиреналары», «Мысықтың бесігі», «Балалардың крест жорығы» атты романдарын жазған. Воннегуттың көркем әлемі өте қызықты әрі жаңа заманға сай болады. Оның еңбектері бір жағынан абсурдтық, әрі бір жағынан трагедиялық сипатта болады. Ол өз романдарында қазіргі қоғамда болып жатқан нәрселердің адамгершіліктен мүлдем алыс екенін атап өтеді. Воннегут өз шығармаларында дәйексөздер мен кейіпкерлердің атына сілтемелерді, түрлі иллюстрацияларды шебер қолдана білген.

Америка әдебиетінде соғыстан кейінгі алғашқы онжылдықта көзге түскен **Джек Керуактың** шығармашылығы (1922-1969) битниктер әдебиетіне жатады. «Жарылған» сөзін әдебиетке алғаш рет Керуактың өзі енгізіп, бұл ұғымды ағылшынның *beatitude* – ағартушылық деген сөзімен түсіндіреді.

«Жарылғандарды» нью-йорктік (Джек Керуак, Аллен Гинсберг, Уильям Берроуз) және калифорниялық (Лоуренс Ферлингетти, Грегори Корсо, Гэри Снайдер) деп екі топқа бөлуге болады.

Керуак Лоуэлл атты ауылдық жерде дүниеге келген. Кейін оның ата-анасы Канададан АҚШ-қа қоныс аударады. Керуак католиктік дін бойынша тәрбиеленіп, тіпті бірнеше жыл бойы иезуиттік мектепте білім алады. 40 жылдардың басында Керуак Колумбиялық колледжде білім алып, алайда оқуын аяғына дейін бітірмей, теңіз әскерінің қатарына қосылады.

1946 жылы Керуак өзінің «Қалашық пен қала» атты алғашқы автобиографиялық романын бастап, 3 жылдан соң аяқтап бітіреді. 1950 жылы бұл роман басылып шыққанымен, халық арасында кең тарала қоймайды. 2 бөлімнен тұратын бұл роман дәстүрлі реалистік мәнерде жазылады. Роман сюжеті – өте қарапайым. Гэлловэй атты шағын қалашықта Мартиндер отбасы өмір сүреді. Үйдің отағасы Джордж Мартин өте қарапайым әрі ақкөңіл, Гэлловэйдегі беделді кісі болады. Автордың әкесі секілді ол да баспаханада жұмыс істейді. Мартиндер отбасы көп балалы, олардың көпшілігі мектепке барады. Алайда 50 жылдары Джордж кедейленіп, ақша табу үшін ол Нью-Йоркке аттанады, осының нәтижесінде Мартиндер отбасы ыдырай бастайды. Кейіннен соғыс басталып кетеді, бір ұлы қайтыс болады. Аштықтың зардабын шегіп, жалғыздықты бастан кешірген Джордж Мартиннің өзі Бруклиндегі шағын пәтерде қайтыс болады. Автордың назарында отбасының қалған мүшелері: Лиз, Джо, Френсис пен Питер. Олар бұл өмірде өз орнын таба ма, таппай ма? Олардың бәрі осы дүниеде өздерін адасқан жалғыз жолаушыдай сезінеді.

Бір жылдан соң Керуактың «Жол бойында» атты жаңа романы дайын болады. Керуак аталмыш романын басып шығару үшін баспаханадағыларды 6 жыл бойы көндіреді. 1957 жылы «Жол бойында» романы жарық көріп, үлкен жетістікке ие болып, жазушыға үлкен табыс әкеледі. Бұл роман жарылған ұрпақтың нағыз манифесі болып табылады. Аталған шығармада жарылғандардың өмір сүру образдары, олардың үздіксіз машинамен жарысулары айтылады. Олардың қозғалыстарының еш мақсаты жоқ, бәрі құр жасалынып жатқан бос тіршілік. Керуак осы арқылы кейіпкерлер бейнесінің ашылуын көрсетеді. Жол Керуактың пікірінше, мәдениетті өмірден қашып құтылу болып табылады. Ең бастысы – қашу, қалыпты өмірден табиғатқа, ақылдан қиялға, саналылықтан бассыздыққа қарай қашу. Мұндай қашудың түрін Керуак «Ұлы саяхат» деп атаған.

1958 жылы Керуактың «Дхарманың қаңғыбастары» атты еңбегі жарық көреді. Бұл роман «Жол бойында» романының жалғасы ретінде құрастырылған.

Керуак өзінің бірқатар шығармаларында өзі ойлап тапқан «асығыс амалын» қолданады. Аталған амалдың негізгі принципі – баста пайда болған ойларды дәл сол қалпымен жазу, мәтінді өңдеу, бұл сәндеушілік деп есептеді. Керуак «шеберлік» пен «бір сарынды ағылшын фразасын» жек көрген. Керуак үшін бұл жалған әрі қызықсыз нәрсе, және бұл «асығыс амалдың» жүру үдерісін тоқтатады.

Америка әдебиеті тарихында **Джером Дэвид Сэлинджер** (1919-2010) ерекше орын алады, ол ХХ ғасырдағы ең «жұмбақ» жазушы атанған.

Өзінің ең соңғы шығармаларының бірі «Хэпворт 16, 1924» атты әңгімесін, Сэлинджер «Нью-Йоркер» журналының 1965 жылғы 19 маусымындағы нөмірінде жариялайды. 1997 жылы қаңтарда бүкіл әлем Сэлинджердің жаңа кітабы шығады деп дүр сілкінеді, алайда бұл жаңа кітап қайтадан сол баяғы «Хэпворт 16, 1924» деген атпен жарыққа шығады.

Көзі тірі кезінде сыншылар «пайғамбар», ал тарихшылар «тірі классик» деп атаған жазушының өмірі мен шығармашылығы жайлы мәліметтер өте аз. Дж Сэлинджер 1951 жылы «Қара бидай орушы» романы шыққаннан кейін, Корниш атты шағын қалаға қоныс аударып, тыныш өмір сүруге бет бұрады.

1989 жылы шотландтық зерттеуші Йан Хэмилтон Лондонда «Дж. Сэлинджерді іздеу үстінде» атты кітабын басып шығарды. Автор толыққанды жазушының

өмірі жайлы жазуға тырысқанымен, кітапта жауаптан гөрі сұрақтар белең алады. Хэмилтон жазушы жайлы білетін бейтаныс адамдардан мәліметтер жинайды. Хэмилтонның кітабы шықпас бұрын Сэлинджер жайлы жалғыз автобиографиялық мәліметтер 1953 жылы Корниш қаласындағы мектеп газетінде жұмыс істейтін Шерли Блейниге берген жазушының сұхбаты болған. Бұл сұхбатта ол өзінің ата-анасы мен балалық шағы жайлы бір-екі ауыз әңгіме айтып береді. Оның «Қара бидай орушы» романын автобиографиялық деп санауға бола ма деген сұраққа, жазушы бала кезінде романдағы Холден секілді оқиғаларды басынан өткізгенін баяндап берді.

Сэлинджер Нью-Йоркте 1919 жылы 1 қаңтарда ет саудасымен айналысатын отбасында дүниеге келген. Бірнеше оқу орындарында білім алып, тек – Вэлли-Фордждағы (Пенсильвания) әскери мектепті 1936 жылы бітіреді.

Әскери мектепті бітірген соң, әкесі ұлын өз жұмысының мұрагері ретінде қарап, ет өндірудің шеберлігін үйрету үшін Польша мен Венаға өзімен бірге алып кетеді. Венада 10 ай болғаннан соң, ол Нью-Йоркке қайтадан оралады.

Өзін толығымен әдебиетке арнау үшін Сэлинджер колумбиялық университеті жанында ашылған қосымша сабақтарға қатыса бастайды. Оның ең алғашқы басылымдары «Стори», «Кольерс», «Эсквайер», «Сатердей ивнинг пост» журналдарында жарыққа шығады. Кейіннен Сэлинджердің еңбектері интеллектуалды элитаның «Нью-Йоркер» журналында басылып шығады.

1940 жылы «Строи» журналында Сэлинджердің «Жеткіншектер» деген алғашқы әңгімесі жарық көреді. Сэлинджердің көркем шеберлігінің өскенін дәлелдейтін ең алғашқы толыққанды шығармасы ретінде 1943 жылы жазылған «Вариони ағайындылары» деп аталатын новелласын ерекше атап өтсек болады. Автор бас кейіпкер Джо Вариони бейнесі арқылы әртістік қасиеттер мен шығармашылық талантты көрсетуге тырысады.

Ақын бейнесіндегі эволюцияның келесі кезеңі «Төңкерілген орман» новелласы болып табылады. Новелланың басты кейіпкері – Раймонд Форд. Новелланың атауы да Раймонд Фордтың өлеңінен алынған. Кейіннен Сэлинджер новеллистикасының ең үздік туындысы – «Бананка балығының ең күшті күні» атты еңбегін жариялайды. Бұл шығармада ақын Симора Гласстың бейнесі алғаш рет пайда болады.

Новелла құрылымында Сэлинджердің ұстанған драматургиялық принципі – екі сцена мен эпилог. Бірінші сценада Симораның әйелі Мюриель, бетіне бояу жағып, бір жағынан анасымен әңгіме айтып отырады. Бұл әңгіме көбінесе Симор жайлы болады. Анасы қызына Симордың жынды екенін үнемі айтып отырады. Екіншісінде – жағажайдағы Симораның кішкентай қызбен болған әңгімесі. Эпилогта Симор қонақүйдегі бөлмесіне көтеріліп, басына оқ атып қайтыс болады.

Діни сезімнің пайда болуы, адам санасындағы діни бастаулардың пайда болуы – Сэлинджердің жинақтарындағы әңгімелерінің ең басты негізі. Бірінші жағдайда бұл ақынның өлімі болса, екіншісінде – Құдай жайлы тым көп ойлайтын философ Тедди өлімі.

1965 жылы Сэлинджер «Қара бидай ортасында» романымен қатар 1953 жылы шыққан «Тоғыз әңгіме» атты кітабы үшін жинақтаған 30 новелласын да баспаға шығарады. «Тоғыз әңгімеге», «Симор: Кіріспе» (1959), «Френни» (1961), «Зуи» (1961), «Хэпворд 16,1924» (1965) атты шығармалары кіреді. 1961 жылы «Френ-

ни» мен «Зуиді» Сэлинджер «Френни және Зуи» деп бір кітапқа біріктіреді. Бұл повестерді әдетте сыни әдебиетте Гласстар туралы повестер немесе Гласстар туралы топтама деп атайды.

«Сүргінді жоғарылат, ұста» (1955) повесінде Симораның мінезі мен оның рухани болмысы өте шебер суреттеледі. Повестің сюжеті Симора мен Мюриельдің үйлену тойына байланысты. Шығармадағы оқиға Симораның нәзік рухани өмірі әр нәрсеге жеке ойы бар сұмпайы әйелмен салыстыра отырып өрбіген. Әрқайсысының өз жүргізушісі және психоаналитигі бар. Сэлинджердің айтуы бойынша, Симор – туа біткен ақын, дегенмен біз оның тек балалық шағындағы Китса туралы қалжың өлеңін ғана білеміз. Гласстар үшін Симор – адамзат баласына тән рухани әсемдік, шыдамдылық, пәктік сияқты барлық жақсы қасиеттерге ие адам. Сэлинджер «Симор: Кіріспе» атты повесінде де Батти арқылы физикалық және рухани тұрғысынан Симорға дәл осындай сипаттама береді. «Зуи» повесінде Симордың Христос туралы аңызы келтіріледі. Симордың кішкентай сіңілісі Френни көбінде ағасының тағдырын қайталайды. Ол өзіне жат басқа өмірге Гарвард университетінің студенті Лейна Кутелла кейпінде түседі. Френни қоршаған ортаның ештеңкеге тұрмайтын, сұрапыл күйбілжің екеніне ағасының көзін жеткізгісі келеді. «Зуи» повесі «Френни» повесінің жалғасы. Онда оқиға желісі Френни мен Лейни кездескеннен кейін екі тәуліктен соң дамиды. Зуи мен Френнидің әңгімесіне Симонның өлімінен кейін кішкентайларға рухани жағынан қорған болған ағасы Баддидің жазған хаты негіз болады. Хаттың негізгі түйіні – адам баласы өз жолын өзі таңдайды, бірақ таңдаған соң өз ісін таза ниетпен әділ атқарып, ең бастысы, оны жүрегі қалауы керк. Сэлинджердің соңғы «Хэпворт 16, 1924» атты повесінде жеті жасар Симор балалар лагерінде жазған хатында өзінің отыз жас шамасында өлетінін айтады, жазушы кішкентай сәби арқылы өзінің мінсіз адам туралы ойын жеткізеді. Сэлинджер адам күші мен мүмкіндіктеріне сенеді.

Гласстар туралы цикл – Сэлинджер шығармашылығының ең басты бөлігі. Сэлинджердің «Қара бидай орушы» атты ең атақты романы жанрлық формасы жағынан монолог түрінде жазылған, онда жасөспірім Холденнің алдыңғы жылы Рождество мерекесі кезінде болған жағдай туралы естелігі баяндалады.

XX ғ. әдебиетінде негізгі тақырыпқа айналған жалғыздық тақырыбы бұл романда да орын алады, бірақ бұл жерде жазушы күрескер-кейіпкерінің тек рухани жағынан жалғыздығын сипаттап қана қоймай, сонымен қатар жалпы қоғамдағы адамдардың бір-бірінен алшақтығы туралы да сөз қозғайды.

Холденнің ойлау аясы символдар арқылы жеткізілген: Али образымен байланысты – Өлім және Фиби образымен байланысты – Махаббат. Али таңдаған оқшаулану жолы рухани өлімге алып келеді; «Өзінің жақынына деген сүйіспеншілік» бұл адамдардың басқа адамдар әлемімен байланысты екенін көрсетеді. Холденге оны түсінуге Фибимен әңгімесі көмектеседі.

Сэлинджердің романы мен Достоевскийдің «Жасөспірім» романының арасынан образдық жағынан да, композиция жағынан да паралель тапса болады. Достоевский сияқты Сэлинджер де кейіпкерді ақыл-ой аясында сипаттап, адамның «идеялар өмірі» ақиқатқа жеткізеді не болмаса өмірден адастырады дейді. Холденнің жастық және психологиялық ерекшелігінің сипаттамасы, оның жүйке

жүйесінің тозуы Достоевскийдің кейіпкері Аркадий Долгоруковқа ұқсайды. Американдық сыншылардың арасында Сэлинджер «Балаларға арналған Достоевский» деп аталып кетуінде бір негіз бар.

Кейіпкермен болған жағдайлардың барлығы да мәнсіз секілді. Ол адамзат бірлігі принципінің нышаны болып табылатын жаңбыр астында әткеншекте ойнап отырған бүлдіршіндерді көргенде ғана дүниенің шынайы болмысын түсінетіндей көрінеді. Романның идеялық негізі «Махаббат арқылы құтқару» доктринасына сүйенеді. Романның басында Холден өзін атеистпін деп жариялағанымен, бірақ роман соңында «Қара бидай орушы» болғысы келетінін айтады.

Қарапайым американдықтардың өмірі мен күнделікті тұрмыс-тіршілігі, қайғы-қасіреті мен қуаныштары, наным-сенімдері мен дүниетанымы реалистік проза дәстүрлерін қатаң ұстанатын роман жазушылар **Джон Апдайктің** «Қаш, қоян» (1960) және «Кентавр» (1963); Джон Чивердің «Уопшоттар отбасының хроникасы» (1957) және «Уопшоттар отбасындағы ұрыс-керіс» (1964); Филип Ротаның «Ол өте жақсы еді» (1967) және Джой Кэрл Оутстың «Олардың өмірі» (1969) атты шығармаларында шебер көрсетілген.

Джон Апдайк (1932 жылы дүниеге келген) – ақын, романист, бірнеше әңгімелердің авторы, Пенсильвания штатында мұғалім отбасында дүниеге келген. 50 жылдардың аяғына қарай әдебиетке келіп, поэтикалық жинақтары мен бірнеше әңгімелерін жарыққа шығарады. Апдайк Гарвард университетінде оқып, бір жыл бойы Англияда, Оксфордта көркем өнер шеберлігін үйренеді. Пенсильванияда өткен балалық шағы Апдайктің мәңгі есінде қалып, бұл естеліктер оның шығармашылығында да көрініс тапқан: 30 жылдардағы депрессия кезінде әкесінің жұмыссыз жүргені, нағашыларының фермасының жойылуы, соғыс жылдарындағы құрбандар. Апдайк шығармашылығындағы басты тақырып – қарапайым американдықтардың трагедиясы. Кейіпкерлер аясы мен олардың қызығушылығы өте шектеулі, олар баяндаған оқиғалар ешқандай ерекшелікпен көзге түспейді. Апдайк күнделікті отбасылық күйбеңнен, ұрыс-керістен асып шыға алмай, тек сол төңіректе ғана жазғанымен, ең қарапайым нәрселердің маңыздылығын асқан шеберлікпен көрсете білген.

«Қоян, қаш» романы оқырмандар қауымы арасында кең тарап, жазушыға үлкен табыс әкелді. Қоян деген лақап атты Энгстром есімді жас жігіттің оқиғасы өзінің қарапайымдылығымен, жастайынан отбасын құруға дағдыланған сол кездегі көптеген жастардың отбасылық өміріне жақын келетін жағдайлар арқылы оқырман көңілін жаулап алады. Гарри Энгстром әлі өзінің баскетболға деген сүйіспеншілігімен қоштаспаған қарапайым шаруа отбасынан шыққан жас жігіт автокөлік саудасымен айналысатын шенеуніктің қызымен бас қосқаннан кейін күнделікті тұрмыстың күйбең тіршілігін бастан кешіреді. Оның екінші баласына аяғы ауыр әйелімен ара-қатынасы жақсы болмайды, оған ас үй жиһазына жарнама жасау қызметі ұнамайды, Қоянның нақты өмірлік мақсаты да жоқ. Қоян бұл өмірде ауыр сынақтардан өтіп, қайғы-қасіретке душар болады. Баласы қайтыс болады, кейін Рут Леонард күйеуінің сатқындығы үшін одан бас тартады. Барлық нәрсе «өз шеңберіне» қайта оралады.

Жазушының «Қайта тірілген Қоян» (1971) және «Қоян байыды» (1981) атты романдарында Гарри Энгстромның оқиғасы өз жалғасын табады. Кейіпкер жәй

тауып, көкірегінде тыныштық орнайды. Қоян туралы трилогияда «орта таптағы америкалықтың» өмірі сатиралық элементтер арқылы жазылып, әйгілі «америкалық арман» бейнеленген. Апдайк Қоян туралы романдары үшін әдебиеттегі ең үздік жүлденің иегері атанады.

Апдайктың «Кентавр» (1963) романында қарапайым американдықтың мифтенген бейнесі суреттелген. Бұл шығармада жазушының адамгершілік ұстанымы көрініс тауып, өмірдің қатыгездігіне қарсы қойылатын гуманизм мен мейірімділік идеясы мектеп мұғалімі Колдуэлдің бойынан табылып, кентавр Хиронмен салыстырылады. «Кентавр» – автобиографиялық роман, онда авторға өте жақын әрі ыстық келетін балалық шағы мен әкесі туралы естеліктер келтірілген. Сонымен қатар жазушы мифтік сарындар мен образдарға сүйене отырып адам өмірінің мәні мен оның болмысы туралы шебер суреттейді. «Кентавр» – көпжоспарлы роман: онда шынайылық, мифтік және фантастикалық үш түрлі жоспар өзара байланысып, тоғысады.

Апдайктің «Кентавр» романы туралы өзінің айтқан сөзін келтірейік: «Романның идеясы аңыздар мен ертедегі мифтердің жиынтығында кездесетін бірнеше қатардан бастау алады. Бұл қатарларда мені Хирон кейпі қатты толғандырды, ол Христос сияқты өзін адамзат үшін құрбан етті. Мен бұл аңызды қайта оқып, айтып бергім келді. Бұл аңыз Пенсильванияда өткен менің балалық шағыммен өте ұқсас болатын. Міне, Олинджер қаласы Олимппен алмасып, Зевс, Гефест, Гера мен кентаврдың әйелі Харикло және оның қызы Окироя сынды құдайлар шынайы адамдарға айналады. Ахилл, Ясон, Аклепия сияқты батырлардың тәлімгері болған ақылгөй Хирон кентавр Пенсильваниядағы ұстаз Колдуэлмен, ал оның ұлы – менімен сәйкес келеді».

Апдайктің роман жанрының даму перспективасы туралы «Романның болашағы» (1969) атты мақаласында айтқан сөздері өте қызық. Романды жақын болашақта әдебиет сахнасынан кетеді дегендерге қарсы шығып, өзгеше көзқарасты ұстанған жазушы: поэзия сияқты роман да «біздің сезімдеріміз бен адагершілік дәстүрлерімізде өзгерістер әкелетін» компьютер дәуірінде де өз құнын жоғалтпайды, – дейді. Апдайк махаббат тақырыбындағы романдарға үлкен мән береді. Себебі: «Махаббат барлық ерекше, түсініксіз сезімдердің рәмізіне айналып, адам баласының жанында мәңгі қалмақ».

Джон Чивердің (1912-1982) романдары мен әңгімелері рухани құндылықтардың жоғалу тақырыбына және өмірден түңілуге арналған. Ол шығармашылығын новеллист ретінде бастап («Кейбір адамдар қалай өмір сүреді», 1943; «Алып радио», 1953; «Шейди-Хиллден шыққан баукеспе», 1958), американдық «Сибурбии» (қала сыртындағы аудан) тұрғындарының өмірі жайлы айтып, 30 жылдардағы «Ұлы депрессия» кезінде түрлі қиыншылықтарды бастан кешіріп, 60 жылдардың қиын-қыстау кезеңдеріне төтеп берген халықтың сыртқы, ішкі күйзелісін шебер суреттеп, өмірдің қиыншылықтары мен күнделікті күйбелең тіршілігі жайында жазады.

«Уопшоттар отбасының хроникасы» (1957) мен «Уопшоттар отбасындағы жанжал» (1964) атты романдарында, отбасы өміріне өзгерістер еніп, олар туған жерімен, табиғатпен байланыстарын үзеді. Уопшоттар отбасындағы өмір сүру деңгейі жақсы болғанымен, олардың рухани жан-дүниесінен күйзеліс байқала-

ды. Шығарманың бірінші томындағы көтеріңкі көңіл-күй екінші томда қайғы мен сарказмға айналады. Елдегі өмірдің өзгеруі Чивердің кейіпкерлеріне де өз әсерін тигізбей қоймайды: отбасылық байланыстар ажырап, тыныштық жоғалады. «Америкалық арманның» жойылу тақырыбы «америкалық өмір сүру бейнесіне» ауысып, «Буллет-Парк» (1969) және «Фолконер» (1977) романдарында көрініс табады.

Чивер реалист жазушы болғанымен, ешқашан адамға деген сенімін жоғалтпайды. «Мен жиі өзімнің интеллектуалдық және физиалық қабілеттерімнің арасындағы айырмашылықты сезінем» деп, «Фолконер» романын аяқтап, «десе де жер бетіндегі адам өмірінің мәні еркіндікте, әр адам өзінің тұрмыстық шектеулерге қарамастан өз еркіндігін барынша қолдана алуы керек» деп жазады.

XX ғ. ортасы мен екінші жартысындағы америкалық драматургияның дамуына Артур Миллер мен Теннесси Уильямс, Эдвард Олбидің шығармалары өз әсерін тигізеді. Олардың әрқайсысы драматизмді өзінше күшейтіп, қарапайым америкалықтардың өмірінде кездесетін қиыншылықтарды өзінше шешуге тырысады. **Артур Миллердің** (1915-2005) бағдарламалық мақаласының «Трагедия және қарапайым адам» аталуы да кездейсоқ емес болатын. Жазушылардың назарында адам тағдырын тоқырауға ұшыратқан «америкалық арман» тақырыбы болады.

Артур Миллердің шығармашылығында бұл тақырып оның «Жолы болған адам» (1944) атты пьесасы мен «Менің барлық балаларым» (1947) атты драмасында, драматургке үлкен табыс әкелген «Коммивояжердің өлімі» (1949) атты ең атақты пьесасында да сөз болады. Өмір мұраты мен құрғақ қиял мәселесі Миллердің кейінгі шығармашылығында да орын алады («Америка сағаты», 1980). Жазушының әлеуметтік-саяси тақырыптағы шығармаларына макартизм, саяси қудалау мен «суық соғыс» жағдайларында жазылған «Ауыр сынақ» (1953), «Көпірден көрінетін көрініс» (1985) атты пьесаларын жатқызуға болады. Миллер өзінің трагедия туралы түсінігін «Коммивояжердің өлімі» атты пьесасы жарық көрген жылы жазған. Қатардағы америкалықтың отбасылық өмірінен көріністер, фирмасының агенті коммивояжер Вилли Ломеннің тағдыры мен оның ұлдарының хикаялары – бұл америкалық трагедияның бір нұсқасы. Вилли Ломен өзін осындай апатқа алып келген жағдайдың себебі мен түсінігін өткеннен іздейді. Пьеса құрылымының ерекшелігі ретінде кейіпкердің осы шақтағы көріністеріне өткен шақтан эпизодтардың енуін айтуға болады.

Миллердің пьесалары – шыншыл. Ол өз шығармашылығына «Адбстрактілі реализм» деген сипаттама береді. Теннесси Уильямс өз пьесаларын Миллермен бір уақытта жазады. Олар өз шығармаларында қатаң заңдармен белгіленген «джунгли» бейнесі арқылы қазіргі Американың тынысын беруге тырысады.

Томас Ланир Уильямс (1911-1983) Американың оңтүстігіндегі Миссисипи штатында дүниеге келген. Оның әкесі аяқ-киім сататын фирмада жұмыс істеген, анасы пірәдәрдің қызы болған. Отбасында әкесі мен бала арасындағы қарым-қатынас жанжалға толы болады. Үлкен Уильямс өз ұлын халықаралық аяқ-киім фирмасында жұмыс істеуге мәжбүрлейді. Драматург осы жерде өткізген үш жылын қорқынышпен еске алады. Ол он төрт жасында ата-анасымен қатынасын үзіп, үйінен кетіп қалады, күн көру мақсатында түрлі қызметтерді атқарады. Уильямс жастық шағынан бастап әдебиетке үлкен қызығушылық танытады. 1938 жылы университеттің өнер факультетін бітіріп, өзінің қабілетін драматург әрі сцена-

рист ретінде сынап көріп, пьеса мен фильмдерге рецензия мен мақалалар жаза бастайды. 1944 жылы Нью-Йорк сахнасында қойылған «Шыны аң көрмесі» (1943) атты пьесасы үлкен жетістікке жетіп, «Арман трамвайы» (1947) атты пьесасы жазушыға үлкен табыс пен даңқ әкелді. Кейін аталған пьесасы мен «Сынық шатырдағы мысық» (1955) атты еңбегі үшін Пулитцеровтық сыйлыққа ие болады.

Бұл шығармалардан Теннесси Уильямс драматургиясының ерекшелігін байқауға болады. Уильямстің «Шыны аң көрмесі» мен «Арман трамвайы» пьесасындағы Лаура мен Бланш секілді «Өрнектелген раушан гүлі» (1950), «Игуана түні» (1961) атты шығармаларындағы кейіпкерлер өздерінің рухани құндылықтарын сақтап қалу үшін қатыгездікті жеңуі тиіс еді.

Әдебиеттер:

История всемирной литературы в 9 томах. – М.: Наука, 1983-1994; Белов С. Б. Бойня номер «X». Литература Англии и США о войне и военной идеологии. – М.: Сов. писатель, 1991; Беляев А.А. Социальный американский роман 30-х годов и буржуазная критика. – М., Высшая школа, 1969; Гиленсон Б.А. Американская литература 30-х годов XX века. – М.: Высш. шк., 1974; Гиленсон Б.А. Социалистическая традиция в литературе США. – М., 1975; Засурский Я.Н. История американской литературы: в 2 т. – М., 1971; Засурский Я.Н. Американская литература XX века. – М., 1984; Зверев А.М. Модернизм в литературе США, – М., 1979; Зверев А.М. Американский роман 20-30-х годов. – М., 1982; Зенкевич М., Кашкин И. Поэты Америки. XX век. – М., 1939; Көптілеуова Д.Т. Шетел халықтарының әдебиеті (XX ғасыр). – Алматы: Қазақ университеті, 2012.

Тақырып бойынша сұрақтар:

1. АҚШ әдебиетіндегі реалистік және модернистік бағыттағы шығармалар.
2. Джон Апдайк шығармашылығының ерекшелігіне тоқталыңыз.
3. XX ғасырдың ортасы мен екінші жартысында америкалық драматургтардың көтерген мәселелері.
4. «Жаңа америкалық қозғалыс» ұйымы қашан, қандай себептермен құрылды?
5. Нәсілдік бөлуге қарсы болған қандай жазушылар болды, олардың шығармаларын атаңыз.
6. «Америкалық арман» тақырыбы және Теодор Драйзер.

Корея әдебиеті

XX ғ. Корея әдебиеті дамуы мен кезеңдері; Жандану кезеңі; Ізденіс кезеңі; Қалыптасу кезеңі; Күрт өзгеріс кезеңі; Даму кезеңі; Жаңару кезеңі; Прогресс пен даму кезеңі; Хванг Сок У, И Кванг Су, Ким Со Воль, Хан Ён Ун, Сон Чанг Соб, Ким Чжи Ха, Хван Чжи У, И Сонг Бок, Че Ин Хун.

XX ғ. корей әдебиеті дамуының жаңа дәуірі түрлі әдеби ағымдар мен әдіс-тәсілдердің пайда болуымен ерекшеленеді. Осы кезеңдегі шығармалардың мазмұны терендей түсіп, авторлар өз шығармаларында адамның өмірлік мақсаты туралы ой-толғаулар, өздерінің дүниетанымы мен көзқарастары арқылы түрлі жағдаяттарға тап болған адамдардың ішкі жан-дүниесі мен қайғы-қасіреттерін шебер көрсетуге ұмтылады. Корея әдебиетінің дамуына корей жерінде таралған түрлі діндер мен шығыс философиясының тигізген ықпалын ескеру қажет.

Жандану кезеңі (1908-1919). Корея тарихында бұл кезең мемлекет билігін басып алумен және елдің тұтастай отарлануымен есте қалған. Осындай ауыр жағ-

дайларға қарамастан әдебиет дами түсіп, халықтың сана-сезімі оянады. Батыс Еуропа мәдениеті корей әдебиетіне атарлықтай әсер етіп, әдебиетте жаңа көркем тәсілдер мен ұғымдар, сондай-ақ жаңа бағыттар пайда болады.

Корей ақын-жазушылары батыс Еуропа авторларына еліктей отырып, батыс әдебиетіне тән көркем тәсілдер мен ұғымдарды пайдалана бастайды. Олардың қатарында Че Нам Сон, И Кванг Су, Ким Ок сынды жарқын есімдер пайда болады. Олардың шығармалары мазмұны жағынан ұлттық сипатта болып, олар корей әдебиетінде бұрын-соңды қабылданған әдеби нормалардан батыл түрде бас тартады.

Ақындар '*синче-си*' үлгісіндегі жаңа өлеңдер жазу барысында *каса* мен *чанга* үлгілерінен сенімді түрде бас тартады. Поэтикалық шығармалардың мазмұнында идеалистік сипаттағы ноталар пайда болады. Бұл корей қоғамының Жапонияның қол астында болуымен түсіндіріледі. Корей ақындары өз өлеңдерінде ұлттық сана-сезім мен патриотизмді көрсетіп, шығармаларын жарыққа шығаруды армандағанымен, қоғамда орын алған жағдайларға байланысты бұл мүмкін болмайды. Прозаикалық формадағы өлеңдер алғаш рет жаңа *сиджо* стиліне жақын, '*синче-си*' формасын қолданған ақын әрі тарихшы Че Нам Сон болды. 1909 ж. ақын Ан Чханг Хомен бірге «Мектеп кезіндегі жолдас» журналын жарыққа шығарып, ағарту идеологиясын жақтай отырып, халықтың сана-сезімін ояту үшін көп еңбек етеді. 1919 ж. тәуелсіздік Манифесінің алғашқы құрушысы болып, Кореядағы «Жеткіншек», «Жастық», «Қызыл чоғори», «Аққан жұлдыз» сынды көптеген журналдарды баспаға шығарады. Оның шығармашылығына «Теңізден шыққан жас», «Таза су», «Бізге қымбат адам», «Жаңа корей жігіті», «Теңіз жағасында» атты туындыларды жатқызуға болады.

«Еркін» немесе «прозалық» деп аталатын жаңа формадағы өлеңдердің пайда болуы өз кезегінде корей әдебиетіндегі ерекше құбылыс болады. Осы күнге дейін өлең шығаруда тек дәстүрлі *сиджо* ырғағы ғана танылып келген еді. Тіпті ұзақ *сиджоның* (сааольсиджо) пайда болуының өзі түрлі таластар тудырған болатын. Осылайша, Че Нам Сонның *синче-си* үлгісіндегі жаңа өлеңді дүниеге әкелуі корей ұлттық әдебиеті тарихындағы маңызды оқиға болады.

Символизмді жақтаушылардың бірі, көрнекті корей ақыны **Хванг Сок Удың** шығармалары «Чангчжо» және «Пехо» журналдарында жарық көреді. Ол 1921 ж. бастап «Чжанмичон» («Раушан елі») мен *сунсу-си* ұлттық корей поэзиясы журналы ретінде танымал болған «Чжосонсидан» («Чосонның поэтикалық әлемі») журналдарын басқарды.

1910 ж. корей әдебиетінің тарихында роман жанры дами бастайды. **И Кванг Су** өзінің «Жас құрбан», «Құрбан болу» (1910) «Баланың мұңы» (1917), «Дүние кезу» (1918), «Юн Кванг Хо» (1918) атты романдарын жарыққа шығарды. «Сезімсіз» романы (1917) қазіргі роман жанрында жазылған ең үздік туынды болып табылады.

1919-1920 жылдар аралығы корей әдебиеті тарихында «**ізденіс кезеңі**» деп аталады. Бұл кездегі қоғамдық-саяси жағдай халықтың рухани әлсіреуімен сипатталды: 1919 жылдың 1 наурызында тәуелсіздік үшін халық қозғалысының сәтсіз болуынан кейін адамдардың саясаттан көңілдері қалады. Мәдениет жапон империясының билігі тұсында да дами береді. Сөз бостандығы орын алып, 1920 ж. «Чосон Ильбо», «Тона Ильбо», «Лекчжо» («Аққу»), «Пхэхо» («Қираған орын»), «Чжанмичон» («Раушан алқабы»), «Кымсонгу» («Шолпан»), «Ёнде» («Рух») және т.б. журналдардың негізі қаланады.

Әлемдегі экономикалық дағдарыс, жұмыссыздық, жапон империализмінің жүргізген өктемдігі корей халқының қоғамдық сана-сезімін оятып, елінің болашағы туралы толғандырады. Батыста пайда болған түрлі әдеби бағыттар (романтизм, реализм, натурализм, символизм) корей әдебиетіне айтарлықтай әсер ете бастайды. Аталмыш кезең барысында корей әдебиетінде сентиментальды романтизм мен сондай-ақ реализмнің белгілері пайда болып, бірте-бірте күшейе түседі. И Гван Су мен Че Нам Сон сынды жазушылар тілдің тазалығы мен корей әдебиетінің көркем құндылығы үшін күреседі.

Ким Со Воль – ХХ ғ. корей халқының ең танымал ақыны. Оның өлеңдер антологиясы халық арасында кең тарап, үлкен жетістікке ие болады. Ақын өзінің көптеген өлеңдерін 25 жасына дейін жазған. Ким Со Воль 32 жасында өз-өзіне қол жұмсап, көз жұмады. Оның дүниетанымына сол дәуірдегі интеллигенция өкілдерінің ауыр жағдайға душар болып, ақындардың қоғамдық өмірден алшақтап, қысымға алынуы өз әсерін тигізбей қоймайды.

Хан Ён Ун ақын және буддалық монах болған, ол өз өмірін тәуелсіздік қозғалысына арнаған. 1920 ж. ортасына қарай Хан Ён Ун лирикалық өлеңдердің шектеулерінен шығып, жаңа тәсілдер іздеуге ұмтылады.

Қалыптасу кезеңі (1930-1945 жылдар). 30-шы жылдардың басына қарай отарлық тәртіп әлсіреп, қазіргі заманғы корей әдебиеті қалыптаса бастайды, әдеби белсенділік орын алады. Бірақ 1945 жылдың соңында жапондар тарапынан қайта қуғын-сүргіндер басталып, әдебиет те тоқырауға ұшырайды.

1931 ж. Маньчжурдағы қақтығыстар, 1937 ж. қытай-жапон соғысы, 1941 ж. Тынық мұхит аймағындағы соғыс және т.б. оқиғалар осы кезеңдегі корей қоғамында орын алған жағдайларға өз әсерін тигізбей қоймайды. Қуғын-сүргін күшейе түседі. Бір мезетте экономикалық және мәдени жүйелер бақылауға алынып, қоғамдық орындарда корей тілін пайдалануға, корей тілінде жазуға тыйым салынады. Көптеген корей тіліндегі журналдар жасырын түрде қызмет жасағанымен, әдебиетте тоқырау кезеңі басталады.

Корей әдебиетіндегі романтикалық бағыттың негізін қалаушы ретінде «Сэньри» қоғамының мүшесі Ю Чхи Хванды ерекше атап өтсек болады. Бұл бағыттың жақтаушыларына сондай-ақ «Сит Бурак» («Ақындар қаласы») үйірмесінің мүшелері Ким Донг Ри, Ким Таль Чжин және Со Чжонг Чжуды да жатқызуға болады. «өмір фракциясының» жақтаушылары болған жоғарыда аталған ақындар көбіне басқа фракцияларды өткір сынға алған. Олар «интеллектуалды поэзия» фракциясының әсерлі жеткізу техникаларына, ал идеологиялық фракцияның шектен тыс идеологияға бағытталғанын айтады.

Корей әдебиетінде «Таза поэзия» қозғалысымен қатар *модернизм* де пайда болады. Осыған орай көптеген шығармаларда адамдар арасындағы қарым-қатынас, өмір мен өлім, қала мен ауыл мәселелері қозғалады.

Пак Мок Воль фольклор ақыны деп аталған. Оның өлеңдерінің негізгі тақырыбы – табиғат пен оның әсемдігі. Осы кезде қоғамда орын алған шындық пен корей халқының ұлттық болмысы мен сана-сезімін сипаттайтын түрлі өлеңдер жарық көре бастайды. Ким Санг Ок, И Хо У, Чжонг Ван Ёнг, И Ёнг До және т.б. ақындардың сиджо стилінде жазылған шығармаларында да аталмыш тақырыптар сөз болады. Ким Санг Ок поэзияда ХХ ғ. мүлде ұмыт болған сиджо үлгісін қайта

жандандырып, қазіргі заманға сай тақырыптар мен сезімдерді қамтиды. Ким Санг сонымен қатар сиджо поэтикалық спектріне қайшы келетін ұзақ прозалық өлеңдер де жазады. Осылайша, ақын осы үлгінің шектеулерін жоюға тырысады. Ким Санг Ок ерте кезден корей халқының мәдени мұрасын аса жоғары бағалаған. Ол жапондарға қарсы жасалған әрекеттері үшін бірнеше рет абақтыға қамалса да, елі үшін көп нәрсе жасай алмағанын түсінеді. Ким Санг Октың ұлттық рухты оятуға бағытталған шығармаларында ақынның өзін кінәлі сезінгенін байқаймыз.

1941 ж. Тынық Мұхиты аймағындағы соғыстың басталуы елде фашизмнің күшеюіне әкеліп соқты. Мыңдаған корей жастары майданға аттанады. Көптеген жазушылар мен әдебиетшілер түрме қабырғасында қайтыс болып, аман қалғандары жапон саясатын қолдауға мәжбүр болады. Осы кезде Хван Сун Вон, Че Менг Ик, Ан Су Гил, Чжонг Би Сок сынды жазушылардың шығармалары кең тарайды.

Күрт өзгеріс кезеңі (1945-1950 жылдар). 1945 жылдың 25 маусымынан бастап Корея әдебиеті мен тарихында жаңа кезең орын алады. 1945 ж. басталған азаматтық соғыс солтүстік және оңтүстік Кореяның арасындағы үлкен қақтығыстарға ұласып, ортақ корей әдебиетінің қалыптасуы күрделі мәселеге айналады.

1945 ж. тамыз айында әдеби қозғалыстың сол қанаты ретінде «Әдебиет саласындағы негізгі басқарма», ал қыркүйек айында «Корей пролетариатының өнер одағы» құрылып, бұл ұйымдар желтоқсан айында «Әдебиетшілер одағына» бірігеді. Осы жылы оң қанатта «Орталық әдеби бірлестігі», 1946 жылы сәуір айында «Кореядағы Ильбо жас әдебиетшілер бірлестігі», 1947 ж. «Республикадағы барлық мәдени ұйымдардың жалпы бірлескен жиналысы» пайда болады. Осылайша, әдеби қозғалыстың сол және оң қанаттары арасында әдебиет пен өнер мәселесіне байланысты идеологиялық күрес басталады.

Қазіргі корей поэзиясының қайта жандану кезеңінде Пак Мок Воль, Пак Ду Чжин, Чже Чжи Хунның шығармалары ерекше көзге түседі. Олар 1946 ж. «Чонокчжиб» («Көк маралдың антологиясы») атты өлеңдер жинағын жарыққа шығарады. Әдебиетте бұрын-соңды белгісіз болған шығармалар да жариялана бастайды. И Юк Саның «Юк Са өлеңдер жинағы» мен Санг Хваның «Санг Хва өлеңдер жинағын» мысалға келтіруге болады. Сонымен қатар Пак Ин Хван, Ким Су Ен, Ким Ген Лин сынды ақындар 1949 ж. «Жаңа қала және азаматтар хоры» атты өлеңдер жинағын жарыққа шығарады.

40 жылдары корей әдебиеті дамудың жаңа сатысына өтіп, еркін өмір сүре бастайды. Азат ету кезеңіндегі әдебиетте қоғамның бөлінуі (оңтүстік және солтүстік), елде орын алған түрлі жағдайлар, өз Отанына оралған корейлер туралы айтылады. Жазушылар елдің екіге бөліну себептерін іздеп, өз қателіктері үшін жауапкершілік алулары тиіс зиялы қауым өкілдерін айыптайды. Бұрынғы жапон саясатын жақтаған Че Ман Сик пен Тхе Чжун өздерінің қателіктерін мойындап, өкініш білдіреді.

Даму кезеңі (1950 жылдар соғысынан кейін). Қазіргі заманғы корей әдебиеті тарихында 50 жылдары күрт өзгерістер орын алады. Корей халқы жүргізген үш жылдық соғыс шығармалардың мазмұны мен құрылымына айтарлықтай өзгерістер әкеледі. Соғыстан кейінгі қоғам, елді қалпына келтіру, жақынын жоғалтып жаны ауырған адам тағдыры бейнеленген шығармалар жарыққа шыға бастайды.

Сон Чанг Соб өз шығармашылығын ХХ ғ. 50 жылдарынан бастап, өмірдің келеңсіз тұстарын бейнелеген көптеген тамаша қысқа оқиғаларды жарыққа шығару арқылы ел арасында танымал болады. Оның 1958 ж. жарыққа шыққан «Қалдық адам» шығармасында соғыстан кейінгі қоғамнан алашақтаған белгілі бір адамдардың тобы бейнеленеді. Сон Чанг Соб өзінің «Демалыс күні», «Жауынды күн» және т.б. шығармаларында адам мен оның психологиясын шебер көрсете білген. Ол 50 жылдары қоғамда орын алған оқиғаларды баяндап, ерекше тұлғаның бейнесін жасайды.

Шетелдік ағымдар корей әдебиетіне өте баяу енеді. АҚШ-тың соғысқа қатысуы арқылы енген АҚШ әдебиеті мен мәдениеті 50 жылдардағы корей прозасында маңызды орынға ие болады. Сонымен қатар осы кезеңдегі әдебиетке батыс әдебиеті, оның ішінде экзистенциализм мен психологизм өз әсерін тигізеді.

Жанару кезеңі (1960 жылдардан қазіргі уақытқа дейін). Бұл кезеңде бүгінгі таңдағы қазіргі корей әдебиеті қалыптаса бастады. 1960 ж. 19 сәуіріндегі демократиялық және либералдық бағыттағы төңкеріс 60 жылдардағы корей қоғамының тарихи дамуында маңызды оқиға болады. 1960 ж. 16 мамырдағы көтеріліс секілді бұл төңкеріс те сәтсіз болғанымен, қоғамның әрі қарай дами түсуіне ықпал етеді. Әдеби шығармаларда әлеуметтік теңсіздік туралы сыни ескертпелер көбейіп, әдебиет реалистік-сыни көзқараста дамиды.

60 жылдары соғыстың ұзақ уақытқа созылған зардаптарына қарамастан халықтың алаңдаушылығы басыла бастаған. 19 сәуірдегі студенттер қозғалысы мен 16 мамырдағы әскери төңкеріс қоғамдық-саяси жағдайды тұрақтандырып, экономиканы қайта жандандырып, демократиялық қоғам құратын уақыт жеткенін көрсетеді. И Сынг Манның диктаторлық саяси жүйесі жойылады. 60 жылдардағы корей поэзиясында «еркіндік», «теңдік» сөздері жаңа мәнге ие болады. Поэзияның мазмұны мен мәніне қатысты түрлі көзқарастар мен бағыттар пайда болады. Бірінші бағыт нақты мәселелерге назар аударса, екіншісі өмір тәжірибесін қарастырып, адамның ішкі қайшылықтарын бейнеледі, үшінші бағыт модернизм, поэтикалық тілдің қалыптасуын қолдап түрлі бағытта қарқынды дамиды. 60 жылдардағы корей поэзиясында корей өлеңдерін дамытудың жаңа жолдарын табуға тырысқан жазушылар корей халқының дәстүрлі әрі ұлттық сипаттарын қарастыра бастайды.

Ким Чжи Ха 1970 ж. жарыққа шыққан «Сасанге», «Бес сатқын» атты поэмаларымен үлкен жетістікке ие болып, ақынның ең үздік шығармаларының біріне айналады. Бұл жазалау топтары мен сыбайлас басшыларды әшкерелейтін сатира ақынның түрмеге қамалуына әкеліп соқтырады. Шынайы өмірдің келеңсіз тұстары оның «Сары жер» атты алғашқы жинағында шебер көрсетіледі. 1970 жылдары зиялылардың көпшілігі әскери диктатураға қарсы күреске шығады. Осы күрестің алдыңғы шебінде Ким Чжи Ха тұрады.

Хван Чжи У 1980 жылдардағы атакты ақындардың бірі болады. Оның «Құстар да бұл дүниеден өтеді» атты алғашқы өлеңдер жинағы 1983 жылы әдеби журналда жарияланады. Хван Чжи У Кореяның қайғылы тарихына үн қосады. Оның поэзиясында өзі өмір сүрген дәуірдің мәдени және тарихи тұстары көрініс табады.

И Сонг Бок өзінің «Жатқан тас түсіңе енгенде» атты өлеңдер жинағының бірінші томын жарыққа шығару арқылы корей әдеби қоғамын таңқалдырды. Бұл халықты оятуға ұмтылған ақынның шындық іздеудегі үлкен жеңісі еді. И Сонг

Бок өзінің ұлы сатирасында сол замандағы жемқорлық пен алаяқтықты, халықтың қасіретін жаңа үлгіде белгісіз тәсілдермен өте шебер көрсете білген.

50 жылдарға тән прозалық шығармалардың аумағын кеңейте түскен **Че Ин Хунның** «Алаң» атты автор шығармасында сұрапыл соғыс шындығы, отарлау соғысынан бастап корей соғысының ақырына дейінгі кезең суреттелген. Че Ин Хунның арман мен қиялға толы шығармалары жалпы алғанда адамның жан дүниесін жан-жақты сипаттайды. Автордың сюрреалистік әдістері шындық өмірді көрсетуде жоғары бағаланады. Жазушының «Алаң», «Жазушы Ку Бонның бір күні», «Боран», «Генерал-губернатордың хабары» сынды еңбектерінде Корей тарихындағы маңызды оқиғалар төңірегінде сыр шертеді.

60 жылдары өзіндік құрылымы бар көптеген прозалық шығармалар пайда болады. И Хо Чхольдің «Ескінің қалдығы» шығармасында Че Ин Хун туралы айтылса, жазушы Ким Сынг Октының «Сеул, 1964 жылдың қысы» және «Еркектерге сапар» атты шығармаларында адам өзін жалғыздықта сезінетін қаланың қиын өмірі көрсетілген. И Чжоль Чжун өзінің «Еститін қабырға», «Жұлдыздарды көрсетемін», «Батқан кеме» сынды шығармаларында адамға қорлық көрсету мен басқыншылықты өткір сынға алады.

70 жылдары корей тарихында **«прогресс пен даму кезеңі»** аталады. Елде соғыстың зардаптары жойылып, индустрия дами түседі, Корей дамушы елдердің қатарына кіреді. Халықтың өмір сүру деңгейі жақсарып, еңбекшілер ауылдан қалаға қарай көшіп, ірі кәсіпорындарда қызмет ете бастайды. Мұндай қоғамдық өзгерістер прозалық шығармалардың мазмұны мен құрылымына әсер етпей қоймады.

80-жылдары жазылған И Мун Елдің «Атаусыз арал», «Біз бақытты болмайынша», «Жастық шақтың бейнесі», «Ол туған жерге орала алмайды» атты шығармаларында өнер, дін, идеологиялар арасындағы күрес туралы айтылады. Осы кезде И Инг Сонг («Таңсық мезгіл», «Тынысын тоқтатып»), Че Су Чоль («Жоқтың қарнында»), Со Чжонг Инг («Ай сарай») сынды жазушылар өз еңбектерінде жаңа әдеби тәсілдерді зерттеуге талпынады.

70-80 жылдары жазылған шығармаларда индустрияландыру мен саяси төңкерістер, жұмысшылар мен басшылардың арасындағы қақтығыстар, елдің екіге бөлінуі, өз құқықтары үшін күрескен студент жастардың толқулары сияқты мәселелер көтерілген болатын.

Ал 90 шы жылдарға қарай халықтың сана-сезімі өзгеріп, енді қоғамдық мәселелерден гөрі күнделікті тұрмыс-тіршілік туралы мәселелер алға шығады. Осы уақыттағы көптеген жазушылар өз шығармаларында өмірдің мәні не, халықтың арманы қандай және осы арман-мақсаттарды жүзеге асыруға бөгет болатын не нәрсе деген сұрақтарға жауап іздей бастайды.

Қазіргі корей әдебиетінің даму тарихы түрлі қиыншылықтар мен ауыр кезеңдерді бастан өткергеніне қарамастан даму жолында. Проза, поэзия мен драматургия саласында көптеген тамаша туындылар пайда болып, әдебиет жарқын есімдермен толыға түсуде.

Әдебиеттер:

История всемирной литературы в 9 томах. – М.: Наука, 1983-1994; Галкина, Л.В. Корейская поэзия 20-х годов XX века / Галкина Л.В. – Владивосток: 1988; Солдатова М.В.; Пак К.А.

Современная литература Кореи. учебное пособие. – Владивосток: ДВГУ, 2003; Ли В.Н. Корейская литература (с древнейших времен до начала XX в.). уч. пособие. – М.: 2000; Золотая птица Гаруда. Рассказы современных корейских писателей / пер. с кор. Сост. Ким Гын Сик. Ред. Сухачев С.Н. – СПб.: Петербургское востоковедение, 1994; Сезон дождей. рассказы современных корейских писателей / пер. с кор. сост. Ким Гын Сик. ред. Сухачев С.Н. – СПб.: Петербургское востоковедение, 1995; Постмодернизм в литературах Азии и Африки. очерки. – СПб., 2010; Көптілеуова Д.Т. Шетел халықтарының әдебиеті (XX ғасыр). – Алматы: Қазақ университеті, 2012.

Тақырып бойынша сұрақтар:

1. Корей әдебиетіндегі жандану кезеңінің тарихтағы орны.
2. 1945-1950 жылдар аралығындағы корей әдебиеті көтерген тақырып.
3. Модернистік ағымның корей әдебиетіндегі бөлінуі, жазушылардың ұстанымдары.
4. Корей поэзиясының жаңашылдығы.

Жапония әдебиеті

Жапонияның Бірінші дүниежүзілік соғысқа қатысуының мемлекет пен әдебиетке тигізген әсері; XX ғ. жапон әдебиеті дамуы мен кезеңдері; «Қараңғылық дәуіріндегі» әдебиет; жаңа кезең; Екомицу Риити, Кавабата Ясунари, Токунага Сунао, Акутагава Рюноске, Исикава Такубоку, Юкио Мисима, Кобо Абэ, Кэндзабуро Оэ.

Жапонияның Бірінші дүниежүзілік соғысқа қатысуы жапон капитализмінің дамуын тездетті. Мұндай өзгеріс экономиканың жартылай феодалды сипатын өзгертпестен, тек ірі қалалардағы өндірістің дами түсуіне ықпал етеді. Елде орын алған мұндай жағдайлардың әсерінен жапон капитализміне қарсы ішкі қайшылықтар пайда болады. 1918 ж. Күріш бүліктері, Сібірдегі орыс төңкерісшілерін басуға жіберілген әскердің сәтсіздікке ұшырауы, күн сайын күшейіп бара жатқан қытай мен корей халқының жапон империализміне қарсы көтерілістері, жапон-америка қатынастарындағы салқындық, 1920 ж. экономикалық дағдарыстар жалпы жапон империализмінің тоқырауына әкеліп соғады. Жапон империализмі тоқыраудан шығу мақсатында өзінің агрессивті соғысын бастайды. Соғыс қозғалыстары Маньчжур жерінде басталып, Қытайға қарсы бағытталған қанды соғысқа айналады, нәтижесінде Тынық Мұхиты аймағында үлкен соғыс басталады. Соғыс пен елдегі тоқыраудың зардаптары бірінші кезекте жапон еңбекшілері мен шаруаларына әсер етеді.

Екомицу Риити, Кавабата Ясунари, Накагава Еити, Катаока Тэппэй, Дзюития Есабуру, Кисидиа Кунио, Сасаки Мосаку сынды он төрт жазушы «Бунгэй дзидай» («Әдеби дәуір») журналын жарыққа шығарады. Аталмыш жазушылар жапон қоғамында орын алған ішкі қайшылықтардың ушыға түсуіне байланысты өздеріне төнген қауіпті «сезім үрейі» ретінде қабылдап, түрлі тәжірибелер жасау арқылы елдегі дағдарысты терең жеткізу үшін жаңа тәсілдер іздеп қана қоймай, сол кезде кең тараған дадаизм мен сюрреализм бағыттарындағы түрлі тәсілдерді қолданады.

Жоғарыда аталған жазушылардың шығармашылығына тән метафора мен экспрессияға қарап олардың шығармаларын «неосенсуализм мектебінің әдебиеті» («синканкаку-ха-но бунгаку») деп атауға болады. Неосенсуалистер үшін «мезгіл

үрейі» мен «адамзат баласының өлімі» қашып құтыла алмайтын тағдырдың ауыр сынағы болады.

Екомицу Ринти (1898-1947) – неосенсуализм бағытындағы теоретик әрі көрнекті жазушы. Ол 1923 ж. бастап «Бунгэй дзидай» журналының қызметіне белсенді араласады. Осы жылдың мамыр айында жарық көрген «Күн жарығы» («нитирин») атты повесі әдебиетшілердің назарына ілінеді. Бұл шығармада оқиға ежелгі жапон патшалықтары Ямато, Нукоку мен Умиде орын алады. Повестің бас кейіпкері сұлулығы өзі күйеуге шыққан бірнеше еркектің өлімі мен елінің құлдырауына әкеліп соққан билікқұмар, кекшіл әйел Химико күн жарығы секілді бүкіл жер бетінде үстемдік орнатқысы келеді. Осы мақсатына жету үшін қанды соғыстар жүргізеді. Бұл шығарма тарихи повестке қарағанда автордың қиялынан туындаған «эмакимоноға» (эмакимоно – түрлі суреттерден тұратын көлденең бағытта жиналатын шиыршық) жақын келеді. Одан Екомицудың жазушы ақиқат шындықты елемей, өзінің ішкі ойына сүйенуі керек деген көзқарасын байқауға болады.

Осы уақытта жазылған оның барлық әңгімелері неосенсуализм мектебіне жақын. Оның «Бас пен қарын» («Атама нарабини хара»), «Наполеон және қына» («Напорэон то тамуси»), «Шыдамды қатар» («Сидзака-на рарэцу»), «Көктем арбада келе жатыр» («Хару ва бая-ни ноттэ») атты әңгімелерін мысалға келтірсе болады. 1932 ж. «Шанхай» атауымен романның толық нұсқасы жарияланады. Романда жазушының өзі куәгер болған Шанхайдағы шетелдіктерге қарсы қозғалыс суреттелген. Бұл шығарманы неосенсуализм бағытының ең үлкен жетістігі деп атасақ болады.

«Қараңғылық дәуіріндегі» әдебиет. 1937 жылы шілде айында Жапонияның Қытайға қарсы бағытталған соғысы Тынық мұхиты аймағындағы соғысқа ұластып, 1945 жылы жапон империализмінің құлдырауымен аяқталады. Соғыс жылдары жапон халқы мен әдебиеті үшін қараңғылық дәуірі болды.

«Киндай бунгаку» тобының жазушылары енгізген «қараңғылық дәуірі» ұғымы арқылы жапон қоғамындағы қайшылықтардың шиеленісе түсіп, халықтың үлкен қайғы-қасіретке ұшыраған жылдарында болған оқиғаларды шынайы жеткізуге мүмкіндік береді.

«Қараңғылық дәуірінде» жарық көрген еңбектерде тағдырдың ауыр сынағына ұшырап, рухани әлсіреген халықтың қайғы-қасіреті мен мұң-мұқтажы, ашу-ызасы суреттеледі. Осы дәуірге тән сипаттар ретінде әдебиеттің екі майданға бөлінуін атап өтуге болады. Бір майданда әдебиетшілер халықтың тыныш өмірін бұзып, жан-дүниесін жаралап, қанды соғыс бастаған жауыздар мен қара күштерге қарсы тұрса, екінші топ басқыншыларға сатылып, олардың қылмыстық әрекеттеріне демеу болады.

1945 ж. бапасөз бен кітап шығару ісі айтарлықтай дами бастады. Алғаш рет «Синсэй» («Жаңа өмір») журналы кейін «Синте бунгэй» («Жаңа бағыттағы әдебиет») журналы пайда болады. 1946 ж. «Тюокорон», «Кайдзо», «Бунгэй сюдзю», «Тэмбо» («Панорама»), «Сэкай» («Әлем»), «нингэн» («Адам») сынды журналдар өз қызметтерін қайта бастайды.

Қайта жарық көрген журналдардың алғашқы беттерінде Нагаи Кафу, Танидзаки Дзюнъитиро, Масамунэ Хакуте, Сига Наоя сынды әдебиет шеберлерінің шығармалары жарық көреді.

Нагаи Кафу өзінің «Биші қыз» («Одориго», 1946), «Тағдырдың тауқыметі» («Фути», 1946) атты шығармаларын соғыс жылдары жазған. 1946 ж. Танидзаки Дзюэитироның «Қар ұшқыны» («Сасамэюки») атты алғашқы романы, Сига Наояның «Күлгін түсті ай» («Хайиро-но цуки», 1946) әңгімесі, Масамунэ Хакутенің «Соғыста бақытсыздыққа ұшырағандардың қайғысы» («Сэнсайся-но цуки») атты повесі жарыққа шығады. Нағыз әдебиетті аңсаған халық осындай шебер жазушылардың шығармаларын үлкен қуанышпен қарсы алады.

1945 ж. соңына қарай жаңа әдебиеттің негізі болған түрлі қозғалыстар пайда болады. Мұндай қозғалыстарды соғысқа қарсы шыққаны үшін түрмеге қамалған пролетарлық әдебиеттің ардагерлері басқарады. Осындай жаңа қозғалыстардың басында Миямото Юрико, Накано Сигэхару, Токунага Сунао сынды жазушылар тұрды. 1945 ж. желтоқсанда пролетарлық әдебиеттің мұрасын пайдалана отырып, демократиялық бағыттағы әдебиетті дамытуға тырысқан жазушылардың басын қосуға ұмтылған жаңа Жапонияның әдебиет қоғамы («Син-нихон бунгакукай») құрылады.

Бұл қоғамнан басқа жаңа әдеби топ пайда болады. Соғыс жылдары «Гэндай бунгаку» журналына қызмет еткен Ара Масато, Хирано Кэн, Хонда Сюго, Сасаки Мотоити, Ямамура Сидзука, Хания Юко мен Одагири Хидэо сынды жазушылар 1946 ж. қаңтар айынан бастап «Киндай бунгаку» («Жаңа заман әдебиеті») журналын жарыққа шығарады.

1946 ж. түрлі бағыттағы жаңа шығармалар пайда бола бастайды. Осы кезден бастап жапон әдебиеті өз дамуының **жаңа кезеңін** бастан кешіреді.

Токунага Сунао өзінің соғыстан кейінгі шығармашылығын «Тыныш ұйықта, әйел!» («Цума е нэмурэ», 1946) атты повесімен бастайды. Бұл шығармада оқиға бас кейіпкердің атымен баяндалып, оның естеліктері негізінде жазылады. Бас кейіпкер «қараңғылық дәуірінде» көп қиыншылықтарды басынан өткізіп, марқұм әйелі Тосиомен бірге өлім үрейін де сезінеді. Соғыс қорқынышын өздері де көрген халық бұл повесті асқан сезімталдықпен оқып, шығарманы жоғары бағалайды. Бас кейіпкердің әйеліне деген шексіз махаббаты оқырманның жүрегіне әсер етпей қоймайды.

1948 ж. ортасына қарай жапон халқы Үшінші дүниежүзілік соғыстың басталуынан үрейлене бастады. Соғыстан кейінгі «Азат ету сезімі» жоққа айналады. Тохо кино компаниясындағы көтеріліс кезінде қаруланған полиция қызметкерлерінің жұмысшыларға қарсы шығуы сияқты ішкі қайшылықтар орын алып, жапондықтар француз халқының ұлтшылдыққа қарсы күресі туралы жазылған Арагонның шығармаларын көптеп аударып бастайды.

Демократиялық бағыттағы әдебиеттің дамуы үшін күрестің басында тұрған жаңа Жапонияның әдебиет қоғамына мүше жазушылар, атап айтсақ Фудзимори Сэйкити, Эма Накаси, Нома Хироси мен Токунага Сунао 1950 ж. қараша айында «Дзиммин бунгаку» журналын жарыққа шығарады. Олар қоғамда болып жатқан жағдайларды өткір сынға алып, шаруалар мен жұмысшыларға сүйенген «жалпы» әдебиетті құруға шақырады.

XX ғ. батыс үлгісімен және Күн шығыс елдерінің дәстүрлі мәдениетімен **High-tech** синтезі қалыптасады. Экономика, ғылым және мәдениет саласында болған жағдайлар жаңашыл жазушылардың шығармаларында көрініс табады. Атақты жапон прозаиктері мен ақындары жүздеген жылдар бойы қалыптасқан салт-дәстүрлерді

қайта жаңғырта отырып, өз шығармашылығында америкалық ғылыми фантастика мен француз экзистенциализм бағытындағы романдардың типологиялық үлгілерін, сонымен қатар орыс классикалық романдарына тән психологиялық талдау тәсілдерін қолданады. Көрнекті жаңашыл жазушылардың шығармаларында ұлттық дәстүр мен шетел авторларының тәжірибелері үйлесімділік табады.

XX ғ. басында жапон әдебиетінде әлемдік атаққа ие болған жазушы **Акутагава Рюноскэнің** (1892-1927) қайғылы жазылған шығармалары Ф. Кафканың новеллаларын еске түсіреді. Ол орыс әдебиетін жақсы білген,

Н.В. Гогольге жақын болған. Мысалы, «Мұрын» әңгімесінің атауы да, онда орын алған жағдайлар да бір-біріне сәйкес келеді. Бірақ Акутагаваның кейіпкері мұрнын жоғалтпайды, керісінше оның мұрны адам сенгісіз мөлшерге дейін өседі. Жазушы өзінің таңғажайып әңгімелерінің сюжетін орта ғасырдағы жапон және қытай ескерткіштерінен алған. Оның атақты «Расёмон қақпасы» (1917) новелласы XI ғ. «Бағзы заманғы повестерінен» бастау алады. Жұмысы жоқ жалшы аштықтан өзі сияқты кемпірдің заттарын ұрлайды.

Акутагавамен қатар жапон әдебиетінің атақты ақыны **Исикава Такубокуды** (1886-1912) ерекше атап өтсек болады. Өзінің қысқа ғұмырында ақын өмір бойы кедейлікпен күресіп өтеді. Ол жаңа жапон поэзиясының негізін қалап, дәстүрлі жапон лирикасы *бес шумақты танка* және *үш шумақты хокку* жанрында жазады.

Оның көптеген өлеңдері қайғы-мұңға толы. «Жас», «қайғы» сөздері ақынның лексикасында үнемі қолданысқа түсіп отырады. Ол «ағайындық», «нәзіктілік», «ана», «балалық шақ» сөздерін де жиі қолданған. Жазушы іштей қайғырғанымен, ешқашан болашақтан үмітін үзбейді. Исикава Такубоку – нағыз ойшыл және гуманист. Жазушыны жеке басының қайғысынан гөрі адамзат тағдыры мен халықтың болашағы көп толғандырады.

Кавабата Ясунари (1899-1972) жапон әдебиетінің классигі, неосенсуализм мектебінің көрнекті өкілі болғанымен, оның шығармашылығы Екомицу Риитидің шығармашылығына мүлдем қайшы келеді. Ол өзінің шығармашылық қызметін «Синсите» қозғалысына қатысудан бастап, осы басылымның екінші санында «Соғыста құрбан болғандарды еске алу суреті» («Секонсай иккэй») атты әңгімесін жарыққа шығарады. К. Ясунари жастайынан ата-анасынан айрылады. Ол бүкіл әлемнен оқшауланып, дүниелік әуре-сарсаңнан өзін аулақ ұстайды. Жазушының 1925 жылы «Бунгэй дзидай» журналында жарыққа шыққан «Идзудағы биші қыз» («Идзу-но одорико») атты повесі халық арасында кең тарап, үлкен жетістікке ие болады. Шығармада оқиға автор жақсы көрген Идзу провинциясында орын алады. Онда жас студенттің кезбе актерлердің қатарындағы биші қызбен кездейсоқ кездесуі асқан шеберлікпен баяндалады. Кавабата өз шығармашылығының бастапқы кезеңінде «көлемі алақандай әңгімелер» («сехэн сесэцу») деп аталып кеткен қысқа әңгімелер жазумен айналысқан. Оның алғашқы еңбегі де «Сезімдер көрінісі» («Кандзе сосеку», 1926) атты әңгімелер жинағы болған.

Ол 1968 жылы Нобель сыйлығының иегері атанып, бүкіл әлемге танымал болады. Сыншылар оған «нағыз жапон прозаигі» атағын береді. Кавабата өзінің шығармаларында шәй рәсімдері, гүлденген сакурадың әдемілігін тамашалау сияқты өз халқының салт-дәстүрлері мен әдет-ғұрпын шебер суреттеген. Ол X-XI ғ. жапон жазушысы Мурасаки Сикибудың «Гэндзи-моногатари» романы, X ғ. өмір

сүрген Сэй Сёнагонның «Жастық астындағы жазбалар» шығармасы мен Мацуо Басёның поэзиясына, жапон орта ғасыр әдебиетінің рухани құндылықтарына сүйенген. Жазушы өзінің жаңашыл-кейіпкерлерін ата-баба дәстүрін берік ұстанғандар ретінде суреттейді.

Юкио Мисима (1925-1970) тек шығармашылығымен ғана емес, сонымен қатар тұлғалық ерекшелігімен оқырмандарды таңқалдырған. Оның шын есімі – Кимитакэ Хираока, бірақ ол өзіне өлімнен басы айналған шайтан мағынасындағы лақап атын таңдайды. Жазушының шығармаларында кейіпкерлер жақындарына, соңында өздеріне де өлім әкеледі.

Мисима атақты отбасында дүниеге келген. Жастық шағында музыка мен театрға қызығушылық танытып, университетте оқыған. Кейін физикалық күшке жету үшін карате, кэн-домен айналысқан. Ол жазуды ерте бастайды. Оның «Бетперде тәубесі» (1949) атты алғашқы автобиографиялық романы үлкен жетістікке жетіп, жазушыға атақ әкеледі. Бастапқыда баяндау үлгісі дәстүрлі болып көрінеді. Әжесінің тәрбиесінде өскен бала тез ер жетуге ұмтылады. Ол өзінің ішкі сезімін жолдасының қарындасына ашық айтады. Бұлардың махаббаттары соңында тоймен аяқталуы керек, бірақ қорыққан күйеу жігіт қашып кетеді. Ал қызбен қайтып кездескісі келген кезде, қыз күйеуге шығып кетеді.

Жазушының қалдырған мұрасы – ұшан теңіз. Мисима ондаған роман, новеллалар мен пьесалар жазған. Оның ең жемісті кітабы «Алтын мазар» (1956) атты шығармасы шынайы оқиғаларға негізделген.

Ю. Мисима – XX ғ. ерекше дарынды драматургтарының бірі. Ол «Но» ежелгі жапон театрының дәстүрлері мен қазіргі батыс Еуропа драматургиясының жетістігін шебер үйлестіре білген. Жазушы 1970 жылы 25 қараша айында өзінің қаруланған жақтастарымен бірге Токио базасына барып, солдаттар мен офицерлерді саяси төңкеріс жасау үшін батыл әрекет жасауға шақырады. Қолдау таппаған жазушы өз-өзіне пышақ салып, өмірмен қоштасады.

Кобо Абэ (1924-1993) – көрнекті жапон прозаиктерінің бірі. Медициналық білім алғанымен, дәрігер болудан бас тартады. 50 жылдары әңгімелер мен повестерін жарыққа шығарып, әдебиет саласындағы Акутагава атындағы сыйлықтың иегері атанады.

Кобо Абэның «Құмдағы әйел» (1962) атты алғашқы романы оның халық арасына кең тарап, жазушыға үлкен табыс әкеледі. Жазушы дәстүрлі жапон менталитеті мен еуропа философиясын шебер үйлестіре отырып, күмәнді оқиғаларды нақты сенімділікпен жеткізеді.

Кобо Абэнің «Нұх кемесіне кіргендер» (1984) атты соңғы романында бұрынғы шығармаларында кездескен мәселелердің барлығы топтастырылған. Сондықтан оның бұл шығармасы өте күрделі шыққан, онда фантастикалық жағдайлар мен кейіпкерлердің әрекеттерінде қайталаулар жиі кездеседі.

Кобо Абэ өзін шебер драматург әрі режиссер ретінде көрсете білді. Ол «Дәу туралы аңыз» (1960), «Бекініс» (1962), «Тоқпаққа айналған еркек» (1969) сынды фантастикалық пьесаларды дүниеге әкеледі.

Кэндзабуро Оэ (1935) – роман жазушы, новеллист, публицист. Ол 1994 жылы Нобель сыйлығының иегері атанады. Токио университетінде француз әдебиетін оқыған.

Кэндзабуро Оэның «1860 жылғы футбол» (1967) атты романы халық арасында кең тарап, жазушыға үлкен жетістік пен әлемдік атақ әкеледі. Келесі романының атауын «Ұлы Өсиеттен» алады: топан су адамзаттың жоғалып кетуіне қауіп төндіреді. Оэ – көркем әдебиеттің дамуына зор үлес қосқан көрнекті жапон жазушыларының бірі. Оның шығармаларына шетелдік және жапондық зиялылар да қызығушылық танытқан.

Әдебиет шынайы өмірдің айнасы болғандықтан, ол сол елдегі тарихи фактілермен тығыз байланысты. Ал XX ғ. екінші жартысындағы Жапонияның саяси жағдайына көз жүгіртсек, мұнда дәл осы кезеңде қанды соғыстар мен таптық қайшылықтар белең алған еді. XX ғ. екінші жартысындағы жаңа заман әдебиетіндегі журналистика, проза және поэзияның әр сарында дамуынан бұл әдеби аймақтағы ақын-жазушылардың көздеген мақсаттарынан хабардар бола аламыз. Ал, дәлірек айтқанда, реалистік бағыттың дамуымен мұнда әйел теңдігі, қоғамға тән кереғар жағдайлар, ой және сөз бостандығы, мәңгі өшпес махаббат тақырыбы белең алады. Мұндағы махаббат тек екі жастың арасындағы сезім ғана емес, сонымен қатар елге, жерге деген шексіз сүйіспеншілік көрсеткіші болады.

Әдебиетгер:

История всемирной литературы в 9 томах. – М.: Наука, 1983-1994; Рехо К. Современный японский роман. – М., 1977; Долин А.А. Новая японская поэзия. – М.: Наука. 1990; Чегодарь Н.И. Литературная жизнь Японии между двумя мировыми войнами. – М., 2004; Исакова П.А. Зарождение реализма в японской литературе // Известия РГПУ им. А.И. Герцена. 2012. № 146; Постмодернизм в литературах Азии и Африки. Очерки. – СПб., 2010; Көптілеуова Д.Т. Шетел халықтарының әдебиеті (XX ғасыр). – Алматы: Қазақ университеті, 2012.

Тақырып бойынша сұрақтар:

1. Жапонияның Бірінші дүниежүзілік соғысқа қатысуының мемлекет пен әдебиетке тигізген әсері.
2. Модернистік әдебиеттің көрнекті өкілдері.
3. «Қараңғылық дәуір» әдебиет өкілдерінің көтерген негізгі тақырыптары
4. Жапон әдебиетіндегі «жаңа кезең».

Қытай әдебиеті

XX ғ. қытай әдебиеті дамуы мен кезеңдері; «4 мамыр» дәуіріндегі әдебиет; қытай прозасындағы постмодернизм, модернизм мен реализмнің бағыттары; Лу-Синь, Сунь Ганьлу, Гэ Фэй.

XX ғ. басынан басталатын қытай қоғамындағы сан-алуан бетбұрыстар ала келген өзгерістер нәтижесінде ғана қытай әдебиетінде проза жанры маңызды орынға шыға бастады.

«4 мамыр» қытай жастары қозғалысының алды-артында ұлттың дәстүрлі әдебиетіне реформа жасау науқаны өріс алды. Бұл реформаның өзегі негізінен, дәстүрлі поэзияны тастап, жаңаша, еркін өлеңге көшу, прозада ұзын-сонар романшылдықты доғарып, қысқа әңгімені өркендету төңірегінде болды. Бұл ретте

сол кездегі аса көрнекті әдебиетшілердің әңгімені жаппай насихаттауы мен батыс елдері әдебиетінен таңдаулы әңгімелерді көптеп аударғандығын айтқан орынды. Мәселен, Лиң-Чичаудың «Әңгіме және ел өмірі» атты мақаласы, Ди-Пиңзының «Әңгіменің әдебиеттегі орны» деген мақаласы, Уаң-Ушыңның «Қоғамдық өзгеріс және әңгіме жанры» атты мақаласы, Тау-Шысыңның «Әңгіменің қуаты мен ықпалы» атты мақаласы, Шүй-ниансының «Әңгіме туралы ойларым» т.б. да авторлардың мақалалары әңгіменің әлеуметтік, әдеби, эстетикалық рөлі мен маңызы, тиімділігі деген секілді жақтары барынша дәріптелді.

Қытай әдебиетінде жаңа заманғы әңгіме жанрының туып, қалыптасуына орыс әдебиетінің ықпалы ерекше болды. Атап айтқанда Л. Толстой, А. Чеховтан бастап М. Горькийге дейінгі орыс жазушыларын жаңа қытай әдебиетінің («4 мамыр» тұсындағы) негізін салушылардың ұстазы болды деуге болады. Әсіресе ол тұста шетел әдебиетінен мол сусындап, көп үйренген қаламгер Лу-Синь болды. Оның алғашқы кездегі фельетондары мен әңгімелерінен Чеховтың үнін аңғару қиын емес. Қытай әңгіме жанры соңғы жиырма жылда ғана батыс (соның ішінде орыс) әдебиетінің «шырмауынан» босап, өзінше ізденіске көше бастаса, повесть қытай әдебиетіне сырттан кірген кірме жанр болғандықтан ХХ ғасырдың 50-жылдарынан қалыптаса бастады. Жаңа повестің негізін қалаған қаламгер – **Лу-Синь**.

Қытайдағы постмодернизм тарихының маңызды оқиғасы шанхайлық баспада америкалық жазушы, сыншы Джон Барттың «The Exhaustion of Literature», 1963 атты еңбегінің жарық көруімен тікелей байланысты. Сонымен қатар Қытайда француздық постмодернизм теоретиктері Ж. Деррид пен М. Фуконың еңбектері аударылып, баспадан шықты. Чэнь Кунь «Батыстың модернистік әдебиетінің бағыттарын зерттеу» монографиясында қытай әдебиетінде алғашқылардың бірі болып батыстық постмодернизмге өз бетінше талдау жасайды. 1980-жылдары Қытайда әдебиеттегі постмодернизм шетел әдебиетіндегі құбылыс ретінде қарастырады, ал өз шеңберіндегі туындылардағы бұл ағымның элементтері туралы сөз қозғалмады. Тек 1980-жылдардың аяғына қарай ұлттық әдебиеттегі бұл ұғымның орны туралы талқылаулар жүре бастады. Мұның себебі эксперименталды немесе авангардтық прозаның пайда болуында жатыр. Қытай әдебиетшісі У Сюмин елдегі постмодернизмге деген қызығушылықтың артуына қолайлы жағдай тудырған құбылыс ретінде төмендегілерді атайды: 1) Мәдениеттің өтпелі күйі мен құндылықтардың біржүйелілігінің құлдырауы рухани және идеялық кеңістіктің құрылуына алып келді; 2) нарықтық тұтынушылық мәдениеттің тарауы өктем дискурстың жаңа қоғамдық шындықтан артта қалуына алып келді.

1990 жылдардың басындағы постмодернистік «жарылыс» кезінде бұл құбылысты тиек еткен мақалалар саны сегіз жүзге жетті. Сонымен қатар постмодернизм туралы екі үлкен ғылыми конференция өтті: олардың бірі 1993 жылы Пекинде, екіншісі 1994 жылы Сианьда болды. Постмодернизмді ірі әдебиеттанушылар мен мәдениеттанушылар зерттей бастады. Олардың ішінде ең көрнекті тұлғалар деп біз Чэнь Сюмин, Чжан Иу, Ван нин, Ван Сяомин, Ван Юэчуань, Ван Гань мен Ли Тоны айта аламыз.

Қытай әдебиетінде постмодернистік белгілердің байқалуы тікелей экономикалық қарқындау, өсіп-өнуімен байланыстырылады. 1990 жылдары нарықтық экономиканың жедел дамуы поп-мәдениеттің өркендеуіне алып келді. Әдебиет-

танушылар мен сыншыларда модернизация, тұрмыстың жақсаруы, елдің түрлі аймақтарындағы даму жағдайындағы қытай постмодернистік құбылысты талқылауға тиіс деген түсінік қалыптасты. Теориялық қорытындылардың жасалуы табиғи, шынайы қажеттіліктен туындамады, теориямен таныстық постмодернизм құбылысын қытай әдебиетінен іздеуге итермеледі. Дамыған батыс елдеріндегі постмодернизмді қарқынды дамушы Қытайдың әдебиетінен көру қажет деп табылды, батыстағы дамудың кейбір нышандарын Қытайдан да табуға болады деген тұжырым қалыптасты. Батыста ілгерілеу құндылықтары мен Ағартушылық дәуірін жоққа шығаратын постмодернизм Қытайда «прогрессивті» деп танылды, оларды бұл ойға жетелеген оның батыстық философиялық ойдың соңғы жемісі екендігі, бұл жаңа құбылыс, ал бүкіл жаңа нәрсені оқып-зерттеп, ұғынбақ керек. Бұл жайттардың барлығы аталмыш ұғымға берілген анықтамалар мен оның ұлттық әдебиеттегі белгілері төңірегіндегі екіұштылыққа алып келді.

Қытай әдебиетіндегі сыншылар мен зерттеушілердің басым көпшілігі 1980 жылдардағы «жаңа кезен» құндылықтары ұстанымын жақтайды, ал мұның негізінде гуманизм, тарихи детерминизм, ұлттық өркендеу жатыр. Осылайша, олар Қытайда Ағартушылық құндылықтарын орнықтыру қажеттілігін алға тартып, постмодернизм белгілерін өз елдеріне қатысты қолдану ықтималдылығынан бас тартады.

1980 жылдардағы қытай әдебиетіндегі модернистік ағым мен оның ішіндегі түрлерін, постмодернистік және модернистік көзқарастар ара салмағын айшықтау қиынға соғады. Бұл қиындық әр салада, түрлі бағытта, бірнеше жанрда тәжірибелік деңгейде жазатын қытай жазушыларының талғамдарының құбылмалылығынан келіп туындайды. Жазушылардың модернизм тәсілдері мен стилін қолдана отырып жазған туындылары енді өз түрін өзгертіп, постмодернизмге қарай ойыса бастады. Бұл өзгерістер Қытайдың тарихи және мәдени дамуына ғана емес, модернизмдегі ішкі қайшылықтар мен шешілмеген түйіндердің көптігінен келіп туындады. Америкалық Тан Сяобин Қытайдағы постмодернизмді «қалдық модернизм» (*residual modernism*) деп айқындады: «Қалдық модернизм дегеніміз – модернді жоққа шығара алудың да, толығымен қабылдаудың да мүмкін еместігін, өзінің аяқсыздығы мен ішкі қайшылығын мойындауды бейнелейтін сыртқы әсер арқылы пайда болатын модернизм».

Қытайдағы постмодернизмнің өзіндік ерекшелігіне келер болсақ, ол «саяси-ланбаған», «тарихи емес», «реализм емес» көріністерін біріктіреді. Қытай әдебиетіндегі пародиялауда байқалатын ерекшеліктер идеологиядан алшақтық пен ресми тілді ашық түрде жоққа шығару болып табылады. Мұнда Батыстағы сияқты модернизмді мұқатудың жарқын мысалдары байқалмайды, бұл қытай постмодернизміне тән келесі бір ерекшелік болса керек. Посткеңестік әдебиеттегі секілді, Қытайда пародияның объектісі – «билік дискурсы», рухы түскен мәтіндерде авторлар қолданатын маңызын жойған жоғары ұғымдар, ұрандар, сөз үлгілері.

1980-1990 жылдардағы қытай әдебиетіндегі постмодернизм белгілері туралы сыншылар мен әдебиеттанушылардың әртүрлі пікірлеріне талдау жасай отырып, олардың зерттеу жұмыстарында мынадай көзқарастардың бар екендігіне көз жеткіземіз:

1) Постмодернистік қалыптың орталықтық, өктем дискурстің қирауымен байланысы. Осылайша, постмодернизм әдебиеттегі плюрализммен, индивидуа-

лизммен мағыналас термин ретінде қабылданады. Дегенмен өзіндік «менді» нығайту сыншылардың пікірінше, қытай модернінің ерекшелігі болып табылады.

2) Постмодернизм зиялы өкілдерінің 1980 жылдардың соңына қарай ағартушылық идеалдарына деген сенімін жоғалтуын қозғайды. Бұл жағдай тікелей студенттердің 1989 жылғы Тяньаньмэнь алаңындағы шерулері мен соған қатысты «болттарды бұрау» саясатының жүргізілуі салдары. Осылайша, интеллигенция өкілдері мен мемлекеттің бірлесе отырып әрекет жасауы қарсыластыққа, текетіреске айналды.

3) Постмодернизмнің нарықтық экономикамен байланыстылығы. Бұқаралық қатынас құралдарының кең тарауы (теледидар, бейнетаспа, радио, телекоммуникация, поп-мәдениет) әдебиет мәртебесінің төмендеуіне ықпал ететін бірден бір фактор. Әдебиет бұқаралық мәдениет көріністерімен қосылуына байланысты постмодернистік сипатқа ие болады.

4) Постмодернизмді тұтынушы қоғамның дамыған нарықтық идеологиясы ретінде түсіндіріледі. Экономикадағы маңызды сектор қызмет көрсету болып табылады, сәйкесінше әдебиет постиндустриалды қоғамда тауар мәніне ие болады.

5) 1990 жылдардың соңына қарай постмодернге деген қызығушылық сөніп, ендігі өзекті тақырып «жаһандану» болып есептелді. Бұл жағдай 1990 жылдардың басындағы постмодернизмнің жасандылығы туралы түйін жасауға итермелейді.

Жоғарыда Қытайдағы постмодернизмге келтірілген мысалдарға қарап, оның көбі әлеуметтік тұрғыдан қарастырылғанын байқаймыз, әдеби сыннан гөрі, әдеби емес, көркемдік емес факторларға басымдық беріледі. Қытай әдебиеттанушылары да әдебиеттану тақырыптарын әлеуметтік талдаудан бөлектеу туралы мәселені көтергенімен, теориялық әртектілік пен көппікірлілік филологтардың осы тұрғыда ымыраға келуіне кедергі болады. Мұның себебі, қытай әдебиеттанушыларының өздері де мойындайтындай, ондағы әдебиеттану теориясының кенжелеп қалуында болу ықтималдылығы да жоғары.

Қытай әдебиетіндегі постмодернизмді талдау қиындығы – негізінен, қытай зерттеушілерінің батыстан алған постмодернистік жағдайдың белгілері мен постмодернистік деп танылған туындылардың арасындағы үйлесімдіктің тартыстылығында. Десе де постмодернизмді әдеби құбылыс ретінде қарастырған жөн.

Авангардтық бағытының ең көрнекті өкілі **Сунь Ганьлудың** еңбектері – осы бағыттың барлық сипатына ие болған туындылар. Оның шығармашылығын мазмұнының «тұмандылығы» мен лексика мен синтаксис жөнінен тілдік заңдылықтардан шалғайлығы себепті оқу қиын. «Тыныс» (1993) пен «Түске саяхат» повестерінде (1986) автордың қоғамдық бағыттылықта жазылып жүрген 1980 жылдардағы қытай әдебиеттерінің қағидаттарына бағынбайтын, өзгеше, дербес дүние жасауға ұмтылысы айқын байқалады. Сунь Ганьлу мұнда оның оқуға жеңілдігі мен баяндаудың реттік дамуына көңіл бөлмейді.

Сунь Ганьлудың повестері көбіне шетелдік туындылардың әсеріне шалдыққан болып келеді. Бұл, өз кезегінде еркін реминисценция – сүйікті автор туындыларын шығармашылық қайта ойлау болып табылады.

1964 жылы дүниеге келген **Гэ Фэйдің** «Қоңыр құстар тобы» (1988) повесі уақыттың объективтілігіне күмәнданған жұрттан безген жазушының нәзік әлеміне қарай жетелейді: «Қоңыр құстар тобы бір күні қайта көрінбей кете ме деп үнемі

уайым қылғандықтан жай жазамын, құстар өздерімен бірге уақытты да ала кетеді деп ойлаймын». Сыншылардың пікірінше, бұл повесть қытай әдебиетіндегі «ең мистикалық», «ең түсіндіруге келмейтін» туынды болып табылады.

Гэ Фэйдің 1987 жылы жарық көрген «Жоғалған қайық» атты тағы бір повесі формасы мен тілі жағынан дәстүрлі бағытты көбірек ұстанады. Автор бос орын әдісін шебер қолданады, кейіпкерлердің әрекетіне түсінік бола алатын логикалық байланысты елемейді. Бұл әдісті Борхес шығармашылығынан байқауға болады. «Цинхуан» повесіне жоқ нәрсені іздеу туралы ой арқау етілген. Баяндаушы ауыл тарихындағы бос орын болып қалып қойған «цинхуан» сөзіне түсініктеме табымын деп әуре, бірақ әр жолы бұл оның уысынан сусып кетеді.

Юй Хуаның таңқалдыратын повестерінің бірі 1998 жылы жарық көрген «Шындық көрінісі» атты туындысы болып табылады. Мұнда баяндаушы асқан салқынқандылық танытады. Повесть сюжеті мына бір ертегіден алынған секілді: Шань Гана деген кісінің баласы Пи Пи ағасы Шань Фэннің кішкентай ұлын өлтіреді. Содан соң Шань Фэн Пи Пиді, Шань Гань бауыры Шань Фэнді өлтіреді. Ал Шань Фэннің әйелі құқық қорғаушы органдар арқылы Шань Ганның өлім жазасына кесілуіне қол жеткізеді. Оның әйелінің атымен бүркеніп денесін мүшелеуге келісімін береді. Шығармадағы сюжеттің ертегіден айырмашылығы кейіпкерлер бастапқы себепті білместен инстинкті түрде қылмыстық әрекеттерге барады. Юй Хуа шындықтың ұтымды екеніне күмән келтіріп, тұлғаның ақылға бағынбайтын тұстарын зерттеуге кіріседі. А. Ведделсберг «Шындық көрінісі» повесінен модернизм мен постмодернизм белгілерін кездестіруге болатынын айтады.

1980 жылдардың соңына қарай қытай прозасының дамуын кейбір ғалымдар қытай постмодернизмінің іске асуы деп қарастырады. Мұндай көзқарасқа, ең алдымен, ұлттық сыншылар келеді. Авангардтық прозаны постмодернизммен анықтау бірнеше кезекте мәтін жағынан оның Батыс Еуропа постмодернизм әдебиетіндегі үлгілермен сәйкес келуімен негізделеді. Постмодернизмнің қытай және батыстық нұсқалары прозада философиялық және көркемдік бастаулардың бірігуіне жақын келеді. Авангардтық романдардың авторлары осы саладағы батыс әдебиетінің жетістігі мен постмодернистік тәсілдерді жетік меңгеріп, оларды шебер қолдана алуы тиіс. Осылайша, авангардтық роман қытай тілінде жазылып, Қытайда орын алған шынайы оқиғаларды баяндаса да, автор шетелдік шығармалармен (мысалы, Борхестің прозасы, Ионесконың пьесалары мен «француз жаңа романы») таныс болады. Қытай прозасында авангардизмнің пайда болуы автордың «мәдени төңкеріс» арқылы мұра болып қалған тілдің көркемдік баяндау мүмкіндіктеріне қанағаттанбауынан туындаған десек болады. Зертеуші Ян Сяо-бинь авангардистердің постмодернизмі «мәдени төңкерістен» қалған психологиялық жарақаттарға жауап реакция деп есептейді. Қытай әдебиетіндегі постмодернизм түрлі экспрессивті құралдар мен троптар арқылы жүзеге асады. Осы кездегі әдебиетте ирония, абсурд пен гипербола маңызды орынға ие болады. Осы жерде абсурдизм авангард жазушылары үшін адамдардың қоршаған ортаны қабылдау формасы болып табылады.

Тарихты «саяси тұрғыда дұрыс» жеткізу, оны қайта қарастыру жолдарын іздестіру мен тарихи дәйектер арқылы еркін шығармашылыққа қол жеткізу 1990 жылдары пайда болған жазушылардың қызығушылықтарын оятқан бағыт-

тардың бірі болады. Мұндай естеліктерді Су Тун («1934 жылғы қашу», 1987) мен Е Чжаоян әңгімелерінен кездестіруге болады. Ал Ли Эрдің 2001 жылы жарық көрген «Дыбыс арналары» атты романында тарихи дәйектер мен ойдан шығарылған оқиғалар, шынайы өмірде болған тұлғалар мен аллюзиялар шебер үйлесім тапқан.

Қорыта айтқанда, жергілікті мәдени факторлар мен тарихи даму ерекшеліктеріне байланысты қазіргі қытай прозасындағы постмодернизм, модернизм мен реализмнің бағыттары мен тәсілдерін нақты бөліп қарастыру қиынға соғады. Авангард-жазушылардың шығармашылығын талдау арқылы бір автордың модернизм мен постмодернизм тәсілдерін қатар қолданатынын, енді бірі абсурд не реалистік бағыттағы повестер жазатынын көре аламыз.

Әдебиеттер:

История всемирной литературы в 9 томах. – М.: Наука, 1983-1994; Серебряков Е., Родионов А., Родионова О. Справочник по истории литературы Китая. – М.: Восток-Запад, 2005; Постмодернизм в литературах Азии и Африки. очерки. – СПб., 2010; Абдырақын Н. Жаңа заман қытай әдебиеті: оқу құралы. – Алматы: Қазақ университеті, 2013; Көптілеуова Д.Т. Шетел халықтарының әдебиеті (XX ғасыр). – Алматы: Қазақ университеті, 2012.

Тақырып бойынша сұрақтар:

1. XX ғасыр ақыны Ли-Чачаудың ой-тұжырымының нәтижесі жайлы айтыңыз.
2. Қытай әдебиетіндегі повестің қалыптасуы, оның негізін қалаған жазушы.
3. 1970 жылы Қытайда белең алған үдеріс?
4. Постмодернизмнің өзіндік ерекшелігін көрсетіңіз.
5. Қытай сыншыларының бірі Ло Ганның ұстанған идеясы.
6. Ма Юань шығармашылығына тән өзіндік ерекшелік.
7. 1990 ж. пайда болған жазушылардың қызығушылықтарын оятқан бағытты сипаттаңыз.

Иран әдебиеті

XX ғ. иран әдебиетінің даму ерекшеліктері мен кезеңдері; Мохаммад Хеджази, Саид Нафиси, Абдолхусейн Сан'ати-заде Кермани, Мохаммад Мас'уд Дехат, Бозорг Алауи, Ибраһим Голестан, Таги Модарреси, Надер Ибраһим, Жәләл Але-Ахмад.

XX ғ. Иранда пайда болған әдеби журналдар елдің әдеби өміріне біршама өзгерістер әкеледі. Егер бұрын-соңды иран ақындары ірі қоғам қайраткерлер айналасына жиналатын болса, енді олар әдеби журналдар арқылы біріге бастайды. Осындай әдеби журналдарда поэзия, проза, иран және шетел әдебиеті туралы жаңалықтар да жарияланып отырады.

1910 ж. қараша айы мен 1922 ж. сәуір айына дейін «Бахар» журналы елге қызмет етеді. Оның редакторы Иранның атақты мәдени қайраткері Мирза Йусефхан Аштияни болған. «Бахар» журналында әдеби материалдармен қатар ғылыми, саяси, тарихи және әлеуметтік мәселелерге арналған мақалалар жарияланып отырғанына қарамастан, бұл басылымды Ирандағы алғашқы әдеби журнал деп айтуға болады.

Тегеранда 1920 ж. пайда болған «Анджомане адабийе Иран» атты әдеби қоғам мен журналдың бірлестігінде Бахар, Хабиб Йагмаи, Саид Нафиси мен Рашид Йасеми үлкен орын алады. Ұйым мүшелері маңызды әдеби ескерткіштер мен атақты ақындардың өлеңдер жинағын жарыққа шығару үшін көп еңбек етеді.

Парсы көркем прозасының дамуындағы біршама өзгерістер роман, повесть, новелла сынды жаңа жанр түрлерінің дамуына ықпал етті. Ирандағы алғашқы нағыз әлеуметтік роман ретінде 1921 ж. жарық көрген «Қорқынышты Тегеран» («Техране махуф») атты шығарманы ерекше атап өтуге болады. Оның авторы Мортаза Мошфек Каземи (1889-1978) кәсіби елші болатын. Ол қызмет бабымен жиі шетелдіктермен қарым-қатынас жасап, Еуропа елдеріне сапар шегіп, батыстық роман үлгілерімен де танысады.

«Қорқынышты Тегеран»³⁷ романының жарыққа шығуы парсы прозасындағы естен кетпес оқиға болды. Бұл шығарма жаңа типтегі алғашқы роман болды және онда алғаш рет иран қоғамына тән құбылыстар шебер суреттеледі. Роман халық арасында кең тарап, үлкен жетістікке ие болады. «Қорқынышты Тегеран» романының авторы өз шығармасында қоғамды адамгершілік құндылықтармен өмір сүретін еңбекшілер және әдепсіз жексұрындардан тұратын басқарушылар деп екі тапқа бөледі.

Мошфек Каземи Еуропа әдебиетімен жақсы таныс болып, тіпті француз романдарын түпнұсқада оқыса да, батыс үлгісінің ықпалына ұшырамастан, ұлттық ерекшеліктерді сақтай отырып, жаңа парсы әлеуметтік романын дүниеге әкеледі. Шығарманың тілі ауызекі тілге өте жақын. Романда халықтың күнделікті тұрмысы мен әдет-ғұрпы, салт-дәстүрі сипатталып, табиғат көріністері әсем бейнеленеді.

Мохаммад Хеджази (1900-1973) министрлікте бірнеше қызметтер атқарып, «Қазіргі таңдағы Иран» («Иране эмруз») атты журналды шығарған. Өзінің саяси және тілшілік қызметімен қатар 20 жылдардан бастап романдар жаза бастайды. Оның махаббат тақырыбына арналған романдары Иранда кең тарап, үлкен жетістікке ие болады.

Хеджазидің «Хома» атты алғашқы романы 1927 ж. Тегеранда жарыққа шығып, кейін бірнеше рет қайта басылады. 1929 ж. «Паричехр», кейін «Зиба» атты романдары да басылып шығады. Әйел есімдерімен аталған бұл романдарда иран қоғамында пайда болған әйелдер тобына сипаттама беріледі.

Осы уақытта иран жазушылары екі топқа бөлінеді. Бір тобы Мұхаммад Хеджази секілді махаббат тақырыбындағы романдар жазуды таңдаса, енді бір тобы батыл жазылған шынайы әлеуметтік романдардың авторы болады.

³⁷ Аталмыш шығармада бір-біріне өлердей ғашық болған екі жастың қайғылы тағдыры баяндалады. Махиннің әкесі қызының кедей отбасынан шыққан Фаррохқа тұрмысқа шығуына тыйым салады. Ол қоғамда беделге ие болып, мәжіліс депутаты болу үшін қызын ақсүйек отбасынан шыққан бай адамға қоспақшы болады. Екі жас өз бақыты мен махаббаты үшін күресіп, талай қиындықтарды да бастан кешіреді. Соңында Фаррох тұтқындалып, Махин қаза табады. Ал Фаррохтың әкесі ұлының қайғысын көтере алмай көз жұмады.

Фаррох пен Махиннің бұл оқиғасы Каджар әулетінің билігі тұсында басталып, кейін Пехлеуи әулеті деп аталған Реза-Ханның әскери төңкерісі кезінде (1921 жылдың 21 ақпаны) өз жалғасын табады. Романда Иран қоғамында ғасырлар бойы қалыптасқан дәстүрлер мен шаруаларды мәжбүрлеу арқылы сайланған мәжіліс депутаттары, қызмет өкілеттілігін жеке мақсаттары үшін қолданатын министрлер мен молдаларға дейін өткір сынға алынады. Жалпы айтқанда, бұл шығармада «қорқынышты» Тегеранның барлық жағымсыз жағы шебер суреттелген.

Саид Нафиси (1896-1966) – жан-жақты білімді, талантты әдебиетші, Тегеран университетінің профессоры, шетелдік университеттердің құрметті докторы, Иран тілі мен әдебиеті Академиясының мүшесі, филолог, әдебиетші, ақын, прозаик және қоғам қайраткері.

Оның «Фарангис» атты шығармасы парсы прозасындағы сентименталды бағытта жазылған алғашқы романдардың бірі болып табылады. Роман сюжеті мен құрылымы жағынан Гетенің «Жас Вертердің қасіреті» атты шығармасына жақын келеді. Бұл романда тығырыққа тірелген жас жігіттің қайғы-қасіреті қоғамда орын алған жағдайларға байланысты екені көрсетілген.

Тарихи романның дамуына **Абдолхүсейн Сан’ати-заде Керманидің** (1895-1973) қосқан үлесі – ұшан теңіз. Оның шығармаларынан «Дамгостаран йа энтекамхане Маздак» («Маздак үшін кек алушылар»), «Сийахпушан йа дастане Абу Муслиме» («Абу Муслим жайлы хикая»), «Ростам дар карне бистодоввом» («XXII ғасырдағы Рустам») және т.б. белгілі. Тарихи романдарға Шейх Муса Натаридің «Эшк-о салтанат йа фотохате Куруше кабир» («Махаббат және билік немесе Ұлы Кирдің жеңісі»), Мырза Хасан-хан Бадидің «Дастане бастан йа саргозаште Куруш» («Көне заман туралы хикая немесе Кирдің оқиғасы») атты еңбектерін де жатқызуға болады.

Аталмыш тарихи романдарға махаббат оқиғасы мен патриотизм, яғни елінің тәуелсіздігі үшін күресу, ежелгі Иранды мадақтау тән. Бұл шығармалар арқылы қазіргі таңда билік басында отырғандарға өсиет айтылады.

Үлкен қаланың қызметкерінің бейнесі алғаш рет **Мохаммад Мас’уд Дехаттың** (1905-1947) повестерінде пайда болады. Бұл жазушының өмірі мен шығармашылығы туралы мәліметтер жоқтың қасы. 1947 ж. жазушы белгісіз жандардың қолынан қасақана қаза табады. Дехаттың повестері үлкен жетістікке жетіп, Тегеран газеттерінде жоғары бағаланған. «Тафрихате шаб» («Түнгі сауық»), «Дар талаше мааш» («Қорек іздеу»), «Ашрафе махлукат» («Ең тамаша жаратылыс»), «Гольхайе ке дар джаханнам мируйда» («Тозақта өсетін гүл») сынды шығармалары оқырмандардың қызығушылығын оятып, үлкен сұранысқа ие болған. Философ барлық нәрсеге кедейлік емес, бақытты өмір сүре алмаған адамның өзі кінәлі екенін айтады.

Екінші дүниежүзілік соғысы Иранға да өз әсерін тигізіп, елдің саяси жағдайына біршама өзгерістер әкелді. Реза-шахтың фашизмді жақтаған саясаты халықтың наразылығын тудырып, 1941 ж. ирандық диктатор билік басынан кетуге мәжбүр болады. Саяси тұтқындарға амнистия жарияланып, қоғам қайраткерлері, көрнекті ақын-жазушылар, журналистер түрмеден босатылып, елдеріне қайта оралады, елде сөз бостандығы орнайды. Осы кезде көптеген саяси партиялар мен қоғамдық ұйымдар пайда болып, мезгілдік басылымдардың (газет, журнал, арнайы әдеби басылымдар) саны да арта түседі. Бұрын-соңды демократиялық бағытта жазатын жазушылардың шығармаларын жарыққа шығарудан қорқатын баспалар ендігі жерде оларды өздері іздей бастады.

1940 жылдар парсы тіліндегі әдебиет үшін ерекше кезең болып, проза үлкен екпінділікпен дами бастады, түрлі тыйымдар мен қуғын-сүргіндерден, қудалаудан шаршаған жазушылардың шығармаларында әлеуметтік-саяси мәселелер басымы орынға ие болады.

Парсы тіліндегі әдебиеттің дамуына сол кезде **Садек Хедаят** (1903-1951) зор үлес қосады. Оның шығармашылығының екінші кезеңінде (1942-1950) жазылған туындыларда лирика мен романтикалық көңіл-күй басым. Ол сонымен қатар қоғамның дамуына кедергі келтіретін зұлымдық пен жауыздыққа қарсы күресу үшін сатираны да шебер пайдаланады. Жазушының «Казийейе харе Дадджал» («Дәжәлдің есегі», 1944) атты әңгімесінде өз мүддесі үшін Отанын сатқандарды келемеж етеді. Ал америкалық отаршылдарға қарсы жазылған «Тупе марварид» («Гауһар пушка», 1947) атты памфлетінде ескі ғажайып пушканың тылсым күші туралы айтылады.

Жазушыға үлкен жетістік әкелген «Қажы-аға» атты ең үздік шығармасы 1945 ж. жарық көріп, бірнеше рет басылып шығады. Онда пайдақұмар саудагер де, мансапқұмар жағымпаздар да, клерикалдар мен фашистер де кездескенімен, шығарманың бас кейіпкері жоғарыда аталған кейіпкерлермен жүйелі байланысқа түскен екіжүзді, сараң, жауыз, кертартпа Қажы-аға болып табылады. Ол саяси қулық-сұмдық жасап, үлкен пайда табады. «Тақуа» мұсылманның өмірлік мақсаты – үлкен пайда тауып, елдегі демократиялық қозғалыстардың дамуына қалай болса да кедергі жасау.

Жазушының бұл шығармасы билік басындағылардың тарапынан үлкен сынға ұшырап, көркемдік құндылығы өте төмен туынды деп қарастырылса, Иранның әдеби сыншылары КСРО-да орыс және басқа да тілдерде бірнеше рет басылып шыққан бұл повесті өте жоғары бағалады.

Садек Хедаяттан кейінгі көрнекті жазушылардың қатарына ең алдымен **Бозорг Алауиді** (1914-1997) жатқызуға болады. Ол өзінің шығармашылық жолын журналистік қызметінен бастап, 1929-1930 ж. «Шарқ» («Шығыс») және «Донйя» журналдарына өзінің әдебиет саласында жазылған «Гете және Иран», «Өнер мен материализм» сынды мақалаларын, сонымен қатар парсы тіліндегі әдеби аудармаларын (Рабиндрант Тагордың «Отбасы және Әлем» романы, Шиллердің «Орлеандық бикеш» драмасы, С. Цвейгтің «Ақ гүлдер» әңгімесі) жариялап отырған.

40-50 жылдары әдебиетте жаңа тәсілдер іздестірген Иран жазушыларының арасынан **Ибраһим Голестанды** (1922) ерекше атап өтсек болады. Жазушы өзінің «Азар – махе ахере паиз» («Азар – күздің соңғы айы», 1949) атты алғашқы әңгімелер жинағында У. Фолкнердің көркемдік тәсілдерін қолданып, уақытқа қатысты баяндаудың неоклассикалық бағытын ұстанады. Оның кейіпкерлері белігілі бір тарихи кезеңде емес, ойдан шығарылған уақыт аралығында өмір сүреді. «Азар – күздің соңғы айы» атты әңгімеде оқиға бас кейіпкердің атынан баяндалады. Ол өзінің досы Ахмад туралы ойға батып, өзінің естеліктері арқылы досының өмірін, оның отбасын әңгіме етеді. Кейіпкер өзінің ұзақ толғанысынан кейін саяси өмірге араласпай, тыныш өмір сүруге бел буады. Ибраһим Голестанның «Мийане дируз фарда» («Өткен мен бүгіннің арасында») атты әңгімесінің бас кейіпкерлері түрмеге түскен Насер мен Рамазан да саяси белсенділікке толы өткен өмірлері туралы ұзақ ойланғаннан соң «Мен бұл іске араласпағанда ғой!» деген өкініштерін білдіреді.

Таги Модарреси (1932-1997) Тегеранда дүниеге келіп, Балтиморда (АҚШ) қайтыс болады. Ол өзінің «Яколия мен жалғыздық» атты алғашқы романын 1955 ж. жарыққа шығарады. «Сохан» журналында «Яколия» романы жылдың ең үздік шығармасы деп аталып, оның авторы ең атақты иран жазушысы болып танылады. Модарреси он жылдан кейін Америкада өзінің «Насле кялагха» («Арамтамақтар үйірі»

немесе «Шариф-жан, Шариф-жан») атты екінші романын басып шығарады. Жазушы өзінің «Жонге Эсфахана» («Исфахандық жинақ») мен «Сохан» журналында жариялаған бірнеше әңгімелерінен кейін шығармашылық қызметімен де қоштасады.

Надер Ибраһим (1936) өз шығармаларында жануарлар мен заттарға жан беріп, оларды адам кейпіне енгізеді. Оның «Ханевадейе бозорг» («Үлкен отбасы»), «Дошнам» («Жәбірлеу»), «Кабутаре хахи бе ханеат баргярд» («Сұр көгершін, үйге қайт!») атты әңгімелеріндегі кейіпкерлерге пессимистік көңіл-күй тән. Олардың барлығы – өмірден түңілген, уайымға салынып, тығырыққа тірелген жандар.

Осындай сенімсіздік пен пессимистік көңіл-күй – сол дәуірдегі Эпрама Шахиди, Аббас Хақим, Иража Пезешкниа, Ахмад Шамлу, Голамхүсейн Гариб сынды жазушылардың шығармашылығына да тән. Жәләл Але-Ахмад, Бахрама Садеки, Голамхүсейн Саэди, Бехазин сияқты көрнекті жазушылар құндылықтарды қайта қарастырып, рухани тоқыраудан шығу жолдарын іздестіріп, дамушы күштің кемшілік тұстарын түсінуге тырысып, даму арқылы өздерінің ұстанымын анықтауға ұмтылады. Садеки өзінің сатирасына сенім артса, Саэди әлеуметтік-психологиялық талдауға сүйенеді.

Талантты новеллист-жазушы **Жәләл Але-Ахмад** (1923-1969) реакция жылдары «Батысқа табынудың» себептері мен салдары туралы жазылған мақалалардан тұратын өзінің «Гарбзадеги» атты кітабын жарыққа шығарады. Оның 1954 жылдан кейін жарыққа шыққан шығармаларынан автордың саяси-әлеуметтік мәселелерді шешуге белсенділік танытқанын көруге болады. Жәләл Але-Ахмад – жалпы парсы прозасының дамуына зор үлесін қосқан алдыңғы қатарлы жазушылардың бірі.

Қарастырып отырған кезеңдегі парсы жазушыларының шығармаларында философиялық ой-толғаныстар басты орын алады. Елде орын алған түрлі жағдайлар адамдардың сана-сезіміне, өмірлік ұстанымына өз әсерін тигізбей қоймайды. Батыс және Шығыс әдебиетінде әлі күнге дейін өзекті болып отырған мәселелердің бірі адамзаттың рухани азғындалуы болып табылады. Осындай мәселе қозғалған шығармаларда кейіпкер мына кең әлемде жалғыздыққа ұшырап, рухани тыныштығын жоғалтып, адам сенгісіз әрекеттер жасап, өз-өзіне қол жұмсауға дейін барады. Бұл көптеген иран жазушыларына тән экзистенциализмнің негізгі сипаттары болатын.

Әдебиеттер:

История всемирной литературы в 9 томах. – М.: Наука, 1983-1994; История персидской литературы XIX-XX вв. – М., 1999; Комиссаров Д.С. Пути развития новой и новейшей персидской литературы. – М., 1982; Кязимов М.Д. Поэзия Ирана конца XX века и творчество Гейсара Аминпура. – В кн.: 300-летие иранистики в Санкт-Петербурге / Матер. межд. конф. – СПб., 2003; Кляшторина В. Б. Иран 60 – 80-х годов: От культурного плюрализма к исламизации духовных ценностей. – М., 1990; Постмодернизм в литературах Азии и Африки. очерки. – СПб., 2010; Көптілеуова Д.Т. Шетел халықтарының әдебиеті XX ғасыр). – Алматы: Қазақ университеті, 2012.

Тақырып бойынша сұрақтар:

1. XX ғ. Иранда пайда болған әдеби журналдар және олардың ел өміріне әкелген өзгерістері.
2. Парсы көркем прозасының дамуындағы өзгерістерге сипаттама беріңіз.
3. 20-30 жылдары Иранда пайда болған авторлар мен шығармаларының негізгі тақырыбы.

4. Садек Хедаят туындыларында басым болған жанр.
5. Бозорг Алауидің шығармашылық жолы мен туындылары.
6. 40-50 жылдары әдебиетте пайда болған жаңа тәсілдер, жазушылар және олардың шығармалары

Араб әдебиеті

XX ғ. араб әдебиеті дамуындағы Египет, Сирия, Ливан елдері қаламгерлерінің рөлі; Араб әдебиетіндегі модернизм және постмодернизм; Абд ар-Рахман Муниф, Нагиб Махфуз, Хайдар Хайдар, Мұхаммед Хафез Рагаб, Мұхаммед Мабрук, Махмұд Авад, Эдвар эл-Харрат, Мұхаммед Сандж эл-Катари, Абу эл-Хамид Бенхаддуги, Абд эл-Карим ар-Разиhi, Арво Абдо Осман, Мухаммад эл-Фарби Амран, Уажди Мухаммад эл-Ахдаль

Жаңа заманғы араб әдебиетінің қалыптасып, дамуына Мысыр, Сирия, Ливан, Ирак, Иордания, Алжир, Тунис, Марокко және Арабия түбегінің елдері септігін тигізді. Дегенмен бұл үдерісте Мысыр, Сирия және Ливан елдері өкілдерінің рөлі зор.

Араб зерттеушілерінің көпшілігі бүгінгі араб елдерінің әдебиетін бірегей әдебиет ретінде қарастырып, оның мысырлық, сириялық, тунистік деп бөлінуін мойындамайды. Жергілікті ерекшеліктер мен айырмашылықтарды ескере отырып, араб әдебиеттанушылары «Мысырдағы араб әдебиеті» деген терминді қолданады, бірақ «Мысыр әдебиеті», «Ирак әдебиеті» және т.б. терминдерге қарсы. «Мысырлық», «сириялық» деген анықтамалар тек жанрға қатысты қолданылады. Мысалы: мысырлық роман, сириялық новелла және т.б.

Абд ар-Рахман Муниф (1933-2004) – XX ғ. талантты романистерінің бірі. Ол Амманда туылған, әкесі саудтық саудагер болса, анасы ирактық болған. Оттомандық империяның құлағанына қарамастан, бұл – қалалары көп, араб отбасылары мен саудагерлердің Иерусалимнен Каирға, Бағдаттан Дамаскіге емін-еркін көшіп жүре беретін әлем болған. Абд ар-Рахман Муниф бастауыш мектепті Иорданияда, орта мектепті Бағдатта, ал университетті Каирда оқиды. Кейіннен өзінің балалық шағын «Қала тарихы: Аммандағы балалық шақ» атты мемуарлық кітабында баяндап, 40 жылдардағы мектеп оқушыларының өмірін суреттейді.

Бозбала шағында жазғы демалысын өзінің отбасымен Араб түбегінде өткізеді. Дәл осы жерде ол түрлі ертегілер мен тарихты естіп, бедуиндермен, мұнай саудагерлерімен, кейіннен оның романдарында көрініс тапқан нувориш-әмірлерімен әңгімелеседі.

Өзінің замандастары секілді ол да 1948 жылы болған палестиналық апатқа қатты қынжылады, нәтижесінде нағыз араб ұлтшылына айналады. Египет арена-сына Насердің келуі мен бүкіл араб әлеміне жайылған төңкеріс толқыны оны бейжай қалдырмай, оның жауынгер социалист болуына септігін тигізеді.

1970 жылдың соңында Бағдаттағы Баас партиясын басқарудан бас тартып, Дамаскіге көшіп барғаннан кейін Абд ар-Рахман Муниф көркем прозалық шығармалар жаза бастаған ол бас-яғы 15 роман жазады. Араб түбегінің көне бедуинді елден мұнайға шомылған, мемлекеттік жүйесі гибридтік тайпалық жүйеге айналған ел жайлы баяндайтын бес кітаптан тұратын «Тұздар қаласы» атты туындысы араб әлемінде оның романист беделін нығайтады. Ол Сауд Арабиясында мұ-

най қорлары табылғаннан кейін ел ішінде орын алған таңырқану, қорқыныш пен қиындықтарды суреттейді.

Оның араб билеушілерін суреттеген портреттері астыртын болғаны соншалық, тіпті араб көшелері мен аялдарында күлкі тудыратын.

Модернизм – батыста пайда болып, күйзеліс күйін суреттейтін XX ғ. әдебиет пен өнерде дамыған философиялық-эстетикалық қозғалыс. Модернизмнің ықпалымен XX ғ. соңында араб әдебиетінің қиял-ғажайып пен шынайылық сияқты тұстары айқындала бастады. Мұнда субъективті және объективті рационалдылықтың ара-жігі ажыратылмаған. Сонымен қатар адамға билік жүргізетін трансценденттік күш ретінде табиғат емес, адамның өзі жасаған өркениеті көрсетілген, ал құпияға толы ғұмыр әлеуметтік және тұрмыстық тәжірибесі мол күнделікті өмірмен алмасады. Жаңа миф кейіпкердің дараланып, барша жұрттан оқшауланып, өзінің жан дүниесімен жеке қалу жағдайында пайда болады, осылайша мифологизм психологизммен, ішкі монологпен, «ой-сана ағысы» әдебиетімен үйлеседі. Қазіргі араб әдебиетінде көркем модернизмнің келесі түрлерін атап өтуге болады:

- суретшінің өзіне ғана тән мифологем жүйесін жасауы (мысалы, тунистік жазушы Махмуд әл-Масадидің енгізген идеясы мен образдары жағынан керемет болып табылатын «Бөгет» шығармасы);
- ойлаудың терең мифтік-синкреттік жүйесін қайта жаңғырту (әр түрлі уақыттар мен кеңістіктердің бірігуі, кейіпкерлердің «айналулары» т.б.);
- көне мифологиялық сюжеттердің қазіргі заманға сай етіліп қайта өңделуі («Біздің көшенің балалары» Нагиб Махфуз);
- реалистік баяндауға жеке мифологиялық мотивтер мен кейіпкерлердің енгізілуі (Алжирдің ең мықты жазушыларының бірі Абу әл-Хамид Бенхаддудің «Джазия мен дианалур» романы);
- әлемге мифологиялық көзқарастың элементтері жойылмаған тұстағы ұлттық тұрмыс пен ойлаудың фольклорлық және этникалық ерекшеліктерін қайта жаңғырту (ливиялық Ибрахим әл-Кунидің шығармалары).

Араб әлемінде ұлттық және әлеуметтік шындық жойылып, баршаның көз алдында талқандала бастағанда әдебиеттегі жаңа ағымдар реализмнің ескі формасын итеріп тастайды. Қалай болғанда да, Эдвар әл-Хараттың пікірінше, араб әдебиетіндегі модернизм этикалық, ашық айтқанда ойлаудың фантазмагорлық-топтық мүмкін емес формаларынан бастау алған. Бұл ойлау «Мың бір түн» ертегісінен, абстрактті фигуралы емес каллиграфиялық оюлардан туындап жатыр. Осылайша, араб модернист жазушылар мен ақындар өзінің ұлттық мұрасынан сусындайды.

Араб әдебиетіндегі сезіну мен ойлаудың қазіргі модернистік техникасының ескі реалистік әдіске қарама-қайшы екенін, оны баяндаудың алдын ала анықталған ретін бұзып, классикалық сюжеттен тайып, кейіпкердің жан дүниесіне үңіліп, тілдегі қасиетті жүйені өзгертіп, шынайылық арқылы кеңейе түскенін көре аламыз.

Жалпы модернистік ағымның ішінде бір-бірінен алшақтамай, керісінше жиі дөп түсетін ағымдарды ерекше атап көрсетуге болады. Солардың бірі – «жан дүниені көру» ағымы, мұнда көбіне адам мен оның ортасы тұрақсыз көңіл-күй, ылғи да қозғалыста болатын сезімдер мен ойлар сипатталады. Бұл ағымдағы шығармалар адамның терең құпияларын жан-жақты зерттеумен айналысады. Мұнда нақты уақыт жоқ, диалог пен түсініксіз сюжет, оң мен түс, ішкі және сыртқы әлем-

нің арасындағы айырмашылықтарды бұзуға көмектеседі. Бұл ағымдағы еңбектер әлеуметтік мәселелерден бастау алып, психологиялық немесе эмоционалды жаққа қарай кетіп қалады. Бұл саладағы жазушылардың қатарына сириялық романист Хайдар Хайдар, мысырлық Мұхаммед Хафез Рағаб, Мұхаммед Мабрук, Махмұд Авад, Эдвар әл-Харрат, тунистік Мұхаммед Сандж әл-Катариді және де басқаларын жатқызуға болады.

Екінші ағым, керісінше, сыртқа көңіл бөліп, сыртқы шынайылықты бүге-шігесіне дейін нейтралды түрде суреттейді. Адамның бөлінуі мұнда өз шегіне жетеді. Заттар, сипаттар, көріністер суреттегідей беріледі. Мұндай шығармалар, негізінен сезімталдықтан жұрдай болады. Мұндағы басты нәрсе – шынайылықтан бас тарту, өмірге деген махаббат. Жалғыз ғана шындық ретінде өзіндік «мен», индивидуалдық ойлау көрініс тапса, сыртқы әлемнің барлығы толығымен мойындалмайды. Бұл салада жазылған әңгімелер мен новеллалар толығымен пессимизммен нәрленген. Солай болса да, бұл шығармалардағы негізгі ізденіс – әділетсіздік мен жатбауырлық жоқ әлемді іздеу. Жазушысы Махмұд әл-Уардани осы ағымға жақындатылған түрде Қазан төңкерісінің нәтижесі туралы көркем шығарма жаза бастады. Египеттік Абду Губейр мен ливандық жазушы Ілияс Хуридің шығармалары да осы ағымға жатады.

Өз шығармаларын жоғарыда айтылған сипатта жазушылар Мысырда алғаш 1995 ж. «Төңіректегі жолақтар» ұжымдық жинағын басып шығарды. Бұл жинақта Ахмад Ғариб, Ахмад Фарук, ‘ала әл-Барири, Надин Шәмс, Уайл Рағаб және Хайсам әл-Уарданиден құралған ең соңғы еуропалық және америкалық әдебиет пен постмодернистік әдебиет теориясымен жақсы таныс интеллектуалдардың еңбектері жарық көрді.

Белгілердің көптүрлілігіне байланысты белгілі бір деңгейде постмодернистер деп атай алатын араб авторлары санаулы ғана. Мұнда постмодернистік тәсілді кеңінен қолданатын йемендік прозаиктердің шығармаларын қарастырамыз.

1990 жылдардың басында постмодернистік сипаттағы йемен көркем прозасы пайда болды. Бұған дейін йемен әдебиеті мынадай екі бағытта дамыған болатын: реалистік және модернистік. Жиырма жылда бұл екі бағытқа деген қызығушылық пен маңыздылық жоққа айналды. Сонда бұл мәселелерге басқа қырынан қарау, оларды пародияға, гротескке айналдыру – тығырықтан шығаратын жол болып шықты.

Әдебиетте бұл бағдардың пайда болуы – 1980 жылдары Йемен қоғамының тығырыққа тірелуі кезінде жүрген үдеріс. 1990 жылдардағы идеологиялық леп симулятивті сипатта болды. Сол кезде үлкен ықпал күшке айналған ислам фундаментализмі қоғамдық әділеттілік орнатуды өз мойнына алғанмен, іс жүзінде, Йемен қоғамы еш өзгерісті бастарынан өткермеді. Фундаментализмнің өсуі интеллигенция өкілдері шығармаларында өткір сынға алынды. Бір жағынан, осы кезеңде Йеменде интернетке қол жетімділіктің де әсерінен мәдени жаһандану идеялары кең таралды. Бірақ йемендік негізде жаһанданудың жүруі виртуалды сипатта болды. «Демократия», «сенім бостандығы», «адам құқығы» секілді түсініктердің барлығы Йеменде шынай көрініс таппады. Осылардың барлығы қандай да болмасын идеология, сенім мен ұмтылыстың барлығы бар болғаны симулякр³⁸ және олар тек иронияға ғана лайық деген түсініктің қалыптасуына алып келді.

³⁸ Симулякр (латын. simulо, «өзін-өзі солай көрсету») – шындығында жоқ нәрсенің «көшірмесі»

Йемендік авторлар қоғамда болып жатқан құбылыстарды ирониямен түсіндіре бастады. Олардың дүниетанымдарындағы ұқсастықтар себебінен жазушылар келесі сипаттардан құралған баяндаушы стратегияны қолданды:

- жаппай пародиялау;
- латынамерикалық «керемет реализмге» жақындық;
- қуыршақ-кейіпкерлердің шарттылығы;
- өткір гротеск және «Қара әзіл-оспақ»;
- ұлттық жазбаша мұра мен ауыз әдебиетіндегі стилистикалық шартты белгілер жүйесі, сюжеті мен мәтіндердің тікелей немесе пародиялық қолданысы;
- сюжеттің фрагменттілігі, мәтіннің деконструкциясы;
- жанрлар мен стильдердің араласуы және стилистикалық және жанрлық шартты белгілер жүйесінің қолданысы;

Йемендік әдебиеттанушы Абд әл-Хамид әл-Хусами «Йемен әңгімесіндегі постмодернизм» мақаласында Уаджди әл-Ахдаль, Мұхаммед әл-Ғарби әл-Амран мен Худа әл-Аттастың аттарын атап өтеді. Бұл тізімге өз шығармашылығында жоғарыдағы сипатта жазған авторлар Абд әл-Карим ар-Разиhi мен Арва Абдо Османды қоса аламыз.

Йемен авторларының ішінде алғаш постмодернистік сипатты өз шығармаларында қолданған **Абд әл-Карим ар-Разиhi** белгілі публицист, ақын, драматург, прозаик болатын. «Ақ сиырдың өлімі» әңгімелер жинағы Абд әл-Карим ар-Разахидің қаламынан туған (1991). Ол 1952 жылы Таиз провинциясы ауылдарының бірінде көп балалы шейхтің отбасында дүниеге келген. Аденге он жасында келіп, бес жыл бойы күлшеханада жұмыс істеп, өз нәпақасын тауып, әрі мектепте оқыды. 1967 жылы Ар-Разиhi Солтүстік Йемендегі Худейдаға оралып, әскери мансапты қуу мақсатымен қызметке алынды. Бірақ әскердегі бір жылдан соң көз жанарының кемістігіне байланысты ол Санадағы мектептердің бірінде орта білімін толықтырып, бір жыл бойы ауылда мұғалім қызметін атқарды. Содан соң Сана университетінің филологиялық бөліміне оқуға түседі. Университетті тәмамдағаннан соң ар-Разиhi Ақпарат және мәдениет министрлігінде қызмет етсе, кейін мәдени-тарихи журнал «әл-Йәмән әл-жадид» редакциясында хатшы қызметін атқарады. Ал 1988 жылы Санадағы Мәдени зерттеу орталығында жұмысқа орналасады.

Ар-Разиhiдің әңгімелеріндегі жан-жануарлар мен жансыз заттар – асылынан алыс, өзгеше сипат пен мүмкіндікке ие. «Соқыр мен оның таяғы» әңгімесіндегі сөйлейтін таяқ, «Есек жылындағы» аспанға ұшқан есек, «Қала айының қайғылы соңы» әңгімесіндегі қала көшелерін кезегін ай, «Менің ағаш әпкем» әңгімесіндегі жан біткен ағаш, «Шыбын» әңгімесіндегі өткенді бейнелеп бере алатын темекі түтіні – осының мысалы. Дегенмен «әл-Уишах» әңгімесіндегі ақын әз-Зубейри мен жендет әл-Уишах секілді шынайы тарихи кейіпкерлер түс секілді сюрреалистік жағдайда әрекет етеді.

Жалпы жинақтағы көп әңгіме желісі түс қағидаты бойынша түзілген. Мұнда іс-қимыл күтпеген жерден өзгеріп, тез алмасып отырады. Мұнда оқиға желісі ешқандай логикалық алмасу, сюжеттік желісіз дамиды, мәтін фрагменттік, ризоматикалық болып шыға келеді.

Арво Абдо Османнның «Маса қаласы Танакада болып тұрады» әңгімелер жинағының (2001) басты сипаты ұлттық фольклорды пародиялау болып табылады. Арво 1965 жылы Таизде туылған. Ол бала шағынан-ақ йемен фольклорына әуес болып өсті. Сана университетінің философия бөлімін тәмамдағаннан кейін Арво саналық Мәдени зерттеу орталығында йемен фольклоры және этнографиясы бойынша жұмыс істеді. Нақ осы жұмыс оның әңгімелерінің рухы мен стилін айқындады.

«Маса қаласы Танакада болып тұрады» әңгімесінде Йеменде «Маса қаласы Танака» бар екендігі, ол жаққа барған бірде бір адамның қайта оралмағандығы туралы айтылады. Жинақтағы барлық іс-қимыл нақ осы қалада орын алады. Әңгімелердің көбі йемендік әжелердің немерелеріне ертегі, аңыз-әңгімелерді бастағандағы алғы сөзімен басталады: «Ерте-ерте, ертеде бір... Бір болу тек Аллаһқа тән, ал кімнің күнәсі болса, Аллаһтан жарылқау сұрасын» немесе «Рас-өтірігін кім білсін, бұрынғы заманда, бір елде...».

Жазушы бұл фольклорлық стилистикалық шартты белгілер жүйесін үзіп тастап, мынадай жолдармен тәмамдайды: «Ал, бұл тұста, қымбатты достар, ғафу етіңіздер, бірақ мен оқиғаны дәстүрлі «осылайша олар ұзақ және бақытты өмір сүрді» деген сөзбен аяқтай алмадым. Егер бұл рас болса, Аллаһ та шыншыл ғой, ал егер өтірік болса, Одан кешірім сұраймын» немесе «Оқиға осылай аяқталды. Бірақ білмеймін, мүмкін бітпеген де шығар. Білмеймін. Өздерің бітіріп алсаңдар да болады. Немесе аяқсыз қалдырсаңдар да өз еріктерің. Егер тәмамдайтын болсаңдар, дәстүрлі соңын жасамандаршы».

«Ләббай» әңгімесінде баяндау стилі иронияға толығымен ерекшеленеді. «Сонда ол күні-түні Алладан үйлену үшін өзіне жар, қандай болмасын жар, ит болсын, тауық болсын, тым құрығанда құрт немесе өзге бір жануар жіберуін жалынып сұрайды, әйтеуір үйленсе болғаны. Аллаһ оны естіп, оған ит-жұбай жібереді. Алғашында ол қаншама сабыр мен азабы үшін ит берді деп қайғырады. Бірақ ол бәрібір де Аллаһқа мадақ айтты, содан соң маңдайына жазылғанға бас иді». Мұндағы фольклорлық баяндауға тән емес ирония мынадан байқалады: адам тіпті құртқа да үйленуге әзір, Ал Құдіретті Аллаһ оның дұғаларына жауап ретінде тек итті ғана жібере алды.

Дегенмен бұл жинақтағы әңгімелердің барлығы фольклорлық сипатта емес. Бірқатар әңгімелер соңғы кездегі йемендік қоғамның ашық пародиясын жасайды. Сондай-ақ соңғы кездегі Йемендегі саяси-әлеуметтік жағдайды автор «әл-Фихтат әл-Ғауиттің партиясы», «Қоғамдық иіс түйсігіне зардап тигізу», «Баулар», «Бабах құдығынан сусындайтын Танака» гротескке құрылған әңгімелерінде өткір сатира арқылы жеткізеді.

Өзінің шығармашылықтарында ұлттық реңк пен постмодернизмнің түрлі тәсілдерін шебер қолдана білген жазушылардың бірі – **Мұхаммад әл-Ғарби Амран**. Ол 1958 жылы Дамарда туылған. Сана университетінің тарих-әдебиет бөлімін тәмамдаған соң Саналық «Илмаках» әңгімесі клубының жетекшісі болып қызмет атқарды. Оның алғашқы жинағы «Шаршафалар» (Шаршаф – йемендік әйелдің сыртқы киімі) (1997) реализм, авангардизм мен ұлттық фольклордың бөліктерінен құралған кішігірім әңгімелерден тұрды. Мұнда көшедегі түрлі көріністер, тұрмыстық тарихтың баз бір эпизодтары, драмалық ауыл аңыздарын әңгімелеу

автор шығармаларының сюжеті болып табылады. Амран реалистік бағытты қатаң ұстана отырып, Йемендегі әлеуметтік, мәдени мәселелердің барлығын қозғап шықты. Автордың айтуынша, оның шығармаларына орыс әдебиеті мен йемендік реалистік прозаның негізін қалаушы Мұхаммед Абд әл-Уәли туындылары айтарлықтай ықпал етсе керек.

Ал кейінгі «Аз-Зылл әл-‘ари» («Жалаңаш көлеңке», 1998), «Харим а‘аззакум Аллах» («Әйелдер, Аллаһым кешіре көр!»), 2000), «Билкисті сүндетке отырғызу» (2002), «Манара сауда» («Қара мұнара», 2004) әңгімелерінде жазушының (Амран Мұхаммед әл-Ғарби) баяндаушы стратегияға ойысқандығы байқалады. Осындай стратегияны автор «Сана мені біледі» және «Хазима» әңгімелерінде кеңінен қолданған.

«Сана мені біледі» әңгімесінің кейіпкері демалыстан кейін Дамардан Санаға бара жатқан жолда, Сананы қаншалықты сағынғандығы туралы ойға кетеді. Сонда оның ойына әдемі мұнаралар, мешіттердің күмбездері, көпірлер – барлығы оралады. Содан соң оның есіне университет аудиториясына алғаш аяқ басқаны, студенттердің назарының бұған қалай ауғандығын алады. Автобус Сана шетіндегі елді мекендерді жүріп өтеді: Хаддар, Уаалаян, Хазиз. Әңгіме оның сапар шегуіндегі естеліктер мен көріністерге сүйенген.

Екінші әңгіме «Хазима» баяндаушы кейіпкердің «әс-Сәури» газетінен журналист Хаил әл-‘Абиридің Йеменде бірінші автомобиль эстакадасының құрылысы себепті Офицерлер клубына жалғасып жатқан көне Хазима моласының қабырғасын құлату туралы Сана муниципалитетінің шешімі туралы мақаласын оқуынан басталады. Осы мақаладағы айтылған жайттардың барлығы – шын мәнінде 1990 жылдардың соңына қарай орын алған оқиға. Кейіпкер ары қарай бұл төңірегінде қала тұрғындарының арасында қызу талас-тартыс, дау-дамай туындағанын айтады. Кейіпкер медициналық факультеттің мәйітханасында жұмыс таппай тұрып осы молада түнейтін. Кейіпкер бұрын өзіне баспана болған мәйітханаға барып, онда өлілер әлемін көзімен көреді.

Бұл екі әңгімеде де постмодернистік баяндаушы стратегиясының әдеттегі белгілерін байқауға болады. Жазушының көптеген әңгімелері түсті еске түсіреді. Онда реалистік, шынайы өмір бөлшектерінен жалған әрекеттер құралады, оқиға барысы күтпеген жерден өзгеріп отырады, кенет басқа арнаға түсіп жатады. Осылайша, мәтін фрагменттік, жүйеленбеген болып шығады. Бұл әңгімелерде типтік нақтылық болмаған соң оны түрліше талдап, түсініп, түсіндіруге болады. Ал қорқынышты оқиғаларға толы «Жалаңаш көлеңке», «Туған күнге – саусақтар», «Импотент», «Шөп қоректі қасқыр», «Сана», «Утама» әңгімелеріндегі іс-қимыл Йемен қалалары мен ауылдарында орын алады. Ал «Әйелдер, Аллаһым кешіре көр!» әңгімесіндегі оқиға болашаққа да, өткен шаққа да жатқызуға болатын фантастикалық көріністе келеді. Автор «Рухтардың көшуі» әңгімесінде мәтінмен ойын тәсіліне көшеді, мұнда адамдар мен жануарлардың рухтары ауысады, бірақ баяндаудан кім туралы айтылып жатқандығын түсіну қиын.

Амран шығармаларындағы тағы бір ерекшелік – пародиялылық. Бұған дейінгі жазушылар буыны Йеменнің мәдени, әлеуметтік, саяси өмірін өз шығармаларында реалистік тұрғыда, драмалық сюжетпен жазған болса, Амран мұның барлығын пародиямен жазған. Мысалы билік басындағылардың жемқорлығы,

қызметін асыра сілтеп пайдаланушылығы алдыңғы буын жазушыларының еңбектерінде реалистік тұрғыда, өткір сынға алынған болса, Амран мұны ирония және бейтараптылықпен билік мекемелерінің қызметінің симулятивті сипатын ашып көрсетеді. «Махаббаттағы қылмыскер» әңгімесінде баяндаушы-контрабандист шекарамен шектес аймақтардан Санаға бару керек болған жағдайда, күндіз баратындығын, бұл уақытта кезекшіліктегі сарбаздардың оны қаракшылардан арашалайтындығын айтады. Ол өзінің қандай тауарды, қай жерден, қалай алатындығын баяндап береді. Реалист-жазушыларда трагедиялық сипат алатын кедейшілік тақырыбы Амран шығармаларында пародия нысанына айналады: «Баб-ул-Йемен» әңгімесінде ол бүкіл елді кедей қайыршылар тобы ретінде көрсетеді. Йемендіктердің сөз тасу, өсекке үйірсектігін реалист жазушылар адамзаттық трагедия ретінде қозғаса, Амранда бұл да – пародия нысаны. Мысалы «Қарға-бала» әңгімесінде кейіпкер өз өмірін баяндап береді. Ол туылғанда әкесінің бәйбішесі, тоқалға деген қызғаныштан жаңа туған сәбидің қара түсті екендігі туралы қауесет таратады. Өсек сол аймақта тез тарап, газетте бала-қарға туралы мақала жарияланады. Кейінірек жас жігіттің қарға туралы оқиғасын білген бойжеткен оған тұрмысқа шығудан бас тартады.

Амранның сюжеттері ғана емес, баяндауындағы жекелеген бөлшектердің өзі – пародия. Әсіресе, әңгімелерде кездесетін газеттен алынған тұстары қосымша құжат болып көрінгенімен, шындығында, олар мистификациядан құралған, я болмаса еш мағынасыз. Мысалы «Кат» әңгімесіндегі кейіпкер газеттен мынадай тақырыптарды оқиды: «Клинтон Саддамды орнынан алып тастауға өкілеттілігі жоқ екендігін айтып сендіруде», «Саддам жария түрде Америкамен соңына дейін күресуге уәде берді», «Алжирдегі қақтығыстар ушығып барады», «Йемен Руб-ул-Хали шөліне Қызыл теңізден Аден шығанағына қарай канал тартуда». Алайда бұл тақырыптардың соңғысы ойдан шығарылған, себебі, Йемен ешқандай канал тұрғызған емес, тұрғызып та жатқан жоқ. «Қадыр түні» әңгімесінің кейіпкері «Әл-Жумхурийа» газетінің мейрам күнгі басылымының мәдени қосымшасынан «әдетте болып жатқан жайды мұқият бақылайтын» Абдаллах Алуан жеткізген Хишам Шамсанның хабарламасын оқиды. Хабарламада Рамазан айының 27-жұлдызында, жексенбі күні кешкі сағат сегізге қара бала автомобильде отырған толық кісінің бетіне ақ түсті сілекеймен түкіріп, қашып кететіндігі туралы жазылған. Бала асфальт түстес болғандықтан, қараңғы бұрылыстарға сіңіп жоқ болып кетеді-міс. Полиция оны іздестіруді жалғастыруда деп келтіреді. Бұл мақаланың еш мәні жоқ, бірақ оның авторлары ретінде екі атақты йемендік журналистері мен әдебиетшілері Абдаллах Алуан мен Хишам Шамсан деп көрсетіледі. Осылайша, жазушы шығармасында ойдан шығарылған контекстке шынайы адамдардың атын қолдануы – автор тәсілдерінің бірі екендігіне көз жеткіземіз.

Постмодернистік баяндаушы стратегиясын йемендік прозада колдану тұрғысынан алғанда алдыңғы орыннан **Уаджди Мұхаммед әл-Ахдальды** табамыз. Ол 1973 жылы Худейда ауылында дүниеге келген. Ол – Солтүстік Йемендегі белгілі ислами заң маманы, ғалым, әдебиетшілер отбасының өкілі, Сана университетінің география бөлімінің түлегі. Ол өзінің ерекше таланты, жүйрік қиялы, сөз бен әзіл-оспақтың қаймағын түзуші ретінде оқырмандар, сыншылар, кәсіпқой әдебиетшілер тарапынан мойындалып, бірнеше әдеби номинация бойынша лауреат атан-

ды, сол сияқты республика президентінің жас автор-новеллистерге тағайындаған сыйақысына ие болды.

Әл-Ахдаль өзін постмодернистік жазушылар қатарына құлшына қоспаса да, оның «Жолаушының гүлі» («Заһрат-уль-‘абир» Сана, 1998) жинағында бұл сипат анық көрінеді.

1990 жылдары йемен прозасында пайда болған жазудың жаңа түрін талқылауды түйіндей келе, сыншы Мұхаммед әш-Шайбанидің берген бағасын келтіруге болады: «Бұл буын өкілдерінің басым көпшілігінің шығармаларында жарқын болашаққа ертерек дәмелену туралы тосын ойлар болмады, революция рухы олардың шабыттарын шақырмады... басты кейіпкер ендігі жерде пайғамбар емес... 1990 жылдардағы проза туындыларындағы мұндай жазу үлгісі олардың маргиналды және күнделікті тақырыптарға, саяси және діни саладағы «тыйым салынған» мәселелерді басқаша айтудың өзге қандай да бір түрін қолданбастан бейне-леген даулы ашықтыққа жүгінуіне жағдай жасады».

Әдебиеттер:

История всемирной литературы в 9 томах. – М.: Наука, Акбарова М.Х. Очерки истории арабской литературы нового времени. – Ташкент, 2001; Дербисалиев А.Б. Арабоязычная литература Марокко. – М., 1983; Асадуллин Ф.А., Прожогина С.В., Юнусов К.О., Власова О.А., Литература Туниса. – М., 1993; Власова О.А., Дербисалиев А.Б. Литература Марокко. – М., 1993; Крымский А.Е. История новой арабской литературы. – М., 1971; Прожогина С.В., Демкина О.Н. Литература Алжира. – М., 1993; Постмодернизм в литературах Азии и Африки. Очерки. – СПб., 2010; Қалиева Ш.С. Араб әдебиеті (XIX ғасыр). – Алматы, 2006; Көптілеуова Д.Т. Шетел халықтарының әдебиеті (XX ғасыр). – Алматы: Қазақ университеті, 2012.

Тақырып бойынша сұрақтар:

1. XX ғ. араб жазушылары шығармаларында пайда болған өзгерістер.
2. Йемендегі постмодернизм бағытының сипаттамасы мен көрінуі.
3. Араб көркем прозасының дамуындағы өзгерістерге сипаттама беріңіз.
4. Абд ар-Рахман Мунифтің шығармашылық жолы мен туындылары.
5. Иордания әдебиетінде пайда болған жаңа тәсілдер, жазушылар және олардың шығармалары

Түрік әдебиеті

XX ғ. түрік әдебиеті дамуы мен кезеңдері; түрік романы мен новелла жанрының даму сипаты; шығарма тақырыптары: анархия мен террор; кеңестер құлағаннан кейінгі ыдырау үдерісі мен күрес жолын таңдаған қаһармандар өмірі; Республика кезеңінде орын алған саяси және қоғамдық оқиғалар;

Әдебиет тарихын зерттеушілер көркем шығармаларға баға берерде қоғамдық ой-пікір мен өнер дамуындағы үлкен бетбұрыстардың 40-50 жыл аралығындағы өзгерісін негізге алады. Қандай да бір әдебиет кейде қысқа уақыт мерзім ішінде дамып, өркендеп, үлкен серпілістер жасағанымен, бар нәрсе сол кезде басталып, аяқталмайды және өзінің алдындағы әдеби хал-ахуалдарды ескере отырып, талдау

жасауға мәжбүрлейді. Өйткені, әдебиет – дәстүр ісі. Онда ешқандай құбылыс өздігінен пайда болмайды. Ешбір ыдырау немесе шешім де өздігінен аяқталмайды. Әрбір әдеби үдеріс ұрпақпен бірге дамып, ұрпақпен бірге жаңарады. Сонымен қатар алдыңғы буын салған жолда гүлденеді, кейінгіге із тастап көкжиегін кеңейтеді де, белгілі бір дәрежеде нәтижеге қол жеткізеді.

Қазіргі заман түрік әдебиетінде роман ең көп көңіл бөлінген жанрлардың көш басында келеді. Мұндай ықылас романның кез келген тақырыпта сөз қозғай алатын жанр болуымен қатар, көңілге дем беріп, ойландыратын, шабыттандыра алатын, ұзақ тынысты баяндау мүмкіндігіне ие болуына да байланысты. Оқырман бұл жанрдан өзі іздеген бірқатар мәселелерге жауап таба алады және ұзақ уақыт бойына қуат, жанына жұбаныш ұялатады, сондай-ақ, романдағы кейіпкерлер мен характерлер егжей-тегжейлі талданады. Бұлардың бәрі тек себеп қана емес, басты факторлар ретінде романды әлдеқайда танымал жанр етуге үлкен үлес қосады. Сөз жоқ, поэзия бірқатар өзіндік ерекшеліктерімен бүкіл жанрлардың алдына шығатындай сипатта болса да, романның көп қырлылығы оқырман қауым үшін бұдан да тиімді екенін айта кету керек. Оның үстіне бұл кезеңде жарияланған кейбір романдар таңданарлық жетістіктерге ие болып, жүз мыңнан астам таралыммен оқушылардың назарын өзіне аудара білді.

Түрік әдебиетінде бұрын поэзия қаншалықты басым әрі айырықша орында болғанымен, өткен ғасырдың басынан бері роман жетекші орынға шықты. Роман жанры XX ғ. басынан бастап, поэзияға карағанда басымдыққа ие болады. Түрлі ізденістер мен тәжірибелерден өткен бірнеше он жылдықтан кейін, әсіресе 1970 жылдарда, анағұрлым көп оқылатын, көп талқыланатын жанрға айналып, шебер қаламгерлердің арқасында Түркиядан тыс жерлерге таныла бастады.

Роман жанрының 1990 жылдары алдыңғы он жылға карағанда үлкен секіріс жасағанын айтуға болады. Романдардың санының өсуін, жарияланған кейбір шығармалардың күн тәртібіндегі мәселелерге ықпал етуін, аталған жанрдың өзіндік табыстары деп түсіну керек. Дегенмен, сандық өсімнің және анық та айқын бағыт ұстанудың уақыт өте келе романды қатардағы жанрға айналдыруы мүмкін екендігін есте сақтай отырып, мұның тамаша туындылар беруге жақсы жағдай жасаған өзгеріс болғанын да атап өтуге тиіспіз.

Романдардың көтерген тақырыптарына келер болсақ, басым көпшілігінің кейінгі тарихымызды талдау болып табылатынын көреміз. Жылдам қарқынмен дамып келе жатқан қоғамымызда соңғы 20-25 жылда болған ірі өзгерістерді, саяси және әлеуметтік оқиғаларды дәріптеу, өзара сын мен өткенді сағыну аясында жазылған шығармалардың негізгі тақырыптары болып келеді.

Түркия елінің басынан өткізген саяси поллюстенудің анархия мен террор өлшемінде көп нәрсені астаң-кестең еткен 1980 жылға дейінгі әңгімелерге арқау болған кезең болды. Тахсин Южелдің «Пайғамбардың соңғы бес күні» (1992), Алев Алатлының «Оллахи, мені қасқырға жегіздің» (1993), Үміт Қываныштың «Жалғыз болмайды» (1995), Мұстафа Миясоғлудың «Махаббат серуені» (1995), Айдын Өзтүріктің «Білемін, жүрек шыдайды» (1996), Метин Жалалдың «Тамаша балалар едік» (2000) романдары – солардың кейбіреулері ғана.

Кеңестер құлағаннан кейінгі ыдырау үдерісі мен бір кезде белсенді күрес жолын таңдаған қаһармандар бейнесі арқылы түрік саясатындағы 80 жылдардан кейінгі өзгерістер және өзгерген құндылықтарды тергеу әсіресе солшыл бағытты ұстанған топтардың басты тақырыбы болады. Қаған Арсланоғлудың «Шақырылмаған қиялым» (1992) және «Басқа шығын» (1998), Оя Байдардың «Мысықтың хаттары» (1992), Хүсейін Латифтің «Көк өлім» (1996), Барыш Балтажыоғлудың «Шайыңызды түрікше ішесіз бе?» (1996), Хикмет Тәмел Ақарсудың «Кәдімгілік» (2000) романдары осы бағытта жазылған.

Республика кезеңінде орын алған саяси және қоғамдық оқиғалар да маңызды тақырыптардың бірі болды. Бұған Йылмаз Карақойынлының «Күзгі шаншу» (1992), Мүстершір Қарақаяның «Революциядан басым айналды» (1992), Шәріп Бенекшінің «Таңғы жорық» (1996), Білгесу Эренустың «Көз» (1997), Сүлеймен Сағламның «Тауды тауға қосқан» (2000), Мұғжиза Өзинадың «Шерудің қыздары» (2000), Йигит Оқурдың «Көгершіндер» (2000), Есін Инанның «Қараңғылықтағы зиялылар» (2000), Оя Байдардың «Ыстық күлі қалды» (2000), Сергун Ағардың «Махаббат базары Солоникиде қалды» (2001), Темір Торостың «Бейоғлудағы балықтардың аяқ дыбыстары» (2001) романдарын жатқыза аламыз.

Өмірге, дүниенің дамуына налу, одан жанның қысылуы, күйзеліс, аскетизмге бой ұру, ажырасулар, қайғы-мұң... секілді психологиялық тақырыптарға: Күршат Башардың «Сен болсаң, бұлай істемес едің, білемін» (1992), Мехмет Ероғлудың «Жүрек сүргіншісі» (1994), Алев Алатлының «Тағдырға қарсы тұр, А. Ш.» (1995), Мехмет Өналдың «Мөлдір қанатты уақыт» (1995), Үміт Қываньштың «Жалғыз болмайды» (1995), Латифа Текиннің «Махаббат белгілері» (1995), Гүлайша Қошактың «Көздеріндегі мына мұңды жою үшін не істеу керек?» (1997), Жәһида Біргүлдің «Түнге қарап ояңғандар» (2000), Нежати Тосунердің «Жалға берілетін жалғыздық» (2000) романдарын атасақ жеткілікті.

Тарихи тақырып – түрік әдебиетіндегі соңғы он жылдағы романдардың кең танымалы және кейбір жазушылардың тұрақты тақырыбына айналды. Тарихи романдар алғаш жарыққа шыққан күннен бастап, бүгінгі таңға дейін оқырман қауымның ыстық ықпалына бөленіп отыр. Оған ливандық жазушы Амин Маллофтың түрік тіліне аударылған «Самарқан», «Шығыс аймақтары» сияқты романдарымен қатар, постмодернистік әдебиеттің көш басшыларының бірі Умберто Эконның да әсері туралы айта кеткен жөн. Соңғы бір-екі жылдың ішінде әлемде ең көп сатылған кітаптардың тізіміне енген Анна Чемберленнің «София ханшайым» атты үш томдық туындысының түрік тіліне аударылуы түрік әдебиетіндегі тарихи тақырыпқа арналған шығармалардың көкжиегін кеңейте түсті. Бұл шығармадан кейін іле-шала оның аудармашысы жазған «Киразе» (2000) мен Теоман Ергүлдің «Нұрбану» (2000) романдары жарияланды. Осылайша, кейінгі, ежелгі және шетелдік тарих болып, бірқатар тарихи тақырыптар түрік қаламгерлерінің роман жазуына арқау болды. Мұстафа Нежатидің «Дар ағашы» (1992), Кемәл Өкенің «Күннің батуы» (1992), Недім Гүрселдің, «Бұғазкескен» – «Боғазкесен» (Босфор бұғазындағы «Румели Хисар» камалының ескі атауы – ауд., 1995), Эрол Тойдың II томдық «Жоғалған мұрат» (1995), Мухсин Илияс Субашының «Сегізаяқ» (1995), Талат Узунайялының «Тақ және бақ» (1995), Мехмет ниязидің «Шанаққала қияметі» (1998), Реһа Чамуроғлудың «Ысмайыл» (1999), «Соңғы янышар» (2000),

«Екі мен бір» (2001), Һыфзи Топуздың «Тайифтегі өлім» (1999), «Париждегі соңғы османдықтар» (1999), «Хадиша ханшайым» (2000), Мехмет Қоралдың «Бітпейтін самал» (2000), Эшреф Бағрымның «Ларисса» (2000), Хандан Өзтүріктің «Күлгін қастандық» (2000), Гүнели Гүннің «Бағдат жолдарында» (2000), Ферзан Гүрелдің «Ізмірдің басып алуынан-азаттыққа» (2000), Дурали Йылмаздың «Шейх Бадреттин» (2001), Букет Узунердің «Гелиболу» (2001), Жаһиг Үлкүнің «Прагалық Ибраһим паша» (2001) романдары жарық көрді. Олардың кейбіреулері тарихи оқиға мен тарихи тұлғаны бүгінгі күннің оқиғаларымен байланыстырып, тарихпен қазіргі уақытты бірге қарастырып жазуды қалайды. Тарих тек декорация ретінде алынады. Мұндай романдардың бірсыпырасы постмодернистік әдебиеттің өкілдеріндей тарихты жасағандарды емес, қазір өмір сүріп отырған адамдардың өмірі мен іс-әрекетін әңгімелей отырып, өткен заман мен оларды алмастыруға тырысу әдісінің нәтижелері болып табылады.

Ғылыми сипаты бар, фантастика элементтері де кездесетін, утопиялық сарын көрініс беретін шығармаларға: Омар Байташтың «Проксима Сентаури» (1992), Букет Узунердің «Балық іздерінің дыбысы» (1992), Эрхан Бенердің «Оралыстар» (1997), Жәм Ақаштың «Балық тұтқындалған жер» (2000), Ескендір Савашырдың «Тұнық суға құштарлық» (2000) және т.б. айтуға болады.

Соңғы жылдары кең танымал болған роман түрлеріне детективтер жатады. Ақпарат мекемелерінің кеңейген қызметіне байланысты олардың жұмысын, ішкі тұрмыс-тіршілігін баяндайтын шығармалардың пайда болуы бұл саладағы әдебиеттің де едәуір назарға ілігуіне ықпал етті. Ахмет Үміттің «Қар иісі», «Тұман және түн», «Бір дауыс түн тыныштығын бұзып тұр», «Ерте-ерте-ертеде», «Түн жалаң аяқ болатын», Осман Айсудың «Уылдырық операциясы», «Жендет», «Көк-ақ рапсодия», Жәлел Оқурдың «Жаланаһ өлік», Жәнк Эденнің «Желсіз қала», Акиф Пиринчидің «Дене» романдары – осы тақырыпқа жазылған шығармалар болып табылады.

Түрік романы жанрында детектив пен фантастика, ғылым мен тарих астарла-сып, дамып келеді. Бұл шеңберде «әдебиетті құрылыс ойынындай көретін пост-модернистік, формалистік, индивидуалистік, романтикалық тенденция көбірек ықыласқа бөленуде».

Қазіргі түрік әдебиетінде әңгіме жанрының атауына байланысты екі термин қатар айтылады. Прозашылардың бір тобы табанды түрде «һикайэні» қолданса, кейбіреулері «ойкү» сөзін тандайды. Бұл екі термин әдебиет әлемінде әлі күнге дейін жарыса қолданылып келе жатыр. Негізгі мәселе баяндалатын оқиға немесе әңгіме болғандықтан, қалай айтсақ та, оның бүгінгі таңдағы дамуы мен өркендеуін сөз етеміз.

1990 жылдары Түркияда алғаш рет түрік постмодернизмі кәсіби тұрғыда қарала бастады. Түрік әдебиеттанушыларының құрметті майталмандарының бірі Мехмет Доган өзінің «Варлық» атты журналына берген сұхбатында дәл осы уақытты атап өткен.

Түрік әдебиеттану ғылымында «постмодернизм» термині мазмұны мен құрылымы жағынан жаңа еуропалық немесе америкалық шығармаларға жақын жазылған туындыларға байланысты қолданылады. Әдебиетте мұндай бағыттың пайда болуы елде орын алған қоғамдық және саяси жағдайларға байланысты, жаңа

заман талабына сай жаңа қарым-қатынас құралын енгізу жолында пайда болды деген көзқарас кең таралған. Осындай көзқарасты ұстанған зерттеушілердің арасынан Ахмет Кабаклы, Берна Моран, Фетхи Наджи, Гюрсель Айтач, Йылдыз Эджевит сияқты әдебиеттанушыларды ерекше атап кетсек болады. Әдебиеттің жаңа «постмодернистік» бағыты, дәлірек айтқанда, ақындық өнердегі өзгерістер, әдеби формалардың құбылуы, соңғы онжылдықта пайда болған туындыларда кездесетін жаңа тақырыптар аталған ғалымдардың назарынан тыс қалмады.

Түрік әдебиеттануының тағы бір ерекшелігі – зерттеушілердің «постмодернизм» ұғымын түсінуіне қарай постмодернистік бағыттағы жазушыларды анықтауы. Мұның себебі ретінде түрік әдебиеттануының жалпы әдебиет әлеміндегі құбылыстардан артта қалуы деп айтуға болады. Батыста әдебиеттану ғылымы қарқынды дамып жатқан кезде Түркияда әдебиет ұғымы нақты деректер келтірумен және оны суреттеумен ғана шектелген болатын. Батыс әдебиетіне қарай бағытталған Жаңа кезең әдебиеті Түркияға ХІХ ғ. екінші жартысында енгенімен, әдеби мектептер, жаңа ақындық және прозалық бағыттар мен жанрлардың құрылуы мен дамуы әдебиетке қарағанда әлдеқайда тез жүреді. Тек қана түрік романын қарастыратын болсақ, осман дәуірінен бастап келе жатқан дәстүрлі бұл жанр авантюристік романнан постмодернистік тәжірибеге дейінгі даму сатысынан өтуді қажет ететін.

Түрік әдебиет зерттеушісі, Анкара университетінің профессоры Гюрсель Айтач «постмодернистік әдебиет» түсінігін айқындай отырып, «интермәтіндік», «ғажайып элементтер», «утопия» ұғымдарын кең қолданады. Ол бұл құбылысқа төмендегідей қарапайым анықтама береді: «Постмодернизм – әдебиетте модернизмнен кейінгі кезеңге берілген атау». Гюрсель Айтач постмодернизмнің басты ерекшелігі өзінің алдындағы кезеңге қарама-қайшы келуінде және қазіргі таңдағы өнердің басты принципінің плюрализм деп санайды.

Мехмет Доган постмодернизм ұғымын жан-жақты қарастырады. Доган оны философиядан саясатқа, суретшілік өнерден сәулет өнеріне, өлең шығарудан әуенге дейін қамтып, қоғам өміріне кіріп қана қоймай, тұлғаның өзгерістеріне де себепкер болатын құбылыс деп санайды. Постмодернизм – жаңа заман адамдарының жағдайы.

Хасан Кахраман Түркияның әлемдік аренаға шығуы туралы сөз қозғап, постмодернизмнің маңыздылығын ерекше атап өтеді. Түрік әдебиетшілерінің көбі түрік әдебиетіндегі постмодернизм туралы ортақ пікірге келсе, ал кейбір ағартушылар оған қарсылық білдіреді. Модернизм ұғымы қалыптаспаған қоғамда постмодернизм де болмайды. Әдебиетші постмодернизмнің бар екеніне ғана күмән артпай, оның түпкі мәніне де мін тағады. Семих Гюмюштің ойынша, постмодернизм ешқашан доминантты рөл атқара алмайды, себебі, абстрактілеу мүмкіндігінен айрылған постмодернизм – өз артынан от ерткен белгісіздік. Сондықтан түрлі медиа ағымдардың кері әсері жетіп жатқан кезде түрік әдебиетіне модернизмге тән жаңашылдыққа деген ұмтылысты сақтап қалу қажет. Сондықтан, түрік жазушыларының постмодернистік жазушылар қатарына жатуы екіталай. Түрік әдебиеттанушылары үшін постмодернизм әлі көп уақыт модернизмнің жалғасы ғана болып қоймай, сондай-ақ онымен бірге өмір сүретіні айдан анық.

Әдебиеттер:

История всемирной литературы в 9 томах. – М.: Наука, 1983-1994; Меликли Т.Д. История литературы Турции. – М., 2010; Гениш Эйюн Турецкая литература: биографии самых известных поэтов и писателей, направления их творчества и примеры произведений. – М.: Изд. ЛКИ, 2008; Кямилев Х. У истоков современной турецкой литературы. – М., 1967; Алькаева Л.О. Очерки по истории турецкой литературы. – М., 1959; Көптілеуова Д.Т. Шетел халықтарының әдебиеті (XX ғасыр). – Алматы: Қазақ университеті, 2012.

Тақырып бойынша сұрақтар:

1. XX ғ. түрік романы жанрының алғы шепте болуының алғышарттары.
2. XX ғ. түрік жазушылары шығармаларында пайда болған өзгерістер.
3. Түркия әдебиетіндегі постмодернизм бағытының сипаттамасы мен көрінуі.
4. Қазіргі заман Түркия әдебиетінде пайда болған жаңа тәсілдер, жазушылар және олардың шығармалары

Аралық бақылау сұрақтары мен тапсырмалары:*№1 аралық бақылау тапсырмалары:*

1. Модернизмнің пайда болуы, оның негіздері мен концепциясы.
2. Авангардтық ағымдар.
3. Дадаизм, сюрреализм, футуризм, экспрессионизмді қалай түсінесің?
4. М. Пруст – модернизм атасы.
5. Р. Ролан шығармашылығындағы соғыс тақырыбы.
6. Ж. П. Сартр экзистенциализмінің негізгі принциптері.
7. Джон Голсуорсидің «Форсайттар туралы саға» атты роман топтамасының тақырыбы.

№2 аралық бақылау тапсырмалары:

1. Постмодернизмнің пайда болуы, оның негіздері мен концепциясы.
2. Структурализм бағыты.
3. «Америкалық арман» тақырыбы және Теодор Драйзер.
4. «Жоғалған ұрпақ» жазушылары мен шығармалары.
5. XX ғ. Корея әдебиеті дамуы мен кезеңдерінің ерекшеліктеріне тоқталыңыз.
6. Жапониядағы «Қараңғылық дәуіріндегі» әдебиет.
7. Кавабата Ясунари шығармаларының ерекшелігі.
8. «4 мамыр» дәуіріндегі әдебиет.
9. Жаңа замандағы араб романы, және Абд ар-Рахман Муниф.

Студенттің оқытушымен бірлесе жасалатын өзіндік жұмысының (СОӨЖ) тақырыптары

1. Джеймс Джойстың «Улисс» романы.
2. Ортеги-и-Гасеттің философиялық ойлары.
3. Термендизм ағымы, өкілдері, шығармалары.
4. Италия әдебиетінде футуризм бағытының дамуы мен өкілдері: жазушылар.
5. Веризм бағытын ұстанған италиялық жазушылар және олардың шығармашылығы.
6. 1945-1990 жылдардағы Италия әдебиеті. Неореализм бағыты.
7. Умберто Эконның шығармашылығы.
8. Кобо Абэ шығармаларының эстетикасы.
9. «4 мамыр» дәуіріндегі әдебиет пен өкілдері.
10. Ирандық Мохаммад Мас'уд Дехаттың шығармашылық ерекшеліктері.
11. Иордания әдебиетінде пайда болған жаңа тәсілдер, жазушылар және олардың шығармалары.
12. Йемендегі постмодернизм бағыты.
13. Қазіргі замандағы түрік романдары.

Студенттің өзіндік жұмысының (СӨЖ) тақырыптары

1. «4 мамыр» дәуіріндегі әдебиет.
2. Постмодернизмнің пайда болуы, оның негіздері мен концепциясы.
3. Структурализм бағыты.
4. «Америкалық арман» тақырыбы және Теодор Драйзер.
5. «Жоғалған ұрпақ» жазушылары мен шығармалары.
6. XX ғ. Корея әдебиеті дамуы мен кезеңдерінің ерекшеліктеріне тоқталыңыз.
7. Жапониядағы «Қараңғылық дәуіріндегі» әдебиет.
8. Кавабата Ясунари шығармаларының ерекшелігі.
9. Жаңа замандағы араб романы, және Абд ар-Рахман Муниф.
10. Модернизмнің пайда болуы, оның негіздері мен концепциясы.
11. Авангардтық ағымдар.
12. Дадаизм, сюрреализм, футуризм, экспрессионизмді қалай түсінесің?
13. М. Пруст – модернизм атасы.
14. Р. Ролан шығармашылығындағы соғыс тақырыбы.
15. Ж.П. Сартр экзистенциализмінің негізгі принциптері.
16. Джон Голсуорсидің «Форсайттар туралы саға» атты роман топтамасының тақырыбы.

Тест сұрақтары

1. XIX ғ. неміс әдебиетінің екінші кезеңі

- а) 1806-1814 ж.
- ә) 1807-1820 ж.
- б) 1790-1805 ж.
- в) 1805-1812 ж.
- г) 1810-1823 ж.

2. Неміс романтизмі қай мектептен бастау алады?

- а) Көлдік
- ә) Гофмандық
- б) Гейдельбергтік
- в) Лейкистік
- г) Иендік

3. Новалистің «неміс романтизмінің бағдарламасы» іспетті туындысы

- а) «Күтуде»
- ә) «Вильгелм Майстер»
- б) «Орындалу»
- в) «Фауст»
- г) «Генрих фон Фтердинген»

4. Иендік мектеп өкілін ата

- а) Клеманс Брентано
- ә) Генрих Клейст
- б) Людовик Тик
- в) Альберт Шамиссо
- г) Амадей Гофман

5. «Аққұба Экберт» новелла-ертегісінің авторы

- а) Новалис
- ә) Л. Арним
- б) Ф.Шлегел
- в) Л.Тик
- г) Г. Клейст

6. Гейдельбергтік мектеп өкілдерін ата

- а) К. Брентано, Л.А. Арним
- ә) Ф."Рунге, А."Шамиссо
- б) Ф. Герденберг, А."Шлегель
- в) Шлегель, Л."Тик
- г) Л."Тик, А."Гофман

7. Ағайынды Гриммдердің атақты еңбектері

- а) «Сиқыр мүйізді бала»
- ә) «Гамбургтік ханзада»
- б) «Балалар мен үй іші ертегілері»
- в) «Алтын құмыра»
- г) «Сынған құмыра»

8. «Михаэль Кольхаас» повесінің авторы

- а) Амадей Гофман
- ә) Людвиг Арним
- б) Эрнст Мориц

- в) Генрих Клейст
- г) Теодор Кернер

9. Француз романтизмінің үшінші кезеңі қалай аталады?

- а) Консулдық
- ә) Қайта өрлеу
- б) Революция кезеңі
- в) Июль монархиясы
- г) Бірінші империя

10. Байронның өлеңмен жазылған романы

- а) «Еврей саздары»
- ә) «Дон Жуан»
- б) «Құртақандай Цахес»
- в) «Гяур»
- г) «Прометей»

11. Гетенің ең көлемді еңбегі

- а) «Пария»
- ә) «Алыстағы досыма»
- б) «Гедхера»
- в) «Теңізші анасы»
- г) «Фауст»

12. Британдық (шотландық) ақын, фольклорист, көптеген өлеңдердің және поэмалардың авторы, «шотландық» және ағылшын тілінде жазған?

- а) Чарльз Диккенс
- ә) Оскар Уайльд
- б) Роберт Бернс
- в) Марк Твен
- г) Льюис Кэррол

13. Чосердің әлемдік әдебиетке танымал қылған шығармасы

- а) «Құс парламенті»
- ә) «Кентербери әңгімелері»
- б) «Троил және Хризеца»
- в) «Герцогиня кітабы»
- г) «Артур туралы аңыз»

14. Дж. Свифт қай фантастикалық тетралогия авторы болып табылады?

- а) «Гулливер саяхаты»
- ә) «Бөшке ертегісі»
- б) «Кітаптар шайқасы»
- в) «Суконщик хаты»
- г) «Құстық парламент»

15. Свифт қай жанрға виртуоздық көркемдік пен театралдық сыйлады?

- а) памфлет
- ә) очерк
- б) ертегі
- в) сонет
- г) әңгіме

16. «Робинзон Крузо» романының авторы

- а) Сервантес
- ә) Гете

- б) Скотт
- в) Дефо
- г) Свифт

17. Эразмның «Ақымақтыққа мадақ» атты шығармасы ... тұрғыда жазылған?

- а) юморлық
- ә) сарказмдық
- б) драмалық
- в) трагедиялық
- г) пессимистік

18. Ағарту заманы еуропа әдебиетінде қай ғасырда?

- а) XX ғ
- ә) XVII ғ
- б) XIX ғ
- в) XVIII ғ
- г) XII ғ

19. «Ақыл ғасыры» деп Еуропада ... ғ. атады

- а) XX ғ
- ә) Ренессанс
- б) XXI ғ
- в) XVIII ғ
- г) XVI ғ

20. Сентиментализм – бұл ... басымдылықты бағыттайтын ағым

- а) сана сезім
- ә) романтикалық идея
- б) кәдімгі сезім
- в) ғылым
- г) тәжірибе

21. Шекспир шығармасында кісі өлтіруші асыл таза адам болып табылады?

- а) Ромео и Джульетта
- ә) Король Лир
- б) Король Генрих IV
- в) Отелло
- г) Макбет

22. Француз комедиясының жаратушысы

- а) Смоллет
- ә) Вольтер
- б) д'Аламбер
- в) Мольер
- г) Свифт

23. Модернизм бағытын тағы қалай атаған?

- а) Авангардизм
- ә) авантюризм
- б) натурализм
- в) футуризм
- г) сюрреализм

24. 11 жыл шығармашылық өмірінде Ги де Мопассан қанша роман мен новеллалар қалдырды

- а) 5 роман 300 новелла

- ә) 6 роман 400 новелла
- б) 8 роман 200 новелла
- в) 6 роман 300 новелла
- г) 4 роман 200 новелла

25. Иран эпосындағы жоғары дәрежеге жеткен образ:

- а) Рустам
- ә) Митра
- б) Ахура Мазда
- в) Йима
- г) Якша

26. Сервантес кейіпкерлері:

- а) Шерлок Холмс пен Доктор Ватсон
- ә) Дон Кихот, Санчо Панса
- б) Кальдерон
- в) Кеведо
- г) Лопе де Вега

27. Кеведо қай ақынның поэзиясына жақын болды?

- а) Гете
- ә) Лопе де Вега
- б) Лессинг
- в) Шекспир
- г) Кальдерон

28. Кеведоның шығармалары қай жанрда жазылған?

- а) юморлық
- ә) сатиралық
- б) трагедиялық
- в) фантастикалық
- г) драмалық

29. Кеведо өз шығармаларында өмірдегі нені әшкерелеп көрсеткен?

- а) ұрыларды
- ә) әділетсіздік пен кедейлікті
- б) өкімет басындағы министрлерді
- в) кедейлерді
- г) байлар мен ақсүйектерді

30. Ги де Мопассан қай елдің жазушысы?

- а) Франция
- ә) Голландия
- б) Италия
- в) Араб
- г) Германия

31. Ги де Мопассан ұстазы ...

- а) Моне
- ә) Мане
- б) Флобер
- в) Золя
- г) Руссо

32. Ги де Мопассан орыс әдебиетімен кім арқылы танысты

- а) Толстой

- ә) Тургенев
- б) Маяковский
- в) Есенин
- г) Лермонтов

33. Бен Джонсонның «Вольпоне» атты комедиясындағы басты кейіпкер Вольпоне қандай жануар?

- а) қарға
- ә) түлкі
- б) қаршыға
- в) құзғын
- г) ит

34. Бен Джонсон шығармалары қандай сипатқа ие?

- а) отансүйгіштік
- ә) оптимистік
- б) сыни
- в) романтикалық
- г) реалистік

35. Бен Джонсон шығармашылығының алғашқы кезеңіндегі комедияларының басты кейіпкері?

- а) өзімшіл шонжар
- ә) әпенді
- б) сұр бойдақ
- в) әйел жанды сері
- г) әртіс

36. Руссоның қай шығармасы үлкен атаққа ие болды:

- а) Таудан хат
- ә) Қоғамдық келісім
- б) Нарцисс
- в) Жаңа Элоиза
- г) Тәубе

37. «Жаңа Элоиза» шығармасын романтиктер қалай атады:

- а) Прозадағы поэма
- ә) Лирикалық проза
- б) Сезімдер поэзиясы
- в) Музыкалық роман
- г) Махаббат романы

38. «Ғылым мен өнер даму үстінде, ал адамдар керісінше, барған сайын жаман болып барады» жолдарының иесі:

- а) Бальзак
- ә) Руссо
- б) Вольтер
- в) Берн
- г) Людовик ХҮ

39. Руссо қайда жерленген:

- а) Женевада
- ә) Париждегі Пантеонда
- б) де Жерардело поместьесінде
- в) де Сен-Пьерде
- г) Швейцарияда

40. Бен Джонсон негізінен әдебиеттің қай бөлігінде еңбек етті?

- а) проза
- ә) поэма
- б) драматургия
- в) батырлық аңыздар
- г) фельетон

41. Романтизм қай ғасырда пайда болды?

- а) XVIII-XIX ғ.
- ә) XII-XIII ғ.
- б) XIII-XV ғ.
- в) XV-XVI ғ.
- г) V-VII ғ.

42. Германияда романтикалық әдебиет ... пайда болды

- а) ХҮІІІ ғ. 90 ж. ортасы
- ә) ХҮІІ ғ. ортасы
- б) ХҮІІІ ғ. басы
- в) ХІХ ғ. 60 ж.
- г) ХХ ғ.

43. Романтизм өнердің қай саласын қамтыды?

- а) музыка
- ә) сурет өнері
- б) театр
- в) медицина
- г) барлығын

44. Неміс және Америка романтизміндегі басты жанр:

- а) соната
- ә) мифтік романдар
- б) повестер
- в) новелла
- г) сатиралық әңгімелер

45. ХҮІІІ ғ. ең ірі көркем шығармашылық жаңалық болған тарихи романның негізін салушы кім?

- а) Бальзак
- ә) Вольтер
- б) Жан-Жак Руссо
- в) Берн
- г) В. Скотт

46. «Моби Дик немесе Ақ кит» романының авторы?

- а) Генрих Клейст
- ә) Фридрих Овербек
- б) Роберт Шуман
- в) Карл Вебер
- г) Мелвилл

47. Неміс романтизмінің қалыптасуына кімдердің идеалистік философиясы әсер етті?

- а) Фихте мен Шеллингтің
- ә) Новалис пен Шуберттің
- б) Мицкевич пен Шопеннің
- в) Лермонтов пен Кипренскийдің
- г) Шагобриан мен Делакурааның

48. Мильтонның «Жоғалған жәннәт» поэмасы қандай шығарма?

- а) лирикалық
- ә) батырлық-эпос
- б) роман
- в) саяси шығарма
- г) новелла

49. Г.Э. Лессинг драматург, публицист, сонымен қатар кім болды?

- а) ақын
- ә) мысалшы
- б) суретші
- в) мүсінші
- г) жазушы

50. Гетенің «Фауст» шығармасы жанрдың қай түріне жатады?

- а) лирикалық
- ә) драмалық
- б) фантастикалық
- в) комедиялық
- г) трагедиялық

Синхронды кесте

	Месопотамия	Палестина, Сирия, Кіші Азия	Египет	Қытай	Үндістан	Иран	Грекия	Рим
Б.з.д. 3 мың жылдық	Шумерлік мәдениет. Қыш жазуының бастамасы. Негізгі мифтердің құрылуы. Аққалдық патшалық – шамамен 2370 ж. Саргон билігі – 2916-2264 ж.	Кіші Азиядағы алғашқы үнді еуропалық қоныстар	Көне патшалық шамамен XXX-XXXI ғ. Иероглифтік жазу. Пирамида мәтіндері. Орта патшалық шамамен XXX-XXXI ғ.		Инда бассейніндегі өркеніет шамамен 2500 ж. Хараппа жазуы.		Крит мәдениеті кезеңі шамамен 2600-1150 ж.	
Б.з.д. XX-XVI ғ.	Нинипур кітапханасы. Вавилон патшалығы шамамен 1790 ж. Хаммурапи билігі – 1792-1750 ж. Дастандар: Әлемнің пайда болуы туралы; Гильгамеш туралы; Иштар, т.б. әнұрандар.	Хатти тіліндегі хеттік жазбалар. Көне хеттік патшалық шамамен 1800-1500 ж. Хетт және аққал тіліндегі әдебиет	Нефертити пайғамбарлығы. «Весткар» папирусы ерлегісі. Арфист әні шамамен 1850-1600 жж. Жаңа патшалық шамамен XVI-VIII ғғ.	Шань-Инь әулеттері 1600-1028 ж.	Хараппа өркеніетінің соңғы даму кезеңі шамамен 1700-1500 ж.			

Б.з.д. XV-XI	Каситт патшалығы шамамен 1500-1200 ж. Орта Вавилон патшалығы 1200-1100 ж.	Орта хеттік патшалық шамамен 1500-1400 ж. Хетт және лувий тіліндегі әдебиет. Боғазкей кітапханасы. Угариттік кітапхана шамамен 1350 ж. Еврейлердің Палестинаға қонысы XIV-XII ғ. Арамейлердің Сирияға қонысы шамамен 1100 ж.	Өлім кітабы – шамамен 1400 ж. Атонға арналған әнұран шамамен 1400 ж. Махаббат лирикасының тууы.	Ерте жазбалар. Чжоу әулеті билігі шамамен 1027-256 ж. Щуцзиннің көне нұсқалары XVI-XII ғ. Щизиннің көне нұсқалары XI-VII ғ.	Солт. Үндістанға арийлердің басып кіруі шамамен 1400-1300 ж. Ведалық әдебиеттің қалыптасуы. «Ригведаның» қалыптасуы 1200-1000 ж.	Криттік жазбалар. Микендік мәдениет шамамен 1600-1150 ж. Троя соғысы шамамен 1200 ж.	Рим негізінің қалануы 753 ж.	
Б.з.д. X-VIII ғ.	Ассирия мемлекеті. Урарту патшалары жазбалары. Хроникалар.	Еврейлердің монархия құруы шамамен 1030-1010 ж. Дәут және Сүлеймен патшаларының билігі шамамен 1010-931 ж. Алғашқы еврей тіліндегі әдебиеттер.	Ливийлік және эфиоптық патшалықтар. Демотикалық әдебиет шамамен 700 ж.	Чуньцо кезеңі – 722-491 ж.	«Самаведа», «Яджурведа», «Атхарваведа» редакциялары 1000-700 ж.	Гомерлік мәдениет шамамен 1000-750 ж. Әріптік әліпбидің шығуы шамамен 800 ж. Архаикалық мәдениет шамамен 750-500 ж.	Мидия патшалығы кезеңі шамамен 800-550 ж. Заратуштра уағыздары. Зороастризмді ресми дін ретінде қабылдау	

Б.з.д. VII-VI ғ.	Таяу Шығыстағы Ассириялық билік 700-612 ж.	Таяу Шығыстағы Ассириялық билік 700-612 ж.	Лао-цзының құрастырылуы. Конфуций ілімінің қалыптасу кезеңі 551-479 ж.	Брахмандар мен упанишадтар редакциясының аяқталуы 700-500 ж.	Авесталық гаттардың құрастырылуының аяқталуы. Ахеменидтік империя негізіннің құрылуы	Гомерлік эпика. Архилох ямбаары. Алкман хорлары. Алкей мен Сапфоның солыды мелі-касы. Анакреонт өлеңдері 600-500 ж.	Латын жазбасының қалыптасуы. Этрусттік мәдениет 600-500 ж. Рим республикасының құрылуы 510 ж.
Б.з.д. V ғ.		Сун-цзының құрастырылуы.	Будда ілімі шамамен 560-480 ж. В. Махавира ілімі шамамен 550-450 ж.	Дарий патшасының билігі 522-486 ж.	Класикалық мәдениет шамамен 500-300 ж. Пиндар, Эсхил, софистер уағыздары шамамен 450-400 ж., Софокл, Аристофан, Фукидид, Соқрат т.б.	XII кесте заңдары. Италияны жаулап алу	
Б.з.д. IV ғ.	Таяу Шығысты А. Македонскийдің жаулап алуы 336-323 ж.	Таяу Шығысты А. Македонскийдің жаулап алуы 336-323 ж.	Ле-цзы трактаты	«Махабхарата» мен «Рамаянаның» құрастырылуы А. Македонскийдің Индияға кіруі 326 ж. Маурье империясы 317-180 ж.	Ахеменидтік мемлекеттің құлауы. Таяу Шығысты А. Македонскийдің жаулап алуы 336-323 ж.	Платон, Ксенофонт Лисий, тарихи шығармалар, Демосфен, Аристотель, Менандр.	Апший Клавдий – алғашқы рим жазушысы

Б.з.д. III ғ.	Эллиндік мәдениет 300-70 ж. Сириядағы Месопата- миядағы Селевкид папшалағы 323-180 ж.	Эллиндік мәдениет 300-70 ж. Сириядағы Селевкид папша- лағы 323-64 жж. Философиялық диагрибалар.	Сюнь цзы Хань Фэй цзы Сун Юй Цинь империясы 246-206 ж.	Буддалық және джайндық алғаш- қы басылымдар Ашок билігі 268-231 ж. Тамиль грамматикалық дәстүрі	Стоиктер, эпикурейлер философиясы	1-2 Пун соғыстары Андроник, Невий
Б.з.д. II ғ.	Месопата- мияны парфия- лықтардың жаулап алуы	Грек тіліндегі «Септуагинг» – Книел кітаптың александриялық аудармасы.	Конфуцийшілдіктің мемлекет іліміне айналуы	Солтүстік Үндістандағы үнді-грек патшалығы	Полибий 200-120 ж. Римнің Македония мен Грекияны жаулап алуы	Плаут комедиялары, Теренций, Энний, Катон трактаттары. Римнің Македония мен Грекияны жаулап алуы. Азаматтық күрестің басталуы
Б.з.д. I ғ.	Римнің Кіші Азия, Сирия (64 ж.), Египетті (30 ж.) жаулап алуы. Октавиан Август империясы 27 ж.	Римнің Кіші Азия, Сирия (64 ж.), Египетті (30 ж.) жаулап алуы. Октавиан Август империясы 27 ж.	Сым Цянь. Юэфу поэзиясы.	Буддалық «Типитакана» құрастырылуы. Солтүстік Үндістан мен Орта Азиядағы Кушан империясының құрылуы	Римнің Кіші Азия, Сирия (64 ж.), Египетті (30 ж.) жаулап алуы. Философиялық еңбектер Октавиан Август империясы 27 ж. Диодор, Галикарнасский	Римнің Кіші Азия, Сирия (64 ж.), Египетті (30 ж.) жаулап алуы. Цицерон, Цезарь, Кагулл, Гораций. Октавиан Август империясы 27 ж. Вергилий, Тибулл, Овидий, Тит Ливий.
Б.з. I ғ.	Иса пайғамбар уағыздары. Римнің Иерусалимді алуы 70 ж.	Филон Иудей (философиялық шығармалар)	Үш патшалық кезеңі 220-280 ж. Цао Цао (155-220 ж.)	Кушан империясының құлауы. Панчачантраньң алғашқы нұсқасы	Плутарх, Дион Хрисостом	Овидий (Метаморфоздар), Сенека (мысал өлеңдері), Квинтилиан, Флакк
Б.з. II ғ.	Сириялық әдебиеттің қалыптасуы	Египетте христиан дінінің таралуы II-III ғ. Қопт әдебиетінің қалыптасуы			Эпиктет, «Екінші софистика»: Аттис, Лукиан, Харитон, Аристид, Ксефонт, Эфесский романдары	Авл Гелий, Апулей, Марк Аврелий. Герман тайпаларының империяға басып кіруі 166 ж.

ТЕСТ ЖАУАПТАРЫ

I тарау бойынша тест сұрақтарының жауаптары

1. (б)	37. (а)	71. (б)
2. (а)	38. (а)	72. (б)
3. (г)	39. (а)	73. (б)
4. (ә)	40. (а)	74. (а)
5. (а)	41. (а)	75. (в)
6. (а)	42. (а)	76. (в)
7. (а)	43. (а)	77. (а)
8. (ә)	44. (а)	78. (г)
9. (а)	45. (а)	79. (а)
10. (а)	46. (а)	80. (б)
12. (а)	47. (а)	81. (ә)
13. (б)	48. (а)	82. (б)
14. (в)	49. (а)	83. (ә)
15. (в)	50. (а)	84. (ә)
16. (ә)	51. (а)	85. (а)
17. (б)	52. (а)	86. (г)
18. (а)	53. (а)	87. (г)
19. (а)	54. (б)	88. (а)
20. (а)	55. (б)	89. (ә)
21. (б)	56. (б)	90. (в)
22. (г)	56. (в)	91. (в)
23. (в)	57. (в)	92. (б)
24. (б)	58. (а)	93. (б)
25. (в)	59. (а)	94. (б)
26. (а)	60. (в)	95. (а)
27. (а)	61. (в)	96. (б)
28. (б)	62. (а)	97. (б)
29. (в)	63. (б)	98. (в)
30. (а)	64. (б)	99. (ә)
31. (б)	65. (б)	100. (в)
32. (а)	66. (б)	101. (б)
33. (а)	67. (б)	102. (г)
34. (ә)	68. (б)	103. (ә)
35. (б)	69. (б)	104. (г)
36. (ә)	70. (б)	

II тарау бойынша тест сұрақтарының жауаптары

1. (ә)	30. (a)	57. (б)
2. (ә)	31. (б)	58. (a)
3. (в)	32. (a)	59. (ә)
4. (ә)	33. (a)	60. (в)
5. (a)	34. (a)	61. (a)
6. (ә)	27. (в)	63. (б)
7. (в)	36. (a)	62. (в)
8. (a)	37. (a)	64. (a)
9. (г)	38. (ә)	65. (a)
10. (ә)	39. (ә)	66. (б)
11. (a)	40. (a)	67. (в)
15. (ә)	41. (ә)	68. (в)
16. (ә)	42. (в)	69. (a)
16. (a)	43. (a)	70. (a)
17. (a)	44. (a)	71. (a)
18. (a)	45. (a)	72. (в)
19. (ә)	46. (a)	73. (в)
20. (a)	47. (a)	74. (a)
21. (ә)	48. (г)	75. (ә)
22. (a)	49. (г)	76. (ә)
23. (a)	50. (a)	77. (a)
24. (a)	51. (a)	78. (в)
25. (б)	52. (a)	79. (ә)
26. (a)	53. (г)	80. (a)
27. (a)	54. (в)	81. (a)
28. (a)	55. (a)	
29. (a)	56. (ә)	

IV тарау бойынша тест сұрақтарының жауаптары

1. (а)	18. (в)	35. (ә)
2. (г)	19. (в)	36. (в)
3. (г)	20. (б)	37. (в)
4. (б)	21. (в)	38. (ә)
5. (в)	22. (в)	39. (ә)
6. (а)	23. (а)	40. (б)
7. (б)	24. (в)	41. (а)
8. (в)	25. (а)	42. (а)
9. (в)	26. (ә)	43. (г)
10. (ә)	27. (а)	44. (в)
11. (а)	28. (ә)	45. (г)
12. (б)	29. (ә)	46. (г)
13. (ә)	30. (ә)	47. (а)
14. (а)	31. (б)	48. (в)
15. (а)	32. (в)	49. (ә)
16. (в)	33. (б)	50. (г)
17. (ә)	34. (а)	

ГЛОССАРИЙ

Аннал – жылнама

Арфист әні – жүз жылдан астам уақытта табылған б.з.д. XXII ғ. мазарында арфада ойнаған Неферхотеп деген кісінің дастанынан үзінді, сол себепті оны «Арфист әні» атайды.

Әдеби мұра – көркем әдебиеттің, сөз өнерінің өткен дәуірден қазіргі заманға жеткен туындылары.

Ғылыми фантастика – фантастикалық әдебиеттің жетекші саласы.

Детективті әдебиет – шытырман оқиғалы, қылмысты ашудың егжей-тегжейін өзек ететін әдеби шығармалар.

Драма – сахнаға арналған, уақиғаны, оған қатысушы кейіпкерлердің іс-әрекет, көңіл-күйін көрсету арқылы баяндайтын әдеби шығармалар.

Жанр – әдеби шығармалардың жеке түрлері, көркем әдебиеттің салалары.

Жанашылдық және дәстүр – әдеби процеске тән жалғастықты, жазу шығармашылығында халықтық үлгілер мен өзіндік соны сипат-қасиеттердің бірлігін танытатын ұғым, қалыптасып, сұрыпталған көзқарас, түсініктер, көркемдік үлгі-өрнектер, тәсілдер жатады.

Идея – әдебиет шығармасында өмірдегі жағдайлар, адам тағдыры баяндалғанда, суреттелгенде жазушының сөз болып отырған мәселелерге қатынасы, көзқарасы аңғарылады.

Новелла – көлем жағынан өңімеге ұқсас прозалық шығарма, кейде, өлеңмен жазылады.

Идиллия – қарапайым еңбек адамының табиғат аясында қамсыз, алаңсыз өмірін суреттейтін өлеңдер. Алғашқы үлгілерін көне дәуірде ежелгі грек ақындары туғызған.

Ода – ежелгі Грецияда әр түрлі тақырыпқа арналып, музыкамен сүйемелдеп, хормен айтылатын өлең түрі.

Памфлет (ағылш. парақ) – әдеби публицистикалық жанр. Памфлетте нақты бір құбылыстың, саяси топтың жетекшілерінің типтік ерекшеліктерін дәл тауып әшкерелейді. Памфлет қара сөзбен де, өлең түрінде де кездеседі. Ол көп қырлы жанр, онда сол заманның саяси әлеуметтік тынысы полемикалық сарында, өткір сатира, сарказммен айқындала ашылып отырады.

Параллелизм – ол бір өлең жолында сомдалған ойдың келесі өлең жолында қайталанып келуі немесе басқа бір көрші өлең жолындағы ойға қарсы қойылуы немесе келесі шумақтарда толығырақ айшықталып көрсетілген мәтін құрылымы. Кейде өлең жолдары тармаққа бірігеді. Олардың көбісі мысырлық прозада қолданылады.

Рапсодтар – Гомерлік кезеңдегі аэдтердің ізбасарлары, олар мәнерлеп оқу жағын қабылдаса, кифаредтер – музыкалы-лирикалық жағына көңіл бөлген.

Роман – сюжеттік құрылымы күрделі, көп желілі, кең тынысты, кейіпкер бейнесін ол өмір сүрген уақыт, тірлік кешкен орта ауқымында, жан-жақты мүсіндейтін, басқа прозалық жанрларға қарағанда ұзақ уақытты, байтақ кеңістікті қамтитын көлемді эпикалық шығарма.

Романтизм – әдебиеттегі, көркем өнердегі өмірдің жарқын, жағымды жақтарын көбірек алып, көтере суреттейтін көркемдік әдіс.

Реализм – әдебиет пен өнердегі кең қанат жайған, өмір құбылыстарын бар қалпында, нақтылық сипат-белгілерін сақтай отырып, жинақтап, тұжырымдап, шыншылдықпен бейнелеуді мақсат ететін көркемдік әдіс.

Тарихи шындық – өмір шындығының тарихи тақырыпқа арналған шығармадағы көркемдік көрінісі.

Сентиментализм – (фран. сезім, сезімталдық). XVIII ғасырдың 2-жартысы мен XIX ғасырдың бас кезіндегі әдеби ағым. Сентиментализм Еуропа әдебиетінде дамыды. Сентиментализм жеке адамның жан дүниесін, көңіл-күйін суреттеуге ерекше мән берді. Бұл бағыттағы шығармаларда күнделікті тұрмысты, тіршіліктің жеке көріністерін сипаттау мол орын алды. Сентиментализм шығармадағы оқиғаға табиғат суреттерін, жазушының түрлі сезім-әсерлерін, т.б. жанама жайттарды қоса отырып суреттейді.

Сонет – әр шумағы 14 тармақтан құралатын өлең түрі.

Эпиграмма – сықақ өлең, жеке адамға айтылады. Ертеректегі грек, рим әдебиетінде туған нұсқаларында тақырып ауқымы өте кең. Адамның мінез-құлқы, іс-әрекеті, әр түрлі қоғамдық жағдайлар сыналған.

Элегия – мұнда лирикалық өлең. Көбіне тұңғыық ойға шому, қамығу, жабығу сарындары басым болып келеді. Алғашқы нұсқалары екі тармақты өлең күйінде ежелгі грек, рим поэзиясында қалыптасқан.

Ямб – Еуропа және орыс поэзиясында силлабо-тоникалық өлең жүйесінде қолданылатын өлшемнің бірі, екі буындық ырақтық өрнек. Бұл өрнек Ежелгі Римде Катулл поэзиясында қолданылған.

Янсенизм – алғашқы бастауы голландық дінтанушы ғалым Янсенийден басталған католицизмнің діни ішкі ағымы. Шығыс Еуропа XVII-XVIII ғасырда өзінің протестантизмге қатысымен кең жайылған.

ӘДЕБИЕТТЕР

Негізгі:

1. История всемирной литературы в 9 томах. – М.: Наука, 1983-1994;
2. Тронский И.М. История античной литературы. – М., 1983
3. Хук С.Г. Мифология Ближнего Востока. – М., 1991
4. Дүйсенғазин С. Шетел әдебиетінің тарихы. – Астана, 2010
5. Қобланов Ж.Т. Шетел әдебиетінің тарихы. – А., 2011
6. Әшімханова С. XIX ғасырдағы Батыс Еуропа әдебиетінің тарихы. – Алматы: Қазақ университеті, 2006
7. Көптілеуова Д.Т. Ежелгі әлем әдебиетінен лекциялар курсы. – Алматы: Қазақ университеті, 2011.
8. Көптілеуова Д.Т. Шетел халықтарының әдебиеті (орта ғасырлар). – Алматы: Қазақ университеті, 2011.
9. Көптілеуова Д.Т. Шетел халықтарының әдебиеті (XX ғасыр). – Алматы: Қазақ университеті, 2012.
10. Төкенов И.М. Мәдениеттану негіздері. – А., 2001

Қосымша:

1. История античной литературы. Древняя Греция. – М., 2001
2. Аристотель и античная литература. – М., 1978.
3. Поэтика древнегреческой литературы. – М., 1981.
4. Поэтика древнеримской литературы. – М., 1989.
5. Литература Древнего Востока / под ред. Н.И. Конрада, И.С. Брагинского, Л.Д. Позднеевой. – М., 1971.
6. Мифологический словарь. – М., 1998
7. «Қазақстан» ұлттық энциклопедиясы. 3 том. – А., 2001
8. Мифы народов мира: Энциклопедия. В 2-х тт. – М., 1980-1982
9. Голownя В.В. История античного театра. – М., 1972.
10. Артамонов С. История зарубежной литературы XVII-XVIII вв. – М., 1978.
11. Анихин Т.В., Михальская Н.П. История английской литературы. – М., 1985.
12. Андреев Л.Т. История французской литературы. – М., 1987.
13. Зарубежная литература второго тысячелетия. – М., 2001.
14. Елизарова М.Е. и др. История зарубежной литературы XIX в. – М., 1989.
15. Ивашева В.В. История зарубежной литературы XIX в. – М., 2004.
16. История зарубежной литературы ХУІІ в. Под ред. З.С. Плавесина, – М., 1987
17. История зарубежной литературы ХУІІІ в. Под ред. В. Неустроева. – М., 1984.
18. Плавский З.И. Испанская литература XIX-XX веков – М.: Высшая школа, 1982.
19. Штейн А.Л. История Испанской литературы, 2 изд. – М.: УРСС, 2001.
20. Тертерян И.А. Современный испанский роман (1939-1969). – М., 1972.
21. Титов В.М. Идейно-художественные принципы в зарубежной литературе XIX-XX вв. – Воронеж, 1977.
22. Испанская новелла, 70-е годы. Сост. Матяш Н. – М.: Радуга, 1982.
23. Володина И.П. История итальянской литературы XIX–XX веков. – М., 1990.
24. Проблемы литературного развития Италии второй половины XIX-начала XX веков. – М., 1982.
25. Володина И.П. Пути развития итальянского романа второй половины XIX-начала XX веков. – ЛГУ, 1980.
26. Солдатова М.В., Пак К.А. Современная литература Кореи. – В.: Изд. «Дальневосточного Университета», 2003.
27. Кин Д. Японская литература XVII-XIX столетий. – М., 1978
28. Конрад Н.И. Японская литература образцах и очерках. – М., 1991.

29. Долин А.А. Японский романтизм и становление новой поэзии. – М.: Наука, 1978.
30. История современной японской литературы. – М.: Изд. иностр. лит., 1961.
31. Данте и всемирная литература. – М., 1967.
32. Тебегенов Т. Шетел әдебиеттері тарихы. – А.: РБК, 1996.
33. Қобыланов Ж. Шетел әдебиеті тарихы. – Астана: Фолиант, 2012
34. Бекбаев А. Шетел әдебиеті. – А., 1983

МАЗМҰНЫ

АЛҒЫ СӨЗ.....	5
КІРІСПЕ.....	6
I тарау. ЕЖЕЛГІ ӘЛЕМ ӘДЕБИЕТТЕРІ.....	10
Мысыр әдебиеті.....	10
Қосөзен әдебиеті.....	16
Аккад (вавилондық-ассириялық) әдебиеті.....	21
Угариттік-финикийлік әдебиет.....	27
Қытай әдебиеті.....	31
Үнді әдебиеті.....	35
Иран әдебиеті.....	43
Ежелгі Еврей әдебиеті.....	46
Ежелгі Грек әдебиеті.....	52
Ежелгі Рим әдебиеті.....	69
Тест сұрақтары.....	85
II тарау. ОРТА ҒАСЫРЛАР ӘДЕБИЕТТЕРІ.....	99
Үнді әдебиеті.....	101
Қытай әдебиеті.....	106
Жапон, Корей және Вьетнам әдебиеттері.....	110
Таяу Шығыс пен Орта Азияның ортағасырлық әдебиеті.....	115
Парсы-тәжік әдебиеті.....	120
Күңгей Кавказ әдебиеті.....	126
Еуропадағы батырлар дастаны мен куртуаздық лирика.....	133
Еуропадағы Қайта өрлеу дәуіріндегі әдебиет (Ренессанс).....	138
Неміс, голланд, француз, ағылшын және испан әдебиеттері (XV-XVI ғ.).....	146
XVII ғасырдағы Еуропа әдебиеті (Классицизм).....	158
XVII ғасырдағы Шығыс елдеріндегі әдебиет.....	168
XVIII ғасырдағы Еуропа әдебиеті (Ағартушылық кезең).....	171
XVIII ғасырдағы Шығыс елдерінің әдебиеті.....	178
Тест сұрақтары.....	185
III тарау. XIX ҒАСЫР БАТЫС ЕЛДЕРІ ӘДЕБИЕТІ.....	195
Франция әдебиеті.....	196
Англия әдебиеті.....	206
Германия әдебиеті.....	212
АҚШ әдебиеті.....	216
XIX ғасыр шығыс елдеріндегі әдебиет.....	222
Түрік әдебиеті.....	222
Араб әдебиеті.....	228
Үндістан әдебиеті.....	234
Корея әдебиеті.....	237
Жапония әдебиеті.....	239
Қытай әдебиеті.....	245
IV тарау. XX ҒАСЫРДАҒЫ ШЕТЕЛ ӘДЕБИЕТТЕРІ.....	251
Франция әдебиеті.....	253
Ұлыбритания әдебиеті.....	257
Испания әдебиеті.....	262
Италия әдебиеті.....	265
АҚШ әдебиеті.....	269

Корея әдебиеті	286
Жапония әдебиеті.....	292
Қытай әдебиеті	297
Иран әдебиеті.....	302
Араб әдебиеті.....	307
Түрік әдебиеті.....	314
Тест сұрақтары	321
СИНХРОНДЫ КЕСТЕ	328
ТЕСТ СҰРАҚТАРЫНЫҢ ЖАУАПТАРЫ.....	332
ГЛОССАРИЙ.....	335
ӘДЕБИЕТТЕР	336

Оқу басылымы

Көптілеуова Дина Тұрғалиқызы

ӘЛЕМ ӘДЕБИЕТІ

Оқулық

Редакторы *К. Мухадиева*
Компьютерде беттеген *Ұ. Әбдіқайымова*
Мұқабасын безендірген *Қ. Өмірбекова*

Мұқабаны безендіруде сурет
[www. htf.npi-tu.ru](http://www.htf.npi-tu.ru) сайтынан алынды

ИБ №8620

Басуға 27.11.2015 жылы қол қойылды. Пішімі 70x100 1/12.
Көлемі 21,25 б.т. Офсетті қағаз. Сандық басылыс. Тапсырыс №3051.
Таралымы 300 дана. Бағасы келісімді.
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің
«Қазақ университеті» баспа үйі.
050040, Алматы қаласы, әл-Фараби даңғылы, 71.

«Қазақ университеті» баспа үйі баспаханасында басылды.